

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

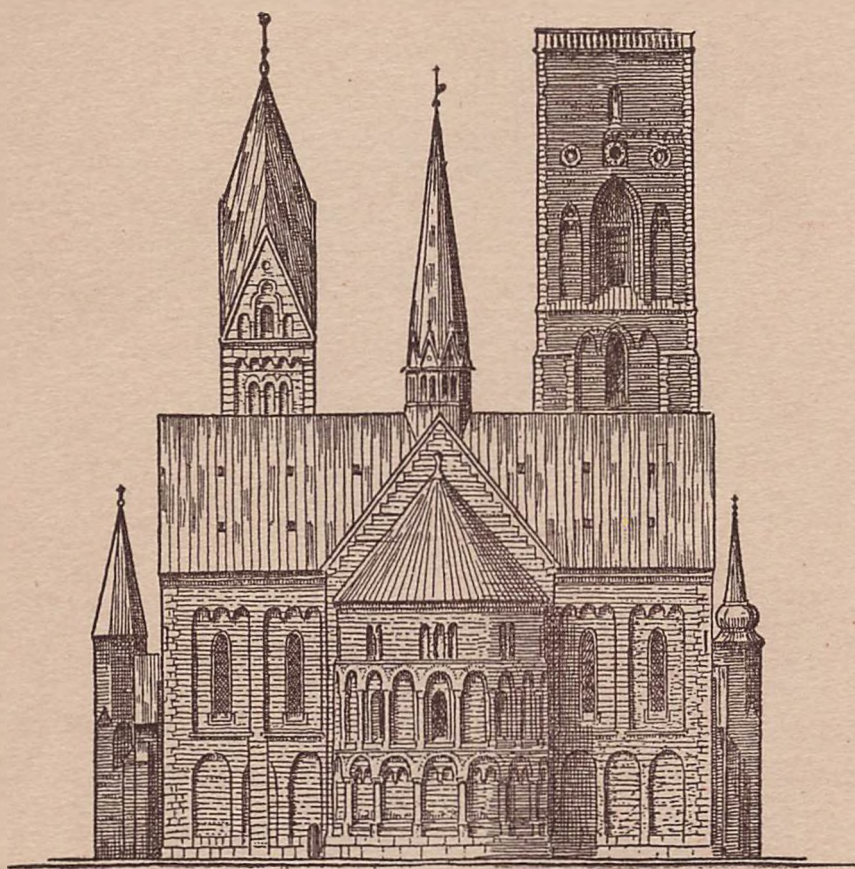
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

RIBE BISPESÆDE 948-1948

FESTSKRIFT I TUSINDAARET

S A M L E R E N

Danskernes Historie Online
Danish Single-Volume Library

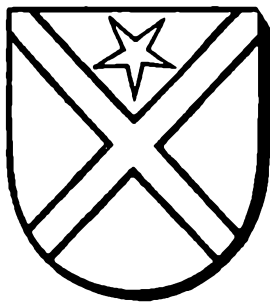
RIBE
BISPESÆDE

948-1948

RIBE BISPESÆDE

948-1948

Festskrift i Tusindaaret

SAMLERENS FORLAG · KØBENHAVN

1948

RIBE BISPESÆDE 948—1948

er udgivet med Støtte af Ribe Stifts Midler.
Omslaget og Titelvignetten tegnet af *Viggo Bang*.
Klicheerne er fremstillet af *Robert W. Peyrath*, og
Trykningen udført i *Det Berlingske Bogtrykkeri*,
København 1948.

Copyright by *Samlerens Forlag*.

REDAKTIONS-UDVALG

Biskop, Dr. phil. *C. I. Scharling*. Stiftsprovst, Dr. theol. *Villiam Grønbæk*.
Provst *Poul Schülein*. Fhv. Seminarieførstander, cand. theol. *Helge Hår*.
Førstelærer *H. K. Kristensen*. Stiftsfuldmægtig, cand. jur. *A. Riishøj*.

Indhold

	Side
Ribe Stift gennem tusind Aar	9
Af Biskop, Dr. phil. C. I. Scharling	
Ribe Bispestol i Middelalderen	25
Af fhv. Seminarieforstander, cand. theol. Helge Hår	
Ribe Domkapitel	63
Af Museumsinspektør, mag. art. Victor Hermansen	
Peder Jensen Hegelund	95
Af Højskoleforstander, cand. mag. Hans Lund	
Herrnhütismen i Ribe Stift.	123
Af Sognepræst, Dr. theol. Jens Holdt	
Bispebillederne i Ribe Domkirke	169
Af Museumsdirektør, mag. art. Otto Andrup	
Salmesang fra Ribe Stift.	213
Af Seminarielærer, Dr. phil. Niels Møller	
Ribe Stifts Grænser gennem Tiderne	247
Af fhv. Højskoleforstander, cand. theol. F. Elle Jensen	
Bisperækken i Ribe Stift.	259
Af Sognepræst, Dr. theol. Jørgen Larsen	
Litteratur om Ribe Stift.	279
Ved Førstelærer H. K. Kristensen	

Ribe Stift gennem tusind Aar

Af C. I. Scharling

Det, der skete i Aaret 948, da Ærkebiskop *Adaldag* af Hamburg-Bremen mødte ved Synoden i Ingelheim ved Mainz, ledsaget af de tre første danske Biskopper: *Leofdag* af Ribe, *Reginbrand* af Aarhus og *Haared* af Slesvig, som med pavelig Sanktion var indviede til de tre nævnte Bispesæder, var i Virkeligheden en skelsættende Begivenhed i den danske Kirkes Historie. Ganske vist maa man ikke forestille sig, at de tre Stifter dermed faktisk var oprettede; de nævnte Biskopper fik ikke anvist et bestemt afgrænset Virkeomraade, snarere var de en Slags Missionsbiskopper, hvem det var paalagt at virke for Hedningernes Omvendelse, ifølge Adam af Bremen ikke blot i Jylland, men ogsaa hinsides Vandene, paa Øerne og i Skaane. Men de fik dog anvist bestemte Udgangspunkter for deres Virksomhed, idet de knyttedes hver til en af de tre nævnte Byer og de i disse Byer liggende Kirker; og dermed var Spiren lagt til den senere Udvikling af Stifterne. Det afgørende er, at medens Missionen hidtil var drevet frit og forsaavidt tilfældigt omkring i Folket, mest vel ved Paavirkning fra Mand til Mand, bliver den organiserede katolske Kirke nu i hvert Fald i Princippet indført i Danmark, og dermed er Grunden lagt for en dansk Folkekirke med dens geografiske og organiske Sammenhæng med hele Folkets Liv.

Naar man nu i store Træk vil følge det enkelte Stifts Historie gennem Tiderne, bliver det af Interesse at spørge, om vedkommende Stift gennem den historiske Udvikling har faaet et aandeligt og kirkeligt Særpræg, som kan spores den Dag i Dag. Dette kan ikke ventes i samme Grad for de danske Stifters Vedkommende som f. Eks. i Sverige, hvor de større Afstande og vanskeligere Forbindelser gør sig gældende, og hvor ogsaa i Nutiden Biskoppens større selvstændige Indflydelse paa Stiftets Administration og den ejendommelige Ordning, at Præsterne normalt forbliver i det Stift, hvor de er blevet ordinerede, bidrager til at give hvert Stift sit Særpræg. Og dog vil Beliggenhed, Folkelyne, visse betydelige Personligheder og religiøse Bevægelser præge ogsaa et dansk Stift, hvad der vil frem-

gaa at det følgende korte Udsyn over Ribe Stift gennem de forløbne tusinde Aar.

Begyndelsen, med den første Ribebisp *Leofdag* og hans nærmeste Eftermænd, ligger endnu i Sagnagtighedens Dunkelhed. Paa klarere historisk Grund befinder vi os med Biskop *Odinkar den Yngre*, en Mand af dansk Stormandsæt, der sad paa Ribe Bispestol fra ca. 1000 til sin Død 1043, men som i Virkeligheden var Biskop for hele Nørrejylland, idet Aarhus Bispestol i en lang Aarrække var nedlagt. Han skænkede en Del af sin rige Fædrearv til Ribe Bispestol og lagde derved det nødvendige økonomiske Grundlag for denne. Klart og bestemt udformet fremtræder Stiftet dog først fra *Svend Estridsøns* Tid; nu faar det som de andre Stifter de Grænser, der væsentlig holdt sig til Stiftsoplægningen i 1922, dog med nogen Skiften i Sønderjylland.

Til et normalt Bispedømme hørte i Middelalderen en Domkirke, et Domkapitel og en Domscole, hvor Stiftets vordende Præster kunde faa deres Uddannelse. En betydningsfuld Epoke i Stiftets Udvikling danner derfor Biskop *Thore's* og Biskop *Elias' Tid*: den første (der faldt i Slaget ved Fodevig 1134) paabegyndte Bygningen af den prægtige Domkirke, den anden (1142—1162) fuldførte denne Kirke, og under ham stiftedes baade Ribe Domkapitel med dets Kanniker og Ribe Domscole eller Katedralskole, oprettet ved et Brev fra Biskop *Elias* til Domkapitlet 1145.

Ikke blot Stiftsstadene, men hele Stiftet faar nu de Rammer for det kirkelige Liv, som præger Stiftet gennem hele Middelalderen. De mange Trækirker afløses, som overalt i Landet, af Stenkirker; særegent for Ribe Stift er Anvendelsen af Tufsten, der indførtes fra Rhinegnene og afgav Materialet saavel for Ribe Domkirke som for en Række Landsbykirker lige fra Ringkøbing Fjord til Vidaaen. Domkirkens Arkitektur er et Vidnesbyrd om Stiftets Forbindelse med den store europæiske Kulturverden; helt nede fra Sydfrankrig har den hentet sine Forbilleder (saaledes den berømte Kuppel, der gennem franske Mellemlid peger helt tilbage til Sofiakirken i Konstantinopel). Domkirken's Arkitektur har virket inspirerende for mange af de anselige og smukke Landsbykirker, som vi finder i Sognene baade Nord og Syd for Ribe.

Ogsaa Munkeordenerne holdt deres Indtog i Stiftet, om end ikke i samme Udstrækning som andetsteds i Landet. Meget tidligt grundedes et Benediktinerkloster i Seem ved Ribe; det blev af Biskop *Radulf* (1162—71) overdraget til Cisterciensermunke, som siden brød

op derfra og byggede det berømte Kloster i Løgum med den herlige Klosterkirke, den Dag i Dag en af Ribe Stifts skønneste Prydelser. I Stiftsstadens havde baade Franciskanere og Dominikanere, Johanner og Benediktiner nonner deres Klostre; Dominikanernes Kirke og Kloster staar endnu som de ældste bevarede Klosterbygninger i Danmark. Men ellers hører vi ikke meget om Klostre i Stiftet — Vejle havde et Dominikanerkloster, Kolding og Tønder hver et Franciskanerkloster, medens der ingen Klostre var i Stiftets andre Købstæder; fra Landet nævnes det anselige Kloster i Tvis, Stubber Kloster i Sevel Sogn og Gudum Kloster, alle i den nordlige Del af Stiftet. De barske vestlige Egne har aabenbart ikke virket dragende paa Klosterfolket.

Iøvrigt har Stiftet gennem Middelalderen fulgt den almindelige kirkehistoriske Udvikling i Danmark, som oftest i Tilslutning til de andre jyske Bispestole. I den store Strid mellem Konge og Ærkebisp (Christoffer I, Erik Glipping og Erik Menved contra Jacob Erlandsen, Jens Grand og Esger Juul) har Ribebisperne i det hele støttet Kongen. Biskop *Esger* (1246—73) gik saaledes siden imod de af Ærkebiskop *Jacob Erlandsen* paa Kirkemødet i Vejle 1256 gennemtrumfede Vejlekonstitutioner, som han selv havde været med til at vedtage, og blev derefter bandlyst af Ærkebiskoppen; han undlod at bringe det i Anledning af Ærkebiskoppens Fængsling paalagte Interdikt til Udførelse i sit Stift, og den bandlyste Kong Christoffer lod han begrave med fuld kirkelig Pomp i Ribe Domkirke. Ogsaa Biskop *Christian* (1288—1313) viste sig som en tro Ven af Kongen under Striden med Jens Grand.

Omkring Aar 1200 havde Ribe By sin mest glimrende Tid som blomstrende Handelsstad og Landets vigtigste Udførelshavn; og Rigdom og Pragt har da ogsaa præget Kirkens Liv, navnlig i Stiftsbyen. Mægtige Jordegodser kom ind under Bispestolen, og store Rigdomme tilfaldt Bisperne; om Biskop *Eskil* berettes det saaledes, at han ejede tre Sølvbælter, en Guldhalskæde med Perler, ti Guldringe, fire Sølvbægre m. m. Men vi finder ogsaa stor Gavmildhed hos adskillige af disse Biskopper: Biskop *Omer* (død 1204) istandsatte Domkirken og skænkede den en Guldkalk og en Bogsamling, deri en Bibel i seks Bind; Biskop *Christian*, der var af rig og fornem Slægt, oprettede blandt meget andet Puggaard til Underhold for tyve fattige Peblinge fra Ribe Stift.

De store Godsbesiddelser, der efterhaanden var tilfaldet Bispestolen, og den politiske Indflydelse, Bisperne fik som øverste Med-

lemmer af Rigets Raad, gjorde dem mere og mere til verdslige Stormænd, der toges af Adelsslægterne, og som var mere optaget af verdslige Gøremaal og Administration end af deres rent kirkelige Opgaver. Her har Ribebisperne i Middelalderen ikke dannet nogen Undtagelse. Om Ribes sidste katolske Biskop, *Iver Munk*, hvis pragtfulde Gravsten i Ribe Domkirke, hugget af *Claus Berg*, viser os hans Bispekikkelse i al dens Pomp og Pragt, berettes det, at han, skønt bispeviet før Aar 1500, dog ikke læste sin første Pontifikalmesse før 1513 ved Kongens Besøg i Ribe, da *Lage Urne* blev bispeviet, og at han i det hele mest overlod »de aandelige Sager« til en Vikar. Derimod var han optaget af Bispegodsets Administration og spillede en politisk Rolle, bl. a. som Modstander af Christian II, ligesom han var ivrig efter at skaffe sine Slægtninge indbringende Forleninger. Selv en uværdig og lastefuld Person som den *Peder Nielsen*, der af Domkapitlet blev beskyldt baade for Usædelighed og Simoni, tæller Ribe Bispestol mellem sine Biskopper.

Men ved Siden heraf melder Kirkehistorien ogsaa om den religiøse Nidkærhed, den Iver efter at skaffe sig Kirkens Hjælp mod Død og Dom og den Trang til Reformer i det kirkelige Liv, der blev raadende i Senmiddelalderen og var en af Forudsætningerne for Reformationen. Ogsaa fra Ribe Stift har vi Vidnesbyrd herom. I Biskop *Eskils* Landemodestatutter indskærpes det Præsterne at prædike Evangeliet paa alle Festdage, ligesom de mindes om Kravene til deres moralske Vandel. Luftningen fra de store Reformkoncilier i Basel og Konstanz er naaet indenfor Stiftets Grænser — Ribebispen *Peder Lykke* var en af de to danske Repræsentanter i Konstanz og skal have øvet en betydelig Indflydelse paa Konciliet. Og endnu vidner Krucifikser og Helgenbilleder i mange vestjydske Landsbykirker om den Villighed til at yde Kirken rige Gaver, som i Middelalderens Slutning fremkaldtes af Menigmands Trang til at sone Guds Vrede og paakalde de himmelske Værnerses Barmhjertighed.

Saa kommer *Reformationen*. Ribe Stift frembyder her et Dobbeltbillede.

I en lille Del af Stiftet, Sognene i Tørninglen i Sønderjylland, der kirkeligt hørte til Ribe Stift, men verdsligt til Haderslev, hvor Hertug *Christian*, den senere Kong Christian III, regerede, gennemførtes Reformationen allerede 1528 paa Hertugens Foranstaltning; han indkaldte alle Lenets Præster til Haderslev, bød dem at modtage Undervisning ved den af ham oprettede Præsteskole i denne By og krævede, at de skulde tage Kollats hos ham med Forpligtelse til at

Iver Munks Gravmæle i Ribe Domkirke.
Udført af Claus Berg i 1530'erne.

prædike det rene Evangelium og »overgive den papistiske Lærdom og Afguderi«. Da Hertugen indsatte en ny gejstlig Øvrighed, en Superintendent og seks Provster, i sin Landsdel, løsgjorde han fak-

tisk Sognene i Tørninglen fra Ribe Stift, uden at Biskop *Iver Munk* gjorde nogen virkelig Modstand. Ogsaa i Stiftets østlige Kjøbstæder, Vejle og Kolding, trængte Reformationen tidlig ind; allerede i 1529 blev Franciskanerklosteret i Kolding ophævet, og samme Aar blev Inventar og Klenodier fra Dominikanerklosteret i Vejle overtaget af Kongen.

Men i den øvrige Del af Stiftet, og da navnlig i Stiftsstadene, varede det længe, inden den lutherske Bevægelse gjorde sig gældende. Medens Klosterstormen ellers gik over Landet, vedblev Klostrene i Ribe at bestaa, og fra hele Jylland samledes Munke her i Byen, navnlig i Franciskanerklosteret; først 1537 blev dette Kloster lukket, og efter Reformationen holdtes der endnu katolsk Gudstjeneste i Domkirkens Kor; lige til 1561 vedblev de gamle Kanniker at synge latinske Bønner Morgen og Aften.

Til Gengæld fik Ribe Stift selve Reformationens Førstemand, *Hans Tausen*, til Biskop, om end ikke som den første evangeliske Biskop i Stiftet. Da *Iver Munk* blev fængslet og afsat i 1536 og derefter sluttede Forlig med Kongen, hvorved han opnaaede at beholde Bispegaarden med dens Gods i Forlening, blev Læreren ved den lutherske Præsteskole i Haderslev, *Johan Vandal*, udnævnt til Stiftets første evangeliske Superintendent — en Mand, der var baade dygtig og nidkær, men som ikke kunde et Ord Dansk og derfor maatte bruge Tolk paa sine Visitatsrejser. Men da han døde allerede 1541, samledes Domkapitlet, Provsterne og »menige Klerici« om at begære *Hans Tausen* til Biskop, og under det store Kirkemøde i Ribe i 1542, hvor Kongen, Rigsraadet og alle de andre Biskopper var tilstede, og hvor de for Kirkens Ordning vigtige Ribe-Artikler blev vedtaget som Tillæg til Kirkeordinansen af 1537, blev han bispeviet i Ribe Domkirke af *Bugenhagen*. Det var et mægtigt og slidsomt Arbejde, der paahvilede ham saavel som de andre nye Superintendenter; vi ved, at *Hans Tausen* satte stor Kraft ind paa at faa den nye Kirkeordnings Bestemmelser gennemført i Stiftet, at bekæmpe Rester af Katolicismen saavel som Gendøbere og Sværmere, og at bedre de sædelige Forhold; ogsaa virkede han for at forbedre Præsternes økonomiske Kaar.

Tiden efter Reformationen betød for Ribe By materielt set en stadig Tilbagegang, der især tog Fart, efter at Svenskekrigene havde medført gentagne Besættelser af Byen ved fjendtlige Tropper. Men Aandslivet blomstrede i den gamle By, og en Række af Tidens betydeligste Navne indenfor Kunst og Litteratur er knyttet til Ribe.

Den gamle Katedralskole havde en Blomstringstid, ikke mindst under sin navnkundige Rektor *Chr. Falster*, og det har sikkert haft sin Betydning for Stiftets Gejstlighed, af hvilken en stor Del her maa have faaet sin første Uddannelse. Betydelige Biskopper som *Peder Hegelund* og *Laurits Thura* staar i hine Tider som Formidlere mellem Kirken og det almindelige Aandsliv.

Men samtidig viser Livet netop ogsaa i Ribe Stift en sørgelig Skyggeside: den voksende Overtro og de dermed sammenhængende afskyelige Hekseprocesser. Ikke mindre end tolv Kvinder maatte paa Ribe Galgebakke lade Livet paa Heksebaalene. En kraftig Bekæmper møder Tidens Overtro dog i Biskop *Jens Dinesen Jersin*, en af den nyere Tids betydeligste Skikkelser paa Ribe Bispestol, der baade ved sin Virksomhed som Prædikant og ved sine Opbyggelseskrifter (»Via vera vitæ«, »Troens Kamp og Sejr«) er med til at indvarsle en ny Tids Fromhedsretning.

Pietismen kom ikke uforberedt til den danske Kirke; den har Forudsætninger baade i den Bodsfromhed, som Ulykkerne under Christian IV havde fremkaldt, i den saakaldte »engelske Prædikemaade«, der lagde an paa en praktisk Appel til Tilhørerne, og i den Vægt paa den personlige Fromhed og Troens Frugter, ofte i Forbindelse med en mystisk formet Religiøsitet, som var fremkommen under Paa-virkning af udenlandsk Opbyggelseslitteratur, navnlig Johan Arnd's »Sande Kristendom«. For denne Retning staar *Jens Dinesen Jersin* som en smuk Repræsentant.

Medens Reformationstidens kristelige Vækkelse ikke havde gjort sig stærkt gældende indenfor den store Del af Ribe Stift saa lidt som i Stiftsstadene selv, begynder med *Pietismen* den Række af Vækkelsesbevægelser, som aandeligt har sat sit Præg paa Stiftet til den Dag i Dag.

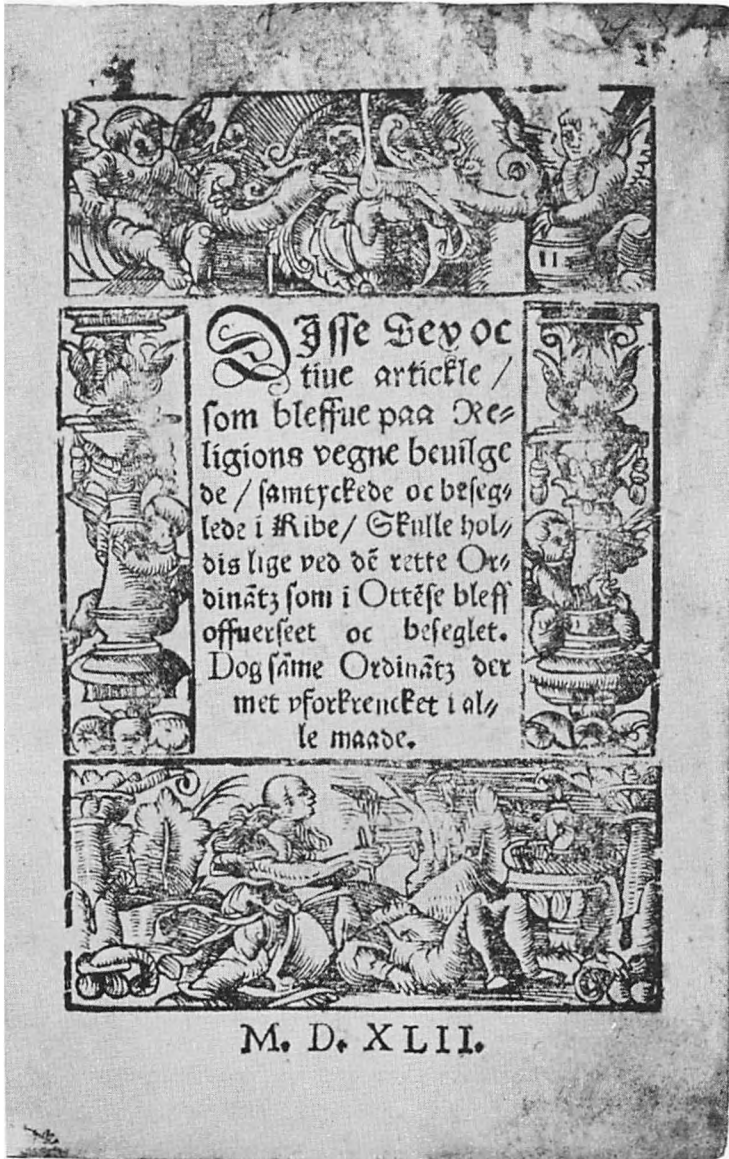
Den pietistiske Vækkelse indenfor Stiftet mærkes først i de vestslesvigske Sogne, og her som overalt i Landet udgik den ikke fra Lægfolket, men fra Præsterne. En Række Præstesønner fra disse Egne var under Studieophold i Tyskland blevet grebet af *Pietismen*, og efter deres Hjemkomst bragte de Røre i de hjemlige Sogne ved deres Prædikener og ved de af dem ledede gudelige Forsamlinger. Saaledes opstaar der en kristelig Vækkelse i *Pietismens* Aand i Sogne som *Døstrup*, *Mjolden*, *Randerup*. *Pietismen* blev her til en hel Folkebevægelse, der satte dybe Spor; længere Nord paa blev der en temmelig ensidig Bevægelse i *Hygum Sogn*, som dog ret hurtigt ebbede ud.

I Ribe By kom det til stærke Brydninger; flere Præster virkede her som glødende Talsmænd for det nye Fromhedsliv, og ved Katedralskolen vakte nogle Hørere, som var grebet af Vækkelsen i dens mest yderliggaaende Form, stærkt Røre. Biskop *Anchersen* var en afgjort Modstander af Pietismen, og det kom til stærke Sammenstød mellem ham og de omtalte Præster og Hørere. Biskoppen kunde dog ikke hindre, at det kom til en stærk pietistisk Vækkelse baade i Byen selv og dens Omegn, en Bevægelse, der ganske vist som Helhed fik et mørkt og tildels usundt Præg.

Efter *Anchersen* fulgte paa Bispestolen *Hans Adolf Brorson*, en af Pietismens smukkeste Repræsentanter i vort Land. Naar hans Navn kendes af alle som det mest lysende i Ribe Stifts Bisperække ved Siden af *Hans Tausens*, skyldes det ganske vist mest hans Salmedigtning; men ogsaa hans nidkære Bispegering i det vidtstrakte Stift fik stor Betydning for det aandelige Livs Vækst. Rundt om i Stiftet opstaar der Vækkelser; det er stadig de af Pietismen grebne Præster, der er Redskaber for disse og staar som Ledere af Bevægelsen. Det bliver derfor i de Sogne, hvor de pietistisk sindede Præster virkede, at Vækkelsen brød frem, og de smaa Konventikler af Fromme dannedes.

Medens den egentlige Pietisme med sit stærke Krav om en »Bodskamp« som et nødvendigt Led af et Menneskes Omvendelse og sit stærke Lovpræg havde en mørk og livsfjendsk Karakter og ikke i Længden kunde fastholde Lægfolket, ogsaa paa Grund af sit lidet folkelige Præg, fik *Herrnhutismen* med sin mere lægmandsagtige Karakter og sin stærkere Betoning af Glæden over den ved Kristi Blod skete Forsoning mere blivende Betydning ogsaa i Ribe Stift, især i Egnen omkring Skern; dens omrejsende Emissærer holdt Forbindelsen mellem de smaa vakte Kredse vedlige, og den kom i mange Tilfælde til at danne Forbindelsen til de senere Vækkelser.

Den første Del af det nittende Aarhundrede blev en fattig Tid for Kirken, i Ribe Stift og andetsteds, baade materielt og aandeligt. Efter Statsbankerotten og den dermed følgende Pengereduktion blev Embedsstandens økonomiske Forhold helt fortvivlede, hvad der i mange Tilfælde medførte Misligheder fra Embedsmændenes Side. Det blev i Ribe Stift Tilfældet med Stiftets to højeste Embedsmænd, Stiftsamtmanden og Biskoppen. Biskop *Hjort*, der var en daarlig Økonom, dertil overfor Familie og Venner langt mere rundhaandet, end hans Finanser tillod, efterlod sig en mægtig Gæld, fremkaldt ved Laan baade af private og offentlige Midler. Det viste sig vanskeligt at faa

Titelbladet til Ribe-Artiklerne af 1542.
Trykt af Hans Vingaard i København.

Embedet besat efter hans Død; der skete forgæves Henvendelse til flere ansete Gejstlige, og da endelig Domprovsten i Roskilde, I. M. Hertz, var blevet udnævnt, opdagede han snart, at det var umuligt

at leve af Embedet. Da han af sine Indtægter skulde udrede Pension til to Bispeenker, Vedligeholdelse af tre Landsbykirker foruden Løn til Amanuensis og Kontorhold, regnede han ud, at Resultatet blev ÷ 300 Rigsdaler om Aaret. Han klagede sin Nød for Kongen, og Følgen blev, at Bispeembedet blev sat paa fast Løn, mod at Staten overtog Embedets samtlige Indtægter og Udgifter — en Ordning, der efterhaanden blev gennemført for alle Landets Bispeembeder og er gældende den Dag i Dag.

Ogsaa aandeligt set var det en fattig Tid; *Rationalismen* var herskende, og mange af Stiftets Præster havde kun en fattig Kost at bringe deres Menigheder. Biskop *Hjort* var en typisk Repræsentant for den rationalistiske Gejstlighed: ivrig optaget af, hvad der kunde gavne Samfundet og opdrage Menneskene til nyttige Borgere; men hans teologiske Standpunkt og hans Prædiken var »en bibelsk af-farvet, men retorisk savlende Dyds- og Lyksalighedslære«. Fra sin Moder, Salmedigterinden *Madam Boje*, havde han arvet en poetisk Aare, og han skrev en Mængde Salmer, ogsaa præget af hans rationalistiske Kristendom (i en af hans Julesalmer hedder det om Kristus: »Dit hele Liv var virksom Dyd, og Gavnelyst var Sjæle-fryd i dit retskafne Øje«). Det var ikke underligt, at Kirkegangen var i rivende Tilbagegang; Folk havde ondt ved at tage Kirkens Forkyndelse alvorligt; man levede jo i den Tid, hvor *Henrik Steffens* efter et Besøg i Spjellerup Præstegaard hos den senere Biskop *I. P. Mynster* forundret kunde skrive i et Brev: »Der kan du finde en Mand, som er Præst, og dog religiøs«.

Men netop i den Tid bryder en kristelig Vækkelse frem adskillige Steder, ogsaa i Ribe Stift.

Medens den pietistiske Vækkelse var udgaaet fra Præsterne, tager Vækkelserne i det 19. Aarhundrede deres Udspring fra Lægfolket. Allerede i 1790'erne berettes der om en Vækkelse i Østjylland, ud-gaaende fra Bondekarlen *Peder Frandsen*; »det var ikke alene i Horsens, Veile og Skanderborgegnen, at mange Christne opvakte til Omvendelse og Bod, men flere Steder i Ribe Stift, især i Sønder-jylland, saae vi i denne Vantroens Tid en ny Opvækkelse«, fortæller en af Lederne mellem de vakte, *Rasmus Sørensen*. I Sognene Raarup, Korning og Øster Snede, paa Grænsen mellem Ribe og Aarhus Stift, finder vi senere »de stærke Jyder« med deres haardnakkede Mod-stand mod Evangelisk-christelig Psalmebog og Balles Lærebog; i Øster Snede udspilledes Kampens anden Akt i Trediverne og Fyr-terne. Og i disse Aar opstaar der kristelige Vækkelser rundt om i

Stiftet, tildels i Forbindelse med den fynske Vækkelse og *Peder Larsen Skræppenborgs* Rejser omkring i Jylland.

Billedet er stadig det samme: det begynder med enkelte Mennesker, jævne Folk, der grebet af et Bibelord eller ved Mødet med en af de vakte fra andre Egne vaagner op til at se deres Synd og spørge efter deres Sjæls Frelse; de vakte søger sammen, i de smaa Hjem holdes Forsamlinger, flere og flere drages til, og saaledes bliver Vækkelsen til en Flod, og der fremkaldes i mange Sogne et rigt Trosliv, som har holdt sig til vore Dage. Men vi ser ogsaa, at Vækkelsen kan trues af en Lægmandsbevægelses største Farer: Ukirkelighed og indbyrdes Splittelse, især hvor Præsterne staar uforstaaende eller ligefrem fjendske overfor Bevægelsen; dér opstaar ensidige eller ligefrem sekteriske Kredse som »*Dømmerne*«, der ender med at glide helt ud af Kirken og tilsidst stivner i deres Afsondrethed. Men mange unge Præster stiller sig midt iblandt de vakte, og her fyldes Kirkerne og et sundt og rigt Trosliv bryder frem.

Paa Ribe Bispestol sad i de Dage den kloge og kærlige Biskop *Daugaard*; han tilhørte selv den Mynsterske Retning, men forstod, at Vækkelsen kunde blive en Velsignelse for Folkekirken, naar den blev ledet i de rette Spor. Hvert Nytaar plejede han at sende en Rundskrivelse til Stiftets Præster, hvor han tog Stilling til de Spørgsmaal, der særlig maatte optage dem; og i 1852 skriver han om Vækkelsen og den Stilling, Præsterne burde indtage overfor de vakte i deres Sogne. Menneskeligt og aandeligt forstaaende lyder hans Ord: »Det er vel sandt, at ved denne Bevægelse forstyrres stundom den Ro, den Stilhed og Fred, under hvilken det kirkelige Liv heldig udvikler sig; men mon ikke ogsaa Søvn og Død? Man kan bebrejde de Opvakte deres Utilfredshed med den offentlige Gudstjeneste og deres Mistroiskhed mod Præsterne; men ingen Præst maa besvære sig eller harmes over den, før han med Haand paa Hjertet har spurgt sig, om han har været en tro Husholder over Guds mangeslags Naade«.

Naar disse Vækkelsesbevægelser i Stiftet fik blivende Betydning indenfor Folkekirken, da skyldes det ikke mindst den Indflydelse, der kom fra Vilh. Beck og Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark.

Vilh. Beck og hans Ven, *Joh. Clausen*, foretog sammen en Rejse gennem Jylland, der førte dem i Forbindelse ogsaa med de vakte Kredse i Ribe Stift. Rejsen fik stor Betydning dels ved Becks væk-

kende Prædiken rundt om i Sognene, dels ved at vinde de vaktes Tillid til den af Beck ledede »*Kirkelig Forening for Indre Mission*«. Vilh. Beck havde hejst den Fane: Kaldet til Omvendelse skal udgaa til hele det danske Folk, og det skal ske indenfor den danske evangelisk-lutherske Folkekirke ved et Samarbejde mellem Præster og Lægfolk. De fleste vakte Kredse sluttede sig nu til Indre Mission, og gennem stadige kristelige Vækkelser, ikke mindst langs Vestkysten, voksede Arbejdet og Samfundene indenfor Indre Mission, saa at denne kirkelige Retning nu præger Kirkelivet i et betydeligt Antal Sogne indenfor Stiftet.

Af »*Luthersk Missionsforening*«, »Bornholmerne«, findes der en Del Kredse i de vestlige Egne af Stiftet, navnlig i Skernegnen og i Sønderjylland. De har deres egne Missionshuse og holder deres egne Søndagsmøder, men staar indenfor Folkekirken og lader deres Børn baade døbe og konfirmere; selv om de mest har deres egne Talere, benytter de dog ogsaa Præster i deres Missionshuse; i en Række Menighedsraad er de repræsenterede. De afsondrer sig for stærkt til at gøre sig gældende i det almindelige kirkelige Liv; men indenfor deres egen Kreds gør de et vækkende og opbyggende Arbejde, ikke mindst blandt deres Unge.

Men ogsaa den *grundtvigske Vækkelse* fik Rum indenfor Ribe Stift. Det gaar helt tilbage til Vækkelsens Begyndelse.

Allerede 1824 begyndte *Peder Larsen Skræppenborg* sine Rejser omkring i Jylland. Hans vækkende Røst bragte nyt Liv, hvor han kom. Hans Kongstanke var at bringe indbyrdes Forbindelse mellem de vakte Kredse, ogsaa mellem den jydsk Vækkelse og Vækkelsen paa Fyn og Sjælland. Derfor søgte han paa sine Rejser Tilknytning til disse Kredse. Det lykkedes ikke med »de stærke Jyder«, men med andre Kredse af de vakte i Jylland, ogsaa indenfor Ribe Stift (Hardsyssel, Skernegnen, Hammerum Herred), fik han levende Forbindelse.

Peder Larsen kom efterhaanden under Paavirkning af grundtvigske Præster; han læste »*Kirkens Gienmæle*« og fik derved stor Kærlighed til Grundtvig; og det kom til et Brud mellem ham og mange af hans Venner blandt de vakte — det var navnlig Spørgsmaalene om Mulighed for Omvendelse efter Døden og den Kristnes Stilling til Loven, der kom dem imellem. I 1841 købte han Gaarden Dons i Almind Sogn Nord for Kolding, og hans Hjem her blev snart Midtpunktet for en kristelig Vækkelse med grundtvigsk Præg. Han kom i nært Forhold til en Række unge grundtvigske Præster, der havde

Hans Tavsens Statue ved Ribe Domkirke.
Udført af Johannes Bjerg, 1942.

faaet deres Gerning i Jylland — Mænd som *Fr. Hammerich* i Starup og hans Eftermand, *Fr. Helweg*, *Vilh. Birkedal* i Sdr. Omme og *H. Sveistrup* i Nørup. Disse og andre indbød han som Talere til de Mø-

der, han holdt i sit Hjem, og efterhaanden blomstrede der et kristeligt dansk Folkeliv op i Koldingegnen. En af Hovedskikkelserne indenfor det grundtvigske Liv paa denne Egn blev den meget omstridte Præst *Vald. Brücker*, der i 1880 blev Kapellan i Starup og senere Valgmenighedspræst i Aagaard. Hans Ord om »ikke at lade sig hovmesterere af Bibelen« og lignende hasarderede Udtalelser bragte ham i skarp Modsætning ikke blot til Indre Mission, men ogsaa til adskillige af hans grundtvigske Meningsfæller og voldte den gamle Biskop *Balslev* i Ribe meget Bryderi.

Rundt om i Stiftet virkede grundtvigske Præster og blev Redskaber for et kristeligt Menighedsliv i grundtvigsk Aand. Et Centrum fik den grundtvigske Bevægelse Vest for Kolding i Askov Højskole og den dertil knyttede Valgmenighed; Valgmenigheder blev iøvrigt særlig dannet Nord paa i Stiftet (Ringkøbing, Bøvling, Holstebro, Lemvig); Syd paa virkede de grundtvigske Præster mest indenfor Sognemenighederne.

Ribe Stift blev saaledes præget ikke blot af den stærke Indre Missions Bevægelse, men ogsaa af et rigt grundtvigsk Liv. De to kirkelige Retninger er ofte kommet i et skarpt Forhold til hinanden, ikke mindst hvor de virker indenfor samme Sogn. Men begge har de virket til, at Ribe Stift for store Deles Vedkommende hører til de kristeligt set mest frugtbare Egne i vort Land. Derover maa det dog ikke glemmes, at der netop i Vestjylland findes megen gammel-dags Guds frygt og Ærbødighed for Kirken, som ikke er »retningspræget«, mange trofaste Kirkegængere, som ikke slutter sig til en bestemt kirkelig Retning.

Det sidste halve Aarhundrede har medført store Forandringer for Ribe Stift. *Stiftets gamle Grænser* blev radikalt ændrede i 1922. Ved Genforeningen fik Stiftet ikke blot sine gamle sønderjydske Dele tilbage, men ogsaa en Del af det tidligere Slesvig Stift, idet ikke blot Tørninglen og Enklaverne i Vestslesvig, men hele Tønder Amt blev lagt til Ribe Bispestol. Stiftet gaar derved saa langt mod Øst, at der fra dets sydøstlige Grænse (i Tinglev Sogn) kun er seks Kilometer til Flensborg Fjord. Til Gengæld mistede Stiftet værdifulde Dele af sit urgamle Omraade: den østligste Del med Vejle, Fredericia og Kolding, Hammerum Herred i Midtjylland og den nordligste Del, mellem Nissum Fjord og Limfjorden.

En anden Forandring er indtraadt ved den store *Hedeopdyrkning* i Midtjylland, hvorved de udstrakte øde Hedesogne er blevet forvandlede til nyttig Agerjord, hvad der igen har medført en betyde-

lig Vækst i Befolkningens Tal. Derfor er der blevet Brug for mange flere Kirker eller Udvidelse af de gamle Kirker, og det tyvende Aarhundrede fremviser et Kirkebyggeri, som man ikke har set Mage til siden Valdemarernes Tid. I Andst m. fl. Herreders Provsti, hvor der før var 18 gamle Sognekirker, er der saaledes nybygget 12 Sognekirker (deraf dog tre som Erstatning for gamle Sognekirker, der var blevet for smaa eller brøstfældige) og to Valgmenighedskirker, medens tre Kirker er blevet stærkt udvidede.

De nye kirkelige Love, navnlig Indførelsen af *Menighedsraad* med deres Ret til Præstevalg og Bispevalg, har ogsaa haft Indflydelse paa Stiftets Struktur. Modsætningen mellem de kirkelige Retninger er derved blevet baade aktualiseret og stabiliseret. Paa den anden Side føres Repræsentanterne for de forskellige kirkelige Retninger netop i Menighedsraadene sammen i et fælles Arbejde for Kirke, Kirkegaard og Præstegaard, og i saa Henseende er der oftest et udmærket Samarbejde indenfor Menighedsraadene. At Kirkerne er kommet under Menighedsraadenes Bestyrelse, har haft en overmaade gavnlig Virkning; Vedligeholdelsestilstanden er oftest god, og Restaureringsarbejder er i et stort Antal Kirker foretaget under betydelige Ofre for at føre de gamle Gudshuse tilbage til deres oprindelige Stil eller udsmykke dem paa anden Maade.

Den nyeste Fase i Stiftets historiske Udvikling er *Besættelsestiden*. Dens særlige Forhold greb paa mange Maader ind i Menighedslivets normale Gang: Kirker maatte lukkes om Vinteren paa Grund af Brændselsnøden og Gudstjenester henlægges til andre Lokaler; Mørklægningen hindrede Møder og Sammenkomster; Trafikforholdene vanskeliggjorde de større kirkelige Møder, hvor Folk ellers plejede at komme sammen fra fjern og nær. Nationalt stod Kirken godt her i Stiftet; mange Præster deltog aktivt i Frihedskampen, og kun yderst faa svigtede. To af Stiftets Præster, Vedersøpræsten *Kaj Munk*, og Sognepræsten ved Zions Kirke i Esbjerg, Pastor *Bentzen*, fandt deres Død for tyske Snigmorderes Revolverkugler; flere arresteredes og førtes til Faarhuslejren; en Del maatte »gaa under Jorden« eller flygte til Sverige.

I mange Sogne kunde man tale om en national Vækkelse, ikke mindst blandt Ungdommen; men den kristelige Vækkelse, som mange havde ventet, at de alvorlige Tider skulde fremkalde, er udeblevet; den almindelige Erfaring hos Præsterne gaar ud paa, at den faste Kirkekreds samlede sig tættere om Gudstjenesten og ogsaa om Nadverbordet, medens man kun saa faa nye Ansigter. At den onde

Tids sørgelige Følger paa Moralens Omraade med uværdig Vindesyge, moralsk Opløsning og »afsporet« Ungdom ogsaa i dette Stift satte sine Spor, kan ikke undre.

Stillingen i Stiftets *sønderjydske Del* er et Kapitel for sig. Efter Genforeningen fortsatte endnu en Del af de gamle »tvesprogede« Præster deres Embedsgerning; men disse er efterhaanden gaaet af paa Grund af Alder, og til tysk folkekirkelig Betjening raades der nu kun over een fungerende Præst (den tyske Sognepræst i Tønder) og een Pastor emeritus. Ogsaa de tyske Frimenighedspræster, der virkede i Stiftet, er forsvundet paa een nær. Under disse Omstændigheder er de tyske Gudstjenesters Antal i Landsdelen blevet stærkt indskrænket. Nogen større Trang til at opretholde dem er der heller ikke, bortset fra enkelte Steder, hvor Tyskheden er ret kompakt; ogsaa før Krigen var de som oftest meget smaat besøgt, og noget sprogligt Behov for at bevare dem er der i hvert Fald ikke paa Landet, da næsten alle taler Dansk i Hjemmene. Naturligvis bør det staa dem, der ønsker det, frit for at faa Lejlighed til at have Gudstjeneste og kirkelige Handlinger paa det tyske Sprog i de gamle Sognekirker, hvor ogsaa de har Hjemstavnsret; men baade Præster og Menighedsraad i de sønderjydske Sogne indenfor Ribe Stift har som Helhed udtalt sig for, at dette burde ske ikke ved folkekirkelig Foranstaltning, men ved Anvendelse af vore kirkelige Frihedslove.

Ribe Stift gennem Tusind Aar — det er en lang og broget Historie, under hvilken Stiftet har faaet det Præg, som det har i Dag. Det er et Stift med stærke Modsætninger, baade kirkeligt og nationalt, et Stift med et rigt aandeligt Liv i mange Sogne, et Stift med en arbejdssom, trofast og nøjsom Befolkning. De, der har faaet deres Gerning som Kirkens Tjenere i Ribe Stift, vil vistnok sande gamle Biskop *Tage Müllers* Ord, at »Jyllands magre, lyngklædte Heder er ligesaa frugtbare som Fædrelandets skønne og yndige Egne for den kristelige Tros frugtbare Blomstren, tildels maaske frugtbarere«.

Ribe Bispestol i Middelalderen

Af Helge Hår

Mere end to Aarhundreder maatte forløbe efter Kristendommens første usikre Skridt indenfor de danske Landegrænser, førend en Kirke i middelalderlig Forstand blev en Virkelighed. Angelsakseren Willibrord er vel den første, der bragte den nye Tro til Danmark, men hans Besøg har været saa kort, at det forblev ganske uden Virkning. Det har vistnok været i Aaret 739. Knap hundrede Aar efter, i 822, drog den europæisk berømte Kirkefyrste, Ærkebiskop Ebo af Reims, som pavelig »Legat« nordpaa og opnaaede i Holsten lidt Fremgang, ligesom han vandt en Kærlighed til Danmark som Missionsmark, der aldrig forlod ham, og som virkede inspirerende for Ansgars Virksomhed heroppe. Og selv Ansgar, vor ældste danske Kirkehistories Yndlingsskikkelse, opnaaede med sine to smaa Kirkebygninger paa Kongens Grunde i Slesvig og Ribe saa lidt, at man — hverken da eller endnu længe efter hans Tid — kunde tale om nogen dansk Kirke.

Thi Kirke er i Middelalderen noget helt andet end Oldtidens Menighed. Naar Oldtidens Kristne missionerede for deres Tro, tilstræbte de en Vækkelse af de enkelte, en Levendegørelse af Jesu Kristi Gaver og Opgaver til dem, der gennem en personlig Omvendelse greb saa meget eller saa lidt, som de deraf kunde nemme. Og derigennem at samle dem i et Samfund, som havde et fælles aandeligt Liv til Mærke. Men Bevægelsens Retning var klar nok: den gik fra den enkelte til Organisation, fra Aand til System.

Mange Faktorer gik sammen for i Tidens Løb at ændre dette. Den stadig fastere Udbygning af den kristelige Dogmatik mødtes med Romerstatens faste Embedsstyre og fæstnede Kirkebegrebet i stadig mere udvendige og aristokratiske Rammer. Augustins Bog om Gudsstaten blev den ældre Middelalders Vademecum for baade Kirkens og Statens Stormænd, thi Kirke og Stat var lige fuldgyldige Repræsentanter for Gudsstaten, hvor Kristus er baade rex og sacerdos. De smaa spredte Menigheder maatte samles, Oldkirkens charismatiske Ledere maatte vige for fast indsatte Embedsmænd. Kirken kunde ikke

mere være en blot løselig Forsamling af omvendte og troende, den blev en *Institution*, Forvalteren af Naaden. Dens Embedsmænd var gennem Ordinationen hævet op over Lægfolket, som kun gennem dem kunde faa Del i Guds Gaver og udfries fra Djævelens Magt. Thi hele Naturen var i Djævelens Vold, og kun gennem Renselseshandlinger ved Kirkens Mænd kunde den befries. De syv Sakramenter og talrige sakramentale Handlinger tjente dette Formaal; de omgav de troendes hele Liv fra Vugge til Grav; de kunde kun udføres af ordinerede Mænd, mange var forbeholdt Biskoppen alene, thi paa Biskoppen hvilede al kirkelig Funktion. Kun han kan vie Præsten, Kirken, Alteret, Kirkegaarden, det hellige Vand, konfirmere Børnene, vel-signe Markerne o. m. m., saa at Gud selv er med i det alt sammen. Først hvor der er en Biskop, kan Kirken fungere. Derfor maa al middelalderlig Mission sigte mod at grundlægge et Bispesæde, og Gang paa Gang ser vi, at saadanne oprettes i Egne, hvor alle var Hedninger, medens vi næsten aldrig hører om Enkeltmandsomvendelser.

Derfor kan man sige, at Ansgar ganske vist rejste to Kirker paa dansk Jord, men en »dansk Kirke« naaede han aldrig at faa grundet; hans bispeløse Mission heroppe var i middelalderlig Forstand ikke kirkedannende, og for hans Efterfølgere paa Hamburg-Bremens Ærkestol maatte Maalet være: nordiske Bispesæder. Og det ikke alene for det nordiske Missionsarbejdes Skyld, men nok saa meget for deres egen Skyld, thi en Ærkebiskop uden Bisper var en Uting, ligesom en bispeløs Kirke var ingen Kirke. Og som tredje interesserede Part i Sagen bør man sikkert medregne den tyske Kejser. Han var jo højlig medvirkende i Ansgars danske og svenske Mission, og var det mon kun af hellig Iver for nordiske Sjæle? Mon det ikke var den tyske »Drang nach Norden«, der allerede her gav sig til Kende? Og da senere Ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen kunde dukke op paa et sydtysk Kirkemøde med tre danske Suffraganer (undergivne Bisper) i sit Følge, mon saa ikke atter dette havde Forbindelse ogsaa med politiske Hensigter fra tysk Side? Og er det mon endelig et Tilfælde, at der, samtidig med, at de første danske Bisper optræder, gøres ihærdige Anstrengelser fra den hamburgske Ærkebiskop saavel som fra den tyske Kejsermagts Side paa ogsaa at oprette Bispestole øst for Elben i vendiske Omraader?

Man véd ganske vist saare lidt om den kristne Missions Vækst i Danmark i Tiden efter Ansgars spæde Virke heroppe. Vikingetogene har næppe givet den gode Vilkaar, selvom enkelte danske Vikinger, især i England, jo sikkert har taget ved den nye Tro. Naar Widukind

i sin berømte Skildring af Harald Blaatands Overgang til Kristendommen livligt beretter om den Drøftelse mellem Høvdingene, der fandt Sted i Kongens Paahør, hvor man vel vilde indrømme, at Krist var en mægtig Guddom, men at det nok var sikrest at holde sig til de gamle Guder, saa viser dette, at der allerede havde fundet en ikke helt ringe Udbredelse Sted af de nye Forestillinger indenfor Folket. De er udefra sivet ganske sagte ind i Landet, Jordbunden beredes langsomt, men alt var løseligt, og der savnedes faste Holdepunkter. Det var dem, der vandtes ved de to Begivenheder, der blev grundlæggende for dansk Kirkes Historie: de første danske Bispestole oprettedes, og den første danske Konge blev, sammen med sine Høvdinge, døbt. De fandt Sted omtrent samtidig, kort før og kort efter Aar 950, og det er sikkert ørkesløst at spørge om, hvilken der betød mest. En ydre Sammenhæng imellem dem kan næppe paavises, men om en indre Sammenhæng kan der ikke tvivles. Det langt senere engelske Motto »no bishop no king« gjaldt i hine Tider paa germansk Omraade i fuldt Maal, og naar Harald paa den store Jellingesten stolt kalder sig »den Harald, der gjorde Danerne kristne«, saa har han i hvert Fald ikke givet sig selv for ringe Ære.

Hvornaar de tre første danske (jydske) Biskopper træder frem af Mørket, lader sig vel nok ikke aldeles sikkert fastslaa. Gamle, men usikre, slesvigske Traditioner vil vide, at der allerede i 946 skal være indviet en Biskop i Slesvig, og det er ikke umuligt, da Kejser Otto netop ved den Tid oprettede Bispesæder i Nordtyskland. Vi maa dog efter mit Skøn ned til næste eller snarere næstnæste Aar, 948. Fra dette Aar haves en omfangsrig, men upaalideligt overleveret, Bulle fra Pave Agapitus II til Ærkebiskop Adaldag, hvorved den nordiske Kirkes Forhold ordnedes. Bullen er dateret 2. Januar, og Adaldag bekræftes her i Overhøjheden over Biskopper hos »Daner, Nordmænd, Svenskere og i de øvrige nordlige Egne«, idet Agapitus henviser til en tidligere Bulle af Pave Nicolaj, og anviser Adaldag to Nabobisper som Hjælpere ved fremtidige Bispevielser¹⁾. Nu beretter flere Historikere videre, at der allerede den 7. Januar samme Aar afholdtes en Synode i det fra Ansgars Tid saa kendte Ingelheim ved Mainz, og at Adaldag her stillede med tre danske Biskopper i sit Følge, og da man ret naturligt gaar ud fra, at der er Sammenhæng mellem Bullen og de danske Bisper, saa tænker man sig, at Bullen kan være fremsendt, efter at Bispevielsen har fundet Sted, saa at denne retteligt maa henlægges til Aaret 947²⁾. Men den nævnte Ingelheimsynode begyndte først den 7. Juni 948. Den var indkaldt

af Pave Agapitus, Kejser Otto I af Tyskland og Kong Ludvig af Frankrig og var væsentlig besøgt af tyske Bisper samt fra Ærkestiftet Rheims. Den samtidige Krønikeskriver fra Rheims Flodoard har givet en Skildring, hvori han sætter Datoen til 7. Juni og bl. a. siger, at til Stede var »Adaldachus Hamburgensis, Lioptacus Ribunensis og Horath Sleoswicensis« — Aarhusbispen Reginbrand nævnes ikke her, men i Synodens Akter³). Jeg tror derfor, at Pave Agapitus' Bulle af 2. Januar 948 har bekræftet Adaldags Ret til at indvie nordiske Bisper, og at denne, sagtens i Løbet af Foraaret, har foretaget Handlingen, saa at han i Juni 948 har kunnet give Møde i Ingelheim med sine tre danske Biskopper. Sommeren 1948 er derfor det naturligste Tidspunkt for Højtideligholdelse af det danske Episkopats tusind Aars Minde⁴).

Den ældste Bisperække paa Ribe Bispestol er meget usikker, ligesom iøvrigt Besættelsesforholdene synes yderst løse. I Aarhus standser Rækken brat, i Slesvig synes der ogsaa at være Brud i den, og Biskop Esico (Ekkehardt?) opholdt sig i Udlandet (Hildesheim). En hjemløs dansk Biskop træffes som Viebiskop i Mainz. Men paa Ribestolen kan man dog vist med Grund formode, at *Fulbert* (ell. *Folgtbrac*) er fulgt efter Leofdag. Han er i hvert Fald nævnt i et Privilegiebrev fra Otto III af Anno 988 og synes da at have opholdt sig hos Kejseren⁵). Og naar vi med ret stor Vished kan antage, at den berømte danskfødte Odinkar den Yngre har tiltraadt Bispestolen ca. 1000, saa synes den ubrudte Bisperække her at have større Sandsynlighed end paa noget andet dansk, ja vel nordisk Sæde.

Med *Odinkar* er man paa nogenlunde sikker Grund, alle gamle Kilder kender ham og er enige om, at den rige og højættede Mand var en Pryd for Bispestolen. Daab og Indvielse til Biskop hentede han i Bremen, noget af sin Uddannelse i England, hvorhen han i Følge Adam⁶) sendtes af Knud den Store. Han var virksom for Mission ud over hele Danmark, ja endog »hinsides Havet« (maaske Sverige), gav selv store Gaver af eget Gods til Bispesædet og skaffede den yderligere Andel i alle kongelige Rettigheder indenfor Staden. En Tid var han Jyllands eneste Biskop, da Bispestolene i Slesvig og Aarhus var ubesatte, ja, i Virkeligheden var han hele Danmarks eneste Biskop, da residerende østdanske Biskopper ikke endnu forefandtes. Arup kan endog sige: »Skal Æren for at have ført det danske Folk til Kristendommen tillægges nogen enkelt Mand, da er sikkert Biskop Odinkar nærmest hertil«⁷). Han døde i Aaret 1043.

Maaske har allerede Odinkar til Tider virket ud fra Viborg. Hans sandsynlige Efterfølger i Bispesædet, *Val*, en Mand fra Bremens Domkapitel, kaldes ligefrem Biskop i Viborg, da han sidst i Oktober 1049 deltog i en Synode i Mainz. Adam, der var hans samtidige, kalder ham dog altid Ribebisp, saa at hans Viborgtid nok blot har været midlertidig. Og det kan jo heller ikke nægtes, at lige saa naturlig Ribe var som Bispesæde paa Grund af denne Stads nære Tilknytning til Kirkerne i Sachsen, Friisland og England, lige saa gunstig maatte Viborg være for den Missionsbiskop, der havde hele Jylland til Stift. Men A. D. Jørgensen mener, at denne Omstændighed var højst uheldig for Jylland, thi den var Begyndelsen til den Opdeling i jyske Bispedømmer, der »for bestandig lamslog det jyske Episkopat«, som skulde have været samlet om Slesvig og Viborg, hvis det skulde hævde sin selvstændige Betydning i al aandelig Udvikling overfor Øst-Danmark⁸⁾.

Hvorom alting er: Disse ældste danske Biskopper har været Missionsbisper uden afgrænsede Bispedømmer eller altfor faste Bispesæder. Skønt Adam i mangt og meget bedømmer Forholdene i Danmark fejlagtigt, er han jo dog kronologisk meget nær ved, undertiden samtidig med de Personer og Tildragelser, han skildrer. Og han afgiver Gang paa Gang Vidnesbyrd om, at den danske Kirke er en Missionskirke uden faste Rammer⁹⁾. Men Tiden var inde for at faa saadanne skabt. Samtidig med Odinkars Død herhjemme havde den store Adalbert bestøget Ærkestolen i Bremen. Adam beundrer ham højligt; hele 3. Bog af hans Skrift er viet »Adalberts Navn og Berømmelse«, selv om den retskafne Klerk nok kan se, at der er Pletter i det lyse Billede. Paa den politiske Skueplads var han sikkert en underfundig og magtkær Prælat; som Kejser Henrik III's Ledsager til Kirkemødet i Sutri 1046 afslog han Kejserens Ønske om at gøre ham til Pave. Da drømte han allerede om at skabe et »nordisk Patriarkat« i Bremen som en Konkurrence til Rom. Og bl. a. af den Grund blev han ivrig for at skabe en fuldt udbygget kirkelig Organisation i Norden; Bisper sendtes i stort Tal baade til Norge og Sverige, og han mødtes derfor med vor danske Svend Estridssøn i Ønsket om at gennemføre en Stiftsdeling i Danmark — omend ud fra modsatte Hensigter.

Med Svend Estridssøn er nemlig vistnok Kongemagten for første Gang blevet en hele Landet ompændende og betydende Faktor, og da den danske Kirke allerede paa hans Tid udgjorde en anselig og organiseret Magt indenfor Danmark, var det for ham en given Sag,

at Kongemagten maatte opbygges i nær Forbindelse med denne. Politisk maatte Landet frigøres for tysk Indflydelse, kirkeligt maatte det frigøres for Hamburg-Bremens Styrelse. Et nordisk Ærkesæde dæmrede for Svend, men endnu var den løse nordiske Kirke for svag til at bære et saadant, den maatte udbygges med faste Bispedømmer, og han er den første danske Konge, der træder i direkte Forbindelse med Pavedømmet, hvor allerede Hildebrand, den senere saa berømte Gregor VII, gjorde sig gældende og blev den danske Konges Støtte. Pavedømmet var i denne Tid i stærk Stigen og inde i en Centraliseringsperiode, som ikke vilde være Adalberts Planer gunstig. Et Stykke Vej kunde imidlertid Kongen følges med Adalbert, thi ogsaa denne ønskede Bispedømmer i Norden — til Støtte for sin Patriarkatdrøm. Da nu den jyske Biskop, Val, og den øst-danske Biskop, Aage (Avoco, Ogge) omtrent samtidig døde, var Vejen aaben for et stort kirkeligt Fremstød. Adam siger: »Vals Stift delte Kong Svend i fire Bispedømmer og indsatte med *Ærkebispens Samtykke* en af sine Bisper i hvert af dem«. Ved Siden af de fem jyske Stifter bevaredes Fyn, Sjælland med tilliggende Øer og Skaane m. m. som Bispedømmer; i Lundekirkens ældste bevarede Nekrologium (fra 1123) nævnes ved Kong Svends Aardag d. 28. April: »cuius industria dania in octo episcopatus divisa est«, saa vigtig stod denne Begivenhed for Eftertiden. Begivenheden maa have fundet Sted omkring Aar 1060¹⁰).

Hvad Stiftsgrænserne angaar, da kan man for Ribe Stifts Vedkommende ikke med Sikkerhed gaa længere tilbage end til ca. Aar 1340, da den Del af »Ribe Oldemoder« er blevet til, som rummer den ældste Fortegnelse over Stiftets Omraade. Dette viser sig nøje at følge den ældgamle Herreds- og Sysseinddeling i den nørrejydske Del, mens Sønderjylland synes at have haft en mere vilkaarlig Deling mellem Ribe og Slesvig, hvad muligvis den gamle Hærvej gennem Jylland har foraarsaget¹¹). Fra Vidaaens til Limfjordens vestre Løb, fra Kolding- og Vejlefjord samt Kongeaaen i Øst og Syd til Vesterhavet, saaledes blev stort taget Stiftets Grænser, og det blev det største Stift i det egentlige Danmark.

Danmarks Stiftsinddeling gør i Forbindelse med andre Omstændigheder Tiden omkring 1060 til »et afgørende Knudepunkt i dansk Kirkehistorie«¹²). Kirken herhjemme faar herved omsider sin fulde Organisation med alle sine Bispedømmer, som i Hovedsagen bestaar indtil i Dag. Det nordiske Ærkesædes Grundlæggelse knapt 50 Aar senere og dermed Nordens kirkelige Løsrivelse fra Hamburg-Bremen

og direkte Forbindelse med Rom var allerede saa tidligt i Spireform til Stede og var kun en naturlig Konsekvens af Stiftsinddelingen. Med Svend Estridssøn træder klart frem Udviklingen af Kongemagten til en hele Landet omfattende og bærende Samfundsmagt, der i Forening med den fast tømrede Kirkemagt og det frembrydende Adelsvælde kunde afløse det gamle Landsby- og Bondesamfund.

Kilderne til vort Kendskab til Tiden, og især til Kirkeforholdene, flyder nu rigeligere. Adams uvurderlige Historieværk fører os, trods alle dets Fejl, dog lige ind i Tiden, som han selv levede med i. Lidt senere giver den angelsaksiske Munk Ælnoth i sin berømte Skildring af Knud den Helliges Liv og Død sparsomme, men ofte nyttige Oplysninger om Tiden omkring Aar 1100, da han selv opholdt sig her¹³). Ca. 25 Aar senere har vistnok den antikongelige, anonyme »Roskildekrønike« set Lyset¹⁴). Halvhundrede Aar senere giver »Ribe Bispekrønike«, forfattet af en af Domkirkens Mænd, Bidrag til Tidens og Stiftets Forhold¹⁵) — for blot at anføre nogle af de værdifuldere Kilder. Og endelig maa nævnes, at med Svend Estridssøn bliver Forholdet mellem Kirkemagt og Kongemagt til et af Ledemotiverne i dansk Middelalderhistorie, i ikke ringe Grad bestemt af den Vækelsesbølge, som ogsaa naar Danmark, og som straalere ud i baade det kirkelige og det politiske Liv gennem Navne som Cluniacenserbevægelse, Gregorianisme og Cistercienserorden¹⁶).

Hidtil har der tilsyneladende hersket stor Usikkerhed med Hensyn til Valget af Biskopper. Oldkirkens Skik med at lade Bispevalget fremgaa af Enighed mellem clerus og populus var for længst skudt til Side. Under Missionskirkeforhold udsendtes Bisper direkte fra Rom, ofte til rent hedenske Lande, eller Bisper indviedes af en Ærkebiskop til Lande, hvor der var Tilløb til en kristen Menighed, saaledes som vi saa det i Jylland. De første Ribebisper var udsendt fra Bremen. Odinkar hentede her sin Indvielse — men han var vistnok en dansk Jarlesøn, og Bispekrøniken kalder Knud den Store for hans »Onkel«¹⁷). Kongemagten rækker allerede Haanden ud efter Kirken. Val, saaledes kaldet, fordi han var »genitus in Francia« (Vælskland), er som Medlem af Bremerkapitlet uden Tvivl indsat af Ærkebispem. Men Efterfølgeren Oddo, om hver ellers intet vides, har været en af de fire, som Adam kalder »Kongens Bisper«, og som Kongen »indsatte med Ærkebispens Samtykke«¹⁷).

Kongemagten skrider videre frem og strammer Grebet om Kirken. Knud den Hellige var — trods sit fromme Tilnavn, sine rige Kirke-

gaver og Ælnoths Skildring af ham som den typiske rex justus — en streng Prøvelse for Landet og for Kirken, brutal, hvor Faderen havde været smidig¹⁶). Gerold (el. Jareld) var Kongens Kapellan og havde sammen med Kollegaen, Arnold, deltaget i »den legemlige Revselses Slag«, som den saa fromme Konge, i Følge Ælnoth, underkastede sig. De to værdige Mænd opnaede hver sin Bispestol, Gerold var Ribebisp, vistnok til ca. Aar 1120, da Ælnoth skrev sit Værk. Hvis man kan tro Bispekrøniken, blev han ganske vist valgt, fremfor en Konkurrent, af »den større og forstandigere Del af Folket«, hvilket vel skal antyde et kanonisk Valg, men her fortælles tillige, at han levede overdaadigt, røvede Kirkens Ejendele og omsider »stak af med de indsamlede Penge«. At hans Udnævnelse til Biskop skyldes Kongen, kan vel næppe betvivles.

Hvem Efterfølgeren, Ture, var, vides ikke, ej heller hvorledes han kom til Værdigheden. En dansk Mand har han efter Navnet at dømme nok været, og at han var Kongens Mand, er sikkert. Vi er med ham kommen til en Tid, hvor Ribebispen tager Del i Landets politiske Spil. Det er Tiden, hvor Kongeslægten stod splittet: Niels den Gamle og Sønnen Magnus imod Erik Ejegods Parti med Knud Lavard som Hovedskikkelse. Ture stod paa de førstnævntes Side, og i Sommeren 1131, altsaa kort efter Knuds Drab i Haraldsted (7. Januar), hjalp han ved Jelling Kongen til Sejr over den dræbtes Halvbroder, Erik Emune. Kan man stole paa Sakse, der dog var mindst lige saa partibunden til denne Side, som Roskildekrøniken er det til Niels og Magnus, havde Ture, »den listige Biskop«, brugt »falsk Tale og svigefuldt Opspind« til sit Formaal. Men han fik ogsaa sin Straf; han faldt i det afgørende Slag ved Fodevig i Skaane 1134 sammen med fire andre Bisper paa Kongens Side. Roskildekrøniken priser de faldne Kongsmænd og især Magnus; Sakse siger, at Skaaningerne sendte baade Magnus og Bisperne »ned til Helvede«.

Men Ture har trods det tvivlsomme Eftermæle gjort sig fortjent som faa middelalderlige Ribebisper. Tiden er jo ikke blot en Kamp-tid, men ogsaa det store Kirkebyggeris Tid, begyndende med de tre store Domkirker af Natursten. I Lund rejstes Laurentius-Domen, og tæt i Hælene paa denne Danmarks Hovedkirke fulgte Vor Frue i Ribe, Tures Værk. Fra Egnene ved Rhinen og Weser maatte Materialet hentes til den stenfattige Ribeeegn, et Værk, der bedst viser, hvilken Rigdom og Magt en katolsk Biskop allerede paa denne Tid besad i Danmark. Hvor meget Ture har naaet at se af sit paabegyndte

Storværk kan jo næppe oplyses¹⁹). Ejheller kan det oplyses, hvorfra de kæmpemæssige Midler kom, som Arbejdet maa have krævet. Først fra Tiden kort før Reformationen har Kinch forsøgt at give en samlet Redegørelse for Bispestolens Ejendomme og Indtægter, men erklærer den selv for ikke udtømmende²⁰).

Den store Bispedræbning ved Fodevig gav Erik Emune Lejlighed til at forsyne Bispestolene med sine egne Folk, og synderligt hensynsfuldt gik han ikke altid frem. Roskildekrøniken, der jo ikke er ham god, fortæller, at han »indtrængte« Nothold paa Ribe Bispestol. Denne havde været Kapellan hos den sjællandske Stormand Peder Bodilsen og havde her foranlediget denne til en Præstestorm mod de gifte Præster i Aaret 1123. Det er nemlig ved denne Tid, at den cluniacensisk-gregorianske Reformbevægelse sætter ind herhjemme for fuld Kraft og bl. a. paany tager det ældre kanoniske Krav op om Præstestandens Cølibat. Som Notholds Navn tyder paa fremmed Afstamning, saaledes kunde denne, ellers i Danmark lidet yndede, Bestræbelse tyde paa, at han var Tilhænger af den nævnte Reformbevægelse. Der blev gaaget haardt frem, og om de uvillige Præster hedder det, at »nogle blev lemlæstede, andre dræbte, andre jaget i Landflygtighed, og kun faa beholdt deres Ejendom«. At Nothold som Reformven skulde have staaet en Mand som Erik Emune, Forkæmperen for en stærk Kongemagt i dens brutaleste Form, personlig nær, er ikke sandsynligt, saa hans Valg her til Biskop er maaske at anse som Kongens Tak til Peder Bodilsen for tidligere Bistand. I 1137 tog Nothold imod den dræbte Konges Lig i Ribe og stedte det til Hvile — hvor kan ikke siges for vist, da Domkirken næppe har staaet færdig nok til at modtage en Kongegrav²¹).

Nothold og den iøvrigt ukendte *Asger* har været Ribebisper i Aarene fra 1134 til 1142, i hvilket sidste Aar en Flamlænder, *Elias*, blev Biskop. De tyve Aar, hvori han beklædte Værdigheden i Ribe, var bevægede Tider: Prinsekrigen, Ærkebiskop Eskils Fremtræden med Gregorianismens Krav om Kirkens Selvstændighed, Knud Lavard-Ættens Sejr over de andre kongelige Linjer, Asser Rig-Sønnernes begyndende Indflydelse, det vældige Landsbykirke-Byggeri, Missionen i Vendland, Hævdelse af dansk Selvstændighed overfor tysk Kejsermagt, alt dette er spredte Træk i Billedet af denne Tid, som med Rette kan kaldes »Danmarks begyndende Højmiddelalder«. Og i mangt og meget af dette møder vi glimtvis vor Ribebisp og hans Efterfølger, Radulf, oftest blandende Kortene forkert i Spillet om Landet.

Hvordan det er gaaet til, at Elias kom til sin høje Værdighed, ved vi ikke. Bispekrøniken beretter, at han var flygtet fra Flandern, indblandet i et Oprør, som hans Brødre havde anstiftet. Han maa vel altsaa have været af høj Byrd. I Ribe fandt han Tilhold og en beskeden Stilling; han kaldes: »ministerialis in signis pulsandis«, hvilket maaske kan forstaas som Ringer. Blandt Vidnerne under Erik Lams kendte Privilegiebrev til Næstved Kloster fra April 1140²²) findes en »Provst Elias«, men er han identisk med Bispekrønikens Elias? Lidt kunde tyde derpaa, idet det her siges om ham, at han blev Biskop »adhærens principibus«, ved at holde til med de store, og dertil passer Krønikens Fortælling om, at han havde Rivaler (æmuli), saa at han en Tid maatte gemme sig over Domkirkekorets Hvælvinger. Sikkert er kun, at han var Svends, Erik Emunes Søns, Mand. Sakse fortæller om hans grusomme Raad til Svend — efter dennes Sejr 1151 ved Viborg over Knud Magnussøn — om at bære sig ad overfor Fangerne som en »Urtegaardsmand, der lod de nyttige Urter vokse og trives, men lugede Ugræsset bort af Haven«. Og da Krigslykken siden skiftede og Svends Aktier faldt, var det Elias, der havde Hovedæren for, at Landet blev delt mellem de tre Præ-tendenter²³). Det maa vel være ved denne Tid, at Svend udstedte sit Privilegiebrev til Elias, der bekræftede og forøgede ældre kongelige Privilegier til Bispestolen²⁴). I det hele taget har han været trofast Tilhænger af Kongemagten; ogsaa paa Valdemar den Stores Side træffer vi ham, med til at bevidne dennes Stiftelsesbrev for Vitskøl Kloster²⁵), og han har vistnok været Kongens Udsending paa Kirke-mødet i Pavia, hvor den skismatiske Pave, Victor IV, blev trumfet igennem af Kejser Frederik Barbarossa overfor den retmæssigt valgte Alexander III. Valdemar maatte slutte sig hertil, og den danske Kirke var dermed splittet, idet alle Europas Gregorianere, og iblandt dem vor store Ærkebiskop Eskil, tog Kampen op. Man forstaar derfor en mærkelig Omtale af Elias, som L. Weibull har fremdraget²⁶). Den er skrevet i Clairvaux i Tiden mellem 1178 og 1180, hvor Eskil paa den Tid levede som højt hædret Olding, og beretter, hvordan Eskil, medens han engang læste Messen i Ribe Domkirke, med Forfærdelse saa Hostien briste i fem Stykker. Men da han snart efter hørte om det skændige Paveskisma, hvor ikke mindre end fem danske Bisper sluttede sig til Victor, var han jo ikke i Tvivl om Underets Betydning. Elias siges at være Hovedmanden, »i særlig Grad dette Ondes Ophavsmand og Forsanger«, og han skildres som »en kødelig og falsk Mand, der under en Hyrdes Navn øvede en Ulvs

Vildskab, idet han lagde mere an paa at fortære end paa at nære Herrens Hjord«. Endelig skildres Elias' elendige Død med Tilføjelse af, at den var velfortjent for Folk, »som skiller sig ud fra Kristi Legeme (d. v. s. Kirken) og ikke undser sig for at blive Satans Lemmer«. Umuligt at sige, om dette blot er klosterlige Klichéer og dikteret af det Had, der i Eskils Kreds næredes mod Kongens Talerør, Elias. Vi vil i hvert Fald ikke glemme, at to betydningsfulde Ting gennemførte han — med Ofre af Bispestolens Indtægter: Domkapitlet blev oprettet, og Katedralskolen blev oprettet eller dog sikret²⁷).

Vilkaarligheden og Kongernes Voldsmagt over Kirken er ved at ende, Ærkebiskop Eskils livslange Kamp for Kirkens Selvstændighed imod den nationale Kongemagt, den hamburgske Ærkebiskop og den tyske Kejsermagt, hans Stræben efter at indlemme den danske Kirke i den internationale Romerkirke er ved at bære Frugt. Men endnu en Ribebisp maa vi nævne, som først maatte dukkes. *Radulf*, en Englænder, om hvem vi ellers intet ved, var en Tid Kong Valdemars Kapellan og er den første, som bærer Titlen: Kongens Kansler. Valdemar søgte i sine første Kongeaar, efter 1157, at fortsætte den stærke Kongemagts Linje fra Knud den Hellige, Erik Ejegod, Erik Emune og Svend, men samtidig var han rede til at bøje sig for den tyske Kejsers Højhedskrav over Danmark. Kort efter det forudnævnte Kirkemøde i Pavia samlede Frederik Barbarossa 1162 et Møde i Dôle, hvortil Kong Valdemar stævnedes og kom, ledsaget af Absalon og Radulf. Saxe, der har givet sin uforlignelige Skildring heraf, beretter hvorledes Absalon her peger paa Radulf og tilraaber Kejseren: »Her staar Manden, der har faaet den godtroende Konge (Valdemar) hernel ved at bruge dine Løfter som Løkkemad«, og Sagen endte som bekendt med, at Valdemar aflagde Lensed til Kejseren og dermed ogsaa sluttede sig til den skismatiske Pave. Samme Aar blev Radulf Biskop i Ribe efter Elias, og som saadan faar han i de samtidige Kilder en slem Behandling, for de var jo overvejende gregorianske og Tilhængere af Eskil. Vor Bispekrønike beskylder ham for at være Morder og Skismatiker, hvorfor han i fire Aar maatte vente paa sin Indvielse og omsider paa Pavens Bud maatte bekvemme sig til at hente den hos Eskil, der opholdt sig i Clairvaux. Da var Skismaet hævet, og Valdemar paa fuld Retræte fra sit Kejsersog Paveæventyr. Og Radulf maatte følge med, selvom han endnu gjorde et Forsøg paa at være selvstændig. Bispekrøniken fortæller, med tydelig Misbilligelse, at han prøvede paa, udenom Eskil, at kanonisere den meget ukendte, første Ribebisp, Leofdag, men at

Eskil nedlagde Forbud og fik guddommelig Støtte, idet en Brand i Domkirken ødelagde Helgenskrinet²⁸). Den samme Egenmægtighed viste han ved en anden Lejlighed, hvor han vilde gribe ind i Kapitlets Sager og under Slagsmaalet i den Anledning fik sin Præstekjole flaaet og sin Skoleforstander, Bonifacius, pryglet, hvilket foranledigede Ærkebiskop Eskil til at lukke Domkirken. I det hele taget maa Radulfs Forhold til Eskil vist stadig have været spændt²⁹).

Men Radulf maa have følt, i hvad Retning Udviklingen gik, at Kongemagt og Kirkemagt var ved at finde sammen. Hans ydmygende Rejse til Clairvaux for at hente Indvielse hos Eskil pegede derpaa, og naar vi snart efter finder ham som Grundlægger af Cistercienserklostret³⁰) i Løgum, maa det være Vidnesbyrd om det samme, thi denne Orden var i særlig Grad Eskils Hjertebarn, den vigtigste Støtte for de gregorianske Krav om Kirkens Jævnbyrdighed med Statsmagten. Oprettelsen af Løgumkloster maa sikkert betyde Radulfs Afbigt for hans skismatiske Holdning. Ligesom vi ogsaa andre Steder i denne Tid finder Klostre af samme Orden blive oprettet. Det store Møde i Ringsted 1170, hvor Kongen og Eskil i tilsyneladende fuld Forstaaelse helgenkaarer Kongens Fader, Knud Lavard, og hvor Valdemars Søn, Knud VI, krones til hans Efterfølger, viser ikke alene en Sejr for Kongeslægten Legitimitet, men ogsaa det ikke mindre vigtige, at denne Legitimitet kun opnaas i Samvirke med Kirken³¹).

Kort efter er Radulf død. Bispekrøniken siger, at hans Efterfølger indviedes 1171; Nekrologiet fra Løgum mindedes ham under den 14. Februar³²), saa han er vel død paa denne Dag i nævnte Aar.

Nødig gav dog Kongen Bispevalget fra sig, selv om Tendensen gik i Retning af rent kirkelige Valg. Og maaske har Ribestolen mere end de andre Bispestole været i Kongens Haand. Bispekrøniken fortæller — og vi nærmer os nu Tiden for dens Affattelse, saa at dens Vidnesbyrd maa kunne paaregne en betydelig Tillid — at Kapitlet efter Radulfs Død sendte en Deputation paa tre Mand til Kongen og betalte ham 300 Mark Sølv for at faa Lov til at vælge sin Biskop blandt tre nærmere angivne Personer: Abbederne for Vitskøl, Tvis og Herrevad, altsaa tre Cisterciensere. Hvem der saa skulde vælge, Kapitlet alene eller Kapitel og Provster i Forening, siges ikke³³). I hvert Fald viser Fremgangsmaaden Kongens vigende og Kapitlets stigende Indflydelse, men ogsaa Cistercienserordenens og dermed Gregorianismens store Anseelse. Til Biskop blev valgt Abbeden for Herrevad, *Stefan*, fordi han var født i Stiftet (i Brutistorph, maaske

Radulfs Segl.

Omskrift: *Sigillum Radulfi Dei Gratia
Ripensis Episcopi.*
Seglstemplet, et engelsk Arbejde af Kobber, er bevaret i Nationalmuseet.

Brørup) og tilmed havde været Medlem af Kapitlet og desuden var en »homo simplex et mansuetus«. Han glemte ikke som Biskop sin Forkærlighed for et regelbundet Munkeliv og støttede da ogsaa saa ivrigt det nye Løgumkloster, at dettes Nekrologium og Diplomsamling stadig nævner ham som en af Klosters store Velgørere³⁴). Den gamle Ordensmand giver sig ogsaa til Kende i Stefans Bestræbelse for at føre Kapitlet tilbage til Augustinerreglens Fællesliv, hvori han dog stødte sammen med Tidsaanden, der var tilbøjelig til at foretrække »verdslige« Kapitler³⁵). Og endnu maa nævnes, at Munken paa Bispesædet værgede sit Kapitel mod Indflydelse fra fremmed Side i Valget af Kanniker, ligesom hans Liv maa have været munkeagtigt asketisk. Bispekrøniken fortæller³⁶), at der skete Undere ved hans Grav i Domkirken, saa at han har nydt Ry som en folkelig Helgen.

Bispekrøniken beretter, at Pave Lucius forflyttede Børglumbispen »Homerus« til Ribe i Aaret 1186; men her maa den gøre sig skyldig i Fejl. Ganske vist vides i disse Aar en Omer at have siddet i Børg-

lum, men Saxe synes mig her at maatte foretrækkes i hans Beretning om, at en pavelig Legat, Galandus, i 1178 overbragte Palliet til den nysudnævnte Ærkebiskop Absalon i Lund, og at denne Dagen efter sin egen Indvielse indviede Omer til Biskop i Ribe. Bispekrøniken har sandsynligvis sammenblandet Børglum- og Ribebispen af samme Navn; Saxe derimod, der vist selv har været til Stede i Lund 1178, kan næppe fejle i sin Opgivelse. Det vilde ogsaa passe godt til, at vor Ribe-Omer allerede forud for sin Udnævnelse omtales som Kongens Kapellan og Skriver. Absalon, Valdemars Ven, har sikkert fulgt Kongens Ønske og indviet hans Mand³⁷⁾. Vi ser da ogsaa, at Omer stedse var Kongehusets tro Støtte. Saxe beretter om, hvordan han i 1182 optræder med Myndighed og Veltalenhed overfor Jyderne, da de vilde forlade Ledingsflaaden i Grønsund — rigtignok uden at overtale dem. Senere, i 1192, var han sammen med Roskildebispen Peder Sunesøn og Viborgbispen Asser med til at fange den landsforræderske Biskop Valdemar Knudsen af Slesvig og paadrog sig derved en Tid pavelig Fortørnelse, men blev dog siden af Paven hædret ved at blive Voldgiftsmand i en Klosterstrid i Slesvig Stift³⁸⁾. Omer maa i det hele taget have været blandt de mere betydelige danske Bisper; om hans Rigdom og store Gaver til Domkirken baade af Sølvkar og Bøger beretter Bispekrøniken, ligesom at han sørgede for Kapitlets Betyggelse ved at begrænse dets Medlemmers Antal til 12 og sikre disse Præbender. Og han maa have nydt Anseelse i Udlandet; som eneste nordiske Biskop var han til Stede paa Lateranmødet i 1179, og da den ansete Abbed Stefan af St. Geneviève udsendte Bønsskrift om Hjælp til sit Kloster, var Omer en af de faa danske, som, under megen Ros for Lærdom og Gavmildhed, fik det tilstillet. Sin Grav fik han i Løgum Klosterkirke (1204), hvortil Ribebisperne i det hele taget i denne Tid har følt sig stærkt knyttet. Ogsaa Efterfølgeren, Oluf, begravedes her.

Denne *Oluf* kaldes af Bispekrøniken »Valdemar II's Skriver«, saa endnu engang har Kongen besat Ribestolen, men dermed er det ogsaa forbi, og at det ikke gik helt fredeligt af, ser man af Krønikens Ord om den næste Biskop. Det var nemlig en Mand fra Kapitlet, Ærkedegne *Tue*, om hvem det med en vis Stolthed siges: »Han var den første af Kapitlet, der blev valgt, sed rege invito«. Videre siger Krøniken, at de ældre Valg alle have beroet paa Kongen, og at Bisperne fulgte Kongerne paa Krigstog paa egen Bekostning. Det sidste har vi allerede set Eksempel paa i de fem Bispers Fald ved Fodevig, og vi vil se det ogsaa for Tues Vedkommende.

Selv om hans Valg kan have vakt Kongens Mishag, maa dette være udjævnet senere. Hans Bispetid (1214—1230) falder jo sammen med Valdemar Sejrs Stigen og Fald, og i begge Dele var Tue med. Det maa jo sikkert have været paa Kongens Opfordring, eller dog med hans Billigelse, at Tue i Vinteren 1222—23 drog til Estland for at afløse Andreas Sunesøn i dennes svære, kirkelige Organisationsarbejde. Kort forud for dette havde Tue været til Stede paa den Synode i Slesvig, hvor Kardinaldiakonen Gregorius de Crescentia som pavelig Legat slog til Lyd for Præsternes Cølibat, hvorved der nedlagdes Forbud mod Præstebørns Ret til Arv; Bispekrøniken siger, at det var Tue, der foraarsagede dette, men at Aktionen strandede paa Befolkningens Uvilje. — Og kort efter Tues Hjemkomst fra Estland ramtes Landet af Ulykker, da Kong Valdemar og hans Søn paa Lyø faldt i det forsmædelige Fangenskab. Senere igen, da Kongen efter Udfrielsen søgte at vinde det tabte tilbage, var Tue i Kongens Følge og deltog i det ulykkelige Slag ved Bornhøved, hvor han blev taget til Fange. Hans Kapitel maatte løskøbe ham, og den store Sum, 700 Mark rent Sølv, tyngede endnu 20 Aar senere dets Økonomi. Foruden Tues Forhold til Kapitlet, hvis Kanonikater han forøgede med to, som han skænkede sikre Indtægter til, skal her endnu kun mindes om, at Ribe By i hans Tid (1214—30) fik oprettet hele to store Klostre. Det efterhaanden store og rige Kloster for adelige Nonner af Benediktinerordenen er i hvert Fald med Sikkerhed først kendt fra Aaret 1215³⁹). Men større Betydning fik det i 1228 grundlagte Dominikanerkloster, der endnu bestaar som Danmarks, maaske hele Nordens bedst bevarede Kloster⁴⁰).

Det er jo i det hele taget Tiden for Tiggermunkenes begyndende Virksomhed i Danmark, og talrige Klostre af disse Ordener sætter fra nu af et stærkt Præg paa danske Købstæder. Men Biskoppernes Betydning for deres Oprettelse er mig ukendt, maaske er den lig Nul, og i hvert Fald de danske Tiggerklostre synes mere at kende Bevaagenhed fra Paverne end fra Biskopperne⁴¹).

Biskop Tue efterfulgtes 1230 af *Gunner*, som baade kaldes *Magister* og Kong Valdemar Sejrs »*jurisconsultus in condendis legibus*« i Fortsættelsen til Ribe Bispekrønike⁴²). Han har altsaa i hvert Fald været en belæst og kundskabsrig Mand — og Kongen har vel ikke været uden Betydning for hans Udnævnelse til Biskop. Og han har været baade en Ven af Cistercienserne i Løgum og af Franciskanerne, som i Aaret 1232 kom »paa deres bare Ben« til Ribe og her grundlagde deres første Kloster i Danmark. Man har endog paastaet, at

det er Gunner, der har haft Æren derfor, og kan til Støtte herfor pege paa, at Peter Olsen, den flittige Minoritermunk fra Reformationstiden, i sine Samlinger om Graabrødrene⁴³⁾ siger om Gunner »qui magno cum honore vivere et mori cum eis, sepultus in choro fratrum ante summum altare«. Det ser jo meget bestemt ud, men Beretningen er nogle Hundrede Aar yngre end Begivenheden, og Peter Olsen vil gerne yde sin Orden den størst mulige Ære. Og i Løgum Klosterkirke var der en, nu forsvunden, Sten, hvorpaa fem Navne stod indristet paa Bisper, der havde fundet Hvilested dér, og iblandt dem nævnes Gunner, »paci amator, gemma sacerdotum etc.«⁴⁴⁾. Jeg tror mere paa Løgumindskriften end paa Peter Olsen, saa meget mere som der er mange Vidnesbyrd om Gunners Forkærlighed for Løgum, hvori han jo kun fulgte andre Ribebisper. Derfor kan han dog godt have vist Graabrødrene Interesse. Der er Ting, der tyder paa, at han nedlægte sit Embede i 1245 eller 1246, men endnu i 1247 kunde han indvie Graabrødrenes Kirke i Tønder. Ribenekrologiet siger, at han først døde 1249, og at enhver Kannik, der var til Stede ved Messe og Vigilier paa hans Aartid, skulde have to Skilling af Fællesbordet.

Valdemar Sejr døde 1241, og vi er med Biskop Gunner naaet ned i de urolige Tider, som de tre Kongesønner: Erik, Abel og Kristoffer, førte ind over Landet. Ogsaa Ribe Stift og Biskoppen selv, *Esger*, fik deres Del deraf, og de fortsættes Aarhundredet ud for først i næste Aarhundrede at naa Dybdepunktet af Danmarks Ulykke.

Esger blev ved Gunners Resignation valgt til Biskop, skønt han var yngste Medlem af Kapitlet. Det var tydeligt nok, at han skyldte Kapitlet sit Valg; det er vist en Tak for Valget, naar han lige derefter bekræfter Kapitlets Ret til et Aars Indtægt af vakante Præstekald⁴⁵⁾. Men naar man ser den Troskab, hvormed han i den følgende Tid støtter Erik Plovpenning og Kristoffer, bliver man tilbøjelig til at formode, at Kongen alligevel har haft en Finger med i Spillet ved hans Valg. Hans Bispetid (indtil 1273) viser os en Biskop, der mere tog sig af Landets end af sit Stifts Interesser. De sidste er væsentlig indskrænket til den betydelige Støtte, han ydede Løgumkloster, hvor han da ogsaa valgte sin Grav. Derimod var han, altid paa Erik Plovpenning's Side, dybt indviklet i Stridighederne med Abel, og senere, overvejende paa Kristoffers og Erik Glippings Side, lige saa stærkt inde i Striden omkring Jakob Erlandsen. Vi skal ikke beskæftige os indgaaende med disse Tildragelser. Hvad det første angaar, skal der mindes om, at Abel, i Forbund med Lybæk og de holstenske Grever, i 1247 erobrede Ribe, baade By og Slot, og fangede Biskop *Esger* og

Kongens to Døtre samt mange af det kongelige Hof. Kinch antyder forsigtigt, at den kendte Folkevise om Slottets Befrielse under en Dans, for den mulige historiske Kernes Vedkommende, snarest bør sættes i Forbindelse med Befrielsen fra Abels Besættelse, der fandt Sted i Juni samme Aar.

Langt vigtigere for Esger blev dog Jacob Erlandsens Tiltrædelse af Ærkestolen i 1254. Hvad Eskil havde kæmpet for med Konsekvens, men Maadehold, og Absalon med forsigtig Hensyntagen til sin nære Forbindelse med Kongehuset, den nationale Kirkelovgivnings Ordning efter den internationale kanoniske Ret, det traadte Jacob Erlandsen i Brechen for med ubøjelig Fasthed, ja Fanatisme. »Ligesom der er to Sværd, et timeligt (materialis) og et aandeligt, saaledes er der to Fyrster eller Dommere og forskellige Domstole, og begge kan træffe Afgørelse og give Love, hver paa sin Maade. Men det sømmer sig Kongen at vide, at ligesom det aandelige overgaar det timelige, saaledes Kirkens Ret de verdslige Retter, og at hvis de staar hinanden imod, saa sætter det større det mindre ud af Spillet (derogat), altsaa det aandelige det timelige«¹⁶).

Ovenstaaende er sagt i et Svar fra Ærkebisen til Kongen, og det viser jo klart, at Standpunkterne maatte føre til Brud. Aaret forud, 1256, var det berømte Vejlemøde blevet afholdt, hvor Konstitutionen »Cum ecclesia Daciana« var blevet gennemtrumfet i Bispernes Kreds; alle paa een nær, Viborgbisen Niels, der var Kongens Kansler, lod sig rive med, og de fleste angrede det straks, blandt dem Esger. Først paa Aaret 1259 lod Kong Kristoffer som bekendt Ærkebisen fængsle, og Interdiktet skulde altsaa forkyndes i Henhold til Vejlekonstitutionen. De jyske Bisper vægrede sig. I Ribe erklærede Kapitlet, at Biskoppen vel havde billiget Vejlekonstitutionen »i Principet«, men at han »ved nøjere Overvejelse var blevet klar over ikke at burde holde fast ved bemeldte Statuts Skal af Ord, men ved dets sunde Mening«¹⁷), hvorfor han ikke agtede at følge det. Kort efter drog Kristoffer til Ribe »for at tale med Biskoppen og se, hvad Raad han kunde finde« (Huitfeldt), og her døde han pludseligt — og saa belejligt for Ærkebiskoppens Parti, at dette straks blev udlagt som Anstifter¹⁸).

Men for Esger blev det til en længere og pinlig Historie. Han drog til den nu befriede Ærkebiskop for at forklare sig, men havde saa liden Tiltro til denne, at han samtidig indskød sin Sag for Paven. Kort efter lod Ærkebiskoppen ved Sendebud oplæse sin Bandlysning over Biskop Esger i selve Domkirken, og i de følgende Aar gik

Striden sin vekslende Gang. Skiftende Paver holdt snart med Kongen (Erik Glipping), snart med Ærkebispem, der maatte rømme Landet. Biskop Esger maatte i 1265 udkæmpe en regulær Krig med Hertug Erik af Sønderjylland, der var Kongehusets Fjende. Esger prøvede at balancere mellem de stridende Parter og synes at have modtaget Gaver fra begge Sider; en pavelig Legat, Guido, kom til Landet og opholdt sig ofte i Ribe, hvor hans Nærværelse synes at have bragt Esger til megen Vaklen, men Biskoppen brugtes dog stadig som Kongens Hovedforhandler og maatte se Kongen lyst i Band og Interdikt lagt over Landet, saa at det selv i Ribe overholdtes i 8 Aar af baade Nonnerne og Kapitlet. Esger døde den 14. Febr. 1273 uden at se Enden paa den Strid, der havde kostet baade Landet og ham selv saa store Genvordigheder. En foreløbig Afslutning naaede den først ved Jacob Erlandsens Død paa Rygen d. 19. Febr. 1274. Det er den europæisk betydningsfulde Investiturstrid, der var blusset op i Danmark, og Ribe Bispestol havde haft *sin* lille Krusning deraf.

Hvem Efterfølgeren, *Tyge*, har været, vides ikke; kun synes han ikke at have været Medlem af Kapitlet, og en senere Oplysning om, at han var Sognepræst i Roager, synes lidet troværdig⁵⁰). I Vakancen inden hans Udnævnelse vedtog Kapitlet en Række Bestemmelser, der især vedrørte de Krav, som maatte stilles til en Biskop, der valgtes ud af Kapitlets egen Kreds, og som viser dettes voksende Selvtændighed. Tyges Virksomhed synes ellers at have været beskeden; at han har været Graabrødrenes Ven fremgaar af, at han i 1279 var i Odense for her at indvie deres Kirke, ligesom han Aaret efter i Ribe indviede deres nye Kirke her, samtidig med at Ordenen afholdt sit Provincialkapitel i Byen. Saa maaske har den langt senere Digter Amerinus Ret i, at Biskoppen selv var Munk. Hans Bispetids Aar, 1273 til 1288, var jo ellers bevægede nok, det er Aarene for den første danske Haandfæstnings Udstedelse (1282) og for Erik Glippings Drab (1286), og en Biskop kan næppe have været udenfor saadanne Omvæltninger; men lidet eller intet berettes om Tyge i saa Henseende. Følkeviserne bringer som bekendt Ribe i Forbindelse med Kongemorderne, der »droge sig til Ribe og lod sig Klæder skære«, men Ribe var jo en vigtig Importhavn og kommer vel nu med i Viserne som poetisk Staffage — hvis da ikke Omstændighederne ved Mordet er helt anderledes end almindeligt antaget. Vi husker jo, at Kongens Fader, Kristoffer, døde i Ribe under Omstændigheder, der fører lige tilbage til det spændte Forhold mellem Kongemagt og Kirkemagt, en Gregorianer havde myrdet en »tyran-

nisk« Konge. Faldt den myrdede Konges Søn i 1286 for den samme mystiske Magt? Var Folkevisernes forklædte Graamunke i Virkeligheden ikke saa »forklædte«, som baade Samtiden og senere Historieforskere, og Ingemann med dem, har skildret det? Gaaden ved Kong Eriks Mord bliver vel aldrig opklaret, men endnu den Dag i Dag kan nye Løsninger dukke op som Muligheder⁵¹).

Ribebisperne synes gennemgaaende at have været anderledes kongetro Folk, selv efter at Kapitlet havde faaet sin Ret til Bispevalg anerkendt, og det har atter bevirket, at de ofte var dybt udviklede i Landets politiske Spil. De to Træk møder vi i høj Grad hos den næste i Rækken, selv om han, en af Riberækkens betydeligste Skikkelser, ikke glemte en Biskops naturlige Funktioner, for ogsaa sin Kirke var han en god Mand.

Biskop *Christian*, en Søstersøn af den førnævnte Esger, var Ærke-
degn i Kapitlet, da han i 1282 opnaaede Bispe stolen. Moderen, Æl-
soph, var, at dømme efter hendes Donationer til Kirker og Klostre,
formuende, og selv maa Biskoppen have været en rig Mand. Det
nuværende »Bethlehems Kapel« i Domkirken, Skeel'ernes Grav-
kapel, blev oprettet af ham og forsynet med rigt Jordtilliggende,
især af hans sønderjydske Godser; desuden var han utrættelig til
dels selv at give store Gaver til Kirken, dels at faa andre til det.
Men Højdepunktet af hans storslaaede Gavnildhed⁵²) er dog hans
Gave af 1298, den berømte »Puggaard«, Stiftelsen »til Understøt-
telse af 20 fattige Skolebørn, der er tjenlige til at studere, og som
skal tages fra alle Dele af Stiftet, med fælles Bolig og Bispisning i
Ribe til evig Tid«. Endnu længe efter Reformationen, da Gaven ellers
var blevet stærkt ændret, mindes en gammel Ribedreng baade den
ædle Giver, de fælles Maaltider og det gamle Puggaard, der jo
endnu, som Byens ældste verdslige Bygning, staar paa Katedralsko-
lens Gaardsplads, idet han siger:

Mens jeg om Skolegang saa taler, maae jeg mindes
dig smukke Skolehus, af gammel Tid du findes
at være stiftet! Tak den Biskop Christian,
som dig har stiftet først og lagt din Bygning an⁵³).

Tusinder af Børn og unge har i Aarhundredernes Løb haft Grund til
at sige Biskop Christian Tak. Han maa i det hele taget have været en
Mand af Interesser og Lærdom. Saaledes har han skænket Efter-
tiden Mulighed for at lære Ribe By og Stift at kende. Historisk set
flød Kilderne sparsomt for dette Kendskab i Hundredaaret forud for

ham. Han lagde Grunden til den berømte »Ribe Oldemoder« (»Avia Ripensis«), den gamle Kapitelsbog, der bringer uvurderlige Oplysninger om Domkirkens, Bispestolens, Kapitlets og Stiftets Forhold, om Herreder, Sysler og Sogne og meget mere⁵⁴).

Biskop Christian er altsaa blandt de Ribebisper, der satte Spor i Byen og paa Egnen. Men en Mand af hans Format maatte selvfølgelig tage Del i hele Landets Sager, og det var bevægede Tider, for Jens Grand var den danske Kirkes Primas og var ved Slægt og Temperament stærkt knyttet sammen med det Stormandsparti, der — med eller uden Ret — blev dømt for Begivenheden i Finderup Lade. Overfladisk betragtet var Jens Grand en klar Fortsætter af den kirkepolitiske Linje fra Jakob Erlandsens Dage, men det Præg af idealistisk Forkæmper for Kirken, som denne havde, kan næppe findes hos den ærgerrige og rethaveriske Grand. Men Røre kunde han, saavel som Erlandsen, skabe om sin Person, og i disse ofte dramatiske Tilstande møder vi atter Ribebispen trofast paa Kongens Side. Han maa have staaet Erik Menved nær; Kongen var ofte Gæst hos ham og viste baade Bispen og Byen sin Gunst. Og mangt et intrikat Hverv maatte Biskop Christian paatage sig for Kongen. Saaledes var han i Efteraaret 1296 sammen med Aarhusbispen paa Kongens Vegne Underhandler med den fangne Ærkebiskop, ved hvilken Lejlighed denne skal have udtalt, at det var ham ligegyldigt, om en Jøde, en Saracener, en Hedning eller Djævlen selv var Konge i Danmark, blot det ikke var Kong Erik eller hans Broder⁵⁵). Men Ærkebiskoppens Tilstand var saa ussel, at de to Bisper forlod ham grædende. Vi skal iøvrigt ikke fortabe os i den endeløse Proces, der førtes snart indenfor Landets Grænser, snart i Rom, i Lübeck, i Flandern. Band og Interdikt, vældige Straffepaalæg, Lempelser og Skærpelser vekslede, og for Ribebispen var det travle Rejseaar — hvis han da ikke skulde modtage snart Kongen, snart den pavelige Legat, Isarnus, snart selve Jens Grand i sin Bispestad Han var med ved den vigtige, om end mislykkede Forhandling mellem Isarnus og Jens Grand i Lübeck 1298; men i Stridens Slutningsfase, endende med den mæglende Domsafgørelse i Febr. 1302, synes han ikke at have taget Del. En anden Ribemand var blevet Kongens Raadgiver, Kanniken Esger Juul, som efter at have været Udsending for Kongen baade i Riga og Rom blev Biskop i Aarhus 1306 og derfra 1310 avancerede til dansk Ærkebiskop. Men Biskop Christian bevarede sin Yndest hos Kongen; han anvendtes i dennes Strid med den norske Konge, var hos Kongen i Rostock 1304, var Op-

mand i en Strid med den sønderjydske Hertug og ved utallige andre Lejligheder, og samtidig var han utrættelig i at skaffe Gaver til Domkirken og til sin egen Skolestiftelse. Han fik saaledes grundlagt en ny Bispegaard, den sidste inden Reformationen⁶⁴), og vi møder ikke sjældent omtalt fornemme Folk i hans Tjeneste, f. Eks. en adelig »Stallare«, saa at vi kan skønne, at Ribebispen paa denne Tid holdt et regulært Hof. Biskop Christians Liv randt ud dels under en aarelang Sygdom, dels under urolige Forhold i Jylland, idet Bønderne rejste sig imod Kongens haarde Skattetryk; ja denne mistænkte endog de jydske Bisper for at staa bagved, saa at alle, med Undtagelse af Ribebispen, maatte undertegne Troskabsbreve til ham. Kongens Gunst bevarede han til det sidste. Han døde den 1. Juni 1313 og fik sin Grav i Domkirken »under en blaa Sten midt i Koret«.

Jens Hee, der ved Kapitlets Valg blev Biskop Christians Efterfølger, maa have været en Mand af en helt anden Støbning, og skønt hans Bispeaar (1313—27) faldt i en urolig Tid for Landet, finder vi ham kun sjældent nævnt. Bispekrønikens Fortsættelse⁶⁵) kalder ham Magister og tilføjer, ved en Opregning af samtidige Bisper, om ham kun Ordene »quorum minimus«. De faa Breve fra hans Haand er uden almen Interesse; men paa hans Tid begyndte Holstenernes skæbnesvangre Indflydelse i Landet at blive stærk. Kong Kristoffer II maatte 1326 rømme, og Hertug Valdemar af Sønderjylland blev Konge med Grev Geert som Formynder, Ribe By med alle kongelige Rettigheder blev givet som arveligt Len til en af de danske Stormænd, der var med til at fremme dette, Ludvig Albretsen, og Jens Hee var med til at underskrive Brevet, næppe godvilligt.

En fredelig Mand har han nok været og vidt forskellig fra Efterfølgeren, *Jakob Splitaf*. Hvor han er kommet fra, vides ikke, men Bispekrøniken kalder ham Magister og siger, at han var en »adelig og højsindet« Mand, grebet af Forbitrelse over den Vold, som »nobiles et principes« øvede mod Kirken, og som han ikke havde kunnet hindre ved »fromme Formaninger«. Men ellers spores der ikke noget særligt kirkeligt Sind hos ham, derimod en stærk national Harm over Landets Ulykke og en bestemt Partitagen for Kongehuset. Sammen med Aarhusbispen Svend rykkede han 1328 og 1329 ud paa et regulært Krigstog mod Fjenderne sydpaa, erobrede Slottet i Haderslev og befriede Kristoffers fangne Søn, Erik, rykkede videre mod Gottorp Slot, men blev her slaet af Grev Geert. Kort efter blev denne forlenet med Nørrejylland og Fyn, Valdemar vendte tilbage til Sønderjylland, og Kristoffer blev paany Skin-Konge i Landet.

Det er fra denne Tid, at det berømte Klagedigt »Geme, plange moestore dolorosa Dacia« stammer, kaldet »Planctus« og rimeligvis blevet til i Sommeren 1329⁵⁸). Almindeligvis anses det for et af de skønneste Middelaldervidnesbyrd om Folkets Danskhedsfølelse. Her prises Biskop Jacob og Biskop Svend (i Strofe 13) for deres kække Daad i en Tid, hvor Folket ellers var splittet, hvor dets Hersker var en Dreng (d. v. s. Valdemar af Sønderjylland), og hvor tyske Moder svækkede den jævne Danskhed. Overfor dette gør Arup imidlertid gældende, at Digtet næppe er Udtryk for en almindelig Følelse af Folkets Harme overfor Holstenervældet, men kun er Talerør for et lille »jydsk Væbnerparti«, hvis rabiante Nationalisme, der siden kulminerede i Niels Ebbesens Overfald paa Geert i Randers, voldte de besindige Forstaaelsespolitikere meget Besvær, indtil den blev overvundet af Valdemar Atterdag. Arup mener da ogsaa, at Biskop Jakob hurtigt har erkendt sin Vildfarelse og allerede i 1330 kommer til en Overenskomst med Grev Gert i Modsætning til sin tidligere »jydske nationale, men uforstandige Politik«⁵⁹).

Hvorledes det nu end forholder sig hermed, saa er det i hvert Fald sikkert, at Jakob Splitaf fik meget med Landets sydlige Voldsherrer at gøre; Geert holdt ofte Retterting i Ribe, Hertug Valdemar havde i adskillige Aar Byen som Pant og boede her ofte, men selve Bispestolen var dog undtaget, saa Arup har vist Ret i, at Biskop Jakob fra »Modstandsmand« blev »Samarbejdsmand«. Han døde den 2. Febr. 1345, og Kapitlet valgte til hans Efterfølger en af sine Kanner, Ærkedegnen, Magister *Peder Thuresen*, der havde meget af sin Slægt knyttet til Ribe, og som i næsten tyve Aar (indtil 1364) beklædte Bispestolen.

Allerede kort efter sin Tiltrædelse af Embedet, og endnu inden han havde modtaget Indvielsen, deltog han i Provinssynoden i Helsingborg 1345, den eneste, der afholdtes i Valdemar Atterdags Tid, og som er bemærkelsesværdig ved sin »hierarkiske Myndighedstone«, som ellers ikke er kendt her til Lands⁶⁰), og Biskop Peder var i det hele taget ganske anderledes end sin Forgænger en Kirkens og en Fredens Mand. Og der var Brug for det, thi hans Stift ramtes i hans Levetid af to frygtelige Katastrofer. 1350 var Pestens mørke Aar, »den store Mandedøds Tid«, og Biskoppen tog Opgaverne op med Iver, gav selv store Gaver til de nødlidende og skaffede Hjælp fra andre. Hvor haardt den ramte Stiftet, kan i Enkeltheder ikke siges, men Kinch gør opmærksom paa, at alene i Ribe By døde i dette Aar 18 Personer, hvis Aartid holdtes i Domkirken, medens Gennem-

Biskop Christians Segl.
Omskrift: *Christiarnus Dei Gracia*
Ripensis Episcopus.

Biskop Jens Hee's Segl.
Omskrift: *S' Johannis Del Gra.*
Episcopi Ripensis.

snittet ellers var 1 aarlig. Ad forskellige Veje mener han, at man kan regne med, at ca. Halvdelen af Befolkningen er død i dette Aar. Og ikke blot blev hele Egne folketomme, men de moralske Tilstande opløstes blandt de tiloversblevne, Uærlighed og Vold — selv mod Kirken — gjorde sig gældende. Saa maatte Biskoppen skride ind:

Biskopperne af Aarhus, Børglum, Viborg og Ribe, samlede sidstnævnte Sted, udstedte i nævnte Aar (d. e. 1350) i Fællesskab en Bandsættelse af Ridderen Lave Rød og hans Kumpaner, der i en lang Række Tilfælde, som opregnes, har forgrebet sig paa Kirkers og enkelte Præsters Gods. De selv bandlyses, Gudstjenesten suspenderes i Sogne, hvor de finder Tilhold, og hvis de er dette overhørige, da skal Præsterne i de fire Stifter »med tændte Lys og ringende Klokker erklære Lave Rød og hans medskyldige for bandsatte og som dem, der strængelig bør undviges af alle Kristi Troende«, og undgaa selv det ringeste Samkvem med dem, »for at de kan bedækkes med Skamrødme og mærke, at de er afskaarne fra de Troendes Samfund ligesom raadne Lemmer og forbandede og overgivne i

Djævelens Magt⁶¹). Den Slags er der meget af; det var en af Smit-sotens onde Følgevirkninger, at Retssikkerheden opløstes.

Den anden Katastrofe fandt Sted 1362. Det er »de grote Mandranck«, den frygtelige Stormflod, der satte næsten hele Ribe under Vand og voldte store Skader baade her og i Sønderjylland⁶²), hvor 30 Kirkesogne blev bortskyllet.

I disse og andre Forhold traadte Biskop Peder til med Gaver, der baade var talrigere og større, end man ellers kendte til. Maaske er det Grunden til, at hans Kaar ikke synes at have været de bedste. Allerede 1347, da han stod overfor en Romerrejse, maatte han optage store Laan hos sin Domkirke og sit Kapitel og stille Gods i Pant, og endnu længe efter var han ikke kommen ud af sin Gæld, der tværtimod var vokset.

Da Peder Thuresen var død, 22. Dec. 1364, blev der noget Kludder med Bispevalget, som bringer de almindelige Kirkeforhold i Erin-dring. Kapitlet valgte en af sine Kanniker, Jens Mikkelsen, til Efterfølger, og han begav sig paa Rejse til Avignon for at bekræftes i sit Valg. Men Valdemar Atterdag skred samtidig ind og skrev til Pave Urban om en af sine Yndlinge, *Mogens Jensen*. Denne, der maaske har tilhørt Slægtens Ulfstand⁶³), havde været Kannik i Roskilde og Aarhus, og Kongen havde allerede i 1354 skaffet ham ind paa Børglum Bispestol. Men den var Landets fattigste, og nu lykkedes det Kongen at faa Paven til at overflytte ham til den aneligere Ribestol, samtidig med at denne ved Provision fik Jens Mikkelsen til foreløbig at nøjes med Børglum. Ordningen varede dog kun 3—4 Aar, da Hr. Mogens døde⁶⁴), hvorpaa Paven flyttede Jens Mikkelsen tilbage fra Børglum til Ribe.

Denne *Jens Mikkelsen* var en rig og adelig Mand, af Slægten Laxmand, saa han har nok haft formaaende Fortalere, vel Kongen selv, og avancerede hurtigt, var Provst i Vidaa Provsti og Kannik i Ribe, Slesvig og Uppsala og altsaa Børglumbisp, da Paven providerede ham til Ribe⁶⁵). Trods de store Udgifter hermed var Jens Mikkelsen dog i Stand til mod Pant at laane Dronning Margrethe 3000 Mark Sølv, og at han har staaet Kongehuset nær, tyder ogsaa dette paa, at han, lige efter Kongesønns Clufs Død, stiftede en daglig Messe i Domkirken for Dronningen. Han havde mange Uroligheder at bekæmpe i sit vanskelige Grænsestift, men lige inden sin Død, 5. Dec. 1388, udstedte han et stort Gavebrev til Domkirken og Kapitlet og regnedes senere som en af deres store Velgørere.

Hvem Efterfølgeren *Eskil* var, er ikke med Sikkerhed bekendt,

men tidligere møder vi i Kapitlet og som Provst for Vardesyssel en Eskil Feddersen, som vel er identisk med Biskoppen. Hans 20-aarige Bispetid (1389—1409) er ikke rig paa Tildragelser indenfor Stiftet, men desto mere for Landet. Og under Forberedelserne til Rigsgesingen i Kalmar 1397 træffer vi da ogsaa Ribebispen som Deltager. Dronning Margrethe har han ogsaa staaet nær og taget Del i hendes sønderjydske Politik, hvilket bl. a. gav sig Udtryk i, at hun pantsatte Trøjborg med Lø-Herred til Eskil for 5000 Mark. Det var et Led i hendes vigtige Bestræbelser for at lægge det mest mulige af Sønderjylland til Kongeriget; de kendte »Enklaver« blev en Følge heraf⁶⁶). Det skete i det Efteraar, 1407, som Dronningen tilbragte i Ribe, og i hvilket hun ogsaa skænkede Domkirken anseelige Gaver. Det kunde den ogsaa trænge til, thi faa Aar i Forvejen, 1402, var den blevet ramt af den værste af alle de Brande, der i Tidens Løb har hærget den, og som bevirkede, at Bisper fra hele Norden, ja Paven selv, tilstod rigelig Aflad til alle, som med bodfærdigt Sind besøgte den stærkt medtagne Katedral. — Som Biskop bliver Eskil borte i alt dette, men een Ting efterlader han, der maa ske kan vise lidt om ham selv. Bispekrøniken har bevaret en Række Synodalstatuter med hans Navn⁶⁷) som efter den brave Forfatters Mening viser, at denne Biskop »selv i den tætteste papistiske Blindhed, dog havde bevaret nogen Omhu for kirkelige Ting«. Her indprenter Eskil Præsternes Prædikepligt paa Festdage, at Præster med Konkubiner ikke kan læse lovlige Messer, at Kirkens Helligdage skal være Hviledage, at Præsterne ikke maa uddele Syndsforladelse til Folk, der udplyndrer Skibbrudne, førend det røvede er givet tilbage, at de, der krænker Jomfruer, skal straffes som Hor-karle o. s. v.

Ved Valget af Eskil Feddersens Efterfølger gik Kapitlet for første Gang i lang Tid udenom sin egen Kreds, og Valget faldt paa Ærkedegnen i Roskilde, Adelsmanden *Peder Lykke*⁶⁸), en meget dygtig og veloplyst Mand og — hvad der nok har bevirket Valget — en Mand, der stod Dronning Margrethe nær. Allerede i Roskildetiden havde han været brugt som hendes Underhandler i England om Ægteskabet mellem den udvalgte Konge, Erik (af Pommern), og den engelske Prinsesse Filippa, og kort efter hans Bispevalg var Margrethe hans Gæst i Ribe i Anledning af den ny-opdukkede Fejde med de holstenske Grever. Allerede som Ribebisp viste Peder Lykke sin Sans for Orden og Disciplin indenfor Præsteskabet. Med Kapitlets Godkendelse udstedte han i Paasken 1414 en Række Be-

stemmelser om Kannikernes Forpligtelse til at møde i Koret paa alle Festdage og til hver Fredag at møde i Kapitelshuset til Drøftelse af kirkelige Spørgsmaal; ligeledes skulde Byens Præsteskab give Møde i Koret ved Fester og Processioner, og enhver, der vilde opnaa Præstevielse indenfor Stiftet, skulde i to Aar være villig til at gøre Vikartjeneste i Domkirken⁶⁰).

Kort efter anerkendtes han sammen med Slesvigbispens Jakob Skondelev som den danske Gejstligheds Repræsentant til det kendte Kirkemøde i Konstanz, hvor Reformvennerne skulde virke for Tidens Krav om gennemgribende Forbedring »paa Hoved og Lemmer« af de opløste Kirkeforhold. Biskoppen har gennem sine Studier og sine personlige Forbindelser med Folk som Peter fra Ailli og Gerson staaet Reformpartiet nær, og han fik snart en vis Position paa Mødet, var med i Gesandtskabet til Avignon, der skulde søge at faa den ene af de tre Paver til at abdicere, og man har paastaet, at han i en Tale slog til Lyd for, at der fældedes Kætterdom over Johan Hus⁷⁰), hvilket dog ikke holder Stik. Men han har forladt Mødet ret tidligt, vistnok for at deltage i hjemlige Konferencer, og kort efter lykkedes det Kongen, 1418, at faa hans Valg gennemført til Ærkebiskop i Lund, hvor han paa Landets sidste Provinssynode i København 1425 viste sig som trofast Reformven, der fik gennemført adskillige Vedtægter i Konstanzermødets Aand.

Da Peder Lykke forlod Ribe Stift, efterfulgtes han af en Mand, der paany tilhørte Roskilde Kapitel, Domprovsten her *Christian Hemmingsen*. Han skal have været af sjællandsk Herremandslæg, men Vaabnet, tre Liljer i et sparre-delt Skjold, siger os ikke nok. Formaaende Velyndere har han haft, Domprovstiet skal Indflydelse fra Rom have bragt ham. Men iøvrigt oplyses der kun saare lidt om hans Virksomhed; han deltog i mange Rigsraadsforhandlinger; var bl. a. med til at opsigte Erik af Pommern Troskaben 1439, og fire Aar efter, Nytaarsdag 1443, kronedes Christoffer af Bayern i Ribe Domkirke ved en Fest af usædvanlige Dimensioner, men noget personligt præget Initiativ synes ikke at være udgaaet fra Biskop Christian, heller ikke da han som Gejstlighedens Repræsentant tog Del i Kirkemødet i Basel (1431—1443). Selv stiftede og doterede han St. Lucius' Kapellet underst i Domkirkens store Taarn⁷¹).

Den 13. Sept. 1454 bevilligede Paven Christian Hemmingsen hans Afsked paa Grund af Alder og Svagelighed; i Pension skulde han have Halvdelen af Embedets Indtægt af den samtidig udnævnte Efterfølger, Kantoren i Kapitlet, *Henrik Stangeberg*⁷²). Biskop Chri-

stian fik dog ikke nogen lang Levetid, idet han, om Bispekrøniken ellers har Ret, døde 21. Januar 1455⁷³).

Henrik Stangeberg, en Mand af adelig, sønderjydske Slægt, havde allerede i 1427 været Medlem af Kapitlet, blev siden Provst for Jelling Syssel og kaldes ved sin Bispeudnævnelse Provst for Varde-syssel. Bispekrøniken siger om ham, at han »ipse doctus, doctos homines amavit«, og han spillede tidlig en Rolle i Kapitlet, ligesom han kaldes Official hos Christian Hemmingsen og, vistnok under dennes Fraværelse i Basel, ofte optraadte som hans Vikar, ja selv kalder sig hans »Generalvikar i aandelige og verdslige Sager«. Det var da en naturlig Sag, at han nu blev Biskop, og han viste straks sin Paaskønnelse ved f. Eks. at give Kapitlet et nyt, tredje Prælatur, idet Provsten for Varde Syssel ophøjedes til Dekan. Sin Sans for Lærdom viste han ved, med Kapitlets Billigelse, at forordne, at ingen herefter maatte optages i Kannikernes Kreds, som ikke først i tre Aar havde studeret ved et anset Universitet. Det var et slemt Krav og om det virkelig har kunnet følges, er vel tvivlsomt. Men at han har været en veloplyst Mand selv og paavirket af Aanden fra de store Reformkoncilier, kan vistnok ses af de Synodalstatuter⁷⁴), som han udstedte, og hvori Præsterne formaner til at forvalte Sakramenterne sømmeligt, varetage Sjælesorgen i deres Sogne og selv opholde sig ved deres Sognekald, prædike paa Festedage og oplæse Evangelieteksten om Søndagene »sicut in materna lingua sonat« (altsaa paa Dansk), bede med Menigheden for Kirkens Fred og Enighed, tre Gange om Aaret bandlyse ubodfærdige Spaamænd, Mordere o. a., »med ringende Klokker og tændte Lys, der kastedes til Jorden«. Den Slags Udtalelser er ikke talrige, men naar de forekommer, ses det dog, at det 15. Aarhundrede ogsaa herhjemme viser en vis kirkelig Bevægelse og Følelse af et Ansvar, der naar udover Kirkens økonomiske eller politiske Interesser.

Henrik Stangeberg døde d. 25. April 1465 og blev begravet i Domkirken i det af Biskop Christian opførte Kapel, der siden kaldtes Bethlehems Kapellet eller Henrik Stangebergs Kapel, og som var indviet til den hellige Thomas af Canterbury⁷⁵).

Kapitlets Ærkedegn, *Peder Nielsen*, blev hans Efterfølger. Han havde været Provst i Hardsyssel og fik i 1458 eller 1459 Archidiakon-tet, efter at der en Tid havde været Strid om dette fornemme Prælatur. I dette Aarhundrede var der nemlig hos Paverne en stigende Tendens til ved Provision at forbeholde sig Besættelsen af de højere kirkelige Embeder, en meget skadelig Skik for Kirken, der

herved ofte fik paaprakket sig fremmede eller uværdige Personer, der ikke boede ved Stiftskirken, men kun hævede deres Løn mod at stille en Stedfortræder, rent bortset fra, at Metoden gav Pavehoffet Adgang til en tøjlesløs Udpresning af Penge, der ofte i Aarevis kunde berøve et Embede dets Indkomster. Kapitlerne strittede selvfølgelig imod af al Magt, men oftest forgæves. I Ribe lykkedes det dog Kapitlet at slippe af med en af Paven provideret Holstener, og Hardsysselprovsten blev Ærkedegn, for siden, i 1465, at blive Biskop. Bispekrøniken siger, at han var en Mand af ringe, landlig Afstamning, men et Vaabenskjold kendes dog ogsaa⁷⁴). Han kaldes desuden »eruditus et discretus«, men hvor megen Realitet der ligger i den Slags klichéagtige Udtryk, er ikke godt at vide. Paafaldende er i hvert Fald den sjældne Omtale af ham, og det er vel ikke tilfældigt, at den store Samling Paveakter næsten ikke synes at kende ham; Forbindelserne med Rom er ved at opløses for Danmarks Vedkommende — og for Peder Nielsen var der maaske en yderligere Grund til Tavsheden om hans Person.

Peder Niensens lange Bispetid (1465—83) rummer ikke de store Tildragelser, og han selv har mildest talt ikke været blandt Kirkens vældige. Men et Par Træk vil jeg dog medtage, fordi disse viser Tidens Karakter som en Brydningstid paa godt og ondt.

Mens Domkapitlet mest fortoner sig i Rækker af graa Navne, der kun er forbundne med økonomiske eller juridiske Sager, saa møder vi i hvert Fald een, der er af Format. Det er Hr. *Thomas Lange*, af den kendte Slægt, der her paa Ribeejnen har spillet saa stor en Rolle. Som Kannik møder vi ham i 1459 og kort efter som Provst for Jelling Syssel, derefter som Kantor i Kapitlet og endelig som Dekan, altsaa højtlønnede Stillinger, der gjorde ham til en rig Mand. I en lang Aarrække blev han ved sine Gaver en af Domkirkens og Kapitlets største Velgørere; rede Penge, Sølvsager og Gaarde skænkede han for at faa Messer læst eller Processioner afholdt⁷⁵). Men med al denne Rigdom har han haft det Sind, som ellers kun sjældent mødes i denne visnende Tid for Romerkirken. I Aaret 1495 nedlagde han sit Prælatur og skjulte sig herefter som Munk i Vor Kloster. Ikke sært, at han i Ribe omtales som »qui infinita bona fecit Ecclesiæ Ripensi«⁷⁶).

Her ser vi, at der endnu var Kraft i den synkende Kirke. Et Par andre Træk viser mørkere Sider. I Aaret 1474 kom en Afladskræmmer fra Paven, Marinus de Fregeno, til Danmark for mod Aflad at samle Penge ind til Krigen mod Tyrkerne (!). Ribekapitlet undslog

sig ved forskellige Udflugter, og Legaten trængte i nogle Breve⁷⁹) paa og lovpriste sine Varer: »Da vor helligste Herre, Paven, er hele den stridende Kirkes Hoved, fra hvem alle Trin og Værdigheder af Prælaturer og Fyrstendømmer udflyder ligesom Bække fra Kilden . . . og da han er Kristi eneste Statholder, saa at, naar vi ser Paven med vore kødelige Øjne, ser vi med Sjælens og Troens Øjne Kristus, vor Frelser« . . . saa maa han undre sig over Ripensernes Vrangvillighed. I et senere Brev siger han, at hans Aflad var langt bedre end den Jubelaflad, som vandtes i Rom; den var fuldkommen sikker, fordi den ogsaa lød paa Dødsøjeblikket, og modtoges den paa værdig Maade, kunde man være vis paa sin Frelse; Kirken uddelte her en større Aflad billigere, ligesom en verdslig Fyrste uddelte sine Skatte rigeligere, jo større Nød han var i, og her gjaldt det Tyrkernes Trusler!

Her møder vi paa ripensisk Grund en af Kirkens alvorlige Vrangsider. Og en anden af disse Vrangsider lærer vi at kende af et Brev, som Biskop Daugaard for snart hundrede Aar siden udgav⁸⁰). Det er en i ydmyge Former affattet Formaningsskrivelse til Biskop Peder Nielsen, undertegnet af samtlige Medlemmer af Kapitlet, og det viser paa ret uhyggelig Maade, hvad en høj Kirkefyrste i de Tider kunde tillade sig, og hvorfor Folket efterhaanden maatte vende sig imod Kirken. Det fortjener at gengives paa Dansk:

»Til den ærværdige Fader i Kristus, Hr. Peder, af Guds Naade Biskop i Ribe, sender Ærkedegn, Dekan, Kantor og hele det ripensiske Kapitel skyldig, lydig og ærbødig Hilsen i Herren.

Da der, naar Hyrden er saaret, ikke er nogen til at bringe Faarene Lægedom, og der ikke kan haabes paa nogen nyttig Frugt, naar Roden er smittet af alvorlig Pest, saa er det gavnligt, at de enkelte Lemmer iler til Lindring for Hovedet, naar det er sygt.

Idet vi da giver Agt paa Eders mangfoldige Udskejelser og umaadelige Vanry, som vi hidtil, ikke uden Smerte og Fare, har skjult, altid haabende paa Bod, og fordi et saadant Vanry ikke lidt formørker og tilsværter den biskoppelige Værdigheds Renhed, saa kan vi ikke uden Forargelse og Fare for vore egne Sjæle taale sligt. Skønt nødtvungen har vi ment det rigtigt paa kærlig og evangelisk Maade enstemmigt og samstemmende at angive overfor Eders Faderkærlighed Eders forskellige Mangler og beklagelige Tilstand, der bevæger hele Stiftet . . . Først og fremmest beder vi ydmygt om, at I, ærværdige Herre, maa værdiges at forbedre Eder fra hin offentlige Usædelighed, navnlig fra Horeri, Utugt og lignende Ting, hvor

Eders offentligt kendte Vanry modarbejder Eders Faderlighed hos baade gejstlige og verdslige ikke blot indenfor Stiftets Grænser, men i hele Provinsen Danmark, og særlig med Hensyn til de Skøger, som holdes i Bispegaarden og i dens Omgivelser, og — ak! — Eders Uafholdenhed er saa notorisk, at den ikke kan skjules ved nogen Udflugt.

Desuden [bør Eders Herlighed forbedre Eder bort fra] den offentlige Slethed, hvorved — Ak og Ve! — Guds Helligdom stilles tilfals ved Eders Hænder, saa at en ulykkelig Præst, der ikke har noget at betale med, tigger paa Gaderne. Og dér, hvor der ikke findes noget simonistisk Kætteri, dér reserverer Eders Herlighed sig til eget Bord og egen Pung Kirker, Tiender og Beneficier uden at spørge Kapitlet, hvorved allerede længe Eders blinde Havesyge har forhærdet Eders Faderlighed i den Grad, at Stiftets bedste Kirker maa rette sig efter Eders Fordel

Desuden gaar Eders Herlighed, hvor det drejer sig om at rette Præsters Udskejelser, ikke frem efter en from Faders Skik, men paa en næsten tyrannisk Maade opretholder I en bagvendt Orden, idet I for det første ulovligt bemægtiger Eder deres Gods efter For-godtbefindende, for det andet lader dem slæbe bort og tilsidst imod al retslig Orden lader dem suspendere uden Kapitlets Dom . . . næsten alle kirkelige Straffe forvandler sig til Vinding, og saaledes sørges der ikke for at frelse Sjælene, men mere for at fylde Pungen

Ærværdigste Fader, ikke burde Eders Herlighed blændes af saadanne Ting! De sømmer sig ikke for en Privatmand, langt mindre for en Biskop. Vi fremfører altsaa endrægtigt de forannævnte Forhold, idet vi ydmygt beder om, at I vil undgaa at gøre Eder skyldig i alle disse og andre uhyre Udskejelser saa omhyggeligt og klogt, som I vel kan, og at I ikke skammer Eder ved at rette Eders Vildfarelser, I, som jo er stillet saadan, at I skal rette andres Vildfarelser.

Men hvis, som det kan formodes, vort Raad bliver foragtet, og I haardnakket vover at fremture, saa vil vi utvivlsomt tage vor Tilflugt til, med Bevaring af Rettens Vej, at anraabe om Hjælp fra en højere (Paven?). Dog kalder vi Gud til Vidne paa, at alt hvad der er skrevet eller sagt eller vil blive sagt, det har vi skrevet ikke af Ondskab, men snarere af kærlig Iver, og vi anfører det for at borttage Forargelse fra Klerus og for hurtigt at anvende en Modgift, der passer til en saadan indgroet Sygdom. Til et synligt Bevis paa alle ovennævnte Enkeltforhold og paa alle Brødres dybe En-

stemmighed har vi anset det for vor Pligt at stadfæste vort Skrift med vore Segl og vor egenhændige Underskrift«. Derefter følger Dateringen, 4. Marts 1474, og Kapitlets 13 Navne.

Peder Nielsen døde den 8. April 1483 paa en Rejse til Viborg. Trods de graverende Forhold, som Brevet afslører, fik han et net Eftermæle. Han kaldes en »dignissimus episcopus« og roses for at have forøget Bispestolens Gods, kaldes ogsaa »en lærd og klog Mand«, saa Forholdene var maaske dog ikke saa almen kendte, som Kapitlet antog, — eller man bar over.

Efter hans Død har der været Strid om Efterfølgeren; Kapitlet valgte sin egen Mand, uvist hvem, men en Række Pavebreve fra Juni 1483 viser, at Paven fastholdt at have reserveret sig Udnævnelsen og kasserede Kapitlets Valg, hvorpaa han ved Provision paa tvang det sin egen Mand⁸¹⁾. Hverken Bispekrøniken, Huitfeldt eller Pontoppidan kender noget hertil, men nøjes med at konstatere, at Viborgprovsten *Hartvig Juel*, af Stjerne-Juel'ernes kendte Slægt, blev Biskop. Om ham ved de at berette, at hans rige Fader havde sørget for, at han gennem Studier i Udlandet var blevet en lærd Mand, »lærd og beskeden« kaldes han, men iøvrigt ved de kun lidet at sige om ham, ud over at han havde økonomiske Besværligheder med Bispestolen, idet Bønderne ofte vægrede sig ved at betale den gængse Bispetiende, og at Biskoppen desuden havde store Tab ved hyppige Stormfloder paa Stiftets sydlige Vestkyst, saa at han maatte klage sin Nød til Kongen, men »lidet udrettede ved sit Klagemaal«. Maaske hænger det sammen hermed, at Kapitlet gik med til, at der i 3 Aar skulde betales Biskoppen en rhinsk Gylden aarlig i Understøttelse af hvert Sognekald. Synderlig godt synes hans Forhold ikke at have været, hverken til Kapitlet eller Byens og Stiftets Gejstlighed⁸²⁾.

Biskop Hartvig har ikke været nogen aktiv eller betydelig Biskop, og maaske har han været en svagelig Mand. I April 1499 foreligger der en Række pavelige Skrivelser om, at han da af egen Drift havde resigneret og faaet sin Afsked bevilliget i Forbindelse med en Pension⁸³⁾. Han døde i Bispegaarden 17. Maj 1500. Til Efterfølger har Paven — atter med Forbigaaelse af Kapitlet — valgt Hr. Hartvigs Søstersøn, *Iver Munk*, af Adelsslægt fra begge Forældre, »Baccalarius in decretis«, Kannik i Ribe; dertil slutter sig Tilladelse til at indvies af en hvilkenksomhelst Biskop og de sædvanlige Rykkerbreve og Løfter om Indbetaling af Afgifter til Rom. Vi ser her og mange andre Steder, hvilken elendig Støtte Pavestolen har kunnet

være for en svag og fjern Kirke, og man forstaa, hvorfor den katolske Kirke i Danmark faldt saa hastigt og stilfærdigt.

I 38 Aar beklædte Iver Munk Bispestolen i Ribe, han oplevede og medlevede i det store Kirkebrud, og dette tillige med hans høje Alder var Aarsag til, at han faar en hædrende Omtale overalt. Men menneskeligt set smutter ogsaa denne ærværdige Skikkelse bort mellem Hænderne paa os — som saa mange Middelalderpersonligheder gør det.

Iver Munk nævnes allerede 1496 som Kannik i Ribe og var maaske før eller samtidig Prior for Benediktiner-Nonneklosteret i Gudum⁸⁴), snart efter blev han Official hos sin Onkel. Studier har han drevet, men dog ifølge Pavebrevet kun indtil Bacchalauret i Kirkeret. Det gik ikke helt glat med hans Overtagelse af Embedet; Kapitlet var ikke tilfreds med de idelige pavelige Provisioner og aftvang ham derfor forud for Anerkendelsen en formelig Haandfæstning, hvori han »lover og sværger ved sin Ed og ved sit Segl« ikke at blande sig i dets Beføjelser, ja endog forpligter sig til ikke bagefter at udvirke pavelig Dispensation fra sine Løfter(!), saa man havde aabenbart bitre Erfaringer med Bispernes Ordholdenhed⁸⁵). Nogen fremragende kirkelig Personlighed var han mildest talt ikke; i »de aandelige Sager« holdt han Vikar, sin første Pontikalmesse (d. e. en Biskops særlig højtidelige Messe) læste han først 13 Aar efter, at han var blevet Biskop, men saa ogsaa i Overværelse af Kongen og Rigsraadet, for selv i Tilknytning dertil at indvie den nye Roskildebiskop, Lage Urne⁸⁶). Trods sit Cølibatsløfte levede han sammen med »Maren Bispes« og havde desuden to Børn med Ida Pogwisch. Det er som en Skæbnens Ironi, at netop han blev stillet overfor Reformationens Stormflod i vort Land, og her svigtede han da ogsaa totalt.

Og alligevel fortjener han at mødes med en vis Agtelse, thi han tog virksom Del i Landets Forhold ved flere Lejligheder, omend selvfølgelig altid paa Herrestændernes Side. Allerede ved Christian II's Tronbestigelse søgte han at modvirke denne, idet han var en af de første, der anede, at denne Konge vilde betyde en Trusel mod Rigsraad og Kirke. Da Oprøret mod Christian II ulmede, var det Iver Munk, der paany drog Frederik I frem som retmæssig Konge og førte hans Sag til Sejr. Men saa begyndte for Alvor Vanskelighederne for Hr. Iver. Reformationen rullede op igennem Hertugdømmerne og fandt i Kongens Søn en ivrig Hjælper ud fra Haderslev⁸⁷). En gammel Ribemunk skriver: »Paa den Tid opkom Martinianerne, saaledes

Henrik Stangebergs Segl.

Omskrift: S' hinricl stanghen-
berg episcopi ripensis.

I Midten: Maria med Barnet,
til venstre: Mødrenslægten
Vind's Vaaben, til højre: eget
Vaaben, forneden: Bispestolens
Vaaben.

Peder Nielsens Segl.

Omskrift: S' petri nicolai del
gratia episcopi ripensis.

I Midten: Maria med Barnet,
forneden til venstre: Bispesto-
lens Vaaben, til højre: eget
Vaaben (Lodehat).

Iver Munks Segl.

Omskrift: S' Ivar muk del gratia
episcopi ripensis.

I Midten: Maria med Barnet,
forneden til venstre: Bispesto-
lens Vaaben, til højre: Munk-
ernes tre Roser.

kaldet af Martin Luther, som prædikede mod alle Klerikerne og mod gængs Kirkeskik og gjorde stor Forvirring i Guds Kirke«. Vejen fra Haderslev til Ribe var kort, og det kunde ske, at Ribepæster eller nidkære Borgere overfaldt Folk fra Haderslev, der var paa Besøg i Byen. Det førte til en ikke uinteressant Brevveksling mellem Biskop Iver og den unge Hertug⁸⁸), hvori denne helt spydigt antyder, at Biskoppen maaske ikke selv var i Stand til at holde en Prædiken og derfor bør overdrage det til »retsindige Prædikere«. Biskoppen svarer paa Dansk og ikke uden Værdighed og Fynd, at Hertugen bør holde sig inden for sine egne Enemærker: »Og véd

Eders Naade vel, at I skal ikke kaste Eders Segl i anden Mands Korn«.

Men i Realiteten var han paa langsomt Tilbagetog overalt, meddelte Kollats til vitterlig lutherske Præster⁸⁰), erklærede, naar han blev spurgt til Raads, helt mismodig, at »eftersom Kong Frederik det vilde saa have, vidste han ikke at sige derimod«, og søgte kun efter Evne at bjerge det mest mulige Gods ud af Skibbruddet for sig og sin Slægt. Saaledes fik han hos Frederik I udvirket, at Brodersønnen *Oluf Munk* blev hans »Koadjutor« og designerede Efterfølger, mod at denne forpligtede sig til ikke at søge Udnævnelse hos Paven — hvilket han siden alligevel gjorde. De to Slægtninge var i Grevefejdens Storme med til at faa Hertug Christian valgt til Konge; det var anden Gang, at Biskop Iver var med i Spillet om Kongemagten — og greb rigtigt. Maaske var det medvirkende til, at hans egen Skæbne blev lempelig, da den nye Konge efter Indtagelsen af Hovedstaden i August 1536 vel lod ham vandre i Fængsel med de andre Bisper, men allerede i Oktober Maaned frigav ham og forlenede ham med Ribe Bispegaard med Tilliggende, og siden fik han endnu langt mere Gods tillagt sig. Det er formodentlig i denne Tid, han havde den højt ansete Billedskærer Claus Berg som Gæst hos sig og fik denne til at forfærdige Biskoppens Ligsten — maaske den skønneste i Danmark⁸⁰). Først i Marts 1537 fratraadte han Bispestolen, men endnu i tæt ved 2 Aar forblev han boende i sin Bispegaard, hvor han døde d. 9. Februar 1539. En langt senere Tid vil vel fælde en haard Dom over Iver Munk, hans Fejl var lette at se, men hans Bysbørn og nære Eftertid havde Sympati for den aldrende Biskop, som blot ikke var stor nok for sin Tid. Bispekrøniken véd kun godt at sige om ham, den utrættelige Roser Huitfeldt kalder ham »en from og lærd Mand, og ydmyg og venlig imod alle«. Har de vidst saa lidt — eller kunnet tilgive saa meget?

Ribes næsten 600 Aar lange, katolske Bisperække med sine 31 Bispenavne er gennemgaaet. Vi har mødt dem i de første primitive Tider, hvor den stiftsløse Missionsbiskop drog ud over Jylland, ja helt ud over Havet omkring Danmark til Norge og Sverige for at bringe Evangeliet ud i en hedensk Verden, der undertiden mødte ham med Vaabenmagt, og vi har mødt Ribebispen holdende Hof i sin Bispegaard som en af Rigets førende Stormænd, styrende Bispestolens brogede Finanser, men ogsaa ivrigt og kraftfuldt tagende Del i Spillet omkring Kongens Person og Magt. Den missionerende

Biskop er forlængst afløst af den politiserende Biskop, og det vilde næppe stemme med Sandheden, om man vilde paastaa, at Udviklingen har virket højnende paa Bispernes Række — naar den da ses ud fra deres egentlige Opgave: at være Kirkens Tjenere. Maaske vilde det være umuligt, fordi Middelalderens Kilder er saa magre, at skildre den religiøse Indflydelse og Betydning, som Bisperne kan have haft i deres Stift. Har den været lig Nul, saadan som det foranstaaende synes at tyde paa, eller har der alligevel fra Biskoppens Gaard i Stiftsbyen strømmet aandelige Impulser ud over Stiftet? Vi har kun et meget udvendigt Kendskab til vor Middelalder, men lad os ikke glemme, at i dens Tid blev Danmark forsynet med Landsbykirker¹⁾ som i ingen anden Periode, at Kloster rejste sig ved Kloster²⁾ ud over Landet med al deres Betydning for Kristendom og Kultur. Alt dette udsprang fra og virkede atter tilbage paa Befolkningens religiøse Længsel og Behov, men hvor meget har Bispegaardene Betydning herfor? Romerkirken var i Løbet af Middelalderen blevet en Institution, dens Ledelse et Apparat med mange politiske, juridiske og finansielle Gøremaal. Tiden var inde til, at Kirken atter blev en Kirke, med Evangeliets Forkyndelse som Hovedopgave. Men naar vi her tager Afsked med Romerkirken og dens Bisper i Ribe, saa véd vi og erkender, at bagom dens straalende og højst verdslige Façade ligger ogsaa i den et indre Liv som den drivende Kraft, og at Nutidens Slægt, som gaar ind under Domkirkens Hvælvinger, staar i Gæld til hin fjerne Række katolske Bisper for den skønne Kirke, der ret egentlig kan kaldes »Danmarks Kirke«.

NOTER

1) Jaffé, *Regesta pontificum Romanorum* I, 1865, S. 460. Om Bullens Tekst se A. D. Jørgensen, *Den nordiske Kirke*, S. 117 og Tillæg S. 12 Smlgn. Adam 1. Bog, III. 2) A. D. Jørgensen, *Helveg og Kinch*, støttende sig til *Regesta diplomatica* I, 1847, S. 6, sætter Ingelheimsynoden til 7. Januar. 3) *Flodoards Annaler* er udgivet 1906. Pertz, *Monumenta Germaniae. Leges* II, 24 flg. sætter ligeledes Datoen til 7. Juni; Hefele, *Conciliengeschichte* IV, 1879, S. 595, ligeledes, og vore danske *Regesta diplom. series secunda* I, 1889, anfører (omend i Parentes) det samme. 4) Hauck, *Kirchengesch. Deutschlands* III, 3. og 4. Opl. 1920, S. 100 flg. fremhæver meget stærkt disse 3 danske Bispers politiske Betydning: selv tyske er de Kejserens Repræsentanter, »fjendtlige Forposter« bl. de Danske, derfor virksomme ud over ogsaa de danske Øer og derfor med kun ringe Muligheder. Ja, han vover endog at paastaa: »Kun eet opnaaede Biskopperne: Harald Blaataand besluttede sig til at blive kristen og lade sig døbe«. Med hvad Ret han fastslaar denne Forbindelse mellem Bisperne og

Kongens Daab, ser jeg ikke. 5) Kinch, Ribe By I, S. 9 flg.; Hauck, Kirchengesch. Deutschlands III, 1920 S. 255; Roskildekrøniken, oversat af J. Olrik, 1898, S. 14. Huitfeldt mener uden Begrundelse, at han har beklædt Bispestolen i baade Slesvig og Ribe. 6) Scholie til 2. Bog XXXVI. 7) Arup, Danmarks Hist. I, 1925, S. 142. Jfr. om ham. H. Haar: Da Ribe Stift blev til, Ribe Stifts Aarbog, 1938. 8) A. D. Jørgensen, Den nordiske Kirkes Grundlæggelse etc., 1874—76, S. 410 flg. 9) I 2. Bog IV hedder det: Dem (nl. de 3 jydsk Bisper) betroede han ogsaa Kirkerne paa den anden Side Havet paa Fyn, Sjælland og i Skaane. Jfr. Ordene i Kap. XXVI om, at Adam ikke kunde finde ud af, i hvilket Bispesæde de hver for sig indsattes. 10) Se Arups overraskende Syn paa Svend Estridssøn i Danmarks Hist. I, S. 160 og Scandia IV, S. 55, og Hal Kochs derfra afvigende Vurdering, Danmarks Kirke i den beg. Højmiddelalder I, 1936, S. 42 flg., hvor yderligere Litteratur er anført. En kortfattet Oversigt findes i min »Da Ribe Stift blev til«, Ribe Stifts Aarbog, 1938. Adam nævner i 3. Bog LXXVI de 8 Bispedømmer og deres Indhavere. 11) Det mener Hugo Matthiessen, Hærvejen, 1930, S. 14 flg. Se iøvrigt Steenstrups grundlæggende Afhdl. »Nogle Undersøgelser over Danmarks ældste Inddeling«, Videnskabernes Selskabs Forhandlinger, 1896, S. 375. — Se endvidere det Afsnit af Kong Valdemars Jordebog, som A. D. Jørgensen har udgivet ved Selskabet for hist. Kildeskrifters Oversættelse, 1879, hvori den ældste Fortegnelse (fra 1170—1200) over Jyllands Sysler og Herreder findes. — Ribe gamle Kapitelsbog, kaldet »Oldemoder«, er udgivet af Oluf Nielsen 1869. 12) Hal Koch, Danmarks Kirke I, S. 15 flg. 13) Udg. i Langebeks Scriptorum III, 325, og Gertz' Vitæ sanctorum Danorum, 1908, S. 44, oversat af Hans Olrik i Danske Helgeners Levnet, 1893—94, S. 19. 14) Den er oversat af Jørgen Olrik 1898 i Selskabet for hist. Kildeskrifters Oversættelse, hvorefter den her citeres. 15) Udg. af Ellen Jørgensen i Kirkehist. Saml. 6. Række I, S. 23. 16) Hal Koch, Regnum og Sacerdotium, Teol. Tidsskrift 5. R. I, S. 161. 17) Kirkehist. Saml. 6. R. I, S. 26. 18) Adam 3. Bog XXV. jfr. 4. Bog LXXVII. 19) L. Weibull, Skånes Kyrka, 1946, S. 26 flg. 20) Af lettere tilgængelig Litteratur nøjes jeg med at henvise til Helms, Ribe Domkirke, 1870 (Tavleværk); Helms og Amberg, Ribe Domkirke, 1906, og den smukke Beskrivelse i Fr. Beckett, Danmarks Kunst I, S. 71 flg. 21) Kinch I, S. 602 flg. 22) Traditionen har udpeget den kendte Nichegrav i Domkirkens nordre Korsarm som Erik Emunes Grav, men en Undersøgelse af denne i 1830 bragte kun 3 smaa Blyplader for Dagen med 3 Bispnavne: Odinkar, Nothold og Asger. Se herom: Helms, Ribe Domkirke, 1870, S. 50 flg. 23) Optrykt i Pontoppidans Annales ecclesie Dan. I, 164. 24) Saaledes siger Helmold i sin Slavekrønike, overs. af Kierkegaard 1881, S. 218. 25) Brevet er bevaret i »Oldemoder«, optrykt i Terpager, Rip. Cimbr. S. 175 og overs. hos Kinch I, S. 22. 26) Gertz, Scriptorum minores II, 145. 27) Scandia IV, 270. 28) Se Brevet herom fra Hennegaard i Overs. hos Kinch I, 19 flg. 29) Det er sikkert Krønikens Mening med Beretningen, hvordan saa ellers Tildragelsen kronologisk kan passe ind i Begivenhederne. 30) Bispekrøniken fortæller saaledes, at han »hemmeligt« henvendte sig til den svenske Ærkebiskop om Hjælp i en Sag mod sit eget Kapitel, som han beskyldte for »Kætteri« (apostasia). 31) Cistercienserkirken i Løgum ved H. Lønborg Jensen og C. M. Smidt, 1931. 32) Jfr. Hal Koch, Danmarks Kirke I, S. 104 flg. 33) Langebek, Scriptorum IV, 579, hvor han kaldes »primus fundator hujus loci«. 34) De tre Afsendinge var Kapitlets Ærkedegne og Provsterne for Hardsyssel og Nørvang Herred. 35) Langebek, Scriptorum IV og VIII. Naar baade Radulf og Stefan kaldes »fundatores« af Løgum Kloster, er Forholdet vistnok at forstaa saaledes, at Radulf har skabt det økonomiske Grundlag og desuden, ved Abbed Stefans Hjælp, har overført Herrevad-Mun-

ke til det gamle Benediktinerkloster i Seem, hvorfra saa Stefan som Biskop har flyttet dem til Løgum. Se »Cistercienser-Kirken i Løgum«, S. 14. 36) Bispekrøniken forklarer dog det Uheld, Stefan her havde, med Ildebrande, der hærgede baade Kirken og Kannikeklostret. 37) »Ad cuius tumbam se sanatos aliqui asserebant«. 38) Kinch mener (S. 31), at Bispekrøniken har Ret, men jeg kan ikke anerkende hans Argumentation. 39) Daugaard, Om de danske Klostre, 1830, S. 458 flg. 40) Kinch mener (I, 46), at Nonnerne hertil kom fra Dobbeltklostret i Seem, der opløstes ved Oprettelsen af Klostret i Løgum, jvf. Lønborg Jensen og Smidt, S. 13. Klosterkirken var indviet til St. Nikolaj og tillige Sognekirke for Forstaden; dens Døbefont og Klokke er endnu bevaret, se min Afhdl. »En Pavebulle fra Bonifatius VIII i Ribe« i Aarsskriftet for Ribe Statsseminariums Elevforening, 1935. 41) Et Brudstykke af Klostrets Nekrologium er udg. af Kinch i Kirkehist. Saml. 1. R. II, S. 490. Under 13. Maj nævnes her »Bero primus huius domus constructor«. Hvem denne Bero, som Kinch fordanser til Bjørn, er, vides ikke; ej heller, hvor meget der skal lægges i »constructor« (Grundlægger, Bygherre, Arbejdsleder?). Om Kirke og Kloster se Vilh. Lorenzen, De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie, 1920, S. 9 flg. 42) Franciskanerne i Lund var dog Jacob Erlandsens Kælebørn, og den landflygtige Ærkebiskop fik sin Grav i deres Kirke, se L. Weibull, Skånes Kyrka, 1946, S. 224. 43) Langebek, Scriptorum VII, 193. Man er ikke fri for at mistænke Forfatteren for at sammenblande Gunner af Viborg med vor Ribe-Gunner. 44) Gertz, Script. min. II, 305. 45) Den versificerede Inskription er trykt hos Langebek, Scriptorum IV, 576. 46) Denne betydelige Rettighed skulde give Kapitlet Erstatning for det Tab, det havde lidt ved at hjemløse den fangne Biskop Tue. 47) Se Acta processus litium ved A. Krarup og W. Norvin, 1932, S. 37. Endvidere den gode Oversigt hos L. Weibull, Skånes Kyrka, 1946, S. 200 flg. 48) Acta processus litium, S. 61. 49) Abbed Arnfast fra Ry antydes allerede som Misdæderen i et Pavebrev af 1264 til Jakob Erlandsen; ellers er den senere Beretning bygget paa Hans Svaning, der yderligere »forbedrer« den ved at sige, at Kongen blev forgivet i Alterets Sakrament. 50) Kinch I, 88 flg. 51) Se Niels Knud Andersen, Ærkebiskop Jens Grand I, 1943, S. 41 flg. 52) Se Kinch I, 98 flg. 53) Ribedigteren Mads Pedersen Rostock, Kingos Skriftefader, i et utrykt Hyldestdigt til Byen, som jeg haaber at kunne faa udgivet. 54) Udgivet af Oluf Nielsen 1869. Det originale Pergamenthaandskrift, der endnu er bevaret, begynder fra 1291 og fortsætter med sine Oplysninger op imod Reformationen. Om Indholdet se Kinch I, 101 flg. 55) Acta processus litium, S. 231. Kinch I, S. 116, henlægger Ordene til denne Lejlighed, andre mener, at de var faldne i Brugge paa Grands Rejse til Rom 1296, hvor Biskop Christian var Ledsager, se N. Knud Andersen, anf. Skr. II, S. 37. 56) Den flyttedes fra Grydergade til St. Hansgade, nu Bispegade. 57) Scriptorum VII, 195. 58) Udg. af Gertz i Scriptorum minores I, S. 480. 59) Se angaaende de forskellige Opfattelser af Digtet Vilh. la Cour, Fædrelandet, 1913, S. 32 flg. og Arup, Kritisk Vurdering af Klagedigtet af 1329 i Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Historie 1926, S. 21 flg., jfr. Arup, Danmarks Historie II, S. 78 flg. 60) Se Helveg, Den danske Kirkes Hist. indtil Reformationen II, 1870, S. 118 flg. 61) Terpager, Rip. Cimbr. S. 103; Kinch I, 200 flg. 62) Script. VII, 196. 63) S. P. Riemann, Børghlum Klosters Hist., 1941, S. 60. Her kaldes han Grubbe, og hans Segl med Vaabenskjold afbildes. Det har tre liggende Bjælker, det samme som Slægten Ulfstand. Hamsfort henfører ham til denne Slægt, Script. VII, 196. 64) Figuren paa Skrydstrup Kirkes Nordvæg har fra gammel Tid af skullet forestille Biskoppen, men er et senere Billede af Kirkens Værnehelgen, se Trap, Danmark, 4. Udg. Bd. IX, S. 163. Hr. Mogens har været en voldsom Herre, der uretmæssigt ranede meget

Gods og laa i Strid med den fredelige Jens Mikkelsen, se Acta pontificum I, 287. 65) Se Acta pontificum I, 302. Det blev langt dyrere for ham end et Valg ved Kapitlet. Om hans Servitspenge, se Acta pont. I, 308 og 355 flg. 66) Se M. H. Nielsen, De kongerigske Enklaver i »Fra Ribe Amt« V, S. 485 flg. 67) Scriptores VII, 197. 68) Faderen var Jon Bille, Moderen var af Slægten Lykke, hvis Navn han antog. Han havde i Udlandet drevet omfattende, især kirkeretslige, Studier og vundet Magistergraden. 69) Terpager, Rip. Cimbr. S. 271; Kinch I, 277. 70) Pontoppidan, Annaler II, 466 og 511, smlgn. Helveg, Anf. Skr. II, 272. 71) Terpager, Anf. Skr. S. 287 flg. 72) Act. Pontif. III, 205 flg. 73) Scriptores VII, 199. 74) Scriptores VII, 200. 75) Om dette Kapel se Kinch I, 563. 76) I Tilføjelsen til Bispekrøniken siger Hamsfort, at der i Skjoldet var et Mandehoved med Hue, saa det skal maaske betyde, at P. N. har tilhørt den lille Adelsslægt Lodehat. 77) Kuriøst nok sikrede han sig 1467, da han skænkede Domkirken Højalter en stor Sølvskat, at han kunde faa nogen Erstatning, hvis han skulde falde i Ulykke, som f. Eks. Drab, d. v. s. komme til at begaa Drab (!) 78) Terpager, Rip. Cimbr. S. 252. 79) Kinch I, 375 flg. 80) Kirkehist. Saml. I, 1849—52, S. 257 flg. 81) Acta pontificum IV, 281 flg. 82) Det er Ting fra »Oldemoder«, som Kinch refererer I, 405. 83) Act. pontif. V, 250 flg. 84) Pontoppidan II, 469. 85) Forpligtelsesbrevet af 15. Marts 1499 findes oversat hos Kinch I, 411. 86) Det var paa dette det sidste og sjette Besøg i Ribe, at Kong Hans blev indespærret i Byen af Stormflod. Paa Rejsen herfra skete Ulykken i Skern Aa, der kostede Kongen Livet. 87) Se min Afhdl. i Festskrift til Oskar Andersen, 1936, »Fra Haderslev til Ribe«. 88) Ny Kirkehist. Saml. IV, 1 flg. 89) Til Thomas Knudsen i Hygom 1527. 90) Fr. Beckett, Danmarks Kunst II, 1926, S. 218. 91) Om Kirketallet se f. Eks. Wilh. Scharling, Kirketallet og Folketallet i Danmark i 13. Aarh., Hist. Tidsskrift 6 R. II, 264, og A. D. Jørgensen, Sognetallet i Jylland i Middelalderen, ssteds 634. 92) Daugaard, Om de danske Klostre i Middelalderen, 1830.

Ribe Domkapitel

Af Victor Hermansen

Da Kristendommen kom til Danmark, havde Kirken forlængst fundet sin faste Form ude i Kristenhedens gamle Lande. Allerede i Oldkirken havde Biskopperne haft Presbyter-Forsamlingerne til at bistaa sig ved Betjeningen og Styrelsen af Menighederne og fra Slutningen af det 4. Aarhundrede var det blevet almindeligt, at disse Præster boede sammen og levede et fælles Liv paa klosterlig Vis. Medlemmerne af disse Samfund blev kaldt *Kanniker* efter det »kanoniske« Liv, som de var pligtige at føre, og selve Forsamlingen fik Navnet *Kapitel* (Domkapitel) efter det daglige Møde, hvor de fik forelæst et Kapitel af den Regel (Kanon), som var deres Retsnor. Som selvstyrende og ofte ogsaa selvsupplerende Institutioner havde Kapitlets Medlemmer Stemmeret ved Kapitlets Afgørelser, men den egentlige Ledelse var betroet særligt-valgte Embedsmænd (Dignitarer): Dekanen, Provsten, Ærkedegnen, Kantoren og Sakristanen. Kannikerne havde Pligt til at bo ved Domkirken (være residerende), møde ved Dagens Kapitels-Møder, deltage i den daglige Tjeneste i Koret, hvor de havde deres særlige Pladser, og i det hele hjælpe Biskoppen med Administrationen af Stiftet. Til Gengæld fik de deres Underhold dels ved Andel i Udbyttet af Kapitlets »Fællesbord«, dels ved Indtægterne af deres egne Præbender og dels ved milde Gaver fra Menigheden for Messelæsning og andre kirkelige Tjenester. Men var en Kannik ikke-residerende, blev hans Lod uddelt mellem de residerende. Endelig hørte ogsaa de unge Præster i den første Tid efter deres Ordination med til Kapitlet, idet de som Led i deres Uddannelse deltog — som Kor-Vikarer — i Gudstjenesten og fik deres Løn af Kannikerne.

Saalænge Danmark endnu var en Missionsmark, har Kirken herhjemme imidlertid nok maattet klare sig uden dette vigtige Led i sit Styre, og først da Svend Estridsøn omkring 1060 delte Landet i de nye Bispedømmer, blev der i Løbet af Tiden op til Aar 1200 indrettet Domkapitler i alle de danske Stiftsbyer¹⁾.

Ældst var Klerke-Samlagene i Roskilde, Lund, Dalby, Viborg,

Odense og Vestervig, som kan spores tilbage til Tiden før 1100, medens de yngste, Slesvig og Aarhus var fra Slutningen af 1100'erne. Men saa at sige midtvejs laa Kapitlet i Ribe, som har sin særlige Interesse ved at være det første, hvis Oprettelse er fuldt oplyst og sikkert dateret gennem selve sit Stiftelses-Brev²). Om der her har været en eller anden Ordning forinden, som er blevet afløst af den nye Institution, foreligger der ikke noget Bevis for, og dunkelt er det ogsaa, hvorfor Biskop Elias udstedte sit Brev i Henne, saa langt af Led fra Stiftsbyen. Brevet er dateret den 13. Juni, altsaa midt om Sommeren, i den bedste Rejse-Tid, og man tør maaske tage det som et Vidnesbyrd om, at han paa en Visitats har gjort Ophold paa Borgen i Henne og dér ladet sin Skriver føre det fromme Værk i Pennen. Sikkert er det i hvert Fald, at Stedet ikke har været tilfældigt valgt; Hennegaard var senere i Middelalderen Sæde for en bispelig Lensmand, og Sognekirken tilhørte ogsaa Ribe-Bisperne³). Brevet selv lyder i Oversættelse⁴) saaledes:

»Vi Elias, af Guds Naade Biskop, hilser Alle, som ser nærværende Skrift, i Herren. Vi ønsker, at det skal komme til de Nulevendes og Efterkommernes Kundskab, at, da den himmelske Brudgom efter sin naadige Mildhed har villet betro vor Ringhed Omsorgen for sin ripensiske Brud, nemlig Kirken, saa er i Betragtning af, at Gudstjenesten dér udføres med ringe Indtægter og ved faa Personer, vort Hjerte derved blevet opflammet til, at vi dér baade har anordnet nogle Personer, som fører et kanonisk Liv, og efter vor Evne tillagt dem nogle Indtægter. Det, hvori vi har gjort for lidet, efterlader vi til vore Efterfølgeres Velgørenhed at udfylde rigeligere. Vi har ogsaa tillagt dem den Frihed, at de maa ordne Skolen efter eget Ønske og med Biskoppens Raad, og at et ledigt Kanonikat skal bortgives med deres Raad og Samtykke.

Givet i Henne, Aar efter Guds Byrd 1145, den 13. Juni, i vort Bispe-Embedes 4. Aar«.

For Samtiden har Brevet naturligtvis i alle Dele været ganske klart, selv om Udtrykkene var holdt lidt svævende, men for Eftertiden er til Gengæld ogsaa visse Punkter af samme Aarsag blevet vanskeligere at tolke. Vi vilde gerne have hørt noget nøjere om, hvilke Embeder Biskop Elias oprettede, hvilken Regel Kapitlet levede efter, og hvilke Indtægter han skænkede til dets Underhold. Men herom tier Brevet, og vi maa for at faa Svar paa disse Spørgsmaal ty til Ribe Bispekrønike⁵), som først er skrevet i Begyndelsen af 1200'erne og om hvis Kilder det — efter Ellen Jørgensens Dom —

ikke er muligt at udtale sig. Herefter⁶⁾ skulde Kirken, før Biskop Elias udstedte sit Brev, kun have haft tre Præster, nemlig Broder til Sct. Clemens Kirke, Sybrand til Sct. Peders og Niels til Anst Kirke, og det var Grunden til, at Biskoppen »samlede regelbundne Brødre ved Vor Frue Kirke« (Domkirken), »idet han henlagde Gaarde til deres Underhold og satte — den førnævnte — Broder i Spidsen for dem som Dekan. Da Broder var død, indsatte Biskoppen Vikard som Prior for Brødrene, der levede Fælleslivet efter den hellige Augustins Regel. Derefter gav Ærkebiskop Eskil og Biskop Elias Statutter for deres Fællesliv og bekræftede dette med deres Privilegier. Og efter at Vikard var vendt tilbage til sit Fædreland, gjorde Bispen sin egen Søn til Ærkedegn, og Brødrene valgte ham til Prælat. Men flere af dem blev senere saa kede af hans Strengthed, at de forlod det regelbundne Liv«. Kapitlet var altsaa allerede i sin første Tid blevet sprængt, og den næste Biskop, Radulf, søgte derfor at faa klare Linier, idet han gav Kannikerne Valget mellem at følge Viborg-Kapitlets eller Hildesheims Regel, det vil sige enten leve efter Klosterregel eller leve som verdslige (sækulære) Kanniker⁷⁾. De yngre Kapitelsmedlemmer foretrak det friere Liv, og der blev derfor paany sat en Dekan i Spidsen for Kapitlet, en Del af Godset udskiftet og de første Præbender oprettet. Til Trods for 1145-Brevets Tilsagn om Kapitlets Selvstyre søgte Radulf imidlertid at indtrænge sin Kapellan som Kannik, men det gav Anledning til et voldsomt Slagsmaal i selve Kirken, hvor Biskoppen fik sin Overkappe revet i Stykker. Sagen blev indanket for Ærkebiskoppen, der erklærede Domkirken i Interdikt, men derefter blev Parterne forligt, og Kapitlet fik igen sin Ret bekræftet. Radulf har dog nok ikke været tilfreds med denne Afgørelse, for i 1169 fik han udvirket et Pave-Brev, som alvorligt paalagde Kapitlet, at det atter skulde leve efter Augustins Regel og være Biskoppen lydige. Men da han snart efter døde, kom der ikke mere ud af Sagen.

Før sit Valg til Ribe-Stolen havde Radulf været Kansler hos Valdemar den Store, og der kan næppe være nogen Tvivl om, at Kongen baade ved hans og ved de følgende Udnævnelser har hævdet sin gamle Ret til at besætte Bisper-Embedet. Om Biskop Stefan siges det udtrykkeligt, at Kapitlet gennem sin Ærkedegn købte sig Retten til at vælge ham ved at betale 300 Mark til Kong Valdemar⁸⁾, og begge de følgende Bisper havde ogsaa oprindeligt været Skrivere hos Kongerne. Men selvom disse tre kunde siges at være paanødt Kapitlet som »Kongevalgte«, viste de sig dog at være Kannikernes

Velgørere, naar de først var kommet til Sæde i Ribe. Biskop Stefan afviste saaledes alle Forsøg paa at faa fremmede Gejstlige indført i Kapitlet, selvom de var anbefalet dertil af Paven eller Kongen. Biskop Omer ordnede Kapitlets Forhold, fastsatte Kannikernes og Præbendernes Tal til tolv og lagde Indtægten af Hellevad Kirke til deres Underhold⁹). Og vi tør vel ogsaa tilskrive den nære Forbindelse, som Biskop Oluf havde haft til Valdemar Sej, at Kongen i 1206 under sit Ophold paa Sild, i Ribes Nærhed, gav Kannikerne den Frihed, at deres Bryder skulde være fritaget for Ledings Tyng og al kongelig Skat¹⁰). Men denne kongelige Gave skulde dog ikke forhindre Kapitlet i at gaa mod Kongens Vilje nogle Aar senere, da Bispestolen blev ledig. Paa Trods af hans Modstand valgte de nemlig et af deres egne Medlemmer, Ærkedegnen Tuve, til Biskop i 1214, og dermed havde Kapitlet sikret sig den betydningsfulde Magt for Fremtiden at bestemme, hvem der skulde være Stiftets gejstlige Overhoved. Den nye Biskop viste da ogsaa straks sin Taknemlighed for Valget ved »i vort Bispe-Embedes første Aar« (1214) at oprette to nye Kannikedømmer og henlægge Møgeltønder og Ballum Kirker til dem. Og yderligere maa det tages som Udtryk for hans Erkendtlighed, at han i 1217 gav sit Samtykke til, at Kannikerne under den nye Ærkedegn var flyttet ud af Klosteret og havde begyndt at bygge sig Smaaboliger rundt om Kirken. Det gamle Fællesliv var dermed ophørt, og de Ribe-Kanniker levede nu — »efter Pariser-Kirkens Skik« — som verdslige Kanniker. Samtidig bestemte han ogsaa, at en Kannik, som var fraværende, skulde sætte en Præst som Vikar og ikke nyde nogen Del af de Residerendes Fællesgods¹¹).

Desværre siges der ikke noget om Grundene til, at Kapitlets Medlemmer kunde lade være med at opfylde deres Residens-Pligt, men det er klart, at de naturligvis maatte være fritaget for den, hvis de var paa Studie-Ophold i Udlandet eller rejste i Kapitlets Ærinde. Men for nogle af dem kan Grunden ogsaa have været, at de jo nu som verdslige Kanniker ikke mere var bundet til Kloster-Livet og derfor kunde tage sig Opgaver paa, som andre Kapitlers regelbundne Medlemmer var afskaaret fra at varetage. Saaledes var Børglum Stifts Kanniker stadig Munke og derved forhindret i at føre Tilsyn med deres Provstier, men til Gengæld træffer vi saa Ribe-Kanniker som Provster helt oppe i Vendsyssel. At man hidtil ikke har fundet denne Ordning dokumenteret førend omkring Aar 1300, modbeviser i og for sig ikke, at den meget vel kan stamme fra en tidligere Tid, og ad en helt anden Vej end den skriftlige Overleverings kan vi

endda gøre det sandsynligt, at denne Hjælpe-Tjeneste maa være ældre og ligge nærmere Ribe-Kapitlets Omdannelse.

Det er en velkendt Sag, at Ribe Domkirke er opført af Rhinsk Tuf, og at en Række Landsbykirker i Omegnen er bygget af det samme Materiale og for en Dels Vedkommende med Hovedkirken som det arkitektoniske Forbillede. Størsteparten af denne Kirke-Gruppe maa da ogsaa i Tid stamme fra den senromanske Periode, d. v. s. fra 1200'ernes første Halvdel, og om et Par af dem, Ballum og Brøns, kan vi endda med ret stor Sikkerhed sige, at deres Stil-Sammenhæng med Domkirken maa skyldes, at Domkapitlets Medlemmer har været Bygherrerne. Begge disse Kirker laa nemlig under Ærkedegnedømmet, og vi faar dermed en utvungen Forklaring paa Forbindelsen mellem den store Stifts-Kirke og dens mindre Aflæggere ude paa Landet¹²⁾. Men har Kapitlets Medlemmer paa denne Maade været Formidlere af Kirkebygnings-Kunsten indenfor det snævre Omraade omkring selve Ribe, maa det ogsaa antages, at det er ad en lignende personlig Vej, at Forbindelsen er kommet i Stand mellem Tufstens-Kirkerne hernede og en Gruppe Teglstens-Kirker i det fjerne Vendsyssel. Som paavist af M. Mackeprang¹³⁾ ligger der nemlig omkring Hjørring en halv Snes Kirker, som i Materiale, Stil og Alder tydeligt skiller sig ud fra de øvrige Vendelbo-Kirker, men som til Gengæld har en saadan aabenbar Overensstemmelse med Ribe-Gruppens, at det ikke kan være tilfældigt. Man maa derfor forudsætte, at det har været »de kunstinteresserede Ribekanniker, der har bragt det fra Hjemegnen velkendte Byggesæt med sig til Vendsyssel«, naar de kom derop som Provster og skulde føre Tilsyn med Kirkerne. Ved den arkæologiske Datering rykker vi altsaa et godt Stykke længere tilbage i 1200'erne med denne personlige Conflux mellem de to Bispedømmer, og da vi tilmed har et Vidnesbyrd¹⁴⁾ om, at der blandt Ribe-Kapitlets Medlemmer i 1256 var en Provst i Vendsyssel, er vi altsaa kommet tæt ind paa Tidspunktet for Kapitlets Sækularisering.

Det nære og venlige Forhold mellem Kannikerne og Biskop Tuve viste sig ikke blot i, at han skænkede de to Kirker til Kapitlet, men ogsaa i at han annekterede Sct. Hans Kirke i Ribe til det, og desuden forøgede Gudstjenestens Pragt ved at forære »fem Par Kor-Kaaber af udmærket Arbejde« til Domkirkens, d. v. s. Domkapitlets Brug. Men paa den anden Side viste Kannikerne sig heller ikke uskønsomme. Da Tuve var blevet taget til Fange i Slaget ved Bornhøved, og der blev forlangt ikke mindre end 700 Mark Sølv for at

give ham fri, var det Kapitlet, som skaffede denne uhyre Løsesum ved at sælge af sine Godser, og først en Snes Aar efter blev der truffet en Ordning, som igen bragte dets Økonomi paa Fode¹⁵).

Det var Tuves Efterfølger, Biskop Gunner, som den 15. September 1245 udstedte dette Brev¹⁶), men det var kun Kapitlets Medlemmer, som underskrev og beseglede det. Da det er den ældste Liste over Kannikerne, som er bevaret tilmed med deres egenhændige Signaturer, har Fortegnelsen en ganske særlig Interesse. Ikke blot kan vi kigge dem over Skulderen, medens de sidder samlet om Pergamentet og prenter deres Navne paa det, men vi kan ogsaa se, hvad og hvem de var. Som den første af Prælaterne har da Kapitlets Leder, Ærkedegnen Niels, grebet Pennen for derefter at række den til den næste i Rangen: Kantoren Nøsing, som atter har overladt den til Provsten, Olaf. Hvornaar disse to sidste høje Embeder er blevet oprettet, véd vi ellers ikke paa Aar og Dag, men gennem dette Brev faar vi i hvert Fald en terminus ante quem. Alle tre hævder ogsaa Kapitlets Magt ved ikke blot at underskrive, men ogsaa opprobere Brevet (subscribo & approbo staar der efter deres Navne), hvorimod de andre Medlemmer af Kapitlet nøjes med at underskrive (subscribo). En Undtagelse danner dog den første, Magister Anders, som kun siger, at han var tilstede (Ego Magister Andreas interfui), men ikke underskrev som de andre. Har han som Kapitlets Senior været saa affældig, at han ikke kunde føre Pennen mere? Derefter følger: Nøsing, Magister Simon, Magister Ro, Johannes, Magnus, Provst Johannes og Magister Esger.

Allerede Aaret efter rykkede Kapitlets yngste Medlem, Magister Esger op paa Bispestolen, vistnok fordi Biskop Gunner havde indgivet sig i Graabrødrenes Kloster, og knapt var han blevet valgt, førend ogsaa han viste sin Taknemmelighed mod Kapitlet — eller maaske betalte Prisen — for Forfremmelsen. Til evig Tid indrømmede han Kapitlet Retten til at hæve eet Aars Indtægt af hvert ledigt Sognekald i Stiftet, hvorimod Kapitlet til Gengæld forpligtede sig til at ansætte to Vikarer, som hver Morgen tidlig skulde læse Messer i Domkirken. Ogsaa senere betænkte han Kapitlet med andre Gaver, og da han var nøje knyttet til Kongen, var det maaske ogsaa ham, der udvirkede, at Christoffer den Første i 1252 fornyede Kapitlets Privilegier. I den store Ærkebispestrid stod Ribe-Bispen og Ribe-Kannikerne trofast sammen paa Kongens Side mod Jakob Erlandsøn, og da Christoffer den Første var død i Ribe, lod de ham paa Trods af Interdiktet stede til Hvile i Domkirken. I Fællesskab

In nomine dei amen. Nos Johannes Episcopus. Mittens hoc scriptum inenab
 de soluc / fuit in hanc episcopi sede bellum in domos
 et in hostaria et quo conflicta facta est strages magna
 et periculis maxime maliori in regno nro ubi etiam captivus est
 et memorie accessit nro deo episcopus et redemptus per forpangens
 magis argenti. pro cuius pecunie placide ecclesia nostra inter
 debita et encamit leja adhuc gemit sub pondere debitorum solvendorum
 et ipsa martyx ecclesia non potest solvendo et sic veniant ad nos
 et ad nos solvere. et cogitatio facta est inter nos et ipsam ecclesiam
 ut in vacante cuiusvis parochialis ecclesie fructus per unum duobus
 aut ad plurimum debitorum nrorum ecclesie galus in aliis nroris ca
 nonibus et romane ecclesie stratis. Quos fructus et redditus
 nros et ipsi redditibus debitorum volimus donec debita magist
 soluta fuerint. Quibus debitas sunt canonias per quibus fundis
 alienatione ecclesie nra gemit obnoxia. Deo Inno dno
 etc. etc. Datum Rome pontificatus Gregorii 10. Octobris 1245.

Ego Anselmus incola Ribensis abbas. Ego no singl' in voce
 hoc scribo approbo et subscribo. Ego prope Thani presbitero et approbo.
 Ego magister Andrew magister. Ego ubi subscribo. Ego magister
 deo et ego noster subscribo. Ego prope ubi subscribo.
 Ego magister sumo Ribensis. Ego prope ubi subscribo.

Ego magister Thani
 subscribo.

Ribe Kapitels Brev af 15. September 1245.

appellerede de ogsaa deres Sag fra Ærkebisen til Paven, og selv da Jakob Erlandsøn lyste Biskop Esger i Band, lykkedes det ham ikke at bryde Sammenholdet i Ribe. Domkapitlet svigtede saa langt fra sin Biskop, at det tværtimod paa egen Haand indgav en ny Appel

til den hellige Fader. Men Lønningen udeblev da heller ikke. Til Minde om sin Ægtefælle skænkede Dronning Margrethe Sprænghest saa betydelige Godsgaver, at der kunde oprettes et nyt Kapel ved Domkirken, og desuden indstiftede hun de »kanoniske Tider«, som blev læst hver Eftermiddag Kl. 2 og som efter Reformationen blev omdannet til den daglige Fem-Tjeneste. Og Biskop Esger stod ikke tilbage, men udstedte den 7. Januar 1261 hele to Friheds-Breve for Kapitlet, hvorved han dels fritog Kapitelsgodset fra at svare »Biskopgave« i hans Tid, dels bekræftede dets tidligere Frihed for at svare Bøderne for Helligbrøde til Bispen. Senere synes dog baade Esger og Kapitlet at have bøjet sig for den pavelige Legat Guido, thi det siges udtrykkeligt, at Kannikerne i Ribe strengt overholdt det Interdikt, Guido i 1267 havde erklæret over Danmark, lige til Striden endte i 1274, Aaret efter at Esger var død¹⁷).

Medens Bispesædet endnu var ubesat, har Domkapitlet yderligere befæstet sin Magt som Valg-Forsamling og udformet de Betingelser, det vilde stille den nye Biskop. Selve Udfærdigelsen er ikke direkte bevaret, men dens Indhold fremgaar klart af de Statutter, som Biskop Christian i 1298 bekræftede¹⁸). De lyder saaledes:

»Til Guds Fader den Almægtiges, den udelelige Treenigheds, den glørrige Jomfrumoder Marias og til alle Helgeners Ære og Lovprisning, for yderligere at øge Gudstjenesten, og for at ikke det, som klogt er bestemt og indført af vore Forgængere i gamle Dage, med Tiden skødesløst skal svinde af Menneskenes Hukommelse, er det i det Herrens Aar 1298 den 8. April i det 11. Indiktionsaar blevet forordnet og bestemt med hele Ribe Kapitlets Raad og Samtykke, at de Bestemmelser, som blev vedtaget under Vakancen efter den ærværdige Faders, Ribebispen Herr Esgers Død — salig Ihukommelse — fremdeles skal overholdes ubrydeligt af alle os og af alle dem, som i Fremtiden nogensinde bliver ansat ved vor Kirke.

Enhver Kannik skal sværge ved sin Udnævnelse, at han, hvis han bliver forfremmet til Biskop, vil overholde de nedenfor anførte Artikler:

1. For det første, at han vil holde sine Kanniker i skyldig Ærbødighed og Ære og ikke paa nogen Maade formindske deres Rettigheder og Friheder, men snarere efter Evne øge dem.
2. Fremdeles at han vil bære en for en Biskop passende Dragt og Tonsur.
3. Fremdeles at han aldrig uden Kapitlets Samtykke vil blande

sig i Overdragelsen af Digniteter, Præbender og Kannikeyaarde og i Udnævnelſen til Kannikernes Fællesbord.

4. Fremdeles at han aldrig uden Kapitlets Raad og Samtykke vil foretage — eller gøre Forsøg paa — dybtindgribende og for Kirken skadelige Gave-Overdragelser, Salg eller Afhændelser, eller (i det hele) noget vanskeligt, hvorved Kirken overordentlig kan svækkes eller skades.

5. Fremdeles at han ved Overdragelsen af Sognekirker ikke vil lade sig lede af Slægtsfølelse, men af Forstandens Domme, idet han i saadanne Tilfælde tager Personernes Fortjenester i Betragtning, da der ikke er noget, som skader Guds Kirke mere, end at uværdige antages som Sjælenes Vejledere, og det er usømmeligt og i høj Grad uværdigt, at saadanne antages til at vejlede andre, som ikke veed at styre sig selv.

6. Fremdeles at han med Hensyn til kirkelige Anliggender navnlig af aandelig Art ikke vil træffe Afgørelser efter Lægmands Dom eller Raad.

7. Fremdeles at han aldrig vil oppebære Kirketienden til eget eller andres Brug, ej heller at han, saavidt det staar til ham, vil tillade, at den oppebæres af nogen, hvem det saa end er, undtagen stor Nød eller vitterlig Fordel forlanger det, og da skal det ske med Kapitlets Raad og Samtykke.

8. Fremdeles at han gavmildt af alle Kræfter vil bidrage til Ribekirkens og andre Kirkers Bygningsfond og til Opretholdelse eller Understøttelse af fromme Stiftelser og Kristi Fattige og af det, som tager Sigte paa den offentlige Velfærd.

9. Fremdeles at han med Omhu, og saa hyppigt han kan, vil udføre sine biskoppelige Forretninger, som bestaar i Indvielse af Gejstlige til Præster og i Indvielse af Kirker og Kirkegaard og i Genindvielse af dem, i Konfirmationen af Børn, i Afholdelse af Messen, navnlig paa de store Festdage, i Kirken i Ribe, idet han undgaar ulovlige og i Loven forbudte Handlinger.

10. Fremdeles at han vil anvende al mulig Omhu ved Istandsættelse og Forbedring af det biskoppelige Gods.

11. Fremdeles at han vil vise Manddrabere saa liden Naade, som han kan.

12. Fremdeles at han, hvis Kirkens Friheder og Rettigheder skulde bestrides eller endog hindres af nogen eller nogle, eller hvis Bekræftelse af dem paa lumskelig eller ondsindet Maade skulde blive udsat, ikke vil sky Møje og Udgifter under Forfølgning af sin Ret,

selv ved personlig Rejse til Kurien i Rom, om det forekommer hele Kapitlet eller den større og visere Del af det at være hensigtsmæssigt.

13. Fremdeles at han vil bestræbe sig paa at begrænse sine Udgifter, saa meget han kan, dog under Hensyn til Kirkens Anseelse, for at ikke han, hvem andre skulde tage til Forbillede, tvinges til uretfærdigt og skammeligt at bruge andres Gods eller til at forpligte sin Kirke mere end tilbørligt.

14. Fremdeles at han, hvis han skulde faa en Strid med nogen Kannik, ikke vil rejse Klagen offentligt, men for Brødrene.

15. Fremdeles at, hvis Ærkedegnen — eller Provsterne — har en Strid med nogen Kannik eller nogen af hans Undergivne, at Vedkommende da vil forfølge sin Ret i Kapitlet for sine Medkanniker og intet andet Sted.

16. Fremdeles at han ikke vil bandlyse nogen af Vrede, Had eller Letsindighed, men efter modent Overlæg, og altid med den Indskrænkning, at tre Formaningsbreve skal gaa forud for Bandlysningen, da enhver, som udsteder Bandlysning paa anden Maade, selvom den er rigtig, umiddelbart herved bliver forment at betræde Kirken for en Maaned, saaledes som Generalkonciliet siger i Afsnittet om Bandlysningsdomme i Kapitlet, der begynder med sacro, og dette skal han især lade overholde af de underordnede Prælater.

17. Fremdeles at der — for at føre Klostrene, og især Nonneklostrene, tilbage til deres tilbørlige og lovlige Tilstand — ikke skal sættes Lægfolk i Spidsen for dem og ikke optages nye Nonner, undtagen med Bispens Samtykke.

18. Fremdeles at han vil yde Tiende af alle sine Gaarde og biskoppelige Jorder, og ikke tillade, at den holdes tilbage af hans Undergivne.

19. Fremdeles at han ikke vil begunstige aabenlyse Forfølgere af Kirken.

20. Fremdeles at han ikke til Julen eller til andre Tider af Aaret vil sende sine Heste til Fodring hos Sognepræsterne til deres Skade og Tynde.

21. Fremdeles at han, i Overensstemmelse med en Forordning af Andreas, salig Ihukommelse, fordum Ærkebiskop af Lund, ikke vil lade Ærkedegnen, Provsterne eller nogen anden, som har en Jurisdiktion, indsætte Officialer i deres Sted, men hellere under deres Fravær beskikke deres Medkanniker, kyndige i Loven, i Embedet.

22. Fremdeles at han aldrig paa nogen Maade vil gøre Indgreb i

afdøde Kannikers Besiddelser, undtagen i det, som tilkommer ham efter Loven.

23. Fremdeles erklærer vi hver og en paa Tro og Love, at aldrig skal nogen vælges og optages blandt Kannikerne og i Broderskabet til (at nyde) et Præbende, som er ledigt, medmindre dette bliver forlangt af os af det apostoliske Sæde.

24. Fremdeles at ingen nogensinde skal optages blandt Kannikerne og i Broderskabet undtagen i Nærværelse af dem, som efter Loven skal tilkaldes dertil, og vi lover at tilkalde alle dem, som residerer (ved Kirken), og som vides at opholde sig indenfor vort Stifts Grænse.

Dette er forhandlet i vort Kapitel i Ribe i ovennævnte Aar, Maaned, Dag og Indiktion.

Til Vidnesbyrd herom er vort Segl hængt under vort Brev.«

Med en vis Ret kunde man kalde disse Statutter for Domkapitlets Grundlov eller maaske snarere for en Haandfæstning, saa stramt bandt de den nye Biskop. Og det er vist derfor heller ikke helt tilfældigt, at Esgers Efterfølger blev taget udenfor Kapitlets egen Kreds; det kunde næsten tyde paa, at Kannikerne, saalænge de kun var Kanniker, nok vilde hævde Kapitlets Myndighed, men at de ikke følte sig fristet til at gaa ind under de Betingelser, de selv havde sat for Biskoppens. Det blev i hvert Fald en Mand fra Landet, Sognepræsten Tyge i Roager, som i 1274 blev kaaret til at lede Stiftet og om hvem det direkte siges, at han »kun nødtigt modtog den biskoppe-lige Værdighed«. At der ikke foreligger noget Vidnesbyrd om, at han har betænkt Kapitlet til Gengæld for sit Valg, kan naturligvis skyldes mange, nu ukendte, Aarsager, men man kan maaske ogsaa have Lov til at gætte paa, at dette paafaldende Forhold hænger sammen med hans tidligere beskedne Embede. Som Landsby-Præst har han vel ikke haft noget Privatgods at give væk af, og det er muligt, at Kapitlet har været saa ivrigt efter at faa ham til at lade sig vælge, at det har set bort fra, at hans Ophøjelse maaske ikke straks vilde bringe det nogen økonomisk Vinding¹⁹⁾.

Fra hans Tid stammer utvivlsomt den meget vigtige Redaktion af Vedtægterne for Kannikernes Kor-Tjeneste, som i Hovedsagen beholdt sin Gyldighed, indtil Kapitlet blev opløst. Og da de giver et saa levende Billede af Kapitlets hele Virksomhed og Forhold, vil det være rimeligt at meddele dem her i Oversættelse²⁰⁾.

»Til Ære og Pris for den almægtige Gud og den glørrige Jomfru Maria og alle Helgener, og til Forøgelse af Gudstjenesten i Vor Kirke

er det, med almindeligt Samtykke af Kapitlet, blevet ordnet og bestemt, at alle rede Penge, der hører til Fællesbordet, enten af Ofre eller af Kirker eller af andre Godser skal fordeles mellem de residerende Kanniker, som er tilstede paa de visse Tider, som er bestemt til Fordelingen, nemlig paa Festdagene: ved de ni Læsestykker i Morgensangen, ved Højmessen og ved Aftensangen, men paa Hverdage: ved Messen og ved Aftensangen, saaledes at der paa hver Festdag uddeles 5 Ørtug Penge ved Morgensangen, ligesaa meget ved Messen og 4 Ørtug Penge ved Aftensangen, men paa Hverdage 5 Ørtug ved Højmessen og 4 ved Aftensangen. Den, som ikke er kommet til Morgensangen før det første Læsestykke, skal gaa Glip af Uddelingen, som skal ske, naar Benedictus siges. Den som ikke er kommet til Højmessen før Epistelen er begyndt, skal gaa Glip af Uddelingen, som skal ske, naar Kollekten efter Communionen læses. Men den, som ikke kommer til Aftensangen før det andet Gloria Patri, skal gaa Glip af Uddelingen, der skal ske, naar Magnificat siges. Ligeledes skal der, naar Smør eller Korn skal fordeles, ske en omhyggelig Beregning mellem Brødrene, hvem der har været mere fraværende end nærværende fra Paaske og til hin Tid, og da skal Korn og Smør deles alene mellem dem, som har været oftere nærværende end fraværende. Men hvis der opstaar nogen Tvivl, om en Kannik har været mere fraværende end nærværende, skal det overlades til hans egen Ed herom, hvis det modsatte ikke kan bevises. Syge skal tage fuld Lod. Til Aareladning skal hver have tre Dage. Ligeledes skal den, der er (fraværende) i Kapitlets Ærinde, tage fuld Lod, naar han har søgt og faaet Kapitlets Tilladelse. Desuden er det med Kapitlets Samtykke blevet fastsat, idet de gamle Kapitels-Statutter blev fornyet, at enhver Kannik, han være Præst eller ej, han være nærværende eller ej, skal lade sin Tjeneste i Koret udføre ved en Præst, og det blev yderligere tilføjet, at ingen skulde kaldes residerende, som ikke for det samlede Kapitel før Sct. Mikkels Fest eller Paaske lovede Residens for et helt Aar og holdt det, medmindre han er fri for at deltage i Fællesgodset, det vil sige i det, der er henlagt til de Residerendes Brug; ligeledes, at den som af nyt begynder at residere, ikke skal have Del i den første Maaned, men naar den er gaaet, skal han have fuld Lod. Men hvis han begynder Residensen efter Sct. Mikkels Fest, skal han have halv Lod af de Afgifter, som falder om Vinteren, thi det er uretfærdigt og højst ubilligt, at de residerende Kanniker, som gør Tjeneste i Kirken fra Paasken, da der var mere Arbejde end Udbytte, skal staa lige ved Modtagelsen

af Belønningen med de nye og ikke-arbejdende, fordi de aarlige Afgifter plejer at falde efter den nævnte Fest. Desuden blev det bestemt, at ingen skal kaldes residerende, som kan bevises at have været mere fraværende end nærværende. Endelig blev det tilføjet, at enhver Kannik, selvom han havde en Vikar, ikke desto mindre skulde være strengt forpligtet til at være tilstede ved Morgensange med ni Læsestykker, ved de daglige Messer og Aftensange, idet man overlod til ham selv, om han vilde deltage i de øvrige Tider. Med almindeligt Samtykke blev det ogsaa bestemt, at enhver Kannik skulde efterlade til sin Efterfølger de Besiddelser, som var tillagt ham, ligesaa gode i Huse og Kvæg, som han havde modtaget dem. Ogsaa skulde enhver Kannik ved sin Indtræden love at ville holde disse Bestemmelser, ikke at aabenbare Kapitlets Hemmeligheder for noget Menneske og at forsvare Kirkens Frihed.*

Biskop Tyge døde i 1288 og Domkapitlet valgte nu igen en af sine egne til hans Efterfølger. Ærkedegnen Christian var af adelig og velstaaende Slægt, en Søstersøn forøvrigt af Biskop Esger, og han blev ikke blot en af de betydeligste Mænd, der har siddet paa Ribe Bispestol, men han kom ogsaa til — som Kongens Tilhænger i den nye Kirkekamp — at spille en fremtrædende Rolle i Landets Historie²¹). Fra hans første Bispetid, fra omkring 1290, stammer det ærværdige Pergaments-Haandskrift, Ribe Oldemoder kaldet, som er en af de vigtigste Kilder til Stiftets og Kapitlets Historie i Middelalderen²²). Den oprindelige Del af Codex har bestaaet af tre Folio-Læg, som nok — at dømme efter det gamle Navn: »Træbog« — har været indbundet i solide Træplader. Men snart har denne Kopibog over Bispestolens og Domkapitlets ældre Privilegier og Adkomster været udskrevet og i Begyndelsen af 1300'erne har man føjet et fjerde Læg til. Og stadig har man, lige til Tiden op mod Reformationen, indført nye Oplysninger, saa at man altid havde nøje Rede paa og Hjemmel for sine Godser og Rettigheder. Som Kapitlets Grundbog maa den med Aarene have faaet forøget Autoritet og det er rimeligvis Forklaringen paa dens mærkelige Signatur. Det er Biskop Hegelund, som ved Aar 1600 har skrevet Kendings-Navnet: OLDEMOR paa Bagsiden af Haandskriftets Omslag, og af hans Noter og Tilføjelser kan man se, at han har læst flittigt i den. Men navnlig Peder Terpager har i sin Ripæ Cimbricæ (1736) udnyttet dens rige Stof og fremlagt store Dele af det paa Tryk, ligesom senere Kinch i sin By-Historie (1869) har hentet mange Træk fra det gamle Manuskript. Og endelig har Oluf Nielsen udgivet den hele Codex.

Den ældste Del falder i to Parter: »Privilegia pro episcopo« og »Privilegia pro capitulo et canonicis« (Privilegier for Biskoppen og Privilegier for Kapitlet og Kannikerne), men kun den første Samling Breve er ført op til Haandskriftets oprindelige Anlæggelse og ikke fortsat som den anden. Kinch har sikkert Ret i, at dette maa forklares ud fra den Strid, som netop i Slutningen af 1290'erne rejste sig mellem Bispen og Domkapitlet og som var med til at bryde deres gamle venskabelige Forhold. Hvad der derfor er gjort af Tilføjelser i Haandskriftet efter denne Tid, angaar ene Kapitlets Sager og maa betyde, at det som mere selvstændig Institution har faaet overladt Codex til egen Brug.

Samtidig med Afskrivningen af de ældre Brevskaber har man ogsaa i Oldemoder indført en Liste over de Præbender, som fandtes ved Kirken i 1291, og over det Gods, som laa til dem²³). Ialt var der paa det Tidspunkt 21, hvoraf de 12 var »prebende communes« d. v. s. saadanne som fik Del i Fællesgodset, der ogsaa opregnes, medens de 9 var »prebende simplices«, der ikke havde denne Ret. Hvornaar Kirken er blevet udsmykket med Kor-Stole, vides ikke, men det maa i hvert Fald være sket før 1291, da Præbende-Listen opregnede Kapitlets Medlemmer efter den Plads, de — sikkert efter deres Senium — havde i Koret. Paa den højre og fornemste Side var der elleve med Ærkedegnen som den selvskrevne Førstemand og paa den venstre Side ti med Kapitlets anden Prælat, Kantoren, i det øverste Sæde. Blandt Kannikerne var der flere, som beklædte Provste-Embeder, men kun to af Provstierne — paa Mors og i Hardsyssel — er udtrykkeligt stedfæstede i denne Liste.

Ved samme Tid skete der ogsaa et Par betydelige Forbedringer i Domskolens Forhold. Allerede i 1145-Brevet var Uddannelsen af Stiftets Gejstlige lagt under Kapitlets Bestyrelse, og i 1278 bestemte Biskop Tyge, at Darum Sognekald skulde henlægges til Skolemesteren i Ribe, som til Gengæld skulde undervise alle Skolebørn fra Sognet og 100 fattige Skolebørn fra Stiftet frit. Og ikke blot skete denne Ordning med Kapitlets Samtykke, men det blev ogsaa paalagt Skolemesteren for Fremtiden at aflægge sit Aars-Regnskab for Ærkedegn og Kantor, saa at Kapitlet havde bestandigt Tilsyn med ham²⁴). Men endnu vigtigere var det, at Biskop Christian i 1298 oprettede den saakaldte Puggaards Stiftelse²⁵). »Endskønt vi er indstillet paa« — siger han i sit Gavebrev — »at sørge for alle, som kræver Almisse, saa fortjener dog de, som lægger sig efter gejstlig Kundskab for at tjene Kirken i den gejstlige Stand, ogsaa at forsørges af det kirkelige

Gods, for at de kan faa deres Underhold af den, til hvis Tjeneste de indvier sig. Vi har derfor med vort Kapitels eenstemmige Samtykke og Raad til Guds Ære og Berømmelse overdraget til evig Tid de Godser, som vi har erhvervet ved Fædrearv i vor Embedstid, til Underhold evindeligt for 20 fattige Peblinge, der egner sig til Studeringer og som skal tages fra alle Dele af Stiftet, med fælles Bolig og Bospising i Ribe efter den Anordning og Regel, som passer for dem, og under Bestyrelse af den til enhver Tid siddende Ærkedegn og Kapitlet i Ribe«. Og da Drosten Laurids Jonsen havde stiftet et nyt Prebende og Kannikedømme ved Domkirken i 1329, betænkte han dem ogsaa, idet han ønskede, at den Læst Korn, som skulde uddeles ved hans Aartid, blev ligeligt skiftet imellem de tilstedeværende Kanniker og de fattige Skolebørn og andre Trængende. ²⁶⁾

Efter Biskop Christians Død (1313) havde Kannikerne atter ladet Valget falde paa deres Ærkedegn, og Jens Hee viste sig da ogsaa som Biskop gavmild mod Kapitlet. Navnlig forøgede han dets Bibliothek med en anelig Boggave paa en halv Snes Værker af theologisk og kirkeretsligt Indhold, men desværre er de — sammen med Kapitlets øvrige Bogbestand fra Middelalderen — forlængst gaaet til.²⁷⁾ Hvor i Kirken de blev opbevaret, siges ikke, men de har formodentlig været anbragt lige saa sikkert som det Haandskrift, Kapitlet senere fik. Herom hedder det²⁸⁾ i Giverens Testamente af 1427, at han skænkede Gregors Moralia, »som Præsten Hr. Johannes Steen og jeg lod skrive, paa det Vilkaar, at Bogen lægges et eller andet Sted paa en god Plads saaledes, at de, der vil læse i den, altid kan have let Adgang dertil; Bogen skal lænkes, og de, der læser i den, skal bede ogsaa for nævnte Hr. Johannes, som gav sin Del dertil«. Men selvom alle Kapitlets Bøger havde været betrygget paa denne Maade, var det alligevel ikke tilstrækkeligt Værn for dem, da Reformationen og senere Tider fór frem mod »de gamle Munkebøger, som til intet nyttigt er«. Det er derfor næppe tilfældigt, at det eneste Haandskrift, som er bevaret fra Ribe Kapitels Bogsamling, er en Foliand af Jydske Lov, afskrevet omkring Aar 1300. Ogsaa for de protestantiske Kapitels-Medlemmer var denne verdslige Retskilde jo til Gavn²⁹⁾.

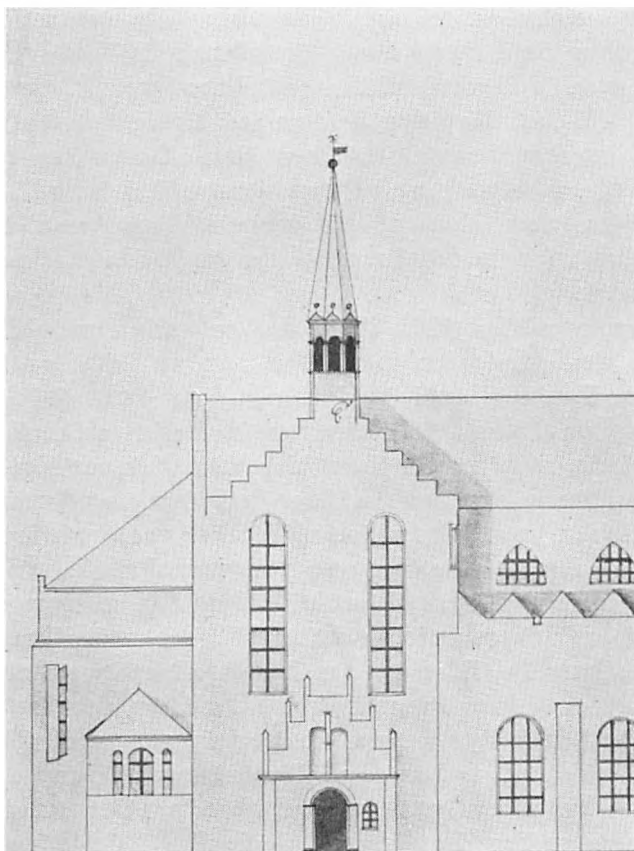
Biskop Jens Hee stiftede ogsaa et Kapel ved Domkirken, skænkede forskelligt Gods til Kapitlet og forøgede Kantordømmets Indtægter. Det sidste skete dog ikke ved nogen privat Gave, men var blot en administrativ Ordning, som han gennemførte i Samraad med Domkapitlet. I 1321 bestemte han nemlig, at det ledige Provsti,

som omfattede Frøs og Kalslund Herreder samt Manø, og som nu var sunket ned til en saadan Ubetydelighed og Fattigdom, at det alene ikke kunde føde sin Mand, blev annekteret Kantoriet³⁰).

Men det skulde snart vise sig, at denne Hjælp ikke var tilstrækkelig, og da der derfor i 1330 igen blev et vakant Provsti, denne Gang Almindsyssels og den dertil hørende Smidstrup Kirke, lagde den nye Biskop Jacob Splitaf ogsaa dette ind under Kantordømmet. Og yderligere blev vistnok ved samme Tid Skadst Kirke henlagt hertil. Men ellers vides denne Biskop ikke at have betænkt Kapitlet med Gaver, maaske fordi han, som det synes, ikke var udgaaet af dets egen Kreds³¹).

Efter hans Bortgang (1345) blev Traditionen imidlertid genoplivet og Ærkedegnen, Magister Peder Turesen, kaaret til Biskop. Det undrer derfor ikke, at han — ganske vist mod fuld Sikkerhed i sit Jordegods — kunde rejse det betydelige Laan af 230 Mark Sølv, dels hos Domkirken og dels hos Domkapitlet, da han i 1347 agtede sig til Pavestolen. Men heller ikke, at ogsaa han paa sin Side lod Kannikerne faa Del i de fromme Gaver, som han ellers skænkede bort, da Den sorte Død hærgede Landet i 1350. Under den samme Trusel indstiftede han ogsaa to Messer i Domkirken »til Frelse for vor Sjæl«, men allerede i 1352 forøgede han det Gods, som han i den Anledning havde henlagt til Communprebenderne, med Jorder, han havde arvet efter sine Forældre. »Belært af Erfaringen,« sagde han nu, »har vi overvejet, at Afgiften af det første Gods paa Grund af Rigets farlige Stilling Aar for Aar forringes og formindskes, saa at det er at frygte, at den for Fremtiden ikke kan strække til at lønne de Præster, som skal holde Messerne«. Med det større Jordegods skulde de residerende Kanniker ikke blot være sikret, men af Godsafgifterne bestemte han ogsaa, at der hvert Aar paa Vor Frue Undfangelses-Dag skulde holdes en mere verdslig Mindefest. Paa et sømmeligt Sted, som Kannikerne maatte vælge, skulde de beværte sig selv, Byens Raadmænd og Sognepræster samt Korvikarerne med to Tønder nyt Øl, som skulde drikkes af nye Bægere, men til Gengæld vilde Bispen »ydmigt bede og bønligt anraabe« alle Deltagerne i dette — vistnok beskedne — Drikkelag om, at de, inden Ottendedagen efter, vilde lade sige en Messe »til Frelse og Bistand for vor og alle troende Afdødes Sjæle«³²).

Da Biskop Peder var gaaet heden, samlede Kapitlet sine Stemmer om Kanniken Jens Mikkelsen, men Valdemar Atterdag ønskede, at hans Yndling, Biskop Mogens Jensen i Børglum, blev overflyttet til

Kapitelhuset, øst for (tilvenstre for) Nordre Korsarm.
Tegning af Kay Stalknecht 1737.

Ribe-Stolen, og ved Pavens Medvirken skete der et Slags Mage-skifte mellem de to Kandidater. Biskop Mogens kom til Ribe og Biskop Jens fik i Stedet Børglum. Men da Ribe igen blev ledigt efter kun fire Aars Forløb, sendte Kapitlet Bud efter sin gamle Kollega, og Jens Mikkelsen overtog nu i 1369 ved pavelig Provision det Embede, han oprindeligt var blevet valgt til. Det er da maaske lidt mere end en blot Formular, naar han i 1387 ogsaa lod »vort elskede Riber Kapitels Segl« sætte under sin Indstiftelse af en daglig Messe for Dronning Margrethe, og det er i hvert Fald sikkert, at han umiddelbart før sin Død i 1388 skænkede Gods til Kapitlet og i sit Testamente betænkte de enkelte Kanniker med rige og kostelige Gaver³³).

Efter ham udøvede Domkapitlet igen sin Valg-Ret uantastet, men den foretrukne blev denne Gang Provsten over Vardesyssel, Eskil, en Mand altsaa i en lavere Stilling end Ærkedegnen. Ogsaa han viste sin gode Vilje mod Kapitlet, da han lod sit Testamente opsætte i 1409, men hverken hans Gods- eller Minde-Gaver kan dog i Omfang og Værdi maale sig med Forgængerens³⁴). I hans Tid brændte Byen og Domkirken i 1402, og ved denne Lejlighed er sikkert ogsaa Kapitels-Huset (domus capitularis), der nævnes i et Brev af 1388, blevet ødelagt.

Ved de næste Biske-Valg skete der en endnu mærkeligere Afvigelse fra den gamle Sædvane, idet man nu ikke tog Biskoppen blandt Ribe-Kapitlets egne Medlemmer, men først (1409) hentede Ærkedegnen og senere (1418) Provsten fra Roskilde Domkapitel herover. Forklaringen er imidlertid, at det nu faktisk var Kongemagten, og ikke Kapitlet, som besatte Biske-Embederne og dermed sikrede sig Indflydelsen paa Kirkens Forhold³⁵). Det var ogsaa som Løn for fremragende diplomatisk Tjeneste i Rigets Ærinde, at Dronning Margrethe fik Peder Lykke gjort til Biskop i Ribe, ligesom det var hans fortsatte Virksomhed paa dette Felt, der under Erik af Pommern førte ham fra Ribe op paa Lunds Ærkebiske-Stol³⁶). I den korte Tid (1409—1418), Peder Lykke sad i Ribe, var han en virkelysten og kraftfuld Styrer, der ogsaa tog sig af Domkapitlets Sager. I 1414 samledes han og Kapitlet i Kapitelshuset³⁷), som altsaa maa være blevet bygget op igen, og fik dér vedtaget en Række nye og strengere Regler for Kannikernes Deltagelse i Gudstjenesterne³⁸). Men det blev dog navnlig under hans Eftermænd, at Kapitlets Organisation blev stærkere ændret. I sine første Biske-Aar indskærpede Christiern Hemmingsen visse af de nysnævnte Bestemmelser (1424) og forordnede (1425), at de nytiltrædende Kanniker for Fremtiden skulde erlægge 1 Mark Sølv kølnsk Vægt til Anskaffelse af nye Kor-Kaaber og andre Kirkeprydelser, men det vigtigste var dog, at han mod Slutningen af sin Tid (1452) fik oprettet et nyt Embede ved Kapitlet. Da Kantoren, som før nævnt, tillige var blevet Regnskabs-Provst, maatte han nemlig ofte være borte fra Byen, og Biskoppen bestemte derfor — med Kapitlets og Kantorens Samtykke —, at der skulde ansættes en Succentor (Underkantor), som skulde bistaa ham i hans egentlige Hverv: at sørge for Gudstjenesten i Domkirken. Kantoren skulde selv vælge sin Medhjælper, men ogsaa selv lønne ham og betale Lejen af hans Residens i Taarnborg³⁹).

To Aar senere blev Bispestolen ledig, og nu lykkedes det igen

Ribe Domkapitels Sigil og Sekret.

Domkapitlet at hævde den gamle Skik og baade faa en af sine egne valgt og vinde Fordele for sig selv hos den nye Biskop. Det blev den Afdødes Official, Provsten over Varde-Syssel, Henrik Stangeberg, som nød denne Forfremmelse, men Prisen, han maatte betale — og betale omgaaende —, var ogsaa høj. Indenfor de to første Maaneder af 1455 udstedte han ikke mindre end tre Breve til Gunst for Kapitlet. Først overdrog han, for den Tid han selv var Biskop, visse Bøder af Kapitlets Gods til Kannikernes egen Nytte. Dernæst ophøjede han Varde-Syssels Provsti til et nyt Prælatur, Dekanetet, og gjorde Dekanen (Domdegnen) til den næstfornemste i Kapitlet, efter Ærkedegnen men foran Kantoren. Og endelig annekterede han Vester-Vedsted Sognekald til Kapitlet, saaledes at de Indtægter, som blev tilovers, naar Kirkens Kapellan havde faaet sin Løn, skulde deles mellem de residerende Kanniker. Men hertil føjede han ydermere den Bestemmelse, at Forskellen mellem de førnævnte »fælles« og »simple« Prebender skulde ophæves og alle Residerende have lige Lod i Fællesbordets Indkomster. Derefter udstedte han i Marts 1455 sammen med Kapitlet en Række nye Statutter, som navnlig ordnede Kannikernes forskellige økonomiske Forhold, men som ogsaa indeholder Oplysninger af mere almindelig Interesse. Saaledes skulde den, der blev Kannik og fik Sæde i Koret, nu betale 80 rhinske Gylden og have studeret tre Aar ved et Universitet — eller love at ville gøre det. Og fik han overladt en Kannikeresidens, skulde

han forpligtede sig til at efterlade den ved sin Død med et brugeligt Indbo til en Værdi af mindst 6 Mark lybsk. Og endelig fremhævedes det nu blandt Kannikernes Pligter, at de ogsaa skulde prædike fra Lektoriet, men det vil atter sige, at Domkirken altsaa allerede i katholsk Tid har haft en Prædikestol, anbragt paa den Tværmur, som skilte Munkekoret fra Midtskibet¹⁰).

Efter Henrik Stangeberg gik alt tilsyneladende igen i den gamle Gænge — Domkapitlet fik valgt sin Ærkedegn, Peder Nielsen, til Biskop i 1465, og han fulgte paa sin Side ogsaa Traditionen ved straks at betænke Kannikerne til Gengæld¹¹). Eller sagt paa en anden Maade: Domkapitlet havde atter haft den øverste Myndighed i Stiftet saalænge, indtil den nye Biskop var blevet indsat, men derefter var Magten ligesaa automatisk gaaet over til ham. Og i den første halve Snes Aar skete der da heller ikke noget Brud paa denne overleverede Fordeling af Kirkestyret, men den 4. Marts 1474 indtraf der en Begivenhed, som ikke blot var enestaaende i Ribe-Kapitlets Historie, men ogsaa uden Sidestykke i den danske Kirkes Annaler. Domkapitlet rejste sig mod Biskoppen og sendte ham en meget alvorlig Formaning, underskrevet og beseglet af samtlige Kanniker med Ærkedegnen, Domdeggen og Kantoren i Spidsen¹²). Først maatte de irettesætte ham for hans aldeles aabenlyse Ukydskhed, for hvilken han var berygtet baade blandt Gejstlige og Verdslige, ikke blot indenfor Stiftets Grænser, men over hele Danmark, især med Hensyn til de Skøger, som opholdt sig saavel i selve Bispegaarden som i dens Nabolag. For det andet maatte de bebrejde ham den Simoni, han drev ved at bortsælge Kirkens Embeder; og naar han ikke solgte dem, forbeholdt han sig selv Indtægterne uden Kapitlets Samtykke. For det tredie viste han sig derved aabenlyst menedersk, idet han overtraadte den Ed, han havde aflagt ved sin Tiltrædelse til Biske-Embedet. For det fjerde straffede han de Gejstliges Forseelser paa en ufaderlig, næsten tyrannisk Maade, idet han først utilladeligt lagde Beslag paa deres Ejendomme, derefter lod dem selv bortslæbe og tilsidst ulovligt, uden Kapitlets Dom, suspendere. Han brød sig kun om at fylde sin Kasse, ikke om at frelse Sjælene, og Mulkerne burde i ethvert Tilfælde ikke være tilfaldet Biskoppen, men Kirkerne. For det femte bemægtigede han sig imod sin Ed de afdøde Præsters Ejendele, og for det sjette paalagde han Kirkens og Kapitlets Bønder ulovligt Gæsteri. Til Slut bad de ham ydmygt om at afholde sig fra disse og mange andre Udskejelser, Uregelmæssigheder og Gruligheder med saa stor Klogskab og For-

sigtighed som muligt og ikke skamme sig ved at rette sin Vildfarelse, da han selv var sat til at rette andres. Men hvis han, som det var sandsynligt, foragtede deres Raad og fremturede i sit hidtilværende Levned, vilde de følge Lovens Vej og paakalde en Højeres Hjælp.

Om det nu var Truslen om Appel til Paven, der har faaet Biskop Peder til at besinde sig, eller om Kapitlets eenstemmige Fordømmelse har været ham en tilstrækkelig Advarsel, veed vi ikke, men at der maa være sket en Forbedring med ham, tør vi slutte af, at han i hvert Fald blev siddende paa Bispestolen til sin Død i 1483 og derefter i Kapitlets Anniversarie-Bog blev mindet som »en højst værdig Biskop«. Desværre kan vi ikke sige, hvem af Kapitlets Medlemmer der har affattet denne djærve Indsigelse, men det kunde navnlig være fristende at gætte paa Domdegnen Thomas Lange, der aabenbart har været af ualmindelig Støbning, ellers vilde han vel ikke have opgivet sit Prælatur (i 1495) for at ende sine Dage som Munk i Voer Kloster. Derimod kan vi se af Underskrifterne paa Brevet, at man har betroet selve Nedskrivningen til Kanniken Hennikin Saxesøn, og vi kan ogsaa regne ud, hvorfor man netop valgte ham. Det viser sig nemlig, at han ogsaa var Forstander i Puggaard og altsaa som Skolemand maa antages at have haft mest Øvelse i at føre Pennen.

Ved Biske-Valget i 1483 maa Kapitlet ikke have kunnet samle sig om nogen af sine egne, og det hentede derfor Domprovsten i Viborg, Hartvig Juel, ned til det ledige Embede, men paa hvilke Vilkaar det er sket, er ikke oplyst¹³⁾. Om Kannikernes Kor-Tjeneste er der fra hans Tid bevaret nogle Bestemmelser, som giver et levende Indtryk af, at der ogsaa mellem Kapitlets Medlemmer var begyndt at raade en vis Slaphed. For at opmuntre Kannikerne til at møde flittigt ved Gudstjenesterne var man gaaet over til at udlevere nogle smaa Tegn af Bly¹⁴⁾ til dem, der deltog, og senere kunde man saa indløse disse Kontrol-Mærker med reelle Værdier. Ordningen havde imidlertid ikke vist sig tilstrækkelig virkningsfuld, og Prælaterne og de Residerende vedtog derfor i 1495 den betydelige Skærpelse, at man herefter skulde have mindst 10 Mark i Blytegn for at komme med ved Uddelingen af Kapitlets Korn Sct. Egidii Dag (1. September). Havde en Kannik ved sin Forsømmelighed i Aarets Løb ikke faaet samlet sig de krævede Tegn, vilde han altsaa gaa Glip af en Del af sin Vinterforsyning til det daglige Brød.

Fra samme Tid stammer antagelig ogsaa nogle nye Kor-Statut-

ter¹⁵⁾), som giver endnu mere grelle Træk af Tjenestens Forfald. Det blev saaledes paalagt Kannikerne, at »hvis de vilde snakke sammen under Gudstjenesten, skulde de gøre det saa sagte, at den 3. eller 4. Sidemand ikke kunde høre deres Mumlen. Ingen Spøg maatte finde Sted i Koret, og de maatte ikke le, naar de bestænkede sig selv eller hverandre med Vievandet, ligesom de heller ikke maatte tørre Hænderne i deres hellige Klæder. Og naar nogen vilde lade sig aarelade, skulde han have Tilladelse dertil af Kantoren, for at ikke altfor mange skulde lade sig aarelade paa engang og Koret derved blive tomt«. Men en helt anden Sag er, om disse Udslag af ungdommelig Ubesindighed har ladet sig bremse paa denne Maade, og om ikke man har villet komme dem tillivs ved at omorganisere Kapitlet.

Den 29. Marts 1497 udstedte Biskop Hartvig med Domkapitlets Raad og Samtykke nemlig et Brev¹⁶⁾), som igen indskrænkede Antallet af de virkelig residerende Kanniker, som skulde have Del i Fællesbordet, til de oprindelige 12. Og Motiveringerne herfor var dels de ringe Indtægter af Prebenderne og Godset, dels at der ikke var nok Residenser, men vigtigst var det dog, at man for Fremtiden ikke vilde overskride 12-Tallet, da »det er bedre, at nogle faa, som er velskikkede til Guds Tjeneste, underholdes paa en hæderlig Maade, end at mange udfører Tjenesten under Mangel paa det fornødne og som oftest paa en mangelfuld og upassende Maade«. Det stemmer jo næsten Ord til andet med Statutternes Oplysninger.

I 1498 trak Biskop Hartvig sig tilbage til Fordel for sin Søstersøn og Official, Iver Munk¹⁷⁾), der var Kannik, men ikke beklædte noget Prælaturo i Kapitlet. Han søgte og fik først Kongens Samtykke til at overtage Embedet, men da Kongen derefter skrev til Kapitlet om at modtage ham og sammen med ham henvende sig til Paven om Godkendelse, stillede Kapitlet sine Betingelser op herimod. Og virkelig maatte Iver Munk underskrive en Slags Haandfæstning — betegnende nok dateret Ribe Kapitelshus den 15. Januar 1499 — hvori han lovede at overholde Kapitlets Statutter og Rettigheder (og ikke søge pavelig Dispensation til at blive løst fra dette Løfte), før han kunde rejse til Rom og faa sit Valg stadfæstet dér. Men snart efter viste han trods alt sin Erkendtlighed ogsaa mod Kapitlet. Først bestemte han, at Sakristanen, som baade tjente »Dag og Nat i Domkirken med den største Aarvaagenhed«, og som tillige var Prælat for de otte Kor-Vikarer, skulde have sine smaa Indtægter forøget, og han henlagde derfor »Den hellige Gravs Kirke udenfor

Korstolene i Ribe Domkirke.

Ribe Bys Mure« til Embedet. Men vigtigere var det, at han dernæst, ogsaa ved Paasketid 1502, bekræftede sin Forgængers Indretning af Domkapitlet med de 12 residerende Kanniker og dertil lovede, at han ikke vilde blande sig i dets Sager. Men med Hensyn til de 12 Prebender for de ikke-residerende Kanniker skulde han alene have Ret til at bortgive dem¹⁴⁾). Kapitlet talte altsaa nu 24 Kanniker, og man tør vel formode, at Domkirkens nuværende Korstole ogsaa oprindelig har haft 24 Sæder. En nu forsvundet Indskrift oplyste i hvert Fald, at Stoleværket er skænket »Brødrene« (fratribus) af Biskop Iver Munk, og det er derfor ikke usandsynligt, at der virkelig har været en Sammenhæng mellem hans Ordning af Kapitlets Struktur og hans Gave af de nye Korstole¹⁵⁾).

Og endelig blev Domkapitlet ved samme Tid forøget med sit sidste Prælatur, idet Hardsyssels gamle Land-Provsti blev henlagt til Domprovsten, som fik Rang efter Domdegnen og før Kantoren⁵⁰⁾.

Men med Oprettelsen af denne Værdighed i 1508 var faktisk Kapitlets egentlige Historie ogsaa ude⁵¹⁾, thi ved Reformationen mistede det sin væsentligste Betydning som kirkelig Forsamling. Ganske vist bestemte 1536-Recessen⁵²⁾, at alle Prælaturer, Digniteter og Kannikendømmer — altsaa ogsaa Ribes — skulde blive ved Magt, men det hed rigtignok videre, at det kun skulde vare, indtil Kongen og Danmarks Riges Raad sammen med »flere vise og lærde Mænd gjorde en anden Skikkelse derom«. Og selv om denne Løfteparagraf aldrig blev opfyldt, og Kapitlerne altsaa heller ikke blev lovformelig nyordnet, er det dog klart, at det fra nu af var Kongen, som havde den endelige Afgørelse. Ribe Domkapitels Historie efter 1536 ligner da ogsaa i Hovedtrækkene de øvrige Kapitlers. Det var Institutioner under Afvikling, idelig udsat for Indgreb og Forandringer, indtil de — uden nogensinde at blive formelt ophævet — reelt ophørte, da de sidste Rester af deres Virksomhed endelig blev inddraget⁵³⁾.

Den samme fredelige Overgang fra Katholicismen til Protestantismen, som i det hele taget kendetegner Reformationen herhjemme, præger ogsaa Ribe Kapitel. Ingen af de katholske Prælater eller Kanniker mistede eller opgav deres Embeder, og da Christian den Tredie i 1551 ordnede Kapitlets Forhold under de nye Vilkaar, var der tilsyneladende heller ikke sket nogen større Ændringer. Hans Frihedsbrev⁵⁴⁾ var i første Række en Stadfæstelse af »alle de Naader, Friheder og Privilegier, som var givet og undt Kapitellet tilforn i fremgangen Tid af højbaarne Fyrster, fremfarne Konger i Danmark, desligeste af vore Forfædre, Hertuger og Grever i vort Fyrstendom Slesvig og Holsten«, men rigtignok med den væsentlige Tilføjelse: »dog vor Reces og Ordinans om den gejstlige Religion uforkrænket«. Den gamle Options-Ret, som havde været »af første Kapitels Begyndelse«, blev ogsaa bevaret, saa at den sidst-udnævnte stadig skulde begynde med det ringeste Prebende og siden, naar der blev et andet ledigt, »optere« og opstige til et bedre Prebende, efter som han var gammel til i Kapitellet. Residens-Pligten blev ligeledes indskærpet, dog med Fritagelse for dem, der »er i vor daglige Tjeneste eller er i Studio i noget Universitet«. Og endelig lovede Kongen, at Kapitlets og Vikarernes Tjenere herefter ikke skulde besværes »med Ægt, Hold eller anden Tyngde ydermere end Adelens Tjenere i nogen Maader«. Men Tilsagnet her blev dog ogsaa gjort

Ribe Domkapitels Pokal fra 1596.
(Nationalmuseet)

temmelig problematisk ved Kongens Forbehold, at det ikke gjaldt, hvis han nogen Tid »for nødtørftige Sagers Skyld« havde Behov for deres Tjeneste.

Paa afgørende Punkter blev Kapitlets Myndighed imidlertid beskaaret stærkt. Allerede ved Valget af den første lutherske Superintendent (Johan Vandal i 1537) blev Kapitlet sat ud af Spillet, og selvom det igen fik Lov til at deltage i Indstillingen af Hans Tausen (1541) — og siden hen ogsaa ved de følgende Bispe-Valg, — var det ikke mere eneraadende, men maatte gaa sammen med andre kirkelige Instanser⁵⁵). Og ved Besættelsen af de ledige Pladser indenfor Kapitlets egen Kreds blev det for Fremtiden heller ikke Kannikerne, som her kom til at udøve deres hævdvundne Ret til Selv-Supplering, men Kongen, som foretog Udnævnelserne og gerne anviste Prebende-Indtægterne til at forbedre andre Embeder med. Saaledes blev et Kannikedømme i 1545 henlagt til Løn for en Doktor i Medicinen, som skulde bo i Ribe, og fra 1553 til 1608 var Degnedømmet forlenet til de kongelige Historiografer — Hans Svaning, Anders Sørensen Vedel, Niels Krag og Jon Jacobsen Venusinus. Ogsaa Konrektoratet ved Skolen blev funderet paa Kapitels-Indtægter i 1642, og ti Aar senere blev Ærkedegnens Indkomster overført til Bispe-Embedet⁵⁶).

Hvad der herefter blev overladt til Domkapitlets Raadighed, var da ikke store Ting. Det beholdt sit gamle Tilsyn med Domskolen og var helt op til 1660 med til at vælge Rektor og Konrektor, men det blev efterhaanden Biskoppen, som fik det afgørende Ord. Kannikerne bevarede ogsaa deres gamle Ret til at vælge to af deres egne til at være Værger for Domkirkens søndre og nordre Part og dermed have Tilsynet med dens Bygning og bestyre dens Jordegods. Men det vigtigste Hverv blev dog den nye Myndighed, som Kapitlet fik i Ribe-Artiklerne af 1542, nemlig at være Domstol i Ægteskabssager og tillige (indtil 1618) at virke som Landemode⁵⁷). Og ved samme Tid fik Kannikerne endda et ganske vist saare beskedent Tillæg til deres Selvstyre, idet der blev oprettet et nyt Kapitels-Embed, Lektoratet, som de blev ene om at besætte. Ved Kirke-Ordinansen havde man vel ladet Kapitlernes Kor-Tjeneste blive ved at bestaa, men kristelig forvendt den efter Bugenhagens Anvisning. »De Kanniker,« hed det her, »som ikke af Studiehensyn opholdt sig andetsteds, skulde hver Dag synge udaf den hellige Skrift og Guds Ord, saa at gudfrygtige Mennesker saa godt som legende deraf maatte vænne sig til Skriften,« men de skulde ikke mere besværes af den lange Sang, som de før havde brugt, idet de maatte vide, at »hin Mumlen af Tidesang og lange, udvortes Bønner blot var til Mattelse for Legemet og til Plage for Samvittigheden«. Og naturligvis skulde de navnlig herefterdags »afholde sig fra Sang og Kollekt, som gik ud paa Helgen-

Dr. PETRUS TERPAGER,
Theologiæ Lector Ripensis.
Natus 1654. d. 22. Maji. Obiit 1738. d. 5. Januar.
Pictus anno aetatis 36.

Peder Terpager.

Tegning efter nu forsvundet Maleri.
 (Frederiksborgmuseet)

paakaldelse og menneskelig Fuldkommenhed«, ligesom de skulde leve høvisk af deres Renter (d. v. s. Prebende-Indtægter) og studere i den Tid, de ikke havde nogen Tjeneste. Men man har aabenbart ikke anset disse Paabud for tilstrækkelige til helt at faa den papistiske Surdejg udrenset, for man paalagde ogsaa Kapitlerne, at de skulde »med et sømmeligt Underhold antage en lærd Mand i den hellige Skrift, som paa Latin skulde gennemgaa Skriften offentligt baade

for Kanniker, Skoledegne, forstandige Borgere og andre, som vilde søge derhen«. Og fra 1543 blev der da ogsaa i Ribe henlagt et ledigt Kanonikat til denne Læsemester eller Lektor i Theologien⁵⁸).

Selve Kannikernes Tjeneste i Koret kom dog ikke til at vare saa mange Aar, hvorimod Lektoratet først blev ophævet et godt Stykke ind i det 18. Aarhundrede. Fra 1554 var det i hvert Fald overdraget til nogle af Skolens Disciple at forrette Kor-Sangen⁵⁹), foreløbig under Kannikernes Opsigt, men fra det følgende Aarhundrede under Tilsyn af deres Konrektor og Hørere, og det er utvivlsomt ogsaa en direkte Følge af denne Omlægning, at selve Korets Indretning blev forandret i 1560. Da der herskede » megen Uorden med Stole, Altere og andet i Domkirken«, hvad der kun kan betyde, at den i det væsentlige har staaet som i den katholske Tid, gav Kongen nemlig Ordre til, at den store Mur, som skilte Koret fra Nederkirken (Midtskibet), skulde brydes ned og erstattes af et Træ-Gitterværk, og at Sogne-Alteret, som havde sin Plads foran Muren, ogsaa blev nedrevet og Tjenesten herefter blev holdt for Højalteret⁶⁰). Eller sagt med andre Ord: Domkapitlets gamle lukkede Omraade blev nu aabnet og inddraget i Kirkerummet, og det gamle Højalter, som hidtil havde været forbeholdt Kapitlet, blev herefter Menighedens. Ved samme Lejlighed blev ogsaa Kirkens Stolestader bragt i Orden, og Kapitels-Medlemmerne fik anvist Plads nede i Skibet, saaledes at »Kannikernes Stol« blev indrettet paa den søndre Side og »Kapitelskvindernes« paa den nordre⁶¹), medens de gamle Kor-Stole blev overladt Skolens Disciple at sidde i — og skære i. Det kan være et Mølle-Spil eller Kirkens Taarne, men i langt de fleste Tilfælde naturligvis Drengenes egne Navne og Aarstallet for deres Kunstfærdighed, som de mange og lange og tvungne Tjenester har fristet dem til at snitte. Ogsaa i Sct. Cathrinæ Kirkes Stoleværk er der forøvrigt en lignende Række Indskæringer, men mærkeligt nok gaar de ældste her tilbage til 1555, medens Domkirkens først begynder i 1609 og maaske vidner om, at Kannikernes Tilsyn har været mere effektiv end Hørernes⁶²).

I 1660 optraadte Domkapitlet for sidste Gang som Korporation, da det sendte to af sine Medlemmer som Befuldmægtigede til Stændermødet i København, men allerede Aaret efter begyndte Kapitlets Opløsning, idet et ledigt Prælaturs ikke blev besat efter Indehaverens Død⁶³). De vanskelige Forhold efter Svenskekrigene gjorde det nødvendigt for Kronen at skaffe Dækning, og det blev da bl. a. Domkapitlerne, som maatte holde for. I 1670 blev Størsteparten af Ribe-Kapitlets Jordtilliggende udlagt til Ryttergods, og de enkelte Præ-

laturer, som herefter var tilbage, inddrog man saa, efterhaanden som Besidderne afgik ved Døden. Succentoriet eller Jellingsysseles Provsti blev saaledes henlagt til Observatoriet paa Rundetaarn i 1686, og endelig sluttede Kapitlets Godshistorie med, at det sidste Prælatur — Degnedømmet eller Vardesyssels Provsti⁶⁴) — blev afhændet i 1728.

Men selv efter denne Tid var der dog to Mænd, som endnu i nogle Aar førte Domkapitlets Traditioner videre. Det var Domkirkens Sognepræst Søren Seerup og den theologiske Lektor Peder Terpager, Ribes første Historieskriver, som var Værger for Domkirken i deres Egenskab af Kapitels-Medlemmer. Og det var Seerup, der som den ældste i Anciennitet opbevarede Kapitlets gamle Klenodie, den store sølvforgylde Pokal, som Kannikerne havde købt sig i 1596, og som efter Seerups Død hjemfaldt til Kongen og kom paa Kunstkammeret⁶⁵). Men da de to Mænd var højtbedagede, sluttede deres Virksomhed derfor snart efter. I 1736 døde Seerup — 82 Aar gammel — og i samme Aar nedlagde den jævnaldrende Terpager ogsaa sit Hverv, hvorefter den gejstlige Administration af Domkirken hørte op og blev afløst af to borgerlige Værger under Stiftsøvrighedens Overtilsyn⁶⁶).

Og dermed er vi næsten naaet til Vejs Ende. 1660 betød Afslutningen paa Domkapitlet som Korporation, 1728 Inddragelsen af dets Gods og 1736 Ophævelsen af dets sidste Funktion — og dog var der stadig endnu een Institution, som kunde regne sig som Arvtager. Det var Tamperretten⁶⁷). I 1542 havde, som før nævnt, Christian den Tredie overdraget det til Domkapitlerne og Stiftslensmændene at være Domstole i Ægteskabssager, og selve Retsafgørelserne blev henlagt til de fire Tamperdage, da Kapitlerne holdt deres Samlinger. Fra sin Barndom i Ribe i 1640'erne huskede Johan Monrad⁶⁸) »den dejlige Riber Domkirke med de to Taarne paa, det ene aabent oven paa som det runde Taarn i København, hvor de hver Søndag blæste i Trompeter, ligesaa til Landemodets Dag og de fire Tamperdage om Aaret, som ogsaa blev blæst ind med Trompeter af Taarnet, da alle Kannikerne samledes paa Kapitlet, som var et af de prægtigste i Danmark«. Men efterhaanden som Kannikernes Tal svandt ind, kom Tamperretten kun til at bestaa af Medicus, de to Sognepræster — Domkirkens og Sct. Catharines — samt (fra 1704) den theologiske Læsemester, der alle havde Tilknytning til Kapitlet, medens Stiftslensmanden blev afløst af Stiftamtmanden. Og da den sidste Lektor — Peder Terpager — var død i 1738, blev Sognepræsterne ene om at

repræsentere den gejstlige Tradition fra Kapitels-Tiden. Allerede under Struensee var der Planer fremme om at ophæve disse halv-kirkelige Institutioner, men først ved Forordningen af 1. December 1797 blev alle Tamperretterne udenfor Sjællands Stift afskaffet og Ægteskabssagerne for Fremtiden henvist til de almindelige Domstole. Men det vil atter sige, at dermed forsvandt det sidste Levn af de gamle Domkapitler — eller for Ribes Vedkommende, at halvsyvende Aarhundredes Historie nu fandt sin endelige Afslutning.

NOTER

- 1) Ludvig Helveg: De Danske Domkapitler, deres Oprindelse, Indretning og Virksomhed, før Reformationen. Kbh. 1855. Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder. II. Kirkens Institutioner. Kbh. 1936. S. 100—116.
- 2) O. Nielsen: Ribe Oldemoder. Kbh. 1869. S. 40—41. 3) O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Vester Horne Herred (Ribe Amt). Kbh. 1866. S. 38—62. Kr. Erslev: Repertorium. No. 2826. 4) J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse. I. Ribe 1869. S. 19—20. 5) Ellen Jørgensen: Ribe Bispekrønike. Kirkehist. Saml. 6. R. I. Kbh. 1933. S. 23—33. 6) Kirkehist. Saml. 6. R. I. S. 27—28. 7) Kirkehist. Saml. 6. R. I. S. 28—30. Hal Koch: S. 104. 8) Kirkehist. Saml. 6. R. I. S. 30. 9) Kirkehist. Saml. 6. R. I. S. 30—31. 10) Kirkehist. Saml. 6. R. I. S. 31. Ribe Oldemoder. S. 28—29. 11) Kirkehist. Saml. 6. R. I. S. 31—32. Ribe Oldemoder. S. 34—35. Repertorium No. 81. 12) J. Helms: Danske Tufstens-Kirker. I. Kbh. 1894. S. 83. Francis Beckett: Danmarks Kunst. I. Kbh. 1924. S. 97—104. 13) M. Mackeprang: En romansk Teglstenskirkegruppe i Vendsyssel. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed. 1914. S. 139—153. 14) Kinch. I. S. 68. Kirkehist. Saml. 2. R. I. S. 88—89. 15) Kirkehist. Saml. 6. R. I. S. 32—33. Ribe Oldemoder. S. 39—40. Kinch. I. S. 47—48, 54. 16) Erslev: Repertorium. No. 165. 17) Kinch. I. S. 58—88. 18) Diplomatarium Danicum. 2. R. IV. Kbh. 1942. No. 292; Oversættelsen er gengivet efter: Danmarks Riges Breve. 2. R. IV. Kbh. 1942. No. 292. 19) Kinch. I. S. 88—97. 20) Ribe Oldemoder. S. 43—45. Kinch. I. S. 92—94. 21) Biografisk Lexikon. V. 1934. S. 162—163 (Ellen Jørgensen). 22) Erslev: Repertorium. IV. S. 47—49. Ribe Oldemoder. S. I—IX. 23) Ribe Oldemoder. S. 60—77. Kinch. I. S. 106, 587—596. 24) Diplomatarium Danicum, og Danmarks Riges Breve 2. R. II. Kbh. 1941. No. 328. Kinch. I. S. 90—91. 25) Diplomatarium Danicum, og Danmarks Riges Breve 2. R. IV. Kbh. 1942. No. 291. 26) Ribe Oldemoder. S. 70. 27) Scriptorum Rerum Danicarum. V. S. 536. 28) Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder. Kbh. 1901. S. 200. 29) AM. 286. Fol. (Kr. Kälund: Katalog over den Arnamagnæanske Håndskriftsamling. I. Kbh. 1889. S. 248—249). 30) Repertorium. No. 1331. Kinch. I. S. 159—160. 31) Repertorium. No. 1602. Kinch. I. S. 175—177. 32) Repertorium. No. 2125, 2243, 2358. Kinch. I. S. 190—223. 33) Kinch. I. S. 223—253. Repertorium. No. 3608. Kr. Erslev: Testamenter. S. 155—157. 34) Kinch. I. S. 253—275. Kr. Erslev: Testamenter. S. 182—184. 35) Kr. Erslev: Dronning Margrethe. Kbh. 1882. S. 329—340. 36) Kr. Erslev: Erik af Pommern. Kbh. 1901. S. 137—141. 37) J. Helms: Ribe Domkirke. Kbh. 1870. Sp. 158. Ribe Oldemoder. S. 92, 116, 32. 38) Ribe Oldemoder. S. 92. Kinch. I. S. 275—288. 39) Will. Christensen: Repertorium. Series Secunda. No. 162.

Ribe Oldemoder. S. 43, 92—93. Kinch. I. S. 288—334. 40) Kinch. I. S. 334—357. Repertorium. Series Secunda. No. 430, 450, 452. 41) Kinch. I. S. 357—386. 42) Repertorium. Series Secunda. No. 3420. Kirkehist. Saml. 1. R. I. S. 255—260. 43) Kinch. I. S. 386—410. 44) Ribe Oldemoder. S. 91—92. Alfred Otto: Liber Daticus Roskildensis. Kbh. 1933. S. 114—115. 45) Ribe Oldemoder. S. 89—91. 46) Repertorium. Series Secunda. No. 8367. 47) Kinch. I. Registeret S. 675. Biografisk Leksikon. XVI. 1939. S. 208—211 (J. Oskar Andersen). 48) Repertorium. Series Secunda. No. 8733, 9575, 9576. 49) J. Helms: Ribe Domkirke. Sp. 164. 50) Kinch. I. S. 432—433. Repertorium. Series Secunda. No. 10953. P. Severinsen: Hardsyssels Kirker. Hardsyssels Aarbog. III. S. 1—70. 51) J. Kinch: Riber Kapitels ældste bevarede Jordebog tilligemed med nogle Bemærkninger om Kapitlets Indtægter under Katholicismen. Kirkehist. Saml. 2. R. I. S. 68—91; samme: Ribe Domkapitel på Reformationens Tid. Kirkehist. Saml. 2. R. I. S. 388—418. 52) Max W. Olsen: Den danske Kirkeordinans af 1539. Kbh. 1936. S. 53. 53) Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. Kbh. 1940. S. 560. 54) Kinch. II. S. 49—51. Kanc. Brevbøger. 10. April 1551. 55) Kinch. II. S. 11, 24. 56) Kinch. II. S. 519 (Medicus), 512—513 (Historiografer), 368 (Konrektor), 488 (Ærkedegn). 57) Kinch. II. S. 503—505. 58) Max W. Olsen: Den danske Kirkeordinans. S. 120—121, 130—139. Kinch. II. S. 503—507. 59) Kinch. II. S. 54, 508—509. 60) Kancelliets Brevbøger, 25. Okt. 1560. Kinch. II. S. 85—87. 61) Kinch. II. S. 522. 62) N. Lukman: Korstolene i Ribes Kirker. Fra Ribe Amt. 1944. S. 74—87. 63) Ribe Bys Historie 1660—1730. Kbh. 1929. S. 297—313. 64) H. K. Kristensen: Vardesyssels Kirkestol. Fra Ribe Amt 1940. S. 89—117; 1941. S. 228—246. 65) Victor Hermansen: Ribe Domkapitels Pokal. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1930. S. 53—56. 66) Ribe Bys Historie 1730—1820. II. Kbh. 1946. Registeret S. 319: Domkapitlet. 67) Max W. Olsen: Den danske Kirkeordinans. S. 151, 147. Matzen og Timm: Haandbog i den danske Kirkeret. Kbh. 1891. S. 546—547. 68) S. Birket Smith: Johan Monrad's Selvbibliografi. Kbh. 1888. S. 16—17.

Peder Jensen Hegelund

Af Hans Lund

Det er ikke i første Række ved sin kirkelige Gerning, Peder Hegelund har erhvervet sig en fremtrædende Plads i Ribe Stifts Bispe­række, men mere ved den Indsats i Tidens almindelige Aandsliv, som han har øvet. Hans Manddomsgerning hører hjemme i en af de lyseste Perioder af Danmarks Historie — i Frederik II's og den unge Christian IV's Tid — og han er en smuk Repræsentant for den frodige Stræben, der karakteriserer dansk Aandsliv i dette Tidsrum.

Peder Jensen Hegelund er Ripenser af Fødsel, og han er bortset fra nogle Ungdomsaar knyttet til Ribe alle sine Dage. Slægten var dog først kommen til Ribe med Peder Hegelunds Fader, Jens Hege­lund, der var Købmand og gennem mange Aar Byens Borgmester. Ellers havde den hjemme i Viborg, hvor en Broder til Jens Hege­lund var Borgmester¹⁾). Man har ment, at de var Sønner af den Morten Hegelund, der var Viborgborgernes Fører, mens Hans Tausen var i Byen²⁾), men dette passer ikke. Peder Hegelunds Moder, Anne, var vokset op i sin Stedfader, den højt ansete Ribeborgmester Jørgen Pedersen Juels Hjem. Hun døde 1562, og Faderen giftede sig anden Gang 1566 med Enken efter Købmanden Jens Klyne³⁾). Om Jens Hegelund ved vi, at han var en foretagsom og dygtig Mand, hvis senere Aar dog formørkedes af økonomiske Uheld, saa hans Børn efter hans Død i 1571 ikke vedgik Arv og Gæld efter ham. Peder Hegelund giver ham i sin Almanak følgende Eftermæle: »Min Fader, Jens Hegelund, døde meget rolig i Tro paa og brændende Paakaldelse af Guds Søn, efterat han havde haft en vekslende Skæbne i Livet, nu kjed af dette Liv og af sit ganske Hjerte higende mod det him­melske Fædreneland«⁴⁾).

Peder Hegelund, der var født den 9. Juni 1542, blev Elev i Ribe Skole, der efter en Opløsningstid havde oplevet en rig Blomstring i 1540'erne under Jens Pedersen Grundets Ledelse. Fra 1550—57 var Jens Peder Sørensen, senere Præst ved Sct. Cathrine Kirke, og fra 1557—61 Salmebogsudgiveren Hans Thomesen Skolens Rektorer. Magister Ægidius Lauridsen taler i sine Optegnelser⁵⁾) om, hvordan

Skolen i disse Aar »var i stor Flor og meget berømt for den drabelige lærde Mands Mag. Hans Thomesens Skyld«. Fra 1557 var den jævnaldrende Anders Sørensen Vedel Peder Hegelunds Kammerat paa Skolen, og disse to »elskede Hans Thømesen fremfor andre Disciple for deres Lærdoms og Skikkeligheds Skyld«⁴⁾). Ganske ung virkede Peder Hegelund en Tid som Hører ved Skolen, men da Hans Thomesen i 1561 »resignerede« Ribe Skole og drog til København, muligvis med den Tanke at skulle blive Rektor ved Metropolitanskolen, tog han sine to kæreste Elever med. I København blev Peder Hegelund optaget i Niels Hemmingsens Hus og vandt ogsaa her Yndest og Tillid.

I godt to Aar studerede Hegelund ved Københavns Universitet. Vedel var allerede i Februar 1562 draget til Leipzig som Hovmester for den unge Tyge Brahe, og den 10. Marts 1564 brød Hegelund op og søgte sammesteds hen. Gennem Vedel knyttede han her Forbindelse med den Tids berømteste Filolog Joachim Camerarius, der var dennes Lærer, men det synes efter Kalenderoptegnelserne at dømme, som Hegelund stærkest har sluttet sig til Teologen Victorinus Strigelius⁷⁾, en af de mest kendte blandt Melanchtons Disciple. De to Venner blev sammen i Leipzig til Maj 1565, da Vedel og Tyge Brahe rejste tilbage til Danmark, bl. a. medbringende Breve fra Hegelund til Niels Hemmingsen, Erasmus Lætus og Hans Thomesen. Vedel naede Ribe samme Dag som Jens Pedersen Grundet, i hvis Hus han havde boet, døde⁸⁾). I den Udgave af Grundets »Lignelser«, som Vedel udgav i 1567, og hvor hans Sørgedigt over Grundet findes⁹⁾, er ogsaa optaget et Digt af Peder Hegelund. Det er dog ikke det første, der foreligger trykt fra hans Haand. I Hans Thomesens Tale ved Christian III's Død, der blev udgivet i Basel 1560, er som Tillæg optaget et Digt af Peder Hegelund: Epicedion de Christiano III. Det var skrevet Aaret før, da Hans Thomesen i Anledning af Kongens Død havde givet Discipleene den Opgave at skrive et Digt om denne. Den 17-aarige Peder Hegelunds Digt havde da ved sit smukke og flydende Sprog overgaaet alle hans jævnaldrendes og nød derfor den Ære at blive trykt sammen med Rektorens Tale¹⁰⁾. I 1563 havde han selv udgivet et Digt om Kristi Fødsel, tilegnet Kansleren Johan Friis, og i 1565 et Lykønskningsdigt til Sjællands Biskop Hans Albrechtsen¹¹⁾).

Hegelund blev i Tyskland til Efteraaret 1565. Paa Hjemrejsen traf han Anders Sørensen Vedel, der var paa Udrejse, og fik af ham Penge fra sin Fader. Kort efter Hjemkomsten til Ribe kaldte Niels Hemmingsen ham til København, og da han igen drog til det

fremmede, var det som Hovmester for Niels Hemmingsens Søn Hans. Rejsen gik denne Gang til Wittenberg, hvor ogsaa Vedel var. Her fik Hegelund sit Ophold i Huset hos Professor Sebastian Winshemius, »*Mathematicus et Philosophus insignis, præceptor et hospes meus carissimus*«¹²⁾)

I Wittenberg levede i disse Aar ca. 20 unge danske, deriblandt flere af Vedels og Hegelunds Skolekammerater fra Ribe, men i denne større Kreds dannede der sig efterhaanden en Gruppe af særligt dygtige Folk, der holdt nøje sammen. Wegener regner til denne Kreds, hvortil ogsaa et Par tyske sluttede sig, foruden Vedel og Hegelund, Mag. Jacob Madsen Aarhus, Desiderius Foss og Anders Lemvig^{12a)}). Da Vedel i 1567 brød op fra Wittenberg, hyldede denne Vennekreds ham i Digte paa Latin, Græsk og Hebraisk. Hegelund bidrog med et latinsk Digt »*Elegia*« paa afvekslende Hexametre og Pentametre, der ligesom de andre er optaget i Vedels Udgave af Grundets *Similitudines*¹³⁾).

Hegelund, der i 1568 havde taget Magistergraden, blev i Wittenberg til 1569, da han rejste hjem over Zerbst, Magdeburg og Lüneburg. I November samme Aar blev han Rektor ved Ribe Skole, og dermed er hans Læreaar forbi.

Han havde haft en begunstiget Ungdom. Han havde haft Lejlighed til at omgaas nogle af Tidens bedste Mænd, Jens Pedersen Grundet, Hans Thomesen og Niels Hemmingsen, og ogsaa under Læreaarene i Tyskland havde han levet i nær Forbindelse med ypperlige Lærere. Fra han var 15 Aar, havde han været Ven med Anders Sørensen Vedel, og i Leipzig og Wittenberg havde han kunnet færdes i en Kreds af unge, der i Lærdom og Udrustning stod over det almindelige. Nu fik han sin Gerning i en By, hvor der fortsat var Mulighed for et frugtbart Sømmespil med jævnbyrdige Mænd. Selv om Ribes kirkelige Storhedstid var forbi med Reformationen, var Byen dog stadig Hjemsted for et frodigt aandeligt Liv omkring betydelige Mænd, knyttet til Kirken, Kapitlet og Skolen. Den husede tillige en velstillet Borgerstand, der levede med i Tidens aandelige Liv, og hvis Sønner ofte søgte over i den lærde Stand. Ogsaa i sin Manddomstid kom Hegelund saaledes til at leve under Forhold, der maatte virke befrugtende ind paa hans Sind.

Han var under sin Udvikling lige fra Skoletiden bleven stærkt præget af den Melanchtonske Retning. Jens Pedersen Grundet, der efter at have trukket sig tilbage fra Skolen stadig levede i Byen og senere blev Præst ved Domkirken, og som han var nær knyttet til,

beundrede Melanchton for hans milde Forsonlighed og tog Afstand fra hans Modstandere. Niels Hemmingsen var Philippismens stærkeste Mand herhjemme, og Wittenberg Universitet regnedes for en af denne Retnings Højborg. Det gjaldt om Melanchtons Folk, at de mere end de lutherske havde Sans for Videnskab og humanistisk Dannelse og dermed ogsaa større Interesse for Skolens Gerning. Baade i sin teologiske Indstilling og i sine vidtspændende aandelige Interesser staar Peder Hegelund som en af de typiske Repræsentanter for Philippismen i Danmark.

Selv om det var ret almindeligt, at unge Teologer, før de fik Præsteembede, en Tid gik i Skolens Tjeneste, synes det for Peder Hegelund at have været noget mere end det at følge Skik og Brug, der gjorde ham til Skolemand. Med Nidkærhed synes han at være gaaet op i Skolens Gerning. Ogsaa i Skolens Verden brødes i disse Aar nyt og gammelt. Gennem den franske calvinistiske Tænkter Petrus Ramus, der blev myrdet i Bartholomæusnatten, var der rejst en Kritik af den skolastiske Undervisningsmetode, der hidtil havde præget Undervisningen, og taget til Orde for en dialektisk, analytisk Metode. Det er ikke usandsynligt, at Peder Hegelund i sit Skolearbejde har været under Paavirkning af Ramismens Tanker. I Fortalen til den ene af de to Smaabøger, han udgav til Brug ved Latinundervisningen, hylder han saaledes i stærke Ord Professor Jacob Madsen Aarhus, der var en af de mest udprægede Forkæmpere for Ramismen herhjemme. Som en Paavirkning fra det nye kan det ogsaa tydes, at han fra 1576 underviste i Dialektik og Fysik¹⁴).

At hans Kærlighed til Modersmaalet og til Ordsprog og Fyndord er kommen hans Undervisning tilgode, kan betragtes som en given Ting. At hans historiske Interesse er det, foreligger der et Par Vidnesbyrd om. En af de Skoledisciple, der boede i hans Hus, den senere Viborg-Rektor og teologiske Læsemester Villads Nielsen, har fortalt, hvorledes Hegelund undertiden talte med de unge om historiske Emner og fortalte dem, hvad han havde hørt fra A. S. Vedel om Anglernes og Jydernes Udvandring til England¹⁵). Paa det kgl. Bibliotek findes (Gl. kgl. Sml. 4° 2288) et Haandskrift af Arnold af Lübecks Krønike, som efter en Paaskrift af Hegelund er bleven til ved, at han efter Arild Hvitfelds Opfordring har ladet sine Skoledrønge afskrive det¹⁶).

Til de ældre Elever stillede han store Fordringer ved Disputereøvelserne. I 1570 var saaledes Emnerne ved de tre Øvelser af den Art, der blev holdt dette Aar: om Bestemmelsen af Begrebet Gud

— om Bestemmelsen af Personlighedens Begreb og om de tre Personer i Guddommen — om det Godes og det Ondes Begreb og Inddeling¹⁷).

Som Skolemand er han dog mest bleven kendt gennem den Anvendelse, han gjorde af Skolekomedier.

Renæssancen havde draget de antike Dramaer frem af Forglemmelsen, og under Paavirkning fra den skabtes der i Tyskland som en Fortsættelse af den middelalderlige Skuespildigtning en dramatisk Digtning navnlig med gammeltestamentlige Emner, først paa Latin, senere paa Modersmaalet. Disse Skuespil kaldtes Skolekomedier, fordi de navnlig var knyttet til Latinskolerne (og Universiteterne). I sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede blev denne Digtart ogsaa dyrket herhjemme, dels gennem Oversættelser, dels gennem originale Bidrag. Mest kendt er Helsingørpræsten, Salmedigteren H. Chr. Sthens »Kortvending« og Viborgpræsten Hieronymus Justesen Ranchs »Karrig Niding«. Men ved Siden af dem maa nævnes Peder Hegelunds »Susanna« fra 1578.

Han havde i sin Studentertid i Leipzig og Wittenberg haft Lejlighed til at se Studenter opføre baade klassiske og bibelske Skuespil. Maaske var der før hans Tid gjort Brug af Skuespil ved Undervisningen i Ribe, men det synes, som Syvaarskrigen har skabt en Afbrydelse heri. Da han nu var bleven Rektor, benyttede han fra 1571 flittigt Skuespilopførelser som Led i Skolens Arbejde (efter Kalenderoptegnelserne 1571, 1572, 1575, 1576, 1578). Man har ment, at han foruden »Susanna« har forfattet eller oversat fem Stykker til, men dette er usikkert¹⁸).

»Susanna«, hvis hele Titel er »Susanna, Comicotragoedie. En mærkelig Leg udtagen af Bibelen udaf Daniels Historie om den ærlig Kvindes Susannæ Kyskhed og underlig Befrielse, allehaande Stater og besynderlig ærlige Kvindfolk lystig og nyttig at læse«, er mere en Bearbejdelse end en Oversættelse af den augsburgske Rektor Sixt Birchs latinske Skuespil af samme Navn. Mange Steder er den fyldigere end Originalen, Sproget er friskt og djærvt, og Skildringen er tillempet efter hans egen danske Samtids Sæder og Mennesker. Verset følger sig frit og let for ham, han kan forme Replikker, og han kan satirisere over Samtidsforhold, f. Eks. Domstolenes Praksis, paa en rammende Maade.

I den middelalderlige Komedie afbrødes ofte den dramatiske Fremstilling af Korsange, Narrekunster, Monologer o. l. Denne Skik førtes videre i det 16. Aarh. og Hegelund følger den ogsaa her. Han indsky-

der en Monolog om Bagtale — Calumnia —, der fylder næsten lige saa meget som selve Skuespillet, og hvori der gives et Billede af Bagtalelsens Væsen og Virkemaade, der ogsaa belyses med Eksempler hentede fra Religionskrigene i Samtidens Europa.

Stykket opførtes af Latinskolens Elever paa en Plads ved Domkirken og indlededes¹⁹⁾ med en Prologus apologeticus ad spectatores:

Værer velkomne alle tillige
 Oc staar i Guds Fred,
 Unge, Gamle, Fattige og Rige,
 Hver udi sin Sted.
 Ville I giffve oss livd oc rom
 Til at fremføre
 Oc det vi acte at handle om,
 See paa oc høre,
 Da ville wi giøre vort beste der til,
 Ingen til mode,
 Anrette igen nogen Lyst oc Spil, — —

Nu acte wi strax met lyst oc glæde
 (ville I paa mercke)
 Ordentlig hid for eder fremlede
 Vore unge Klercke,
 Eders Børn, som I mue see her paa,
 I Klæder bolde,
 Hvorledis de sig skicke oc skaa
 Oc artlig holde.

Det er eders Lyst oc dennem en prijs
 Oc Øffvelse god
 I Tale at vere dristige oc vijss
 Oc giffver dem Mod,
 At de saa tencke oc faa Attraa,
 Hvor de met Ære
 Slig Stat oc Smycke engong kunde naa
 Oc Bogen lære.

Men ingen lade sig paa oss forføre,
 Det er ickun Skempt;
 At hand aff Børn kand Sandhed høre.
 Snart er det forglemt.
 Holder Munden til, lader Øern aaben,
 Nu faa I at høre,
 Om I ere stille, uden bulder oc raaben,
 Hvad wi ville gjøre.

Der var dem, der tog Forargelse af disse Skuespil. — »nogle vrangvililge, særsindige og ilde undervisde Hoveder, der foragte, fordømme og ville forlægge alle slige Lege og Digt, ligesom de ikke maatte og burde at skrives, læses, meget mindre at leges, af Christne og ærægtige Mennesker«²⁰⁾ — men Folket som Helhed synes at have paaskønnet det Arbejde, Skolen og dens Disciple gjorde med disse »Lege«.

Opførelsen sluttede med, at Tilhørerne blev mindet om, at af de agerende »have somme lidet, somme maa tigge«, og at en Erkendtlighed derfor vil blive paaskønnet. Der var mange fattige Disciple i Skolerne, og det var en vigtig Opgave at skaffe dem Livsens Underhold. Baade som Rektor og som Biskop arbejdede Hegelund ihærdigt for at skaffe de nødlidende Hjælp ved Udvidelse af Degnetjenesten, ved Sangøvelser, Oprettelse af Legater, gratis Bospising m. m.²¹⁾. I det hele blev Skolens Stilling bedret betydeligt i hans Tid, og det Ry, Skolen før havde haft, svækkedes ikke i disse Aar — tværtimod. Baade i ydre og i indre Henseende var Hegelunds Rektortid en lykkelig Fremgangens Tid for den gamle Skole. Med Rette kan Dr. Kornerup karakterisere Hegelund med de Ord, at »han uden Tvivl har hørt til de mærkeligste og betydeligste Skolemænd i det 16. Aarhundredes Danmark«²²⁾.

Som Grundet i sin Tid havde optaget nogle af Skolens Dicipel i sit Hjem, saaledes gjorde Hegelund det ogsaa, og han fortsatte dermed, efter at han havde opgivet Rektorstillingen. Det var navnlig Adelens Sønner, han optog »in meum contubernium et disciplinam domesticam«²³⁾. I sine Kalenderoptegnelser nævner han flere af disse unge: Axel Urne fra Søgaard, Hans og Peter Munk fra Krogsgaard, Otto, Christoffer og Frederik Rosencrantz fra Boller. Men der var ogsaa ikke-adelige blandt hans »convictores« (Husfæller) — et Par

Brødre af Slægten Mule, Bondesønnen Villads Nielsen fra Brøns²⁴⁾ og muligvis Præstesønnen Hans Poulsen Resen²⁵⁾).

I 1580 var den teologiske Læsemester Laurids Gjødese (Ægidius) bleven Sognepræst ved Sct. Cathrine Kirke. Hegelund havde i sin Tid efterfulgt ham som Rektor, og han ønskede nu ogsaa at blive hans Afløser som Læsemester. Men ogsaa Anders Sørensen Vedel attraaede denne Post. Da Hegelund den 12. Maj var bleven udpeget af Kannikerne til Stillingen, rejste han straks næste Dag til Kolding for formodentlig hos en af Rigsraaderne at tale sin Sag: »excurri statim Coldingam propter periculum a M. Andrea Velleio creatum, ut competitore«²⁶⁾), og det lykkedes ham at blive den foretrukne. Med Stillingen som Lector theologiæ var forenet Sognepræsteembedet i Vester Vedsted, og allerede d. 25. Maj blev Hegelund ordineret.

Som teologisk Lektor bevarede Hegelund sin Forbindelse med Skolen, idet de teologiske Forelæsninger, der oprindeligt var beregnet for dem, der uddannede sig til Præster uden at søge Universitetet, nu ogsaa søgtes af Latinskolens ældste Disciple. At hans Tanker stadig var optaget af Skolens Gerning, viste han ved i 1588 at udsende »ABC aff bibelske Ordsprock, det er de kortiste, lettiste oc brugeligste Sprock aff Bibelen effter ABC faar Børn«.

Hegelund blev i denne Stilling indtil 1588, og da hans Forfatterskab afsluttes i denne Periode, kan der være Grund til her at omtale dette nærmere.

Reformationen, der havde rørt saa dybt op i Sindene, havde ogsaa udløst en levende Kærlighed til alt, hvad dansk var, til dansk Historie og til Modersmaalet. Vi oplever da at se den stærke religiøse Bevægelse i Aartierne efter Reformationen smelte sammen med en folkelig og national Bevægelse, og vi møder de to Sider af Aandslivet forenet hos næsten alle Tidens bedste Mænd. Det afføder Arbejdet med dansk Historie, Nedskrivningen af Folkeviserne, Sansen for Modersmaalets Brug og Kærligheden til de danske Ordsprog.

Hegelund er Barn af denne danske Renæssancetid, og han var fra sin første Ungdom knyttet til denne Periodes førende Skikkelse, Anders Sørensen Vedel, i et nært Venskab, der kunde betyde saa meget mere, som de fra 1581 var Borgere i samme By. Men medens Vedel ret udelt kunde hellige sig litterær Sysselsættelse, var Hegelund hele sin Tid bundet af en krævende Embedsgerning, saa det maatte blive begrænset, hvad han produktivt kom til at yde.

Paa det historiske Omraade indskrænker hans Forfatterskab sig til en historisk kronologisk Oversigt over de vigtigste danske Be-

givenheder under de oldenborgske Konger fra 1448 til 1588, der findes bag i »ABC aff bibelske Ordsprock«²⁷). Men han skal desuden have skrevet et større Skrift om den nordiske Syvaarskrig, der er gaaet tabt. Det nævnes bl. a. af Peder Resen i Fortalen til Krøniken om Frederik II, hvor han omtaler sine Kilder og skriver: »Nock haffver adskillige paa Danske skrevet høgst bemelte Hans Kongl. Majest. Historie, nemlig Axel Gyldenstjerne, Peder Hegelund etc.«²⁸).

At Peder Hegelund har værdsat Arbejdet med Fædrelandets Historie højt, foreligger der flere Vidnesbyrd om. I Fortalen til et af sine grammatiske Arbejder udtaler han saaledes Haabet om, at Arild Hvitfeld maa faa Orlov fra Hoftjenesten, saa han kan ofre sin Tid og Flid paa Fædrelandets Historie²⁹). Han roser Jørgen Rosencrantz som en Mand, der var en stor Elsker og Samler af danske Antikviteter, og hvem Udgivelsen af en Danmarks Historie efter Saxe laa stærkt paa Sinde³⁰). Han fulgte A. S. Vedel i hans Arbejde, og han støttede hans Afløser som kgl. Historiograf, Niels Krag, ved at sende ham, hvad han kunde tilvejebringe af Haandskrifter³¹), lige som han fik sin Søn optaget i Huset hos ham som Medarbejder.

Det kan ogsaa tages som Vidnesbyrd om hans historiske Sans — og om hans Dygtighed i Administrationen — at han fik indrettet en Kopi- og Forhandlingsbog for Latinskolen og Hospitalet³²) og i dem lod indføre en Række Dokumenter fra ældre Tid. Det er denne Peder Hegelunds Forstaaelse for Betydningen af Bevarelsen af gamle Dokumenter og Manuskripter, vi kan takke for, at et af den danske Litteraturs Hovedværker er bevaret i sin Helhed. Som tidligere nævnt var Peder Hegelund nær knyttet til Salmebogsudgiveren Hans Thomesen, men gennem ham ogsaa til hans Fader, Præsten Thomas Knudsen i Sdr. Hygum, der tillige var Medlem af Kapitlet i Ribe. Yderligere havde Hegelund i Wittenberg studeret sammen med en Søn fra dette Hjem, Mag. Poul Thomsen. I Thomas Knudsens Eje var det eneste fuldstændige Eksemplar af Peder Palladius' Visitatsbog, som vi ved af at sige, enten en Afskrift eller selve Originalen. Dette Haandskrift forærede efter Thomas Knudsens Død i Jan. 1581 Arvingerne til Peder Hegelund, og det ligger i alt Fald nært at formode, at det staar i Forbindelse med en forud vist Interesse for Manuskriptet fra Hegelunds Side. Selve Haandskriftet er ikke mere bevaret, men Peder Hegelunds Søn, Mag. Anders Pedersen Hegelund, har ladet det afskrive og føjet det sammen med en Række Aktstykker til den danske Kirkes og Skoles Historie, som han samlede i Tiden mellem 1620 og 1640³³).

Størst Fortjeneste af dansk historisk Arbejde har Hegelund dog indlagt sig gennem sine Kalenderoptegnelser. Under sit Leipzig-Op- hold i 1565 begyndte han i en tysk Almanak at indføre Optegnelser om Tildragelser i sit eget eller i Samtidens Liv, og han fortsatte dermed i 49 Aar indtil faa Maaneder før sin Død. Alle disse Dagbøger er med Undtagelse af et Halvaar i 1566 bevaret, men er endnu ikke udgivet³⁴). Selv om Notaterne er ganske kortfattede — der var ikke megen Plads i de helt smaa Kalendere — og der yderst sjældent gives Rum for Vurderinger eller Stemningsudbrud, er der dog i disse smaa Kalendere en Fylde af Oplysninger til vor indre Historie. Af en Afskrift, som Langebek har foretaget i det 18. Aarhundrede³⁵), og hvor de historiske Oplysninger er samlet i Grupper, kan man faa et Indtryk af, hvad de indeholder. Langebek har fem Afsnit: Hege- lunds Liv, Kongernes og Rigets Historie, Oplysninger om Adelen, Litterære Oplysninger og Almindelig Historie, og de fylder henholds- vis 20, 40, 50, 18 og 70 Sider. Smaat og stort er blandet. Det no- teres, naar Anna Carsten Guldsmeds i Tønder har faaet en Datter, naar unge Adelsmænd drager gennem Ribe »in Germaniam«, naar der er Herredag i Odense eller Marked i Kolding, naar gamle Præ- ster dør og ny ordineres. Snart er de skrevet paa Latin, snart paa Dansk, men med Aarene faar det danske dog større og større Plads — »dog bibeholdes en vis Sondring, saa at højtideligere Tildragelser, celebre Dødsfald o. l. refereres paa Latin, hvorimod det mere dag- ligdags Stof, som at Biskoppen skærer sine Ligtorne, kun værdiges Forevigelse i Modersmaalet«³⁶).

Som et Eksempel paa Dagbøgernes Indhold skal meddeles Opteg- nelserne fra en tilfældigt valgt Maaned — Juli 1584.

Juli 2. Natalis dies Frederici Regis Daniæ Anno.

Juli 3. D. D. Johannes Franciscus obiit placide Hafniæ.

Juli 5. D. Andreas Thomæ, affinis meus, me invisit.

Juli 7. Jacobus Suaningius abiit in Sialandiam, per quem scripsi Laurentius Benedict. M. Michel ΝΕΥΡΟΥΡΟΥ. Margeretæ viduæ fratris Georgii³⁷).

Juli 20. Hylding stod i Skaane.

Juli 23. Kalent for Huidding herritz Prester hoss Hr. Gregers i Brønss.

Juli 29. S. Oluffs dag market i Kolding.

Hegelunds Dagbøger er blandt de første af sin Art i Danmark og et Vidnesbyrd om, hvordan Renæssance-Tidsaanden med dens øgede

Interesse for den enkelte Personlighed nu ogsaa gør sig gældende paa vore Enemærker.

Et ejendommeligt Træk ved den danske Renæssance er Kærligheden til de gamle danske Ordsprog. Ordsprog var bleven brugt før ved Latinundervisningen i Skolerne, hvad Peder Laales Samling fortæller om. I Tilknytning til denne Tradition og befordret af Humanismens Interesse for Fyndord og Citater bestemte Kirkeordnansen, at Eleverne i 2. Lektie daglig skulde lære et latinsk Ordsprog udenad. Nu tog denne Interesse Farve af den vaagnende Sans for dansk Sprog og Aandsliv og vendte Opmærksomheden mod de danske Ordsprog. Reformationstiden vilde have Folket i Tale, og derfor stræbte man ved Brugen af Modersmaalet efter at udtrykke sig saa jævnt og fyndigt som muligt, og her tog man Ordsprogene til Hjælp. Man har i denne Forbindelse talt om en særlig »Ordsprogsstil«; man mærker den allerede i Reformationslitteraturen, og den præger stærkt Skolekomedierne og A. S. Vedels Forfatterskab³⁸).

En af dem, der med størst Flid har dyrket Ordsprogene, er Peder Hegelund. Sandsynligvis har Vedel og Peder Hegelund faaet denne Interesse vakt under Paavirkning af Hans Thomesen, der ifølge Lyskander enten har udgivet en Ordsprogssamling eller efterladt et Ordsprogsmanuskript. Fra deres unge Aar har de samlet og brugt Ordsprogene. Som Vedel i sin Saxooversættelse fra 1575 bruger Ordsprog som Randnoter, saaledes gør Peder Hegelund det i endnu højere Grad i Udgaven af »Susanna« fra 1578, og selve Teksten i Skuespillet er gennemvævet af Ordsprog. At Hegelund har tænkt paa at udgive en Ordsprogssamling i Lighed med Peder Laales, synes at fremgaa af et bevaret Prøvetryk fra Tiden mellem 1580 og 1588, hvor klassiske og latinske Ordsprog sammenstilles med danske, men dette Arbejde synes at være bleven afbrudt. I »ABC aff bibelske Ordsprock« er der under Bibelcitatene mange Steder anført moraliserende Smaa-træk, ofte danske eller latinske Ordsprog. Kalenderoptegnelserne bærer Vidne om, hvordan han stadig har syslet med at samle Ordsprog ind baade fra den daglige Tale og fra sin Læsning. Ofte har han ved Aarets Udgang nedskrevet en Række Fyndord, som han vel i Aarets Løb er bleven opmærksom paa. Saaledes slutter Dagbogen 1584 med følgende:

Ulffbit oc selffdød er ligemeget.

Foreskud er god at haffue oc ond at naa.

Ens død en andens Brød.

Den første Skade er den Bedste.

De plocks stundom om flesken, emeden Kaal siuder.
 Den graa drot er mild.
 Lycken følger en mand til huss.
 Vinding er god.
 Det er ont at gøre tackeløs gerning.
 Den er ikke Skade foruden der Skade gør.
 De stille Suin riffuer snarest hul paa sæcken.
 Ney daarer ingen, Ja daarer mangen.

Som Eksempel paa hans Evne til at udnytte Ordsprogene i bunden Stil kan Indledningen til »ABC aff bibelske Ordsprock« tjene:

Til Børnene.

Man siger, at lang er Børneminde,
 Det skulle I og vel selv besinde,
 At hvis (hvad) I nu i Barndommen nemme,
 kunne I siden ret aldrig forglemme.
 Hvad man først i et nyt Kar indgiver,
 Smagen deraf saa længe bliver.
 Thi er det bedst at lære det Bedste,
 Og først det gode at smage og friste.
 Det Onde skal sig selv vel yde,
 Dog (om end) Lære og Ave skal det forbyde.
 Hukommelse er Guds ædle Gave;
 Den og I Børn fremfor alle monne have.
 Ville I den bruge Gud til Ære,
 Det skal Eder Frugt i Alderdom bære^{38a)}.

Fra mange Sider — N. M. Petersen³⁹⁾, Birket Smith⁴⁰⁾, Johs. Peder-
 sen⁴¹⁾ — har Hegelund høstet Anerkendelse for sit smukke og kærne-
 fulde danske Sprog. Kinch kan skrive⁴²⁾, at af danske Digtere paa
 Modersmaalet i det 16. Aarhundrede vil næppe nogen anden end
 Hans Christensen Sthen kunne gøre ham Forrangen stridig.

Den kirkelige Side af Hegelunds Produktion er ikke omfattende⁴³⁾.
 Det eneste teologiske Værk fra hans Haand er en Udgave af Me-
 lanchtons Epigrammata selectiora (Frankfurt a. M. 1573). Ellers fore-
 ligger der kun enkelte opbyggelige Smaaskrifter bevaret — Exempla
 regulæ: vivo ego, dicit Dominus Deus, nolo mortem peccatoris; sed ut
 convertatur et vivat⁴⁴⁾; de trøsteligste Exempler aff det Gamle oc Ny
 Testamente, om Guds Naade oc Barmhiertighed imod allehaande store
 Syndere oc Synderinder: huilcke han wforskylt aff blote Naade
 aleniste for Jesu Christi hans kiere Søns skyld haffuer forladt Syn-
 den. Sammendragne vdi en Sang af P. H. R. (1578); De peccatoribus

(1578) og *De remissione peccatoris* (1578). Og endelig har han skrevet enkelte Salmer: »Attraa efter det evige Liv« (optaget i Tillæg til »Susanna«), en Oversættelse af Prudentius' Trøstesalme mod Døden: »Med Sorgen og Klagen hold Maade« og en Oversættelse fra tysk »Alt hos de Flode i Babylon«. De to sidste er optaget i 2. Udgave af Hans Thomesens Salmebog 1586¹⁵). »Med Sorgen og Klagen hold Maade« findes i bearbejdet Form i »Salmebog for Kirke og Hjem« Nr. 620.

Desuden har han skrevet enkelte Lejlighedsdigte — i Anledning af Biskop Hans Laugesens Søns Død 1578: *Argumenta resurrectionis corporum*. Trøst oc Beuissning udaff Guds Ord om Legemens Opstandelse: udi Rim forfattet; i Anledning af Fru Anna Parsbergs Begravelse: *Memento mori*. Cm Liff oc Død; til Trud Biørns Bryllup med Ermegaard Gyldenstjerne: *Elogia mulierum*. Om ypperlige Quindfolk, og et Digt til Lægen Johannes Lauridsens Bryllup (1587).

Da Sognepræsten ved Domkirken Jacob Madsen Vejle i 1587 blev Biskop over Fyn, udnævntes Peder Hegelund i 1588 til hans Efterfølger. I dette Embede virkede han indtil 1595.

Den 16. August 1594 døde Biskop Hans Laugesen, der siden 1569 havde haft Superintendent-Stillingen i Ribe Stift. Først i Marts 1595 blev Peder Hegelund udnævnt til hans Efterfølger, og det var ikke nogen Tilfældighed, at Udnævnelsen trak saa længe ud. Modstridende Interesser og forskelligartede Indflydelser gjorde sig gældende, saa Wegener med Rette i sin Bog om Anders Sørensen Vedel kan tale om »dette vanskelige og vidtløftige Bispevalg«. Han prøver selv nævnte Sted¹⁶) at give en sammenhængende Fremstilling af Begivenhedernes Forløb, men gør det med Forbehold — »her er noget nyt for Historien at opdage«. Senere har H. F. Rørdam i sin Afhandling om »Bispevalget i den danske Kirke fra Reformationen indtil Enevælden« føjet nye Oplysninger til¹⁷).

Med Reformationen var Bispevalg bleven indført. Ifølge Kirkeordinansen skulde, naar et Superintendent-Embede blev ledigt, alle Købstæders Sognepræster samles i Stiftsbyen tyvende Dagen efter den tidligere Indehavers Død. »Saa skulde de endrægtige give fire Sognepræster Fuldmagt og Myndighed at udvælge en, som de kjende en lærd Mand og skikkelig baade udi Lærdom og Levned. Saa skulle samme fire følge hannem hen til den Superintendent, som næst er ved Haanden, at han der bliver overhørt. Kan det ikke straks ske, saa maa de gøre det det snarreste, de kunne. Dersom han dømmer da hannem skikkelig dertil, da skal han siden hensende hannem til

Kongelig Majestæt, at han bliver stadfæstet ...«. — Sognepræsterne i Ribe Stifts Kjøbstæder var paa dette Tidspunkt Peder Hegelund og Laurids Gjødese (Ægidius) i Ribe, Jens Sørensen Harte i Kolding, Jens Farsen i Vejle, Mathias Berthelsen i Ringkøbing, Willands Nielsen i Holstebro, Anders Nielsen Svansø i Varde og Laurids Barck i Lemvig. De to sidste omtales dog ikke i Forbindelse med de efterfølgende Begivenheder. Præsten i Lemvig har rimeligvis været syg — han døde den 30. Nov. samme Aar. Hvad der har forhindret Varde-Præsten i at være til Stede, vides ikke.

Af de seks Præster, der mødtes i Ribe 17.—18. Sept., synes de fire første at være bleven udpeget som Valgmænd. Men rimeligt er det, at de alle har deltaget i Forhandlingerne, der endte resultatløst. Det synes at have været Anders Sørensen Vedels Kandidatur, der har voldt Uenigheden. Vedel har øjensynligt selv virket for sit Valg; Hegelund fortæller i sin Dagbog, at han den 16. Sept. var draget Vejle-præsten Jens Farsen i Møde i Foldingbro, og det ligger nær at antage, at det har været Bispevalget og hans egen Kandidatur, der har været Anledning hertil. Vedels personlige Stilling var da i Krise. Kort forinden var Niels Krag bleven udnævnt til kgl. Historiograf ved Siden af ham, og han havde faaet eet Aars Frist med Afleveringen af den Danmarks Historie, som det var hans Opgave at affatte. Afskedigelse fra Stillingen laa truende nær. Kunde han nu rykke ind i Svigerfaderens Embede — han var gift anden Gang med en Datter af Hans Laugesen — vilde han være reddet ud af den pinlige Situation, han befandt sig i, paa en ærefuld Maade. Men det viste sig nu, at der ikke kunde blive Enighed om hans Valg, og Modstanden kom fra en Side, man ikke skulde vente, nemlig fra de to Ribeprester. Jens Harte og Jens Farsen var derimod paa Vedels Parti. Det ligger nær i Betragtning af Sagens senere Udvikling at antage, hvad Rørdam ogsaa gør, at Peder Hegelund selv allerede da har ønsket at blive valgt, og at han har vundet Laurids Gjødese for sig. »Han kunde maaske ikke ligefrem stemme paa sig selv, men i hvert Tilfælde kunde han undlade at stemme paa sin Rival« (Rørdam). Wegener har en Hypothese om, at Vedels Modstandere skulde have opstillet Mag. Mathias Berthelsen fra Ringkøbing som Vedels Modkandidat, men siger samtidig, at man, hvis der virkelig har været Tale herom, maa anse det for et Krigspuds for bare at forhale Sagen. Rørdam forkaster denne Teori, der ogsaa savner enhver Hjemmel.

At Hegelund gik imod sin Ungdomsven i denne Sag kan være vanskeligt at forklare. De havde ogsaa været hinandens Medbejlere,

da den teologiske Læsemester-Stilling skulde besættes. Wegener mener, at Forholdet mellem de to Ungdomsvenner med Aarene havde tabt noget i Inderlighed, og han nævner som Tegn herpaa, at Vedel ikke en eneste Gang i disse Aar er blandt Fadderne til noget af Hegelunds mange Børn¹⁸). Maaske har teologiske Modsætninger gjort sig gældende. Vedel stod teologisk Niels Hemmingsen meget nær og havde ikke skyet at vise sig som hans trofaste Tilhænger, da Forfølgelserne mod ham satte ind. Hegelunds Standpunkt var vel mere maadeholdent. I Regeringsraadet under Christian den Fjerdes Mindreaarighed var imidlertid den lutherske Retroenhed stærkt repræsenteret, først og fremmest gennem den Mand, der efter Niels Kaas' Død var dets ældste Medlem, Jørgen Rosencrantz¹⁹). Til ham var Hegelund nær knyttet. Hans Søn, Otto Rosencrantz, havde han tilegnet sin Udgave af Melanchtons Epigrammata, og i Tilegnelsen havde han i stærke Ord hyldet ogsaa Faderen. Det var ikke mindst Jørgen Rosencrantz, der paa det sidste havde stillet sig kritisk overfor Vedel, og det kunde vel tænkes, at det var Hegelund bekendt, at Vedels Kandidatur af den ene eller anden Grund maatte være Rosencrantz imod, og at det har medvirket til hans Modstand imod denne.

I hvert Fald kunde Enighed ikke opnaaes i Præsternes Forsamling, og man maatte skilles uden nogen fælles Indstilling. Fra Hegelunds Kalender ved vi, at Jens Harte den 7. Nov. rejste til København for at virke for Vedels Sag, men hans Modstandere har heller næppe ligget paa den lade Side. Wegener mener, at Hegelund og Laurids Gjødese især har virket gennem Lensmanden paa Riberhus, Valdemar Parsberg, der stod Hegelund nær.

Da Valgmændene ikke kunde møde med et Forslag, mente Regeringsraadet sig beføjet til selv at bringe Sagen i Orden. Om Vedels Kandidatur blev der ikke Tale. I Stedet befalede Raadet, at man skulde vælge Mag. Frants Nielsen, Lektor i Teologi i Roskilde. Denne Befaling bragte, ifølge Hegelunds Dagbog, Jens Harte med sig fra København, og han forkyndte den i Kapitlet i Ribe den 3. December. En Ugestid derefter gav Hegelund og Laurids Gjødese Valdemar Parsberg Meddelelse derom.

Den Frants Nielsen, som Regeringsraadet nu ønskede valgt, var født i Aalborg og havde været Rektor i Frederiksborg og en kort Tid Slotspræst dér, før han i 1574 blev Lektor i Roskilde. Han havde givet sit Tilsagn om at ville modtage Valget, og skønt Regeringsraadets Ordre næppe kunde siges at være i Overensstemmelse med

Lovens Ord, bøjede Præsterne sig og gav Frants Nielsen deres Stemmer. Man synes dog at ville have alle Købstads-Præsters Stemmer med, thi den 23. Dec. gik der Bud til Sognepræsterne i Ringkøbing og Holstebro for at erholde deres Stemmer, og først i Jan. 1595 rejste Hr. Villands Nielsen, fra Holstebro, og Bertel Madsen, øjensynlig en Søn af Mathias Berthelsen, med Kaldsbrevet til Roskilde. Rejsen var imidlertid forgæves, thi Mag. Frants Nielsen havde i Mellemtiden slaaet fra. Han indberettede til Regeringen, at der, siden han havde givet sit Løfte om at tage til Ribe, var tilstødt ham megen Svaghed og Skrøbelighed og stor Sorg og Bedrøvelse, idet hans Hustru var død og havde efterladt ham mange smaa Børn, og han anmodede derfor om at blive fritaget for Embedet. I en Skrivelse af 10. Jan.⁵⁰⁾ indvilligede Kongen heri. To Dage efter meddeles dette Kapitlet i Ribe — Regeringen har ikke været vidende om, at der var Folk undervejs for at kalde Frants Nielsen — og det faar nu Besked om at sende nogle, der kan vælge Mag. Søren Christensen (Torndal), Sognepræst i Helsingør, til Superintendent⁵¹⁾.

Regeringsraadet havde denne Gang handlet hurtigt, men som det skulde vise sig, for hurtigt. Den Mand, man havde udpeget, havde et ret kendt Navn og havde, før han fik sin nuværende Stilling, været Rektor i Helsingør og Sognepræst i Køge. Han var nu tillige Provst for Ljunge og Kronborg Herreder. Da Regeringsraadet nu havde udset ham til Embedet i Ribe uden i Forvejen at sikre sig hans Indvilligelse, fik en af Regeringsraaderne, vistnok selve Jørgen Rosencrantz, i Opdrag at tale med ham om Sagen. Samtidig fik Sjællands Biskop, Dr. Peder Vinstrup, Paalæg fra Jørgen Rosencrantz om at gøre det samme. Men skønt de to Mænd »vidtløftig har formanet ham til at overtage Embedet, har Mag. Søren dog paa det højeste undskyldt sig med, at han ikke er dygtig til Stillingen«, ligesom han ogsaa »har foregivet andre Besværinger«, beretter Jørgen Rosencrantz til et andet af Regeringsraadets Medlemmer, Mandrup Parsberg, der efter selv at have talt med ham skal indberette Udfaldet til Prinsen, som saa skal afgøre, om han vil fritage ham for Hvervet, »da han nu er den fjerde, der har været tænkt paa til denne Stilling«⁵²⁾. Mag. Søren Vægning blev accepteret, og man stod igen paa bar Bund.

Nogle faa Dage efter kaldtes de fire Valgmænd til København⁵³⁾. Den 16. Februar forlod Hegelund Ribe og naaede først efter en besværlig Rejse den 3. Marts til København. Den 4. havde de fire Præster Foretræde for Raadet for at »erfare Kongens Vilje«, og den

var nu, at Hegelund skulde være Biskop. Den 15. aflagde han Superintendent-Eden paa Antvorskov, og den 30. Marts 1595 blev han ordineret af Biskop Jens Gjødesen fra Aarhus.

Man kan spørge, hvorfor Tanken om Hegelunds Kandidatur ikke straks er bleven taget op af Regeringsraaderne, saa de har foreslaaet ham og ikke Frants Nielsen og Søren Christensen. Svaret herpaa maa vel være, at det var vanskeligt at foreslaa ham, naar han ikke eenstemmigt indstilledes af Valgmændene fra selve Stiftet. Dette kunde man se bort fra, naar flere andre Forsøg var gjort uden at føre til noget Resultat.

Peder Hegelund var nu 52 Aar gammel bleven Biskop i sin Fødeby. Han havde i 25 Aar haft sin Gerning dér og var saaledes fortrolig med de Omgivelser, han skulde virke i. I vid Udstrækning var Stiftets Præster rekrutteret fra Stiftet selv⁵⁴), mange havde gaaet i Ribe Skole og havde været Hegelunds Elever eller havde fulgt hans teologiske Forelæsninger. Paa en Vis fortsatte han som Biskop sin Skolemestergerning. Det skete paa hans Visitatsrejser. Han ordnede dem, rimeligvis som hans Forgænger havde gjort det, men uden Sidsykke i andre Stifter, saaledes, at han næsten regelmæssigt hvert Aar kom til een Præstegaard i hvert Herred, og her samlede han Herredets Præster til »Kalende«. I Dagbøgerne kan vi følge hans Rejser. Som et Eksempel skal tages Rejserne fra hans tredie Bispeaar, 1597. D. 22. Maj drog han fra Ribe, og d. 25. holdt han, efter at have overnattet i Brøndum og Lunde, Kalende i Nr. Bork for Nørre Horne Herred, og d. 27. i Borris for Bølling Herred. D. 29. og 30. var han i Ringkøbing, hvor han visiterede Skolen, og d. 31. havde han Kalende paa Holmsland for Hing Herred. D. 1. Juni var der Kalende i Husby for Ulfborg Herred, d. 3. i Bøvling for Vandfuld Herred, d. 6. i Ramme for Skodborg Herred, d. 8. visiteredes Skolen i Lemvig, d. 9. var der Kalende i Ejsing i Ginding Herred, d. 14. i Vildbjerg i Hammerum Herred og d. 16. i Ansager i Slaugs Herred. Herfra gik Rejsen til Kolding, hvor Skolen blev visiteret og en Ordination foretaget, og hjem til Ribe. D. 31. Juli drog han igen ud og i Dagen til d. 4. August blev der holdt Kalende i Nordby for Skads Herred, i Varde for Vester Horne Herred og i Jernved for Gørding Herred. Efter en Pavse paa godt en Maaned gik Turen sidst i September til Vejle, hvis Skole blev besøgt, og derfra til Ø. Snede, hvor der holdtes Kalende for Nørvang Herred. D. 28. var der Kalende i Skibet for Tørrild Herred, d. 30. i Starup for Brusk, Elbo og Holmans Herreder, d. 1. Oktober i Nagbøl (Skanderup) for Andst Herred, d. 6.

i Vejen for Malt Herred. Aarets sidste Rejse gik til Sønderjylland, hvor Kalender holdtes d. 17. Okt. i Rødding for Frøs og Kalvslund Herreder, d. 19. i Skrydstrup for Gram Herred, d. 21. i Agerskov for Rangstrup Herred, d. 25. i Daler for Tønder Herred, d. 26. i Mjolden for Løherred og d. 27. i Højrup for Hvidding Herred. Dagen efter kunde han rejse hjem, men dermed var ogsaa det vidtstrakte Stift gennemrejst — med Undtagelse af Ø. Horne og Jerlev Herreder og Amrum og Vesterland paa Føør.

Ved Kalenderne overværede man først Gudstjenesten, hvor Sognepræsten prædikede og katekiserede, og derefter samledes man i Præstegaarden til en Forhandling om et af Bispen opgivet Emne fra det gamle eller det nye Testamente. Hegelund lagde stor Vægt paa, at Præsterne gav Møde, og der er ingen Tvivl om, at han har elsket disse Sammenkomster, der gav ham Lejlighed til at lære Stiftets Gejstlighed at kende og til at vejlede den.

Et godt Indblik i hans Syn paa Præstegerningen har vi i de Regler for Præsternes Embedsførelse, som har meddelet ved sin femte Visitatsrejse i 1599⁵⁵). De skal derfor gives her:

1. Ut ante omnia in vero timore Dei memores sint officii, iuramenti et obligationis suæ ex præscripto verbi Dei, Ordinationis, et suæ ipsorum conscientiæ⁵⁶). Att Guds ords Thienere baade Sognepræster og Capellaner ville som Gudfryctige och ærlige Præstemend haffue deriss Embede och Eed udi act, och aff Guds ord och epter Ordinantzen och deriss egen samuittighed, saa och kongelig Mandater, epterkomme deriss Embeder och kaldt med største flid och aluorlighed, till Guds ære, 1. med idelig studering och forbedring; 2. med bøn och paakaldelse; 3. med itt christeligt och wstraffeligt leffnet.

2. Ut secundum Ordinationem in promptu habeant præcipua capita doctrinæ Christianæ, ad quæ inter concionandum tanquam ad fontes recurratur⁵⁷), att de icke skulle syniss att haffue kast bogen och Bibelen vnder bencken och aleniste att henge ved en Postill, eller dicere ex tempore quidquid in buccam venerit⁵⁸).

3. Icke forglemme sin Latin, men tilsammenskriffue sine prædikener med flijd, dennom forbedre och forandre eptther leilighed.

4. Læse huer dag tho eller træ Capitler vdi Bibelen, præsertim in Genesi, Psalmis, Esaja, Evangelio Johannis et Epistola ad Romanos etc.. Nunquam enim erit bonus Theologus, qui non fuerit bonus textualis. Et secundum Lutherum tria faciunt Theologum: Lectio, Cratio, tractatio⁵⁹).

5. Att de derfaare wille forskaffe sig faa och wdualde gode bøger, saasom Ordinantzen formelder, besønderlig Bibelen paa latin och danske, Examen et locos Philippi, seu potius totum corpus Philippi⁶⁰); Catechismus Chytræi⁶¹); Compendium Herbrandi⁶²); Chron. Philippi; Commentarium Majoris⁶³) et Philippi in Epistolam ad Romanos, etc.

6. Thi som Ordinantzen lyder: Eptherdi att Prædickere staa udi Christi sted, skulle de derfaare icke lade sig nøje med huilckelunde dett kommer frem, men med retskaffenhed skulle de bequemmelig forkynde det som itt Guds ord, och fremsige dett som aff Gud och vdi Guds aasiun wed Jesum Christum, att de icke udi nogen maade forkrencke dett enthen med tilleg eller frategt etc.

7. De skulle icke sige huad dennem lyster sielff, men huad der hører til sagen, och dett med klare och forstandige ord.

8. Och derfaare beflitte sig att lære wden ad de rette Bibelske hoffuet sprog paa god danske, cum iisdem verbis de staa i den danske Bibel.

9. De skulle tale waarligen om Guds euige forsiun och om den christelige frihed.

10. For allting skall her med flijd och retskaffenhed trengiss hart ind paa den artickel om Menniskens Retfærdighed, att huer maa forstaa, huad troen er och huad hun udretter, etc.

11. Icke at opuecke ny disputazer, enthen vdi deriss prædikener, læsen eller lære, eller vdi andre sambtale, om Sacramenter eller andre christelige troes artikler: men att de paa det enfoldigste, saa megett som (paa) saligheds wegne behoff giøriss epther den Augsburgiske Confession, deriss sognefolck lære och vnderuijse.

12. Desligeste att sig och ingen vnderstaar nogett vdi de Ceremonier vdi Ordinantzen ere wedtagne, och till diss vdi Kierckerne her vdi Rigett brugelige haffue wæret, att forandre aff egensindig priuat mæning etc.

13. Ithem at alle kierckens Ceremonier vdi Kiøbstederne och paa Landtzby(erne) skulle brugiss och holdiss epther den ordning och skick, som holdiss vdi wor Frue Kiercke vdi Kiøbenhaffn, och besønderlig vdi dette hellige altars Sacramentis tracterelse.

14. Ne implicentur civilibus aut alijs negotijs ad se non pertinentibus⁶⁴), icke beuare sig med nogen timelig haandell, som dem och deriss Embede icke wedkommer.

15. At de jo for Guds æriss och deriss egen welfertz skyld, ville aluorligen sky och fly all forargelse med druckenskaff, suæren och

banden, hoffardt, pract och letfærdighed vdi offuerdadige og wsømmelige klæderdract eller smykkerie, wbillige aager, landkiøb och forprang, slem windist och gærighed, vnderfundighed, falskhed, idelig trætte och tingsøgning, haardhed och stiffhed mod deriss sognefolck, skørleffnett och horeri, icke tage sig fremmede sager paa, icke være fogder eller Tingskriffuere, icke ligge nogle dage vdi Kiøbstæderne och dricke och suærme offuer; icke være Skiendegæste, offuerfusere, huggere och buldrer.

16. Att de jo icke begynde att bliffue andre, end de waare, och end dem bør att være. Componant vero se totos ad regulam Pauli et Ideam boni Episcopi ad Tit. 1, 2 Tim. 4, vtque vivant pie, juste et sobrie, et Tit. 2, 12⁰⁵).

17. Sed et pro personæ et officij sui decoro utantur habitu quam modestissimo et simplicissimo pro se et suis vxoribus et liberis⁰⁰), med all enfoldig adstadighed och tarffgodhed, med skickelig och sparsommelig hussholdning, ne incurrant in offensum Magnatum, et sibi ipsi totique ministerio et ordini invidiam et contemptum concilient, sibique pariter et alijs noceant, et verbum Dei propter paucos male audiat⁰⁷).

18. Icke att understaa sig att forsømme eller forandre buden hellige dag, vt 3 Julle, Paaske, Pindtzdag, Bededage, eller opsætte Søndagsprædicken for deriss brøllupsfærd, barseler, marckindtzfær eller anden bestillings skyld.

19. Att ingen skall indtrengre sig vdi en andens bestilling eller kald, men at huer waare det hannom er befaledt, och att ingen præst skulle befatte sig med en andens sogn, eller der vdi gjøre nogen thieniste vden Superintendentens tilladelse och befalning. Mindre dett att thilstediss Studenter, omløbendiss Præster, Sognedegne eller Peblinge, ithem vbekiende personer eller wanrøctede i nogle maader. Quod non fit absque iuventutis audacia ei ministerij ignominia⁰⁵). Men huo som (foruden rette sognepræster) will prædicke (ordinerrett eller wordinerrett) skall haffue Superintendentens Zedell med hans haand och segell att wijse, eller bode præsten, som saadant tilstæder, saa och den person, som prædicker, att straffis tilbørligen derfor, som de der Kong. Maitz befalning foracte.

20. Att deriss Kiercke bøger, saa som Bibelen, Gradualen, Psalmebog, Ny Testament, Ordinantzen etc., icke forryckis eller forderffuis.

21. Att holde deriss almue till at komme betimelig till Kiercken, ithem att siunge med vdi Kiercken.

22. Att icke tilstæde de mange Faddere, men ephther Kongens mandat 3 eller fire. (Fem maa tilstediss).

23. Icke lade spæde børn giemmiss inde nogle dage eller wgger for giestebud eller werdscaffs skyld.

24. Att de optegner de rette hussarme och nødtørfftige folck, som boe vdi deriss sogne och bør att haffue almysse.

25. Att Prouister wille med Tro och Flijd vdrette deriss Embede ephther Ordinantzen med Visitatz, saa och haffue Kong. Maitz. breffue vdi act, och end søge raad hoss andre Prouester och forstandige Mænd, och icke affsøndre sig fra Superintendentens raad och paa-mindelse, med vnderfundig Praktiker mod Ordinantzen, men troligen och alworligen wdi tide affuende och imodstaa Ordinantzens Missbrug och Offuertrædelse och icke giffue aarsag till wittløftig Trætte och Mødsomhed.

26. Ithem bør de att giffue tilkiende huiss brøst, forsømmelse, forseelse och forargelse, som findiss hoss præsterne och degne, och ingelediss døllie det.

27. Icke tilstæde nogen letfærdig samkompst och Natteleeg, Gadild (S. Hanss Ild), Hyrdeild, Julpløning och deriss Offer.

28. Icke att tage aff deriss sognefolck for begraffuelse, affløssning, och dennom derfaare beskatte.

29. Att wocte sig for skade, for trette, som staa fredløss folck.

30. Att Bede klock eller Frede klock icke forsømmiss att ringiss, och att komme ihu Christendomss nød paa denne tijd, och att bede mod Tyrcken och andre Christi Kierkiss forfølgere.

31. Att de, som holde Cappellaner, icke mue saa idelig bruge dennom, att de sielff wille leffue i Ørckesløsshed och forsømme deriss sognefolck.

32. Att samme Cappellaner bør att være kiende duelige och lærde der till aff Superintendenten.

33. Att Prouisterne wille sambycke (vist: samble) och haffue till rede aarlig legatum pastorum til Vniversitetet, om huilcke der nu anholdiss.

34. Att ingen maa bliffue fra Calent eller woriss Præstemode hiemme besiddendiss wden rett lofflig och nødtørfftig forfald, och vden att hand dett tilforne haffuer giffuet Prouesten thilkiende, at der kand dømmis paa aff medbrøderne och straffis som wedbør.

35. Att giffue tilkiende och klage paa Jomfrukrenckere och Skørleffnere, Brenduijnsdranckere, Helligbrøde etc.

36. Att befordre och forhielpe fattige Skolebørn och sognedegne

till deriss rente och rettighed, och att kiøbsted præster ville haffue flittig opsiun paa Skolerne.

37. Att de well foruare och giemme huiss breffue och preuilegier de haffue paa deriss præstegaardt Eyendom och anden rettighed och Herlighed.

38. Att de vnderuijse deriss almue om Ecteskabs Ordinantz (1582) och icke sielff forgribe sig der imod.

39. Studenter och besønderlig præste sønner, som ere da vdi egnen tilstæde, att møde till woriss præsteforsamling vdi Kiercken, och till wariss wed naffn aff Prouisten vt sistant se nostro Colloquio, sicut virtutum literaumque sacrarum sectatores decet⁶⁰).

40. Icke att forlunge deris prædickener offuer en time, och icke den beblande med Tydsk och Latin (ostentationis causa)⁷⁰) eller med mange ordsprock.

41. Att siunge Messe med klaar och langsommelig Stemme, icke for hastig, eller med Klinckenoder att quinckelere.

42. Icke att forsømme Catechismi prædicken och passien, och huiss prædicken som nogle er plictig om Søndage.

43. Att well studere materien futuri colloqui nostri. In summa servanda est regula: Prædica bona — bene — breuiter⁷¹).

Et Pauli 1. Cor. 14. Omnia ad ædificationem facite⁷²).

Et Salomon: Qui ambulat simpliciter, ambulat confidenter⁷³).

Peder Hegelund har haft sin Del af de Besværligheder, Bispe-embederne i hine Tider havde at kæmpe med. Det hændte, at Præster gjorde sig skyldige i Lovovertrædelser, at Hekseforfølgelserne lejlighedsvis greb ind i Præsternes Forhold⁷⁴); stejlt Rethaveri førte adskillige ud i Processer med Bønder eller Herremænd, deres Økonomi kunde undergraves, naar Landsbyen nedlagdes, eller Sandflugt ødelagde Avlen. Men Kildernes Knaphed gør det ikke muligt at følge Hegelunds Administration. Kun een Art Vanskeligheder synes Stiftet ikke at have budt sin Biskop — de, der kom fra de aandelige Brydninger omkring Lærespørgsmaal, som gjorde netop de Aar, da Hegelund sad som Biskop, til nogle af de mest stormfulde i den danske Kirkes Historie.

Den Melanchtonske Retning, der igennem nogle Aartier havde været ret toneangivende i den danske Kirke, var i Tyskland kommen under ret stærk Paavirkning fra Calvin, og dette har ført Dele af Phiippismen over i Kryptocalvinisme, nævnlig m. H. t. Nadveren. Imod denne Udgliden rejste der sig en luthersk Reaktion, der

med Aarene voksede sig stærkere og stærkere. Her i Danmark repræsenterede Niels Hemmingsen den kryptocalvinistiske Strømning, men hans Afskedigelse staar dog ret isoleret i Frederik II's Tid. Det er først efter dennes Død, at Modsætningerne mellem Niels Hemmingsens Disciple og den voksende lutherske Rettroenhed for Alvor sætter ind. Da den lutherske Ortodoksi omkring Aarhundredskiftet i Hans Poulsen Resen faar en stærk og ubøjelig Fører, der har Indflydelse paa den unge Konge og hans Raadgivere, bliver de følgende Aar fyldt med Brydninger. »Vi har i Danmark aldrig været Vidne til saa mange dogmatiske Retsundersøgelser, saa mange Afsættelser som i denne Tid, hvor det gjaldt for Resen om fra Grunden af at udrydde den Calvinisme, der ved Hemmingsen havde vundet saa almindelig Indgang«⁷⁵).

Den første større Kamp kom til at staa om Exorcismen (Djævlbesværgelsen ved Daaben). Luther havde beholdt denne Kirkeskik, Calvin afskaffet den. Melanchtons Disciple hældede nærmest til den calvinske Opfattelse, og her havde de en Meningsfælle i den unge impulsive Konge. Han ønskede en Klaring af Problemet og beordrede i 1606, at Professorer og Biskopper adspurgtes, om ikke Exorcismen »uden nogen Forargelse i Religionen aldeles kunde afskaffes«⁷⁶). Kongen lod forøvrigt kort efter en Datter døbe, uden at Besværgelsen blev brugt, og flere Adelige fulgte efter ham.

Der er ingen Tvivl om, at Peder Hegelund mere var Melanchtons end Luthers Discipel. Derom vidner bl. a. hans Omtale af Reformatorerne i »Calumnia«, hvor der tales med adskilligt mere Varme om Melanchton end om Luther⁷⁷), og hans Raad til Præsterne m. H. t. deres Læsning. Stærkest kommer hans Discipelforhold til Melanchton til Orde i Indledningen til Udgaven af Melanchtons Epigrammata. »Tydeligere har vel næppe nogensinde i den danske Kirke Begejstringen for Philip Melanchton været udtalt. Melanchton kaldes her for uforlignelig og større end enhver Ros, hans Skrifter er det pureste Guld, og hans rene og ædle Karakter prises i høje Toner«⁷⁸).

Men paa den anden Side synes Hegelund ikke at have gjort Beværgelsen over i Kryptocalvinismen med. Da han nu stilledes overfor Spørgsmaalet om Exorcismen, synes han at have været ret raadvild. Han henvendte sig i et Brev til Fyns unge Biskop, Hans Knudsen Vejle, der senere skulde blive et af Ofrene for Resens Forfølgelse, og bad ham om Raad. Det fremgaar af dette Brev⁷⁹), at han selv nærmest er stemt for Besværgelsens Afskaffelse, men dog mener, at Hensynet til Kirkens Stilling kan gøre det ønskeligt at stille

Sagen i Bero. Han henviser bl. a. til, at den danske Kirkes Fjender, hvis Afskaffelsen gennemføres, kan faa ny Anledning til at beskyldes den for Nyhedssyge. Selv affattede Hegelund ikke noget Votum i Sagen, men sammen med de andre jyske Bisper tiltraadte han den Betænkning, som Aalborg-Bispen Jacob Holm afgav, og som udtaler, at da Besværgelsen hverken er forbudt eller paabudt i Skriften og saaledes hører til Adiafora, og da denne Kirkeskik stammede fra den gamle Kirke og saaledes ikke var nogen Arv fra Pavedømmet, fandtes det ikke tilraadeligt at vække Forstyrrelse i Menigheden ved at afskaffe den.

Enden paa Striden blev, at Exorcismen blev bevaret, og det var navnlig H. P. Resens kraftige Indlæg, der havde været afgørende. Fra da af var han den ledende i den kirkelige Udvikling, og han gik haardt frem i de følgende Aar. Flere fik med Tabet af deres Stillingen undgælde for hans Nidkærlighed — saaledes to Universitetskolleger, en Biskop og et Par Præster — men selv maatte han ogsaa staa for Skud. Under Processen mod en af Præsterne, Oluf Kock, blev hans egen Læres Renhed draget i Tvivl, og han maatte rense sig mod Beskyldningerne. Denne Sag skulde i Begyndelsen af 1614 føres til Afgørelse paa Koldinghus, og Rigets Bisper skulde her sidde til Doms sammen med Kongens Retterting⁸⁰), men just i de Dage, da Processen skulde tage sin Begyndelse, døde Peder Hegelund i Ribe den 18. Feb. 1614. Efter en samtidig Optegnelse havde disse Stridigheder slidt saadan paa ham, at det blev medvirkende til hans Død. Han havde ikke med Glæde kunnet se paa en Udvikling, der ikke alene trængte Calvinismens, men ogsaa Melanchtons Indflydelse tilbage. Personligt stod han til sin Død i venskabeligt Forhold til Resen.

Peder Hegelund var tre Gange gift. Hans første Hustru, Anna Jensdatter, var Datter af den teologiske Læsemester Jens Holm i Ribe; hun var kun 17 Aar, da hun i 1571 blev gift med den 29-aarige Rektor; halvandet Aar efter døde hun i Barselseng, kun 19 Aar gammel. Hegelund var nu Enkemand til 1580, da han giftede sig med den knap 18 Aar gamle Margrethe Jørgensdatter, en Datter af den kendte Provst Jørgen Pedersen fra Tønder⁸¹). Hun døde ogsaa ung efter i 11 Aars Ægteskab at have skænket sin Mand syv Børn, hvoraf dog de tre døde som ganske smaa. Endelig ægtede Hegelund i 1594 Anna Andersdatter, en Datter af Raadmand Anders Sørensen Klyn i Ribe. Hun var ogsaa ganske ung, 18 Aar, og hun overlevede sin Mand i mange Aar. I dette sidste Ægteskab var der ni Børn. Der er ikke nogen Tvivl om, at det var til den anden Hustru,

Hegelund var bundet med de stærkeste Baand. Paa hendes Dødsdag 22. Juli 1591 skrev han i sin Dagbog: »hensov min Hjertens kjæreste Margrethe, hvis Sjæl Gud glæde i det evige Liv«, og han vedblev gennem Aar med at notere udfor d. 22. Juli, at det var hans »højest savnede Margrethe's Dødsdag«.

Det sidste Ægteskab knyttede ham til den urolige Klyn-Slægt⁸²). Mens Hegelund sad som Biskop i Byen, blev hans Hustrus Broder halshugget for at have dræbt sin egen Søsters Svigerfader, og to andre Brødre blev dræbt under Slagsmaal. Anders Sørensen Klyn blev 1598 dræbt ved et Vaadeskud af Herredsfogeden Søren Bramming i selve Bispegaarden, da han sammen med denne beruset var tyet dertil. Ved Biskoppens Mægling endte Sagen mod Søren Bramming seks Aar efter med et Forlig, hvorefter denne maatte betale 400 gode Daler, som Hegelund bestemte skulde anvendes til Støtte for fattige Disciple i Ribe Skole.

Faldt der saaledes fra den nærmeste Kreds Skygger over Peder Hegelunds Liv, og undgik han ikke at faa sine Uvenner og lejlighedsvis at blive inddraget i Tidens almindelige Stridigheder, saa formede hans Liv sig dog ualmindeligt lyst og harmonisk. Vigtige Poster var bleven ham betroet, og han havde røgtet dem med Dygtighed. Mildhed og Venlighed havde præget hans Færd blandt Mennesker og vundet ham megen Hengivenhed. I et Trøstebrev, som Præsten i Kolding Poul Poulsen Paludan i 1616 skrev til sin Ven, Mag. Mads Jensen Medelfar, der havde mistet sin Hustru Inger Let, nævner han et lille Træk om Peder Hegelunds Færden af mere privat Karakter, end Tidens Kilder almindeligvis har opbevaret dem, idet han fortæller, hvor venligt den afdøde Biskop ofte har talt om Inger Let og paa sin Gammelmandsvis gjort Spøg med hendes Navn⁸³). Dagbøgerne fortæller, hvordan han i smaat og stort har fulgt den store Kreds, hans Gerning havde givet ham Forbindelse med. Til hans Vennekreds hørte ikke alene Borgerne i hans By og hans Embedsbrødre, men ogsaa mange i Adelens Kreds. Navnlig synes han at have været knyttet til de skiftende Lensmænd paa Riberhus — Albert Friis til Haraldskjær, Valdemar Parsberg til Jernit og Albert Skeel til Fusingø⁸⁴).

I den Kreds af Mænd i Adel- og Borgerstand, der i den danske Renæssancetid giver Danmark Præg, indtager Peder Hegelund en smuk Plads. Som de bedste blandt dem forener han Kærlighed til Fædrelandet og det danske med en levende Kristentro og gør et ærligt Arbejde i den Aand.

NOTER

- 1) Jydske Samlinger 2. R. I, 105 ff., Personalhist. Tidsskr. 10. R. VI, 127 ff.
 2) Brandt og Helveg: Den danske Psalmedigtning I, Tillæg S. 25. 3) Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II, 61, 63. 4) Kinch. II, 150. 5) Kirkehist. Saml. 3. R. IV, 41. 6) Kirkehist. Saml. 3. R. IV, 42. 7) C. F. Wegener: Om Anders Sørensen Vedel (1846), S. 32. 8) Wegener, 35 ff. 9) Oversat af Fr. Moth i »Vejle Amts Aarbøger« 1926, 133—187. 10) Kinch II, 752 f. 11) Ehrencron-Müller: Forfatterleksikon III, 476 ff. 12) Dagbøgerne 12. Okt. 1565 — »den fremragende Matematiker og Filosof, min meget kære Lærer og Vært.« 12a) Alle tre senere Professorer i København. 13) Wegener, 45. 14) Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen, S. 30 f. 15) Kirk. Saml. 3. R. IV, 483. 16) Ellen Jørgensen: Historieskrivning og Historieforskning i Danmark indtil 1800, S. 31, Anm. 17) Kinch II, 753. 18) Om Skolekomedierne henvises til S. Birket Smiths Indledning til Udgaven af »Susanna og Calumnia«, Kbh. 1888—90. 19) Birket Smiths Udg. S. 22—26. 20) Hegelunds Tilegnelse til Dronning Sofie, Birket Smith, S. 8. 21) Kinch II, 722—53. 22) Hans Poulsen Resen, S. 28. 23) »i mit Hjem og dets huslige Tugt«, Dagbøgerne 30. Juli 1582 (om Rosencrantzjerne). Om Munk'erne hedder det, 8. Nov. 1577, at de blev »satt til Lære oc Kost hos mig.« 24) Kirk. Saml. 3. R. IV, 483. 25) Kornerup, S. 36. 26) »Jeg drog straks til Kolding paa Grund af den Fare, der var opstaaet ved, at A. S. Vedel optraadte som Medbejler.« Dagbøgerne 13. Maj 1580. 27) Ehrencron-Müller, III, 477. 28) Hist. Tids. 10. R. I, 85. 29) Ellen Jørgensen i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg. X, 648. 30) Hist. Tids. 5. R. VI, 514. 31) Wegener, S. 220. 32) Kinch II, 196. 33) Peder Palladius' Visitatsbog, udg. af Lis Jacobsen, S. 6 ff. 34) De opbevares paa Det kgl. Bibliotek: Hielmstjernens Saml. 8°, 2544. En udmærket Afskrift til 1603 af C. F. Bricka findes sammesteds: Ny kgl. Saml. 8°, 604. — De ældste Dagbøger er trykt i Magasin til den danske Adels Historie, I, 1824. 35) Kgl. Bibl., Ny Saml. Folio 559. 36) Carl S. Petersen i Illustreret dansk Litteraturhistorie, I, 825. 37) 2. Juli: Frederik II's, Danmarks Konges Fødselsdag. 3. Juli: Professor Hans Frandsen døde stille og roligt i København. 5. Juli: Hr. Anders Thomsen, min Slægtning, gæstede mig. 7. Juli: Jacob Svaning drog til Sjælland, og jeg sendte Breve med til Lorentz Benedicht, M. Michel, Kirurg, Margrethe, min Broder Jørgens Enke. 38) Johs. Pedersen i »Danske Studier« 1930, S. 1—44; H. Grüner Nielsen smst. 1931, S. 110 ff. 38a) Kinch II, 212. 39) Den danske Litteraturs Historie III, 513. 40) Dansk biografisk Leksikon 1. Udg. VII, 212. 41) Danske Studier 1930. 42) Kinch II, 213. 43) Ehrencron-Müller III, 475 ff. 44) »Exempler paa Reglen: jeg lever, siger Gud Herren, og jeg vil ingen Synders Død, men at han skal omvende sig og leve.« 45) Brandt og Helveg I, 170. 46) Wegener, S. 201—204. 47) Ny Kirk. Saml. VI, 70—73, jfr. Kinch II, 202—203. 48) Wegener, S. 128. 49) A. Heise i Hist. Tids. 5. R. VI, 515 f., 539 ff. 50) Kancelliets Brevbøger 10. Jan. 1595. 51) Kanc. Brevb. 12. Jan. 1595. Kirk. Saml. 3. R. IV, 329—333. 52) Kanc. Brevb. 20. Jan. 1595. — Det er ikke helt klart, hvem de fire er. Wegener faar fire ved at opstille Teorien om Mathias Berthelsens Kandidatur, men den er vist fri Fantasi. Rørdam faar ogsaa fire ved at lade Tanken om Hegelunds Kandidatur gaa tilbage til Striden i September. Det kan ikke afvises, at denne fjerde kan være en helt anden end nogen af dem, vi kender, men det er dog næppe sandsynligt, at vedkommendes Navn ikke paa en eller anden Maade skulde være nævnt i Forbindelse med Begivenhederne. 53) Kanc. Brevb. 4. Febr. 1595, jfr. Dagbøgerne. 54) »Fra Ribe Amt« 1946, S. 385—402. 55) Ny Kirk. Saml. 6. B. 646 ff. 56) »At de fremfor alt i sand Gudsfrøgt maa erindre sig deres Embede, Ed og Forpligtelse efter Guds Ords, Ordina-

tionens og deres egen Samvittigheds Bud.« 57) »At de ifølge Ordinationen har Hovedpunkterne i den kristne Lære paa rede Haand, til hvilke de under Prædikenen kan vende tilbage som til Kilderne selv.« 58) »eller uforberedt sige, hvad der falder dem i Munden.« 59) »thi aldrig er nogen en god Theolog, uden at han har været en god Textkender. Og efter Luther er der tre Ting, der gør en god Theolog: Læsning, Bøn og Textbehandling.« 60) Philip Melanchton. 61) Chytræus, tysk Theolog (1531—1600). 62) Herbrand? 63) Georg Major, tysk Theolog (1502—74). 64) Fortsættelsen er Oversættelse. 65) »De skal holde sig alle til Pauli Regel og den gode Biskops Tanker i ... at de kan leve fromt, retfærdigt og ædrueligt ...« 66) »Men at de ogsaa til Pryd for deres Person og Embede lever saa beskedent og enkelt som muligt, baade de selv og deres Hustruer og Børn.« 67) »at de ikke krænker Loven og paafører sig selv og hele Embedet og Standen Uvilje og Foragt, skader sig selv og andre i lige Grad, og Guds Ord høres slet paa Grund af nogle faa.« 68) »hvad ikke sker uden ungdommelig Dristighed og Ringeagt for Embedet.« 69) »at de skal indfinde sig til vor Samtale, saaledes som det sømmer sig den, der dyrker Dyden og de hellige Skrifter.« 70) »for at gøre sig bemærket.« 71) »Emnet for vor kommende Samtale.« 72) »Som Helhed er den Regel at følge: tal om gode Ting, tal godt, tal kort — — Alt skal I gøre til Opbyggelse.« 73) »Den, der vandrer enfoldigt, vandrer sikkert.« 74) Præsten Jens Rusk i Lønne blev 1611 dømt for Trolddom og brændt. Mens han sad fangen paa Riberhus, besøgte Hegelund ham, og hans Følelse overfor ham synes at have været Medlidenhed. (Jydske Saml. VII, S. 82) 75) L. Helveg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen I, 239 f. 76) Helveg I, 226 ff. 77) Birket Smiths Udg. S. 227 ff. 78) Kornerup, Resen S. 32. 79) »Dänische Bibliothec« 1743, 4. Bd. S. 108—114. Her findes ogsaa S. 83—99 Jacob Holms Betænkning. 80) Helveg I, 251. 81) Til deres Bryllup skrev den kendte Provst i Andst Jon Jensen et Digt: In amores M. Petri Hegelundi et Margretæ Georgii f. (Ny Kirk. Saml. 5. Bd. S. 382.) 82) Jydske Saml. I, 219—304. 83) Kirk. Saml. 4. R. V, 43. 84) Kinch II, 231 ff. Dagbøgerne passim.

Herrnhutismen i Ribe Stift

Af Jens Holdt

Reformationens Fuldbgyrdelse i Herrnhutismen. Luthers kirkelige Reform var ikke blot en dogmatisk Genfødsel af Apostelskriftens evangeliske Kristendom, der i Middelalderen var blevet skjult af den katolske Kirkes Præstevælde og Dogmetvang. Den formede sig samtidig som en folkelig Frigørelse af de Folkeslag, som grebes af den og fik Held til at gennemføre den. Som bekendt var de paagældende Landes Regenter, støttede fortrinsvis af Byernes Borgerskab, interesserede i at bryde Kirkens økonomiske Magt ved at kunne inddrage det stadig voksende Bisper- og Klostergods under Tronen og selv at overtage Stillingen som Kirkens øverste Myndighed. De frigjorde derved sig selv og deres Folk fra en udenlandsk Paves aandelige og økonomiske Magttryk og blev ogsaa kirkeligt Herre i deres eget Hus.

Ganske vist stivnede den reformatoriske Bevægelse i den følgende Tid i en ny, nu protestantisk Ortodoksisme og et fyrsteligt Statskirkevælde. I Pavens Sted var traadt Bibelbogstaven og Enevoldsfyrsten. Luthers Tanke om enhver Kristens almindelige Præstedømme og Menighedsdannelse af dem, som »i Alvor vil være Kristne«, blev ikke gennemført til Bunds.

Her knyttede Pietismens Fædre til, Spener med sine smaa aktive Fromhedskredse som arbejdende Surdej i Statskirkerne og Francke med sin store oplysende og opdragende Virksomhed, alt paa Reformationens evangeliske Grund.

Man har i nyere kirkehistorisk Forskning rubriceret denne nye kirkelige Strømning som Subjektivismens Reaktion overfor den forudgaaende Ortodoksis Objektivisme og tillige beskyldt den for at lede lige over i den følgende Rationalisme. Det vil dog vist være rigtigere i Stedet for denne ensidige, filosofiske Udtryksmaade at anvende en mere folkelig, sociologisk Begrebsdannelse og karakterisere Nybruddet enkelt saadan: Pietismen arbejdede for det enkelte Menneskes personlige Kristning, især Almuens, og førte herved et nyt socialt Lag frem til folkelig Bevidsthed. Den var de vakte pieti-

stiske Præsters Forsøg paa at naa den uoplyste Almue med Evangeliets Frelsestilbud og dermed dets frigørende og aandsdannende Kraft. Man tilsigtede en evangelisk Individualisering af Kristendommen, saa Troen blev det enkelte døbte Menneskes personlige Holdning og Livet kom til at leves i Overensstemmelse hermed. Dogmatisk stod Pietismen fuldt paa Reformationens Grund, men som folkelig Vækkelsesbevægelse naaede den videre Kredse og dybere Lag i Befolkningen end Fyrsternes Reform og øgede derved Folkenes sociale Frigørelse. Vi behøver herhjemme blot at pege paa Konfirmationens officielle Indførelse 1736, i Sønderjylland praktiseret allerede fra 1680'erne, og Almueskolens Begyndelse omkring samme Tid. Disse to folkedannende Faktorer er Pietismens Værk — den Tids Vej til menneskelig Frigørelse.

Statsmagten søgte naturligvis at fange denne religiøst betonede, men socialt revolutionerende Bevægelse i Folket ind under sin Kontrol. Under den pietistisk grebne Christian VI gjorde man den simpelthen til Statsreligion, oprettede 1737 det bekendte statspietistiske General-Kirke-Inspektions-Kollegium med enevældig Beføjelse og udstedte 1741 den berygtede Konventikelplakat, der lagde al Samfundspleje blandt de vakte ind under Statskirkepræstens Formynderskab. Ingen religiøs Sammenkomst af Lægfolk uden Sognepræstens Nærværelse.

Her rykker nu Herrnhutismen, Pietismens yngre, men selvstændige Søster, ind i Historiens Brændpunkt. Ogsaa den kom — ligesom Reformationens og Pietismens kirkelige Bevægelser — fra det i disse Aarhundreder kulturelt førende Tyskland. Dens Stifter, saksisk Rigs greve Nikolaus von Zinzendorf (1700—60), var opdraget i Franckes Halle og til at begynde med dennes fuldtro Lærling. Men hans Møde 1722 med de mæhriske Brødre, der som landflygtige fra deres katolske Hjemland Böhmen fik Tilladelse til at bosætte sig paa hans Godsomraade Berthelsdorf og her anlagde Menighedsbyen Herrnhut, gav ham et uudsletteligt Indtryk af en apostoliskpræget Lægmandskirke. Den ejede for ham at se under Statsmagtens Forfølgelse en nytestamentlig Menighedsbevidsthed. Den levede det eskatologiske Menighedsfællesskab, der var gaet tabt i den katolske Pavekirke og kvalt i Fødselen i den protestantiske Statskirke. Luther havde jo ogsaa hurtigt givet de tyske protestantiske Fyrster Lov til at slaa »Sværmerne« nydannede Menigheder og Bondealmuens sociale Opstand ned med Magt. Men Zinzendorf oplevede nu i Brødrekirken den (paany) korsfæstede og opstandne Herres levende Nærværelse i sin Menighed som

sit blivende jordiske Legeme og Redskab. Og naar han saa samtidig blev Vidne til, at katolske og protestantiske Teologer og i samme Skure lutherske og reformerte og nu ogsaa ortodokse i Wittenberg og pietistiske i Halle aabenbart saa deres fornemste kirkelig Opgave i gensidig at forbande hinanden i den saakaldte rene Kirkelæres Navn, da maatte det dog vist være paa Tide at faa Reformationen ført fuldt igennem, d. v. s. til den dogmatiske Fornyelse ogsaa at faa føjet den kirkelige, nemlig Evangeliets Menighedsdannelse.

Dette apostoliske Menighedssyn greb den fra Barndommen af religiøst bevægede Greve, eet af Kirkehistoriens nyskabende Genier, i Tidens Fylde og tændte en uudslukkelig Brand i hans Sjæl. Menighedens Grundvold maatte være og forblive Guds Lammet, den blodige Kærlighedshøvding fra Golgata. Men som Konsekvensen af dennes sonende Offerdød maatte der fremkomme en evangelisk Menighedsdannelse, den ophøjede og levende Frelasers eskatologiske Bolig paa Jord — paa tværs af alle ydre Kirkeskel og omfattende alle Kristi sande Venner Verden over. Altsaa den gamle apostoliske Una Sancta Ecclesia, den Ene Hellige Menighed paa Evangeliets universelle Grund — en evangelisk Katolicisme i Stedet for den romerske. Kristi Kors og kristent Fællesskab — Paaske og Pinse — maatte høre uløseligt sammen. Som Grundtvig taler om det i Pinsesalmen »Apostlene sad i Jerusalem« i et Par af Salmebogen udeladte Vers, indeholdende Samtalen om dem i Himmerig:

Gud-Fader, Han sagde: er det ei Nok
Til Fred og Fryd dernede,
Jeg sender din Kirke en Engleflok
At syng med Folk og bede!

Vor Frelser, Han svared: Du veed det bedst,
Hvorfor jeg paa Korset døde,
Det var for en glædelig Pinsefest,
Saa Hierter og Tunger gløde!

Luthers evangeliske Tro og Mæhrernes apostoliske Menighed smeltede da i Zinzendorfs Person og Værk under store Brydninger sammen til en Enhed og Helhed: Unitas Fratrum, Brødrenes Enhed, som de selv kaldte sig. Den sprængte baade Pietismens snævre Konventikel og Statskirkernes Tvangsvælde og blev til en verdensomspændende evangelisk Missionsbevægelse, et rensende Salt i de kristnede og et brændende Lys i de ikke kristnede Lande.

Det har i denne Forbindelse sin historiske Betydning at minde om det herrnhutiske Faktum, at Helligaanden paa Menighedens Synode

i Marienborn 1744 officielt blev anerkendt som »Menighedsmoderen«, ligesom »Lammet« var blevet udpeget til »Menighedshovedet« paa Synoden i London 1741. Protokollen fra Marienborn noterer herom følgende: »Efterdi Menigheden nu er naaet til den Lykke at anerkende den Hellige Aand som sin Moder med samme Klarhed, med hvilken den allerede i et Par Aar kender Lammet som sin Mand og Ældste, saa vil man nu paa en særlig Festdag deklarere den Hellige Aand som den sande Moder for Kirken og alle dens Menighedsarbejdere, medens den hidtidige Menighedsældstinde [Anna Nitschmann, sidenhen Zinzendorfs anden Hustru] kun er dens Vikar og Repræsentant.« Festen holdtes derefter den 26. Maj 1744, tredje Pinsedag.¹⁾ Jævnføres hermed kan et værdifuldt protokolleret »Tilbageblik over 24 Aar« af Menighedens Historie paa Synoden i Zeist 1746, hvori »Lammets Intronisering« 1741 betegnes som »punctum decisivum [den afgørende Kendsgerning] for vor Menigheds Evighed«, medens Helligaandens Deklaration 1744 som »Menighedsmoder« har inspireret os med de Formler, som vi skulde anvende i vor Tale og Omgang med den Hellige Treenighed, med vor Menighedsmand og med Kirken.«²⁾ Sluttelig skal hidsættes det prentede Vers, som afslutter Menighedens Diarium 1744:

Der HERR is nun und nimmer nicht
 Von seinem Volk geschieden,
 ER bleibet ihre Zuversicht,
 Ihr' Hoffnung, Heyl und Frieden,
 Mit Mutter-Händen leitet ER
 Die seinen stetig hin und her.
 Gebt unserm LAMM die Ehre.

Herrnhutismen er herefter i dens Grundsigte ikke, som visse af dens Modstandere har beskyldt den for, et sentimentalt, sekterisk Sværmeri, en erotisk betonet, selvkredsende Jesumystik. Den er tværtimod et aktivt, universelt, evangelisk Menighedssyn, som har taget det i de officielle Kirker ofte unkladte, men saa nødvendige Skridt fra 2. til 3. Trosartikel, fra historisk Paasketro til nutidig Pinsemenighed. Dens historiske Kald og Indsats blev Dannelsen af evangeliske Menigheder og det fremkaldte Menighedslivs utrættelige Pleje og dermed — paa tværs af de bestaaende protestantiske Statskirker — Reformationens tiltrængte Fuldbyrkelse. I Brødre menigheden skabtes bevidst Boliger og Redskaber for den ophøjede, men genkomne Kristus. Man ansaa sig selv som Virkeliggørelsen af Aabenbaringsbogens Filadelfia-Menighed: »Se, nu er Guds Bolig hos Menneskene.«

Fra dette nytestamentlige Menighedssyn, der søgtes virkeliggjort i

Menighedsbyen Herrnhut og efter Zinzendorfs Forvisning fra Sachsen 1736 en Overgang ogsaa i Herrnhag og ellers i Grevens vandrede Pilgrimsmenighed, kan der drages en lige Linje til de herrnhutiske Menighedskredse rundt i al Verdens Lande, som efter 1. Peter 1, 1 kaldes Diaspora: Menigheder i Adspredelsen. Allerede omkring 1749, men afgørende i Unitetsskrivelsen af 27. Jan. 1767 og siden paa Diasporaarbejder-Konferencen i Berthelsdorf 1785 klarlagdes Retningslinjerne for disse udplantede Menigheder og deres Ledere, specielt i deres Forhold overfor de Statskirker, de var plantede i. Hovedsynspunktet var Dannelsen af »levende Menigheder for Lammet« og Samfundslivets Pleje gennem regelmæssig Sjælesorg — med gennemført Loyalitet overfor de kirkelige og statslige Myndigheder paa Stedet. Kristen Kærlighed — og ikke religiøs Dømmen eller Disputeren — skulde bære Vidnesbyrdet om Kristendommens Sandhed, Kristi uforskyldte Kærlighed til Syndere; frem.

Der maa utvivlsomt have været noget apostolisk dragende over Herrnhutismens Menigheder i deres første Kraft og Kærlighed, imødekommende en utilfredsstillet Trang i Tiden. Kun det forklarer den uimodstaaelige Indgang, de trods Modstand fra Myndighederne og Gejstligheden som Helhed vandt overalt, ogsaa i de danske Lande. De kunde ikke afvises som Sekterisme eller Separatisme, men maatte efterhaanden anerkendes som Evangeliets gennemførte og levede Sandhed.

Pinsetid i Stauning Sogn. Gert Hansens Personlighed og Virke i Ribe Stift. Zinzendorf havde paa sin Rejse 1731 til Christian VI's Salvning i København stiftet Bekendtskab og Venskab i Rendsborg med Hertugdømmernes Generalsuperintendent G. J. Conradi (1728—47) og paa Hjemvejen i Slesvig ogsaa med Provst J. H. Schrader fra Tønder (1728—37), begge ledende Pietister. 1733 var Magister A. G. Spangenberg, siden Brødremenighedens førende Teolog, under sin Københavnsrejse paa Besøg i Tønder og Aaret efter Biskop D. Nitschmann med 4 Brødre paa deres Rekognosceringsrejse efter et egnet Sted for en ny Menighedsby. Grænselandet har, som naturligt er, fra gammel Tid været Indfaldsporten for aandelige Strømninger Syd fra. Og her fra Kulturbroen mellem Tyskland og Danmark og tillige fra Rigets Hovedstad, hvor Herrnhutismen havde vakt stærkt Røre fra Begyndelsen af 1730'erne, kan Rygtet om den nye kirkelige Bevægelse ogsaa have naaet Vestjylland, om ikke før — f. E. gennem Folk, som havde rejst eller tjent »sønderude« — saa med Separatisten J. Støvring, der efter

Fordrivelsen fra København 1734 en Tid 1734—1736) virkede i Hardsyssel.³⁾

Men den første Herrnhuter, som i Menighedsdannelsens Øjemed har berejst hele den jydsk Halvø, er Jyden *Gert Hansen*. Han fortjener en udførligere Omtale, bygget delvis paa hans egne nedskrevne Livsbekendelser,⁴⁾ som indirekte ogsaa turde give en vis Karakteristik af hans Pionergerning i Ribe Stift. Gert Hansen er født i et Skovfogedhjem i Nærheden af Kolding 31. Dec. 1695, gik i Kolding Latinskole, blev 1714 Student (fra Odense) og studerede Teologi ved Københavns Universitet. 1717 tog han som Huslærer til Oslo, hvor han med den pietistiske Stiftsprovst A. Hoff's Tilladelse ogsaa lejlighedsvis prædikede i Byens Kirker — under stor Tilstrømning og til megen Velsignelse, siges der. Han synes at have haft en Naadegave som Forkynder, hvad der ogsaa siden foreligger adskillige Vidnesbyrd om. 1724 kom han tilbage til sin Hjemby Kolding og opholdt sig her til 1727, antagelig som Hører ved Latinskolen, men ogsaa beskæftiget som Prædikant. Det var dog »rent moralske Aar«, dømmes han selv siden. En fast Præstegerning synes ikke at have draget ham, skønt han vides at have søgt et enkelt Sognekald, Lejrskov, i 1726. I Stedet blev han een af de første Lærere ved Københavns Vajsenhus ved dettes Opretelse 1727 og kom her under Forstanderen E. Ewalds Indflydelse. 1731 sendtes han sammen med J. O. Solthau paa en Studierejse til Halle og fik samtidig en Beretning om sit pietistiske Vækkelsesarbejde blandt Vajsenhusdrene offentliggjort i »Geistliche Fama«. Den religiøse Gæring i disse Aars København og i hans eget Sind bragte ham en Overgang i Forbindelse med C. Dippels Separatister, indtil han omsider fandt Sjælens Hvile i Herrnhutismen. I Efteraaret 1733 fik han paa Grund af sin Separatisme — efter at have været for Undersøgelseskommissionen — sin Afsked fra Vajsenhuset, opholdt sig derefter fra Oktober til Januar hos sin Ven, Vestslesvigeren S. Lintrup⁵⁾, der var Lærer ved Vallø Skole og Hospital. Sammen med ham, Vajsenhuslærer D. Piper og Læge F. W. Grothaus rejste han saa 1734 efter Paaske til Herrnhut. Dette betydningsfulde Vendepunkt i sit Liv omtaler han selv saaledes:

»Jeg gjaldt vel for et eksemplarisk Menneske, men, du kæreste, hvor aandeligt død, tom og forskruet var jeg dog samtidig. Tilsidst havnede jeg blandt Separatisterne. Og da min Informationstid var til Ende, vilde jeg ikke overtage noget Præsteembede. Ak, hvilket Monstrum var jeg vel blevet, hvis ikke Frelseren havde maget det saadan, at jeg blev bekendt med Brødrene og i Aaret 1734 kom til Herrnhut! Den kære Menighed havde Tid efter anden sit Besvær med mig for at finde ud af, hvad Frelseren kunde bruge mig til. Thi

hans egentlige Arbejde i min Sjæl, som endnu forestod, var paa det Tidspunkt langt fra fuldført. Denne udholdende Omsorg for mig har ofte bøjet og undret mig dybt.«

Allerede Aaret efter var G. Hansen sammen med D. Piper, der var Præstesøn fra Randers, paa sin første Rejse i Danmark. De kom over Stettin 7. Okt. 1735 til København, opholdt sig her en halv Snes Dage, hvor de søgte at retlede deres fordums separatistiske Fæller⁶⁾, og tog derefter begge til deres respektive Hjem i Kolding og Randers. G. Hansens 6 Ugers Ophold i Kolding førte til en vis Uro i Byen. Ungdommelige Elementer lavede et Par Aftener i Træk Opløb foran en Guldsmeds Hus, hvor han var i Aftenbesøg, og Præsterne i Byen polemiserede fra Prædikestolen imod hans Husbesøg, saa disse maatte indstilles. Nogle Rangspersoner, deriblandt Amtmanden, anmodede om at faa Lejlighed til at høre ham prædike, men Provsten var afvisende. Og G. Hansen var ikke utilfreds hermed, »thi Ordet er endnu ikke fuldbaaren i mig, som jeg mærker. Det ligger i Grunden hos mig, dog kun saaledes, at jeg ikke formaar at udtale det. Men jeg vilde gerne naa dertil ved vor kære Menigheds Forbøn og ydmyge Tilbedelse. Saa vilde jeg sammen med den med glad Mund og Hjerte love og prise min Frelser, Høvding og Herre.« Han følte sig altsaa endnu ikke grundfæstet i det herrnhutiske Menighedssyn. Men to Hørere ved Skolen, den senere Præst og Provst i Kolding M. L. Bakke (1746—67) og J. Kastrup, siden i Stepping (1738—77), skal være vundet for Herrnhutismen gennem disse Ugers Samvær med G. Hansen.⁷⁾

Ved Nytaarstid rejste de to Herrnhutere saa igen Syd paa. Paa Vejen tog de ind i Stepping, Hygum og Ribe, hvor der var pietistiske Vækkelser, gjorde, som det synes, ogsaa Ophold i det vestslesvigske Brede Sogn (i Abterp) og i Rinkenæs ved Flensborg Fjord.⁸⁾ De opsøgte ogsaa ellers undervejs vakte Kredse: i Flensborg, Husum, Frederiksstad, Horst, Altona, Magdeburg og Halle, hvor de traf O. Hersleb, forhen Præst ved Vartov. Ved deres Hjemkomst til »vort kære Herrnhut« har G. Hansen nedskrevet nogle Erfaringer fra denne Rejse, som kan sammenfattes saalunde:

1. Enhver Broder i Kristus vokser efter sin egen Naadegaves indre Linje og skal anerkendes og elskes som saadan. 2. Man skal derfor ikke efterabe sin Medkristen, hverken i hans Fortrin eller Fejl, men ved Guds Naade fuldbyrde sin egen Bestemmelse og derved lade Frelseren selv vinde Skikkelse i hver enkelt Kristen. 3. Muligt aandeligt Hovmod paa Grund af egen Begavelse skal ved Frelserens Forbillede omsmeltes til Hjertets kristne Ydmyghed. — Og han slutter disse Betragtninger, der i Zinzendorfs Aand bæres af dyb Respekt for kristen Individualitet, med følgende Bekendelse: »Saa smaat væk-

kes jeg af Satans Lænker til Ædruelighed og jeg længes efter en fuldstændig Frigørelse, saa den kære Frelser helt gør mig fri og til sin Ejendom, hvori Han alene virker med sin Naade. Dernæst følger jeg næsten hele Tiden, hvorledes vor Herres Jesu Kristi Fader og hans kære Søn vil vinde Skikkelse i mig og give sig levende til Kende, hvori den kære Menighed maatte staa mig bi med sin Forbøn og den Naade, som bor i den. Den store Gud og vor Frelser være lovet i Menigheden. Amen.«¹¹⁾

Disse redelige Ord tyder ikke paa Overspændthed, men paa Vækst til Mands Modenhed i Kristus, selv om den »fuldstændige Frigørelse« vilde vise sig at kræve sin Tid, nemlig Livet ud. Det synes, som om hans Forkyndergave har voldt ham visse Fristelser; men de blev overvundne i Menighedens regelmæssige Sjælepleje.

Den følgende Sommer (1736) var G. Hansen en Tur i Stockholm, hvor han mødtes med A. Grasmann og iøvrigt fra Königsberg var rede til at rejse med denne til Rusland.¹⁰⁾ Han var dog udset til et andet Hverv. Efter Ordination 7. Apr. 1737 paa Ronneburg i Wetterau sendtes han sammen med en Broder N. Mønich paa sin første Besøgsrejse til Norge, hvor han jo var kendt i Forvejen. Han samarbejdede heroppe med den kendte herrnhutiske Leder i Landet Catharina Maria Freymann, en Efterkommer af de gamle Mæhrere¹¹⁾. Hun skriver om Besøget: »Hans første Ord var om Lammet, Blodet og Menigheden«, altsaa om Korset og Menighedstanken i eet. »Han var meget optaget heraf, pegede hele Tiden paa Lammet og gav sig meget af med de Sjæle, der opsøgte ham. Og saaledes blev mange gennem ham bekendt med Menigheden. Vi takkede Frelseren og Menigheden for denne Broder, som har anvendt saa megen Troskab og Flid paa os. Biskop Hersleb lod ham ogsaa komme til sig og samtalede hjerteligt med ham.«¹²⁾ Hvor meget der skal lægges i den sidste Bemærkning, kan være tvivlsomt. Som bekendt var denne Kirkefyrste, der samme Aar blev Sjællands Biskop og Medlem af Kirkestyrelsen, ikke Herrnhuterne venlig sindet.

Paa Tilbagereisen 1738 har G. Hansen antagelig ogsaa besøgt vakte Kredse i Jylland, uden at noget nærmere herom kan oplyses. Men hans Brugbarhed i Menighedens Tjeneste fæstnedes aabenbart fra Aar til Aar. Han fik Tilladelse til at indgaa Ægteskab og sendtes saa igen til Norge, denne Gang sammen med sin Hustru, saa hver af dem efter Menighedens Reglement kunde tage sig af sit eget Køn i Sjæleplejen. Besøget vakte atter stort Røre i forskellige norske Byer og førte til Udsendingens Arrestation, endda under Næveslag. Forhøret foregik under stort Tilløb, men efter Søster Freymanns frimodige Henvendelse til Kongen gennem Hofpræst Bluhme blev han frigivet

til Udrejse af Landet. I en udførlig Beretning til Herrnhut skriver den forfulgte om Forhøret i Christiania bl. a.:

»Frelsen gav mig stor Naade til at svare paa alt med stor Frimodighed. Vi vandt ved hvert Svar; og alle stillede sig paa vor Side. Ikke faa har vidnet højt om, at mange Prædikener ikke havde kunnet udrette det, som Tilhørerne følte herved. Jeg tænkte ved mig selv, om ikke Menigheden mon anede, hvordan vi stod i det. Næste Dag fik vi vor Dom. Jeg skulde betale 4 og Søster Freymann 8 Rdl. i Bøde. De spurgte, om jeg vilde appellere. Jeg svarede: Nej! Hvo der tager min Kjortel, ham giver jeg ogsaa min Kappe i Tilgift. De sagde, de vidste, at det var min Religion.«¹³⁾ Og Catharina Freymann følger til: »Med hvilken Frimodighed vidnede han dog, saa man maatte undres.«¹⁴⁾ Da G. Hansen første Gang var traadt ind i hendes Stue, »saa han ud mere som en Tigger, saa daarligt gik han klædt; men for mig var det, som saa jeg en Engel.«¹⁵⁾

Det følte, som om de apostoliske Tider med deres levende Fællesskab under Statsmagtens ydre Tryk var vendt tilbage.

G. Hansen rejste hjem over Jylland, hvor han besøgte Biskopperne Brorson i Aalborg og Hygum i Aarhus. I Kolding var han ikke velkommen i sin Broders Hjem paa Grund af sin Hustrus høje Graviditet og maatte haste til Stepping, hvor de blev i over et halvt Aar i Pastor Kastrups gæstfrie Hus. Han følte stadig sin kristne Ufuldkommenhed og manglende Hvile i Naaden. Men hans Hjemstavn Jylland ligger ham nu stærkt paa Sinde.¹⁶⁾ Og saa foretog han da herfra i Foraaret 1740 sit afgørende Fremstød i Hjemlandet, der denne Gang førte ham til Vestjylland. Desværre er Beretningen herom ikke særlig fyldig.¹⁷⁾ Truels Nissen fra Stepping¹⁸⁾ ledsagede ham. I Holstebro informerede en Rytter Kristen dem om vakte i Sdr. Nissum. De tog derud og fandt »93 vakte«, som lededes af en Skrædersvend i god Forstaaelse med Sognepræsten. Vækkelsen her og i Nees skyldtes Separatisten Støvrings Virksomhed, hvem G. Hansen giver Skudsmaalet »den bedste blandt de Separatister, jeg har kendt, eftersom han kun søger Sandheden og slet ikke er stejl.« En typisk herrnhutisk Bedømmelse, der lægger Vægt paa den redelige Sandhedssøgen fremfor den paastaaelige Dømmen. Næste Station paa Vejen er Ringkøbing, hvor Kapellan M. Andersen (1739—41) opsøges. Denne havde under sin Studietid i Jena 1736 besøgt Herrnhut, var maaske endda kendt med G. Hansen og aabenbart herrnhutisk indstillet. Han arbejdede »smukt, muntert og ikke uden Velsignelse«, noteres der. Ogsaa hans Efterfølger J. H. Bøgvad (1741—55) skal have været herrnhutisk.¹⁹⁾ Et for Eftertiden betydningsfuldt Resultat bragte G. Hansens Ophold og Forkyndelse i Byen, idet en førende Købmand blandt Kapellanens vakte, P. Isager,²⁰⁾ blev vundet ved denne Lejlighed og siden aarligt besøgte Stepping.

1751 købte han Godset Hindsels paa Thyholm, der derefter blev fast Tilholdssted for de rejsende Diasporabrødre. Hans eneste Datter Maria blev 1770 gift med Diasporalederen Jonathan Briant i Flensborg, Christiansfeldts senere Grundlægger.²¹⁾

Ind under Pinse naaede G. Hansen derefter til Stauning Sogn ved Ringkøbing Fjord, hvorhen han »især længtes efter at komme«, da denne Menigheds Ry længe var gaaet Landet over. Den pietistiske Vækkelse i dette Sogn skrev sig fra Sognepræsten P. N. Wedel (1722—38), der var barnefødt i Døstrup Præstegaard i Vestslesvig og havde været E. Ewalds Medarbejder derhjemme efter deres Hjemkomst fra Jena omkring 1718. Den lededes nu i samme Spor af Efterfølgeren A. K. Balslev (1738—87), der var opladt overfor Herrnhutismen. Fra 11.—28. Maj, Pinseberedelsens Tid med Johannesevangeliets Skærtorsdagssamtaler om den genkommende Kristus som Søndagstekster, var den vidt berejste og prøvede Herrnhuter i Stauning. Han gik frit omkring i Sognet med dets »102 vakte«, der lededes af »4 Brødre« som Præstens Medhjælpere, og prædikede tre Gange i Kirken. At han har følt sig særlig vel og taknemlig under Opholdet her, vidner hans følgende Bemærkninger om: »Paa dette Sted har Frelseren givet mig al Frimodighed paa Prædikestolen; thi jeg havde en Følelse af, at de forstod alt, hvad jeg kunde sige dem, og de kunde modtage det altsammen ... Ved mine Besøg fra Hus til Hus fik jeg en saadan Frimodighed til at tale med alle og enhver, at det var mig selv til Forundring.«

Situationen turde have været den, at hans pietistisk vakte Tilhørere i deres lovprægede Kristendomssyn aabenbart har haft Brug for Herrnhuterens mildere, evangeliske Forkyndelse og broderlige Sjælesorg. Den herrnhutiske Tale, der ikke dømte til Helvede, men kaldte til Himmerig, har bragt dem en kristelig og dermed ogsaa menneskelig Frigørelse. Her var ikke blot Pietismens Tugtemester til Kristus, Loven, endsige da Ortodoksismens aandsdræbende Bogstav, men Evangeliets genkommende Kristus lyslevende til Stede. Og til »de ængstede Samvittigheders« Lise har Herrnhutismen saa efterhaanden vokset sig ind i Pietismens Sted.

Denne Udvikling i Stauning Sogn kendetegnes typisk ved, at Balslevs Efterfølger blev Herrnhutereren L. G. Brøllund (1787—1815).²²⁾ Han var selv Vestjyde, født 1755 i Sdr. Røjklit ved Ringkøbing, og havde faaet sin herrnhutiske Paavirkning under Studietiden i København, hvorefter han blev Huslærer i et Par herrnhutiske Præstehjem, L. Boesens i Rynkeby og P. Saxtorphs ved Skt. Nikolaj i København.

Efter 1783—85 at have været som Skibspræst i Østen blev han 1787 kaldet til Stauning. »Han samlede ... en elsket Menighed om sig, var ... afholdt af de fleste, især af dem, som han ved Daab og Konfirmation havde indviet og indledt i Herrens Menighed«, siger hans Biograf. Betegnende for hans herrnhutiske Stade er de johanneisk farvede Ord fra hans Afskedsprædiken 1815: »Kærlighed er Sjælen i vor Kristendom«. Den »drog Guds Søn fra Himlen, ... drager os til Gud i Himlen, ... er Lovens Opfyldelse. Hvor der er sand gudhengiven Kærlighed, der bliver det tredje, Efterfølgelsen, let at udøve.« Bemærkelsesværdig er ogsaa hans pædagogiske Evne, som hans Levnedstegner ikke mener kan stamme fra Herrnhutismen. Jo netop, Herrnhuterne var i høj Grad førende Pædagoger i J. A. Comenius' banebrydende Spor. »Der var noget barnligt og muntert i hans Natur, som gjorde, at han saa let kunde vinde de unges Hjerter og befandt sig saa vel i deres Selskab.«²³⁾

Af Brøllunds rimede Sange skal gengives et Par typiske Vers, et dogmatisk:

Kom, elsk, kom, kys din Sjæleven,
som gav sig ud i Døden hen,
at frelse dig af Vaade.
Det Naade var, at du blev skabt,
men du forløst, som laa fortabt,
det er langt større Naade.
Et Bliv gav Liv for dig skabte, men fortabte,
da han døde, Jesus, Livsens Førstegrøde.

og et pædagogisk:

Naar et Barn skal altid kues,
bliver ofte det forsagt.
Naar det daglig revses, trues,
altid føler Overmagt,
hvor kan skyldfri Munterhed
hos et Barn da finde Sted?
Villig Lydighed og Sang
trives daarlig under Tvang.

Fra dette Fremblik over Udviklingslinjen i Stauning Sogn vender vi tilbage til ham, der var Herrnhutismens Vaarbringer paa disse Egne, G. Hansen. Om Nabosognet Skern, der senere blev et Centrum for Brødremenigheden, bemærker han, at der fandtes »38 vakte«, men de havde »liden Grund«, hvorved vel skal forstaaes, at de savnede Evangeliet. Deres læge Leder, Pietisten Mikkell Knude, har sandsynligvis ikke fundet det herrnhutiske Budskab strengt nok. I Ribe besøgte Høreren J. Kinast,²⁴⁾ før den rejsende Herrnhuter atter naaede til Stepping.

Dermed var G. Hansens Menighedsgerning afsluttet i hans Hjemland. Et Pinsevejr havde fulgt ham paa hans Vej, ogsaa gennem Ribe Stift. Man skulde synes, at han havde haft de bedste Forudsætninger til at fortsætte og uddybe det begyndte Værk. Men han sendtes samme Aar fra Brødrekolonien Pilgerruh i Holsten til Lifland og fulgte en Overgang som Guvernøren General von Kampenhausens Hofpræst med til Finland. Fra 1746 fik han sit Arbejde i forskellige sachsiske Menighedskredse, sidst, fra 1751, ved Pigeskolen i Berthelsdorf, hvor han efter sin første Hustrus Død indgik nyt Ægteskab med Anna Kastrup, en Søster til Stepping-Præsten. En Brystsyge endte hans virksomme Liv i Herrnhut 6. April 1758.

Til afrundende Karakteristik af G. Hansens religiøse Aand og Virkemaade skal fra hans selvbiografiske Optegnelser endnu tilføjes, at han fra sine senere Aar beretter om gentagne aandelige Højtryksperioder, der formentlig i Forbindelse med Nedtrykthedstider har præget hans Sind og Livsgang som Helhed. Ved Hjemkomsten fra Lifland bekender han:

»Jeg fandt mig skyldig i alt og Tanken herom holder mig endnu nede i en lægende Skyldfølelse. I de Ting, som blev mig overdragne, er alt gjort daarligt, om ikke endda til Skade. Frelseren har haft et ret ubehændigt Menneske i mig. Ak, hvor ofte er det faldet mig i Tanke! I Begyndelsen af Oktober 1747 gik min Hustru saligt hjem, og mod Slutningen af dette Aar kom jeg paa det rene, ind i det Element, hvor fattige Hjerter befinder sig saa vel. Jeg lærte Forsoneren af min Synd nøjere at kende, kunde nu trøste mig ved Ham som min Frelser, vilde ikke unddrage mig fra nogen Skyld, men kun vide af mig Tilgivelse. Intet var Hvile for mit Hjerte uden Han. Den nye Aand fra Jesu Sidesaar [i »Signings«-Tiden] var mig nær. Al min Kummer og Møje var borte, og hans salige Aand viste sig føleligt ved Dag og Nat.« — Tre Aar senere fik han ved en Tale af Zinzendorf om Gud Fader [!] »en ny Naade . . . , saa jeg derefter en Tid lang levede i en bestandig Fornemmelse af, at man kunde omgaa ham saa menneskeligt.« — Ogsaa hans nye Ægteskab gav ham en ny Opstemning. »Det følte, som var Han traadt ind iblandt os, levede sammen med os, tog sig af os i alt baade i det ydre og det indre . . . Jeg fornam Herrens Flamme i mit Indre. Engang blev mine Sjælskræfter saa stærke og muntre, at nogle kære Venner blev bekymrede for, at det kunde gaa for vidt. Men derfor blev der Gud ha' Lov Raad. Jeg blev atter reduceret til en fattig Sjæl, som kun søgte sin Næring i Jesu Person, hans Lidelse og Saar, for at leve i hans Blods Element som Fisken i Vandet. At nyde hans Kærlighed, at være helt viss paa hans Tillid er noget ganske andet og uendeligt mere end at kende alle Dybder, Højder, Vidder og Bredder. Ak, hans Person er alt!«

Disse Bekendelser vidner om et aandeligt bevæget, men i sin Rod sundt og stærkt Kristenliv. Hans følelsesbestemte Temperament var blevet omsmeltet til missionerende Naadegave. I ham havde Herrnhutismen faaet sit Pinsebud i Ribe Stift, en evnerig og nyskabende

kristen Skikkelse, vokset af den jydsk Muld og grebet af Kristi Evangelium. Det var utvivlsomt hans danske Modersmaal, Landsmandskabet, i Forbindelse med hans brændende Menighedsaand, der gav ham Indgangen blandt vore Fædre, saa mangan jævn Almuesmand Aar derefter blev ved at tale om »det uudslettelige Indtryk, G. Hansen havde gjort paa ham«, nedfældet i adskillige Levnedsløb. Et Par indfødte Lægmænd, den omtalte Rytter Kristen fra Holstebro og en Skræder Jep Madsen fra Frørup fortsatte ved Rejser i de næst følgende Aar hans Menighedsgerning i Jylland.

Sjælepleje i Ribe Bispegaard. Mødet mellem A. Grasmann og H. A. Brorson og dets Følger. Den herrnhutiske Pinse, som G. Hansen og hans Hjælpere havde bragt til Jylland, førte 1742—44 til et foreløbigt Forsøg med Ansættelse af et fast Diasporaarbejder-Par paa Randers-Egnen, hvor der virkede to herrnhutisksindede Præster, H. Krogstrup i Haslund (1733—46) og M. Poulsen i Harridslev (1736—46). Det blev den norskfødte Skomager Vitus Bering Handrup og hans sjællandske Hustru Maria, født Brun. Men paa Grund af Handrups Uegnethed, der ogsaa førte til visse Uoverensstemmelser, og Kirkestyrelsens Forbud mod alle udenlandske Emissærer hjemkaldtes han igen uden at faa nogen Afløser.²⁵⁾

Herrnhut-Ledelsen planlagde endvidere i disse Aar Anlæggelsen af en Menighedsby i de danske Lande, for at hindre den af Myndighederne ildesete Rejsen ud af Landet til Menigheden i Tyskland. Planen blev drøftet paa Synoden i Marienborn 1744 og overdraget Societetslederen L. Prætorius i København til Forhandling med de danske Regeringsmyndigheder, men afvistes her som uønsket.²⁶⁾ Vinden var blevet Herrnhuterne haardt imod i Danmark, dels paa Grund af den pietistiske Greve C. E. Stolberg-Wernigerodes fortsatte zinzendorffjendske Indflydelse paa Kongen, dels foranlediget af nye Separatist-Uroligheder i Drammen 1741 ved Zioniternes Leder Simon Bølle. Myndighedernes stigende Uvilje — vel mest fremmet gennem Biskop Hersleb — kom til Udtryk i en Række Forordninger i Aarene 1744—46, som skulde sætte en Stopper for Trafikken til og fra Herrnhut og tillige holde separatistiske Tendenser i Statskirken nede.²⁷⁾

Men Hertugdømmerne, Kongens »tyske« Lande, var i det Stykke — som ogsaa ellers — friere stillet end Kongeriget, i hvert Fald i Praksis. J. Kastrup i Stepping fik saaledes 1743 Tilladelse til at besøge Herrnhut, medens J. Mygind i Dreslette Aaret efter fik bestemt Afslag paa sin indstændige og gentagne Ansøgning om Rejseorlov til

Herrnhaag til »Rekreation for Legeme og Sjæl«, og Stiftsprovst Gerner i København blev 1747 endda afsat paa Grund af hans herrnhutiske Ideer. 1745 ansattes flere faste Diasporaarbejder-Par i Sønderjylland, A. Grasmann i Stepping (1745—52),²⁸⁾ Zeidler i Burkal (1745—50),²⁹⁾ J. J. Wagner i Frederiksstad (1745—52).³⁰⁾ Grasmann, den betydeligste af dem, fik overdraget Ledelsen af hele den danske Diaspora. Vel med Henblik paa Sprogvanskelighederne fik han for de første Aar tildelt en Dansker som Medhjælper, nemlig H. G. Gerner, som 1745—47 berejste Jylland og Fyn.³¹⁾ Ogsaa to andre Brødre, Christensen (fra Aalborg?) og Meissner, rejste paa den Tid i Jylland.

En særlig historisk Interesse knytter der sig nu til *Grasmanns* snart følgende Besøg hos Biskop H. A. Brorson i Ribe.³²⁾ Denne var ved sin Tiltrædelse 1741 blevet stillet midt ind i disse Aars frembrydende herrnhutiske Røre. Som en af Pietismens Bannerførere og nu Statspietismens betroede Tilsynsmand i Ribe Stift maatte de Spørgsmaal, som rejstes i de vakte Kredse mellem en pietistisk og en herrnhutisk Kristendomsforstaaelse, have hans levende Interesse. Af hans aarlige Visitatindberetninger fra disse Aar³³⁾ ser vi da ogsaa, at han 1743 er bedrøvet over den »Difference« i Forkyndelsen, som er opstaaet mellem Pietister og Herrnhutere — Retningerne ganske vist ikke navngivne, men tydeligt mente. Begge Parter har som »redeligsindede« Kristne hans hele Hjerte, selvom han maa tage Afstand fra »diverse [herrnhutiske] Talemaader, som giver Aarsag til Misforstaaelse og Partier . . . til ikke liden Hinder for Ordets Fremgang eller Besværing for retskafne Lærere [Præster] og særdeles Bisperne.« Men han »har til den barmhjertige Gud den visse Tillid, at han ogsaa herudi skal lade os bære Sejer i Christo . . .«, saa Uoverensstemmelsen »ved en christelig Tolerance og uophørlig Overbevisning af Guds allerhelligste Ord skal blive forvandlet til desto større og meere grundet Eenighed og Kierlighed iblant de retsindige.«

Dette Indtryk af »Uenighed iblant dem, som vil være Fredens Børn«, har siden forstærket sig i Biskoppens Sind, som det fremgaar af Indberetningen for det følgende Aar 1744. Han anerkender her de vakte Kredses »Alvorlighed« i Kristenlivet, men sørger over »en bedrøvelig Splidagtighed« i Meningerne blandt dem, hvilket kun kan tjene »de forblindede Verdensbørn« til »Støtte for deres kødelige Sikkerhed« og Foragt for Præstestanden. — Indbyrdes kirkelig Spaltning kan vel ogsaa kun kaldes kirkelig Synd og fører til Svækkelse og maaske Død. At Biskoppen naturligvis fastholdt sit pietistiske Syn overfor det herrnhutiske, fremgaar af Diasporaarbejder Zeidlers Be-

mærkning fra sit Besøg 1747 hos A. N. Henriksen i Nr. Farup (1738—53): »For 4 Aar siden har Biskoppen i Ribe været stolt af ham og sagt: Nu, Gud ske Tak, at jeg til alt Held dog beholder ham, de andre Præster løber alle efter Herrnhuterne. Jeg har det Haab til ham, at han er klogere, og at jeg vil beholde ham blandt mine Meningsfæller.« Men, fortsætter Zeidler, »et Aar derefter var min Henriksen allerede erobret« og knyttede nær Forbindelse med Stepping.³⁴⁾ Det skulde altsaa efter Biskoppens Teologopfattelse være lidt naivt at følge Herrnhuternes nytestamentlige Lægmandstale.

Aaret 1745 bragte ogsaa Kvægpestens Landeplage og dermed fornyede Overvejelser om Guds Vredes Hjemløgelser af Menneskers Synd.³⁵⁾ Hertil kommer, at Brorson i sine første Bispeaar førte en bestandig Kamp for Indførelsen af den anordnede pietistiske Katekismeforklaring ved E. Pontoppidan og herunder kom i pinlig Strid med den ortodokse Præst N. Tøxen i Verst, der konstant nægtede at indføre Pontoppidan og senere blev afskediget.³⁶⁾

Alt dette turde have medført en Overbelastning af den samvittighedsfulde og pligtopfyldende Biskops Sind og har været medvirkende til, at den følsomme, legemligt sarte Mand ved Nytaarstid 1746 faldt i en svær Neurose — »en haard og langvarig Sygdom« siger han selv —, saa han var ude af Stand til at visitere i dette Aar ud over 3 Sogne i August Maaned. Sygdommen medførte svære religiøse Anfægtelser, som Brorson heller ikke ellers var ukendt med. Legemet trængte til og fik ogsaa »Medicin og Stilhed«, men Sjælen længtes efter Sjælepleje, den »indbyrdes Samtale og broderlig Trøst«, som Luther engang kaldte Sjælesorgens (tredje evangeliske) Sakramente.

Den anfægtede Biskop har aabenbart ikke vidst andet Raad end at sende Bud efter Herrnhuter-Lederen Grasmann i Stepping, om hvis Erfaring i Sjælesager han maa have hørt, maaske gennem Præsten i Nr. Farup. Selve Herrnhutismen var Brorson jo allerede kendt med fra sin Tønder-Tid, hvor han vil have mødt de ledende herrnhutiske Udsendinge paa deres Besøg i Byen. At han dengang til en vis Grad har følt sig samstemt med deres Syn, turde fremgaa af et Brev, som J. C. Ambders, Præst paa Helgoland 1734—39, siden til Brødremenigheden, skrev 1735 til N. Brorson i Bedsted, hvori læses følgende: »Især er jeg bleven fuldstændig enig med Deres Hr. Broder i Tønder om det Punkt, at Bodsvækkeren Johannes ikke kan gøre Sagen ud, men Sjælene maa ogsaa føres rigtig hen til Kristus Jesus; og det lader sig ikke gøre ved noget andet end Forbarmerens Rigdom eller, kort sagt, ved Evangeliet i egentlig Forstand; ellers kommer der ingen Levendegø-

relse ud af det . . . Ak, Naade! Alt maa dog naas ved Naade; ellers bliver man ved de første Rørelser og bliver siddende i Fængslet hos Johannes.«³⁷⁾ Brorsons Salmeharpe har ogsaa herrnhutisk klingende Streng, selvom han ikke behøver at have haft direkte herrnhutiske Forlæg. I Jesuskærligheden er der dog den betydningsfulde Forskel, at Bruden i Herrnhutismen altid er Menigheden eller i hvert Fald den enkelte Sjæl set i Relation til denne — som hos Profeterne og Apostlene —, medens Brorson i Lighed med Mystikerne efter Højsangens Forbillede tænker paa den enkelte troende isoleret og undertiden kan forlade den religiøse Sfære og glide over i profan Erotik.³⁸⁾

Grasmann var ved Biskoppens Brevbud lige kommet hjem fra en Rejse til København, hvor han i Professor J. F. Reuss' Hus havde truffet den fra Tønder stammende Hofpræst J. B. Bluhme, hvem han havde forklaret »Hensigten med sit Ophold i Landet« der hen, »at alle Sjæle fik en ny Kjortel«, hvorved han naturligvis har tænkt paa Pietisternes tiltrængte herrnhutiske Iklædning. Han tog straks afsted til Ribe, hvor han efter Opfordring blev i flere Dage. Han kunde vel ogsaa næppe tænke sig et mere forjættende Hverv end saa snart efter sin Ankomst at blive tilkaldt af en af Landets ledende Kirkemænd. Vi skal høre hans historisk værdifulde Beretning herom til Herrnhut, der indgaar i et almindeligt Diasporabrev fra Stepping. Han forefandt Biskoppen i »særlige Omstændigheder« og skriver saa videre:

Han faldt mig straks om Halsen og fortalte mig sit Hjertes Anliggender, hvorledes han nu i 14 Dage havde lidt af en særlig Sygdom, og derved var hans Sjæleangst mangen Gang saa stor, at han ikke kunde holde sig til noget, heller intet Menneske kunde trøste ham, og han var især meggt ængstet og plaget ved den Tanke, at han havde begaaet Synden mod den hellige Aand, fordi han havde været Brødrenes Fjende. Heri kunde han dog ikke erkende sig skyldig. Han sagde, jeg har altid elsket dem og holdt dem for Guds Børn, og hvad jeg ej har indset af deres Handlinger, det har jeg ladet staa. Han bad mig blive nogle Dage hos ham og tale ganske aabenhjertigt med ham, hvilket jeg ogsaa gjorde. Hans Tilstand er følgende: Han har engang været vakt og er straks derefter kommet i Bispeembede; dér har alle elsket og æret ham, og han har ladet det behage sig vel; i denne lunkne Tilstand har han tilbragt mange Aar, og nu vil Frelseren hjælpe ham til at finde sit Hjerte og gøre ham til en Synder. Derover er han kommet i Forvirring. Jeg sagde ham alt, som jeg saa det. Han tror, det er saaledes, og at Hemmeligheden om Lam, Blod og Vunder endnu er tillukket for ham. Han fik mange Gange et Blik paa et Minut i Vunderne, at de ogsaa er slagne for ham og endnu staa aabne, men han kan endnu ikke glæde sig derover. Frelseren har sikkert noget for med ham. Jeg beder Menigheden tænke paa ham.«

Ved Bedømmelsen af denne overraskende Beretning om et betydningsfuldt Møde mellem Pietismen og Herrnhutismen i Danmark maa

det huskes, at Biskop Brorson under det flere Dages Samvær var syg baade paa Legeme og Sjæl, og at Skriftefaderen Grasmann i sin knappe Gengivelse af Samtalerne anvender den gængse herrnhutiske Sprogbrug. De brugte Vendinger bør derfor i nogen Grad justeres og naturligvis forstaas ud fra den foreliggende Situation. Men sker det paa en uhildet Maade, synes der heller ikke at være noget mærkeligt hverken i Samtalens Forløb, hvis enkelte Replikker til Dels kan høres ud af den friske Gengivelses Formuleringer, ej heller i dens Facit. To redelige Kristne mødes i Bøn for Kristi Ansigt under Samtale om Sjælens dybeste Anliggender. Da falder saavist Stand og Værdighed, Sprog og Nationalitet, og tilbage bliver kun Mennesket i dets Hjælpeløshed og Medmennesket som Kristi lyse Sendebud i Mørket. Jeg skal forsøge at eftertegne Situationen og fremhæve de afgørende, af mig justerede Udtryk:

Brorson er *forpint* over, at han som Kirkestyrelsens ledende Embedsmand paa Stedet, paavirket af sin Bispebroder i Aalborg, undertiden har maattet vise en vis *Uvilje mod Herrnhuterne* og derved maaske er kommet til at *modsiges den Sandhedsaand*, som han var overbevist om talte ud af deres Vidnesbyrd. Men personlig véd han med sig selv, at han altid har været *forstaaende indstillet* overfor Bevægelsens Hovedsigte: Vækkelsen til personlig Menighedskristendom, selvom han ikke altid har kunnet følge den i Enkeltheder, særligt ikke i nogle af dens nye dogmatiske Billedbegreber. Grasmann paa sin Side ved af Erfaring, at et *vakt Menneske*, som tilmed paa Grund af sine Evner og sin Brugbarhed *forholdsvis hurtigt* er kommet i *ledende Stilling* og er blevet Genstand for almindelig Hyldest, *let paany kan falde i Lunkenhed* og derfor kan trænge til at *finde sig selv igen* som Synderen og den korsfæstede som Frelseren. Herrnhutismen afviser nemlig den pietistiske, men ubibelske Opfattelse af Omvendelsen som et absolut Eengangsfaktum og holder paa en daglig Fornyeelse og Vækst i Naadestanden paa Daabens Grund. Kun Kristus er fuldtro Ven, Mennesker tit og ofte troløse. I Tilfældet her saa Herrnhuteren godt, at *den betingelsesløse Naades Tilbud* til den anfægtede Synder *kæmpede med Pietistens Krav* om visse menneskelige Betingelser for at kunne hvile i Troen paa Guds fulde Naade i Kristus. Men han var ogsaa Vidne til, at *Sandhedsaanden vandt gradvis frem* i den anfægtedes Sind, selvom der altid skal en vis Tid og Tilvænnen til for at komme fra Anfægtelsens Mørke ind i Troens fulde Lys. Men det er *netop saadanne stridende og prøvede Sjæle, Menighedens Herre kan bruge* til særlige Opgaver.

Grasmanns broderlige Sjælesorg overfor den anfægtede Brorson har formentlig heller ikke været forgæves, men virket til Fornyeelse og Stadfæstelse i Troen. Den har vel ogsaa bekræftet Biskoppen over Ribe Stift som Herrnhuternes fortsatte Ven, dog stadig med visse Forbehold. Zeidler skriver saaledes om sit Besøg i Ribe nogen Tid efter: »Biskoppen er for saa vidt dog en ret indstillet Mand og den bedste blandt de andre. Han har engang i sin Sygdom været ganske ret indstillet, men han har igen slaaet om, dog har hans Broder i Aalborg megen Skyld heri. Nu klager han sig vel nok ved Lejlighed, men han bliver derved. Han foregiver ikke at kunne anderledes, og da er der ganske vist daarlige Udsigter.«³⁹⁾ Herrnhutisk Partigænger kunde Biskoppen givetvis heller ikke blive. Men fra Ledelsens Side har man siden hen regnet med ham som en forstaaende Tilsynsmand, som det f. E. ses af E. Ranzaus haandskrevne Skitse af »det nordiske Diasporaarbejdes Historie til 1769«. Heri mindes Biskop Brorson i Ribe, »som allerede forud ikke havde været uden Velsignelse i det Slesvigske«^[!] og Pastor Bakke i Kolding, Nørrejylland »to mod Sønderjylland grænsende Hovedbyer«, som »Redskaber til store Vækkelser« i hver deres By og Egn.⁴⁰⁾ Og Grasmann skriver i et Brev fra 1748, at de mod Herrnhuterne udstedte Forordninger ellers har gjort de jydsk Præster forsagte, »men de her i Ribe Stift under Biskop Brorson er helt anderledes. Hele Eggen har sin Tilflugt i Stepping. Medens de lærde strides, gaar vi med Lammets Blod hele den Mark igennem, som Vunder-Floden endnu maa gennemstrømme.«⁴¹⁾

1745 kom i Brorsons Bispetid Bornholmeren M. Nexøe, der aabent bekendte sig til Herrnhutismen, til Vorbasse. Ved hans Død 1755 blev Efterfølgeren »mod Forventning, men ved Biskop Brodersens anbefaling« ogsaa en Herrnhuter, nemlig Vestslesvigeren J. Ewald,⁴²⁾ der siden gennem mange Aar stod som en ledende Herrnhuter-Præst i det vestslesvigske Hviding. M. Nexøe havde været Lærer ved Vajsenhuset og i Stiftsprovst Gerners Hus, var derpaa af Kirkestyrelsen sendt som Kateket til Drammen, for at retlede det zionitiske Separatistrøre dør. Han udførte sit Hverv i herrnhutisk Sjælesørgeraand, forstaaende og imødekommende, saa han endda blev beskyldt for selv at være en Sværmer og derfor 1744 hjemkaldt. Om hans herrnhutiske Indstilling vidner et Brev til Herrnhut fra 1744, hvori han bl. a. skriver:

Naaden arbejder med Magt paa at gøre mig til en fattig Synder. Min Selvkærlighed og Selvklogskab har foraarsaget mig mange Smerter og Melankolier. Og skønt mit Hjerte ofte har været trodsigt og fjendtligt, har det

naadige Lam dog altid holdt Øje med mig. Brødrene har beskæmmet mig ved Evangeliet om den frie Naade i Kristi Blod og ved deres muntre og levende Omgængelse, idet jeg paa deres Ansigter har kunnet læse deres indre Velvære; og jeg har som en gudløs maattet kaste mig ned ved Jesu Fødder. Intet har kunnet tilfredsstille mig uden Jesu Blod. Deraf er mit Hjerte nu nogenlunde antændt, og ved Fornemmelsen af min Fattigdom og Nøgenhed har jeg følt et heftigt Begær efter Jesu Blod. Jeg faar hver Dag mere at se, hvad der bor i mig; dog finder jeg ogsaa Lægedom derimod i Jesu Saar.«⁴³⁾

Nexøe tog sig i Vorbasse stærkt af Ungdommens Undervisning og saa ogsaa Frugt af sin Forkyndelse.⁴⁴⁾ Et svageligt Helbred lagde ham dog tidligt i Graven.

Biskop Brorson kunde i sine Visitationsoversigter ogsaa senere hen komme tilbage til Spændingen mellem Pietisme og Herrnhutisme og da (1758) konstatere som bekendt, »at der er opkommen en Dissensus og Disharmonie i Henseende til den sande Christendoms Førelse.« Men han mener nu, at Konfirmationsforberedelsen og de indførte Katekisationer i Kirkerne, der i deres friere Form jo gav lettere Adgang til Sjælesorgssamtaler, kan forebygge og læge Uoverensstemmelsen. Og han trøster sig med, at »dem, som ere redelige, kand hans Ild, som rensar Levi Børn, i sin Tid lettelig sammensmelte.« Og denne Sammensmeltning maatte blive end mere nødvendig overfor den nu frembrydende »Naturalisme« (1759), »den atheitiske, ja antichristelige Sæd« (1762), som det viste sig, at den herrnhutiske Menighedskristendom var bedre i Stand til at imødegaa end den pietistiske Konventikel. Brorson tør derfor siges — paa tværs af Kirkemyndighedernes officielle Indstilling til Herrnhutismen — som Kirkeleder at have været i Pagt med den Fremtid, der langsomt banede sig Vej i Tiden. Vi maa derfor overfor L. J. Kochs Forsøg paa at gøre Afstanden mellem Brorson og en negativ opfattet Herrnhutisme saa stor som mulig give Elle Jensen Ret i hans Bedømmelse af Forholdet, naar han om Brorson siger: »Navnlig var det ham imod at strides med Herrnhuterne, med hvis Livsindstilling han i meget samstemmede, men hvis særlige Metoder og Udtryk han ikke kunde tilegne sig.«⁴⁵⁾

Diasporaarbejderne fra Sønderjylland kunde ogsaa trods Forbudet uhindret rejse ind i Ribe Stift, blot de gik lidt stille med Dørene. Officielt kom de naturligvis ikke som Herrnhuts Udsendinge, hvad jo stred mod Landets Love. De rejste derimod som Haandværkssvende og arbejdede undervejs i deres lovlige Fag, hvad Myndighederne næppe kunde skride ind imod. At de saa benyttede deres Fritid om Aftenen og Helligdagen til Sjælesorgssamtaler, skulde der ond Vilje til at opsnuse og at hindre. De maatte naturligvis ikke blive alt

for længe paa hvert Sted. Fik Modstandere af deres Lægmandsvirke Nys om Sagen og truede med Anmeldelse, maatte de se at komme afsted. Saadan havde det været fra de ældste Tider i Romerriget og var det ogsaa dengang i det autoritære danske Statssamfund, der nøje vaagede over enhver revolutionær Livsytring, der mentes at kunne blive farlig for Statens Magtposition.

Der skal nu her omtales et Par af de Rejsebrødre, som med Station i Sønderjylland var paa Vandring i Ribe Stift i den følgende Tid indtil Christiansfelds Anlæggelse. *Zeidler* fra Burkal gennemvandrede hele den cimbriske Halvø fra Elben til Vendsyssel, vist flere Gange. Hans udførlige Beretning fra 1746—48 er værd at læse til Oplysning om Menighedstilstandene paa daværende Tidspunkt. Vi holder os til hans Meddelelser fra Vestjylland efter hans Udvisning fra Aalborg Stift. Her opholdt han og hans højgravide Hustru sig i Juni 1746 i Klim hos Magister A. Langgaard, der 1748 sammen med sin Kapellan O. Krogstrup rejste til Herrnhut. Da Langgaard under Biskop B. Brorsons Visitats fortroligt betroede denne, at der for Tiden opholdt sig et herrnhutisk Ægtepar hos ham, reagerede Biskoppen hverken for eller imod, »men den slemme Ræv sætter sig straks hen og melder det til København«, skriver *Zeidler*, hvorefter der omgaaende kom Udvisningsordre fra København, og de efter Fødselen maatte fortrække over Stepping til Burkal.⁴⁰⁾

Paa sin Vandring langs Vestkysten træffer *Zeidler* paa mindre Kredse af vakte i Harboøre, Vandborg, Dybe, Lemvig, Nr. Nissum: Pastor E. Lemming (1743—52) og 20 vakte, i Fabjerg, Holstebro: Kapellan H. Møller og 8, i Mørborg: 12, i Nees, hvor den store Vækkelse fra Trediverne er svundet betydeligt ind, ca. 15, deriblandt S. Bjerregaards og P. Harpøth.⁴¹⁾ I Sdr. Nissum er af de 100 vakte for 10 Aar siden kun 20 tilbage, hvoriblandt den gamle Fisker J. Siffertsen, som altid mindede ham om Simon Peter. I Madum er der 4—5, i Ringkøbing nævnes Skoleholder H. Johannsen og Købmændene Isager og Salmager, ca. 12 i alt; i Stauning er den tidligere store Vækkelse ligeledes svundet ind til et Dusin, »og de er endnu temmelig lovbundne og tørre«. Skern nævnes ikke, men Sindinggaard, hvor Proprietær M. Lillelund ønsker Vækkelse blandt sine Bønder, men under Herrnhuterets Ledelse, »ellers bliver der en pietistisk Massa ud af det«. I Vorbasse staar den prædikebegavede, men svagelige Præstebroder Nexø »i frugtbart Arbejde«, han havde Ønske om at rejse til Menigheden, 20 vakte. I Nr. Farup er der mindst 12 vakte, i Ribe ca. 20 efter Kapellan J. Sølle, som dette Efteraar er rejst til Herrnhaag, i Ø. Vedsted 6, V. Vedsted 10, Rejsby 8, Brøns 4, i Skærbæk »stor Vækkelse«, Døstrup 6, Nr. Løgum 8 Knipplersker, Toftlund 20, Bevtoft nogle, Bedsted 12, som ledes af N. Toysen, i Ø. Højst 10, deriblandt Præsten N. Knutzen, Rabsted 10, han vækker her Opstandelse som en »Burkal-hellig«; i Burkal, hans »Standkvarter«, er der et Societet, i Ladelund 12 vakte, Humtrup 15, Aventoft 7, Højer Landsogn 11, Tønnder 12, ledet af H. Richtsen, Møgeltønder 16, ledet

af Hansen, Emmerlev 14, deriblandt J. Paysens og B. Richters paa Kærgaard, i Skast 7, Præsten »en Smule nikodemusagtig«; i Ballum er han hidtil lykkeligt undsluppet Præstens Efterstræbelser, idet han altid kom ved Aftentide og om Dagen arbejdede i sin Profession; i Mjolden er der godt 10 vakte, men »meget lovprægede og pietiske«.

Bag disse tørre Tal gemmer sig megen oprigtig Spørgen efter Livets Sandhed trindt omkring i Sognene, som Herrnhuteren Zeidler, den jævne Haandværker og Kristi Sendebud, tydeligt søgte at lede fra Pietismens Lovkristendom til evangelisk Menighedskristendom.

Tyskeren Zeidler, der dog vist maa have lært sig lidt Dansk, efterfulgtes af Sallingboen *Jens Høyer*¹⁴⁾, som fik sit Standkvarter i Ladelund Præstegaard 1750—62.

I hans Beretning fra 1760 nævnes Besøg i Skærbæk, Vorbasse, Sindinggaard, Nr. Gørding, hvor Præsten J. Bering (1754—61), siden i Skern, ved at studere Zinzendorfs Skrifter har faaet et (vel fornyet) »Indtryk af Frelseren og Kærlighed til Menigheden«. Fra Ringkøbing omtales Købmand Chr. Noe, P. Isagers Svigerfader og Sønderyden, Provst R. C. Møinich (1745—62), der tidligere var indtaget imod Menigheden, »men sidste Jul har han uden Tilskyndelse udefra forandret sig og begyndt med Eftertryk at vidne om den fornødrede Frelser.« Han besøgte Høyer i hans Kvarter og var »ret hjertelig«.

Da Høyer 1762 forflyttedes til Norge, kom Nordmanden *E. Brau*¹⁵⁾ i hans Sted. Han tog dog 1766 fast Ophold i selve Jylland, nemlig hos Godsejer P. Isager paa Hindsels, hvorfra han 1771 flyttede til Øsløs, hvor Præsten C. Th. Praëm (1750—83) havde indrettet Bolig og Sal til dem. Det er Braus historiske Oplysninger, som til Dels danner Grundlaget for Ranzaus Beskrivelse af den jydsk Diaspora indtil 1769. En Oversigt over Kredsene og Antallet af vakte i Ribe Stift giver følgende Billede:

Sdr. Felding 3, Sindinggaard 4, Skern 32, Aadum 14, Vorgod 3, Sæding 3, Bølling 3, Madum 5, Ulfborg 26, Idum 4, Ulsund 4, Burgaard 10, Naur 14, Asp 8, Fausing 3, Ølby 12, Humlum 2, Gimsing 10, Vejrum 4, Mejrup 9, Fajbjerg 4, Tørring og Møborg 4, og sønden Aaen: Ribe 10, deriblandt den afskedigede P. N. Holst fra Trinitatis i København, der havde været i Herrnhag, Sdr. Farup 13, V. Vedsted 15, Hviding 25, Hjerting 3, Skærbæk 45, Ballum 7, Kærgaard 3, Daler 7, Tønder 10, Humtrup 24, Ladelund 35, Burkal 35.

Disse Tal kan synes at være en Smule skønsmæssige og giver næppe heller et udtømmende Billede. De fortæller om Stilstand og Tilbagegang, men ogsaa om Fremgang i Vækkelsen, saaledes i Egnen Nord for Holstebro. Herfra melder Brau senere om tiltagende Vækkelse i Ølby først i 1770'erne, hvor Gaardmand Niels Berg staar som Leder, og 1777 i Nabosognet Fausing, hvor han en Søndag samler 200 i en Lade og besøger rundt paa Gaardene. Ved samme Tid fremkommer

der en ny Vækkelse i Møborg og Nees ved den nye Herrnhuterpræst F. Lyngbyes »evangeliske Foredrag« dér (1776—92).⁵⁰⁾

Herrnhutiske Præstekonventer. Magister Waiblinger og Jens Block blandt danske Præster. Med Herrnhutismens Indgang i Landet kom efterhaanden ogsaa flere herrnhutiske Kandidater i Præsteembede. De var som Regel under Studietiden blevet vakte i Brødersocietetet i København og vilde nu øve deres Præstegerning i herrnhutisk Menighedsaand.⁵¹⁾ J. Høyer beretter saaledes fra sin Rejse i Jylland 1754 »i dets Længde og Bredde«, at han har »talt med 15 Præster, som havde Frelseren kær«. Det maatte da af Diasporaarbejderne føles naturligt og frugtbringende at knytte Forbindelse mellem disse herrnhutisk indstillede Præster i Statskirken. Ogsaa Præster trænger jo til Sjælepleje og Opmuntring i Gerningen. Det skete ogsaa gennem regelmæssige maanedlige Konventer, hvor Emissæerne var med og prægede Samværet.

Hvordan det nye herrnhutiske Syn paa Præstegerningen kunde bryde ind i en gammel ortodoks Præstekreds, foreligger der en oplysende Skildring om fra Magister J.G. Waiblinger, een af de ledende i Pilgerruh-Kolonien 1737—41.⁵²⁾ Den gives i et Rejsebrev til Herrnhut fra 1742, da han var sendt til Jylland for at ordne Handrups Ansættelse i Haslund. Paa Vejen der hen tog han ind i Stepping til J. Kastrup. Beretningen taler for sig selv:

»Den 3. Juli havde nogle Præster i denne Egn en Pastoral Konference [i Burkal], hvortil Broder Kastrup ogsaa var inviteret, og da jeg ved denne Lejlighed ogsaa kunde tale med nogle mig bekendte Præster, tog jeg med der hen. Dagens Løsen lød: Han hjælpe mig igennem dér, hvor man Ham nok nævner, men alligevel slet ikke kender. Præsterne havde forberedt sig paa to Emner, hvorom de vilde tale, 1) hvorledes man skal omgaas syge, 2) om de Mæhriske Brødre. Da de havde sunget og bedet, blev der spurgt, hvad enhver havde at bringe frem til det første Emne. Nogle havde bragt deres Tanker paa Papiret og vilde da læse det op. Men Broder Kastrup slog straks en Streg herover med de Ord: Hvad hjælper det altsammen, var det ikke bedre at tale om vore Hjerter, hvordan vi staar til Frelseren, saa vilde det andet altsammen give sig af sig selv. Et Par stemte i med, men de andre vilde ikke have haft deres Møje og Meditation forgæves. Een læste saa sine nedskrevne Tanker op, men da ingen sagde noget til det, generede han sig og stak Papiret i Lommen igen; og af de andre dristede sig ingen til at læse noget. De spurgte mig nu om mine Tanker, som jeg da meddelte dem: At man maatte kende Herren og hans Aand, inden man kan føre Aandens Embede.

Derefter kom de til det andet Emne og havde her meget at indvende imod Hr. Greven, mod Lære-Bogen,⁵³⁾ Testamentet⁵⁴⁾ og nogle Breve, mod Menighedens Indretninger og Skikke, mod Læren, hvor man beskylder os for at være af reformert Opfattelse 1) i Nadveren, 2) i Artiklen om hele Naade-

valget. Jeg svarede kort paa alt efter den Naade, som Frelseren gav mig, og følte inderligt hans Nærhed.«⁵⁵)

Præster og Teologer viste sig fra Begyndelsen at være den ny frembydende Herrnhutismes haardeste Modstandere, aabenbart ud fra samme smaatskaarne Forudsætninger og selviske Motiver, med hvilke de i sin Tid afviste Kristus selv og altsaa nu igen i hans nye jordiske Skikkelse: Brødremenighedens levende Fællesskab. Naturligvis er Præster som Lærestand satte til at værne om Aabenbaringens Sandhed og imødegaa dens Forfalskning, hvad i givne Situationer bliver nødvendigt. Men de har til alle Tider været ulyksaligt fristede til at overse, at Sandheden ikke er en død Formel, man kan holde i sin Haand og herske over andre med, men en levende Aandsvirkelighed, man selv ydmygt skal bøje sig under og være Redskab for. Eller for at tale med Paulus, at man ikke med Bibelbogstaven skal være Herre over andres Tro, men med Sandhedsaanden Medarbejder paa deres Glæde. Thi Bogstaven ihjelslaar, medens Aanden levendegør. Sandhedsaanden staar altsaa ogsaa over Bibelbogstaven. Derfor har Kristus alle Dage haft sin argeste Fjende ikke i det ydre Magtovergreb, der kun kan slaa Legemet ihjel og derved blot styrker Aanden, men i en forkalket Kirkeinstitution, der kvæler Menighedens levende Vækst.

Men var Herrnhutismen da Sandheden, den levende Kristus i Nutidsskikkelse, kunde Præsterne have Grund til at spørge? Ja, efter sin Idé var den Kristi Testamentes Fuldbyardelse fra Skærtorsdag Aften, at alle levende Kristne skal være eet Legeme i og for Kristi Kærlighed, at den levende Næstekærlighed er Kristendommens grundlæggende Sandhed, hvorefter alt andet, Tidens Meninger og Skikke, bør rette sig. Greven og hans Venner var og blev selvfølgelig ogsaa kun skrøbelige Mennesker, men de havde set Kristus leve i Menighedsfællesskabet og de var villige til at være hans Kærlighedsaands Redskaber paa Jord — uden at ville dømmе nogen. Og overfor dette Hovedsigte var det dernæst for dem underordnet med de individuelle, historisk betingede Forskelligheder i Læren og de kultiske Skikke. Menigheden selv var principielt frisindet paa det Punkt og foreslog ligeberettigede Konfessions-Troper indenfor den samme ene Menighed, blot Hovedsagen, Kristi Kærlighed, »Lammets Blod«, ikke tabtes af Syne.

I denne Aand vil Teologen Waiblinger have svaret paa Præsternes Indvendinger mod Herrnhutismen. Et nyt Aandens Vejr var paa Vej Syd fra ind i danske Præsters Stue og bragte deres Hjerter og Tan-

ker i frugtbar Bevægelse. Der skulde — sært at tænke — gaa to hundrede Aar, inden det næste Kirkevejr kom fra den Kant, Barthianismen i vore Dage.

Men vi skal høre mere om herrnhutisk Sjælepleje blandt danske Præster i Ribe Stift ved Midten af det 18. Aarhundrede. 1756—57 fik Jylland nemlig Besøg af en ny prædikemægtig Gert Hansen, ogsaa en Jyde, som havde valgt Herrnhutvejen. *Jens Block* hed han, hvis Skikkelse og Indsats det ogsaa er værd at drage frem. Han var født 28. April 1718 i Mariager, hvor hans Fader var Byfoged, gik Vejen over Byens Latinskole til Københavns Universitet (1734), hvor Würtembergeren, Professor J. F. Reuss, senere Generalsuperintendent i Hertugdømmerne (1749—57), blev hans Lærer. 1738 kom Studenten i Forbindelse med Brødrene, blev derefter Huslærer paa Sjælland og tog 1742 til Norge, aabenbart for — som andre — derfra under mindre Opsigtsvækken at kunne tage Søvejen til Tyskland. 1743 kom han til Marienborn og optoges i Seminariet dér. Aaret efter blev han Medlem af Menigheden i Herrnhag. Af hans skriftlige Bøn om Optagelse skal til hans Karakteristik meddeles et Par Uddrag:

»Jeg arme miserable Menneske klynger mig til Frelseren og dig, du dyrebare Menighed! og kan uden Ham og dig ikke komme til Rette. Jeg lægger mig ned ved hans og dine Fødder, du Lammets Brud og Hustru, med al min Elendighed og Jammer og beder dig ydmygelig: Tag mig paa dit Hjerte og bed mig ind i Lammets, din Guds Vunder. Jeg ejer ingen Værdighed; du har, siden jeg kom hid, aflædt mig mit eget Retfærdighedsklædebon, og jeg begærer nu Led i Jesu Blod. O maatte jeg snart faa mit Klædebon og klart føle mit Naadevalg i dine Vunder.« Og han slutter: »Frelseren har ogsaa her ladet mig erfare, hvad du er, dyrebare Menighed! nemlig toet i hans Blod, grundfæstet paa hans Død og salvet med hans Aand. Jeg har ogsaa mangen Gang følt Fjendskab mod dig og har villet beskyldt dig for Ting, i hvilke jeg selv hænger fast. Men jeg har fundet Skylden hos mig selv og haaber at finde den stadig mere. Tilgiv mig alt det og tag mig an og ind i dit Fællesskab. Jeg vil gerne være din og Frelserens og sammen med dig erfare og kysse hans Vunder.«⁵⁶) Men Ledelsen haster ikke. Han maa vente og gentager da sin Bøn til næste Sommer: »Jeg føler og véd det, at jeg uden Lammets og eders Fællesskab er et ulykkeligt Menneske ... Du Apostoliske Menighed! læg noget af din Fred ogsaa paa mig efter gammel apostolisk Skik.«⁵⁷)

Det er kendeligt, at Block har en vis teologisk Skoling og ligeledes nogen stilistisk Evne. Vi bør videre lægge Mærke til, hvorledes hele Tiden Kristus, Helligaanden og Menigheden sammenstilles. Den ene eksisterer ikke uden de andre. En teologisk og kirkelig vigtig Erkendelse, idet Mystik herved udelukkes. Man kan endelig spørge, om de her og ellers brugte herrnhutiske Vendinger kun er en vis tillært

Manér eller Hjertets uforbeholdne Tale. Façonen gaar ganske vist igen, som vi allerede har set en Del Eksempler paa det, og kan vel ogsaa virke trættende under Gentagelsen. Men jeg synes alligevel ikke, man kan undgaa at mærke Hjertets Stemme gennem Stilens i nogen Grad stereotype Skal. Det var netop noget af det dragende og velgørende i Brødremenigheden, at man her kunde udtale sig aabent og til Bunds om sit Hjertes Tilstand, fordi man vidste, at man ikke mødte Farisæeren eller endda Forræderen, men den forstaaende Broder. Og det vil altid være en Grundbetingelse for Skriftemalets og Sjælesorgens lykkelige Resultat.

Som Rejseledsager for en Kostskoledreng hjem til Norge 1756 kom Block paa Tilbagevejen i August Maaned til København og derefter fra Oktober paa Besøg i Jylland, skildret i to udførlige Breve til Herrnhut. Overalt, hvor han kom frem, skulde han for de forbundne Præster prædike i Kirkerne og siden føre Ordet i Forsamlingerne. Han synes at have været vel oplagt og godt forberedt her til, idet han fra Sted til Sted angiver Temaet for sin Prædiken og føjer en Bemærkning til om dens Virkning. Vi vil nu følge ham et Stykke af Vejen paa denne Forkynderrejse, nemlig fra Nytaarsdag 1757, skildret i det andet af Brevene:

»... Jeg klyngede mig saa med Aand, Sjæl og Legeme paany til Ham og den kære Moder, med hvem jeg Tid efter anden havde haft meget at gøre, uden at vide noget om hendes Intronisering og Hyldning i Menigheden [1744, som omtalt]. Jeg anbefalede mig til hendes trofaste Naade, at hun vilde vel-signe min Fraværelse fra Kor og Menighed gennem hendes Pleje og Dragelse og under min Valfart stedse skænke mig et lydhørt Øre og lydigt Hjerte...«. I knappe Ord vil vi nu tegne Rejseruten og dens Hændelser efter Blocks Notater, overvejende indenfor Ribe Stifts Grænser:

Nytaarsdag i Tømmerby og Lild Kirker i Sognepræsten O. B. Praëms Fravær, Søn af Øsløvs-Præsten, »Evangeliet om Jesu Navngivelse, Præstekonen sagde bagefter, at Frelseren var kommet hende inderligt nær og havde givet nyt Liv i hendes Hjerte«, om Aftenen Forsamling i Øsløvs hos K. Th. Praëm med 80 Deltagere; 9.1. i Gunderup og Nøvling Kirker hos J. A. Wøldicke, Viborgbispens Søn; 10.—13.1. i Øls hos B. Jahn sammen med N. Gjelstrup og J. C. Hornemann fra Viborg »i hjertelig Samtale«; 17.—21.1. i Viborg, hvor tre Præstebrodre holder sammen og Postmesteren er Herrnhuter, saa man her uden Frygt kan aflevere sine Breve til Herrnhut; 22.—23.1. paa Sindinggaard hos Proprietær M. Lillelund; 26.1. i Vorbasse hos J. Ewald, om »den hellige Moders Pleje« med Forsamling bagefter, blev her Søndag 6.2. over; 7.2. til Stepping; 11.2. i Kolding hos M. Bakke, om »Sjælens salige Bryden igennem al Nød, naar den holder sig nær til Frelseren paa Korset«; om Aftenen Forsamling paa Diasporaarbejderen M. Zeisbergers Fødselsdag, Grasmanns Efterfølger 1752—71; 21.2. med Kastrup, Zeisberger og Høyer til Præstekonvent i Skærbæk hos A. Fog; 23.2. i V. Vedsted hos Provst J. Høhne og i Ribe paa Nygaardsholm hos Proprietær H. N. Nygaard; 27.2. i Skærbæk for et »talrigt Auditorium« om »det trofaste og i alle menneskelige Omstændigheder prøvede

Hjerte, som tilsidst har smagt Døden for os«, Præsten »helt revet med af den paa sig og Tilhørerne følte Dragelse«; Besøg i spredte Kredse, bl. a. i Grelsbøl, Udbjerg Sogn, Pastorinde Ewalds Barndomshjem; 6.3. i Ladelund hos Ph. E. Lundius, efter Søndagens Tekst: Dig ske, som du vil, om »det salige Øjeblik, da man til Bunds føler sig fattig og tom og i Lammets Blod faar stillet sit Hjertes Forlangende«, bagefter Forsamling om »de fattige Hjerters Yndlings-sag: Jesu Passion«; 13.3. i Burkal hos P. Petersen, som »kyssede mig med vaade Øjne, da jeg kom ned fra Prædikestolen«, bagefter Forsamling; 17.3 i Højst hos N. Knutzen om »Frelserens Bodskamp i Getsemane«, Præsten »meget bevæget, sang mangt et Passionsvers sammen, hvortil han ledsagede paa Klaver«; i Tønder Forsamling hos M. Flor; 20.3. i Skærbæk under »særlig Naadesdragelse«; Fog med over Ribe til Præstekonvent i Vorbasse 22.3., hvor M. Zeisberger »indledede under en salig Følelse af Frelserens Nærhed«, blev der i 10 Dage, prædikede to Gange og holdt Forsamlinger, oplevede »en salig Passionstid i Omgangen med Smertensmanden; han kyssede mig og Moderen tog mig ogsaa i Skole«; 1.4. i Kolding for en stor Skare, »malede dem Frelserens Blod paa Korset for Øje og indbød alle som Syndere at komme til Ham, som Røveren paa Korset gjorde, Pastor Bakke, der var gaaet syg til Kirken, bevidnede, at han ved Ordet om Korset og den følte Naadesvind i Kirken ogsaa legemligt var blevet rask igen«; 3.4. i Stepping og Frørup med Forsamling bagefter; »jeg dvælede i den stille Uge paa Oliebjerget og Golgata, læste af og til for vore kære Husfolk af Passionshistorien og af Disciplens [Zinzendorfs] Taler over de Tekster, oversatte nogle Taler og Vers til Dansk og gik Skærtorsdag med den herværende Kreds til Skriftemaal og Nadver i Kirken og erfarede Ham som min Elisa. I Forsamlingen om Eftermiddagen kunde jeg ikke tale, men kun syngte: Ave Gud, Skaber min pp. af Hymnerne til Frelserens Vunder«, Langfredag Pastor Bakke og en Student fra Nabolaget til Stede; »jeg var under min egen Andagt vcd den hellige Sides Moderby i min Aand meget i Menigheden, lagde mig bagefter ned til Lammet i Graven, med Bønnen om altid at forblive begravet i hans Ligs Duft, havde i Graven den 9. en salig Sabbat...«; et Kærlighedsmaaltid [liturgisk Tebord] holdtes; Paaske-morgen vaagnede jeg meget tidligt, som om nogen havde kaldt paa mig, og vendte nu mit Blik mod Hovedstaden...«; begge Fæst dage Prædikener »om den frie Naade i Lammets Blod...; o, hvor maa jeg takke mit Lam, at det holder sig saa nær til mig, og stadig drager mig nærmere til sit blodige Bryst! o, jeg takker ogsaa den kære Moder, af hvis Haand jeg faar alt, befaler hende for Fremtiden Aand, Sjæl og Legeme og beder barnligt om Menighedens Forbøn.«⁵⁸⁾

Vi ser igen Sammenstillingen af »Lammet« og »Moderen«, anden og tredje Trosartikel, som siden i Grundtvigs kirkelige Gennembrud herhjemme. At Kristi »Kys« og Helligaandens »Tagen i Skole« side-stilles, viser, at der ikke bør forstaaes noget sanseligt udglidende ved Kysset, men derimod en aandelig Kærlighedsbevisning. Paaskeugen var (og er) i Brødremenigheden rigt liturgisk udstyret. Man havde dengang et omfattende Litani til Jesu forskellige Saar. Ogsaa her maa vi ved de realistiske Billedbegreber — forøvrigt bibelske Udtryk — som »Spydsaaret i Jesu Hjerteside« (Menighedens Moderskød), »Be-gravelsen sammen med ham paa den store Sabbat« og »Hovedstaden« (det ny Jerusalem) forstaa aandelige Realiteter, som Billedbegre-

berne gør mere konkret anskuelige, end filosofiske Abstraktioner er i Stand til det. Det paanødte sig nemlig Zinzendorf som en historisk Nødvendighed at faa bygget Bro over den i hans Tid voksende Kløft mellem Universitetsteologiens høje abstrakte Spekulationer og Lægmandsteologiens massive Billedbegreber i de vakte Kredse, som de levede i disses primitive Andagtslitteratur og tilsvarende aandelige Sange. Han gik i det Stykke i Bibelens, specielt de johanneiske Skrifteres Spor og blev naturligvis ogsaa præget af sin egen Tids Tankeformer, Barokkens for os noget svulstige, men ellers livssprudlende Udtrykssæt i Poesi og Kunst. De saakaldte »herrnhutiske Talemaader« er i og for sig ikke specielle zinzendorfske Stiludtryk, men dels overleverede, dels fødte ud af Tiden. De blev derfor godt nok forstaaede af Tidens Børn. De gjorde Bibelens Fortid nutidig og nærværende for Samtiden — en Opgave, der jo altid ligger for. At Talemaaderne siden blev stereotype og »smagløse« for en ny Tids Mennesker, er en anden Sag. Men Menigheden selv vidste ogsaa her hurtigt at tilpasse sig. Vi bør derfor se historisk paa Blocks og Fællers Stil og behøver ikke at forfalde til Skoser over den rigelige Forsyning med »Blod og Taarer«, hvilket kun turde vidne om egen Blaserthed og Mangel paa Oprindelighed, medens vi vel ellers nu burde være blevet virkelighedskarske paany i den »Blod-, Sved- og Taarer«-Tid, vi lige har gennemlevet.

Vi tør da i Jyden Jens Block se Typen paa en skolet herrnhutisk Forkynder og Sjælesørger, som uden Tvivl har givet Impulser til de Præster, han kom i Berøring med, fortrinsvis i Ribe Stift. Desværre, tør man tilføje, kom han ligesaa lidt som Gert Hansen til at fortsætte i sit Hjemland, men virkede siden i tyske Menigheder og kom først 1795 som Pensionist til Christiansfeld, hvor han paa sine gamle Dage bestred de danske Gudstjenester paa Stedet og døde her 3. Sept. 1798.⁶⁰⁾

De herrnhutiske Præstekonventer, som Emissærerne fik i Gang og ledede, og som efter Omstændighederne afholdtes maanedligt og skiftevis i Præstegaardene, f. Eks. Stepping, Burkal, Humtrup, Skærbæk, Hviding, Vorbasse, har sikkert haft deres Betydning for de deltagende — til gensidig Opmuntring i den Menighedsgerning, de var kaldede til at udføre i deres Sogne. Der læstes ved dem naturligvis ogsaa af Brødre menighedens Skrifter og Efterretninger. Myndighederne synes ikke at have haft noget at indvende. Derimod saa vel en Del Kolleger skævt til saadanne pinselige Præstesammenkomster. Da et Konvent af 8 Præster 1766 var blevet holdt i Humtrup hos A. G. Fabricius (1757

—89), kom det Rygte i Omløb og til Regeringens Kundskab, at der paa Stedet var afholdt en separatistisk herrnhutisk Synode, som havde valgt J. Kastrup fra Stepping til skismatisk Biskop. Provst B. Petersen i Tønder mentes at være Rygtesmeden. Men ved Myndighedernes nærmere Undersøgelse opløste Beskyldningen sig i det pure intet. Kastrup havde endda været forhindret i at deltage denne Gang. Herrnhuterne drev tværtimod paa det modsatte af Separatisme, nemlig paa Enhed i Kristus. Og Præsternes eneste Hensigt med deres Sammenkomster er, forklarer Kastrup, »at styrkes til mere Flid og Bestandighed i deres Embede og selv at beredes for vor kære Herre. Dertil raadfører de sig med hverandre i broderlig Fortrolighed.«⁽¹⁰⁾ De levede af og for det kristne Fællesskab.

Samfundsliv ud fra Skern Forsamlingssal. Bevægelsens Organisering og Død. Ved Væksten af Staternes religiøse Tolerance og dermed Borgernes Trosfrihed, som ved Siden af den stigende Oplysning vel ogsaa skyldtes Herrnhuternes gode Omdømme som alvorlige Kristne og duelige Borgere, kom Tidens Fylde 1771 for Anlæggelsen af den Menighedsby i de danske Lande, som Landets Styre ikke havde ønsket 1744. Den meget gunstige kongelige Koncession hertil var blevet givet 10. Dec. 1771 under J. F. Struensees korte Kabinetsstyre, medens samtidig de gældende Forordninger mod Herrnhuterne var blevet ophævede. Byen kom til at ligge i Nærheden af det gamle herrnhutiske Centrum Stepping paa den købte Tyrstrupgaards Marker ud mod Kongevejen, midtvejs mellem Haderslev og Kolding. Den fik efter Danmarks daværende Konge Navnet *Christiansfeld*. Anlægget voksede hurtigt frem til en driftig Flække med alle Slags Værksteder og Industrier, men fremfor alt med et blomstrende Menighedsliv efter Herrnhuts Mønster, en Bolig og et Redskab for den levende Kristus.

Det tør hævdes, at det særligt var de herrnhutiske Kredse langs Jyllands Vestkyst, altsaa Ribe Stift med det kirkeligt vaagne Vest-slesvig foran, som aandeligt kom til at bære denne nye »Guds By« i Norden frem. Hovedstolen i dens Startkapital, 9000 Rdl., dels Laan og dels Gave, kom ogsaa fra en enkelt Herrnhuter i Vestjylland, nemlig Bygherren Jonathan Briants Svigerfader, den omtalte Købmand i Ringkøbing og siden Godsejer paa Hindsels P. Isager, G. Hansens aandelige Barn fra 1740.

Menigheden i Christiansfeld, Nordens Herrnhut, hvorhen de tilsluttede Præste- og Læghjem nu søgte til Sjælepleje i Menighedens rige

Fællesskabsliv, særligt ved Festtiderne, og hvorhen de sendte deres Børn paa Kostskole samt unge i Lærepladser, søgte nu fra sin Side at udbygge og fæstne den Diasporavirksomhed i Jylland og Fyn, som hidtil var blevet bestridt af de sønderjydske Emissærer. Der var nu nogenlunde fri Bane for herrnhutisk Lægmandsvirksomhed i Landet. Og en ledende Mand i Byen som Briant ansaa det som en Livsbetingelse for den nye Menighedsby, at den aandelige Forbindelse med Oplandets vakte Kredse blev plejet med Omhu. Der ansattes egnede »Fremmedførere«, som skulde tage sig af de besøgende fra de forskellige Egne i Landet.

Først i December 1774 kom en Udsending fra Herrnhut, Jæge Jacobsen, efter Navnet at dømme en Vestslesviger, som i Februar 1775 rejste til Holstebro Egnen og i April til Vestjylland »for at indhente Oplysninger om derværende vakte«. 1778 sendtes saa den første faste Diasporaarbejder fra Christiansfeld til Holstebro, Pommeraneren *J. H. Meyer*, Skomager af Profession og een af de første tilflyttede Haandværkere i Christiansfeld. Men Sprogvanskeligheder og Uegnethed tvang Udlændingen tilbage 1781.⁶¹⁾

Men dermed blev Sagen naturligvis ikke opgivet. I Ældsteraadet drøftede man 10. Okt. 1781 paany Diasporaarbejdet og ønskede, at der »til Betjeningen af den jyske Diaspora snart blev ansat et Par gifte Sødskende, som ikke skaanede sig selv og var det danske Sprog fuldt mægtige.« Aaret efter aabnede der sig en ny Mulighed, denne Gang i Stiftets Midte, i det fra Pietismens Tid religiøst bevægede Skern Sogn, hvor den herrnhutiske Sognepræst *J. Bering* (1761—92) paa Grund af tiltagende Svaghed ønskede sig en Medhjælper i Sognets Sjælepleje. Han var i Studietiden blevet vakt i Societetet i København og havde fra 1755 været i Nr. Gørding. Ved hans Forkyndelse og Færd var der omkring 1770 sket en kraftig Vækkelse i Skern, hvor han nu stod »som et lysende Eksempel paa en Præst, der ikke alene havde Varme og Kraft i sin Forkyndelse, men som ogsaa med Iver og Dygtighed tog sig af de vakte paa Egnen.«⁶²⁾ Et Par af hans Døtre blev gifte med yngre Præster paa Egnen, *M. Høyer* i Nr. Nebel (1782—1817) og *J. Wassard* i Lunde-Outrup (1784—1820), en tredje med Diasporaarbejder *P. Stolpe* i Gøteborg, to andre og en Søn rejste til Christiansfeld. Berings Skikkelse havde efterhaanden faaet en vis patriarkalsk Glans paa Egnen. Til hans Medhjælper og Leder af Diasporaarbejdet i Nørrejylland sendtes saa 1782 Hannoveraneren *J. C. Kramer*,⁶³⁾ ogsaa een af Christianfelds første Indbyggere Syd fra; han havde ledet Gæstgiveriet i Byen og været Forvalter paa Tyrstrup-

gaard. Ved Hjælp vel af sin anden Hustru Gesche Marie Schmidt fra Flensborg havde han tilegnet sig de fornødne danske Sprogkundskaaber. Senere fik han sin Gerning i Flensborg og Burkal. Hans Menighedsarbejde i Skern og Jyllands vakte Kredse har ikke været uden aandelig Tilskyndelse. Han omtaler selv 1788 Holstebro-Egnen, hvor en Vækkelse er i Gang: »Der er især i Fausing en mærkbar Bevægelse blandt Bønderne, saa ofte vi kommer der hen. Nogle glæder sig og har meget at fortælle om, hvad Herren har gjort mod deres Sjæle; andre er fuldt overbeviste i deres Hjerter, men vil stadig gerne nyde Verden med og udgyder derfor ofte hede Taarer over deres Tilstand; andre igen giver sig ikke til Kende for os, men bliver urolige, saa ofte de ser os, ja selvom de ogsaa kun hører Tale om vort Besøg, hvad vore Venner straks plejer at fortælle videre.«⁽⁴¹⁾ Iagttagelsen turde være rigtig og typisk for en igangværende Vækkelse. Kramers kortvarige Ophold i Skern satte sig ogsaa et ydre Minde, idet han som den praktisk dygtige Mand 1785 af een af de ledende vakte paa Stedet, Niels T. Nørgaard, for 20 Rdl. erhvervede et Grundstykke, 100×60 Alen, hvorpaa han byggede et Beboelseshus med Forsamlingssal, »æstue Hus«, som det siden blev kaldt.⁽⁴⁵⁾

Efterfølgeren 1790 blev *Niels Zimmermann* fra Humtrup i Vest-slesvig.⁽⁴⁶⁾ Han fik efter Pastor Berings Død 1792 mere fast Plan over Samfundsmøderne, der nu regelmæssigt holdtes i Salen, hidtil i Præstegaarden. Der oprettedes et Societet paa Stedet med faste ugentlige Møder for gifte, ugifte og Børn, hvori der læstes af Bibelen, Brødre-menighedens Skrifter og Efterretninger, blev sunget af Brødresalmebogen og af Brorsons Klenodie, bedet og samtalet. Vi har to Beretninger fra Zimmermanns Haand, 1790—91 og 1792—93, og vælger den sidste til at give et Indtryk af, hvordan et Diasporaarbejder-Pars Gerning formede sig Aaret rundt:

De er lige kommet hjem fra en længere Besøgsrejse i de vakte Kredse og gaar saa i Gang med Arbejdet paa Stedet, hvor der »næppe er nogen i hele Sognet, som ikke er overbevist om Sandheden«. De bliver flittigt opsøgt og besøger selv de tilsluttede i Hjemmene. De ugentlige »Forsamlinger og Kormøder holdtes med Velsignelse, og trods alle Mangler og Skrøbeligheder bekendte Frelseren sig meget naadigt til os.« I August kommer fra Sverige Stolpes paa Besøg i Præstegaarden, ligesom ogsaa Præstefolk fra Omegnen, Høyers fra Nebel, J. Kaalunds fra Hemmet (1774—1820)⁽⁴⁷⁾ og Brøllunds fra Stauning indfandt sig, et kærkomment Tilskud til Møderne og Samtalerne. Ogsaa H. A. Olivarius i Velling (1785—1817) regnedes til Præstekredsen. I Slutningen af Maanedelen aflægges Genbesøg hos de vakte i Hemmet, Bork og Nr. Nebel, hvor der særlig i Bork mærkes Fremgang. Ogsaa Aadum, hvor Pastor P. Høyer (1754—99) stod »ikke uden Velsignelse«, og Sdr. Felding, hvor N. Gjelstrup (1760—88) var blevet efterfulgt af M. Thygesen (1788—93)

og Kredsen var i »glædelig Gang«, plejede at blive besøgte. Til de giftes Korfest (7. Sept.) tog de til Christiansfeld for i nogle Dage at styrkes i Modermenighedens Fællesskab til ny Frimodighed paa den udsatte Post. Resultatet heraf udeblev heller ikke. »Opholdet i vort kære Jylland bliver os stadig kærere og vigtigere«, indskyeds der. Undervejs hjem besøgte Præstebørnene J. A. Leth i Engum og O. Bang i Nr. Vilstrup paa Vejle-Kanten. I Oktober tog de saa paa en længere Rejse Nord paa sammen med Diaspora-Søsteren Maria Peters fra Hviding, der særligt skulde tage sig af de unge Piger. I Møborg, hvor der var vakte fra Pietismens Tid og Herrnhuterer F. Lyngbye havde virket, ventede man med Længsel paa den nye herrnhutiske Præst Chr. Christensen (1792—1821), en Svoger til Bering i Skern. I Nees besøgte 16 vakte Hjem og ligesaa I. Søs paa Burgaard. Men særlig i Fausing Sogn, med Tilholdssted paa Fausinggaard hos N. Poulsens, var der i en halv Snes Dage meget at gøre med Sjælesorgssamtaler for vakte fra ti omkringliggende Sogne. »Fausing er et velsignet Sted, der er næppe et Hus i hele Sognet, hvori der ikke er vakte; og det gaar stadig videre dermed.« Under en Aftikker til Resen taltes med 31 vakte, medens Søster Maria i Mellemtiden tog sig af de unge Piger og Børnene i Fausing. Selv holdt han et Møde for 29 unge Mænd. De almindelige Forsamlinger maatte dubleres paa Grund af Pladsmangel. Sognepræsten Chr. Krarup (1761—1801), »en trofast Mand, elsker de vakte og ser med Velvilje paa Forsamlingerne.« I November var de hjemme igen og blev til Trøst og Tilskyndelse ved Syge- og Dødslejer. Anden Søndag i Advent, 9. Dec. 1792, døde Sognepræst Bering. »I 30 Aar havde han staaet i Forbindelse med Brødre menigheden, prædikede Korsets Ord af Hjertets Erfaring og havde den Glæde at se megen Frugt heraf... Paa sin Hjemgangs dag gik han til Kirken for at prædike; næppe havde han naaet Døren, da han sank sammen; man bragte ham ind i Kirken, hvor han endnu drog et Par Suk og saa sov fredeligt ind under sine Sognebørns mange Taarer.« En voldsom Stormflod før Jul, i hvilken ca. 30 Skibe kastedes mod Kysten og mange druknede, gav Anledning til Samtaler om Køb af den belejlige Tid. I Julehelgen samlede 18 Børn til Fest. Efter Nytaar var det atter Rejsetid med Besøg i Nr. Nebel Præstegaard, hvor de 9 vakte samlede, medens andre endnu holdt sig tilbage; videre til Bork, hvor en halv Snes nye var kommet til; 19. Jan. 1793 hjemme igen og optaget af Husbesøg og Besvarelse af Breve i Sjæleanliggender, i Februar til Hanning, Bølling, Borris og Stauning, i Regelen ogsaa videre over Velling til Holmsland. Paaskefesten tilbragtes i Christiansfeld, med Besøg undervejs i vakte Hjem, naturligvis ikke blot for Samtalens, men ogsaa for Gæstfrihedens Skyld.¹⁴⁹)

Saa vidt Zimmermann, hvis Virke fik en brat Afslutning ved hans pludselige Død 2. Jan. 1795. En jævn vestslesvigsk Lægmand, men Sendebud i Kristi Sted, der efter sin Naadegave har virket menighedsdannende i den korte Tid, han fik Lov til at arbejde i Ribe Stift.

Zimmermanns Afløser blev *Jens Jacobsen*, født i Køge og skomagerlært. Han var blevet vakt i Nyborg ved Mag. Heide, hvorefter han 1781 var taget til Christiansfeld. Her var han 1791 blevet gift med Anna Maria Nygaard fra Nygaardsholm, hørende til Ribe-Kredsen, og derefter ansat som Diasporaarbejder i Burkal (1791—95). Som Dansker havde han naturligvis ingen Sprogvanskeligheder. Han synes ogsaa at have haft visse Lederevner og siges at have været den bety-

deligste af Emissærerne i Skern. Hans Styrke har aabenbart ligget i Sjælesorgssamtalen. En syg Mand i Skern sagde saaledes til sin Hustru: »Naar du mærker, at det bliver daarligere med mig, send da Bud efter Jacobsen, at han kan give mig et godt Raad, hvorledes jeg kan bestaa for Gud.« Og det gode Raad har efter Jacobsens eget Ud-sagn altid bestaaet i »Samtalen om den levende Tro paa Jesu Forsoningsoffer som den eneste Grund til al sand Beroligelse og Salighed.« I Bølling ytrede en Mand ved Afskeden: »Vi har Bøger nok, som ogsaa er gode og nyttige, men naar jeg hører af en Mand, hvad han har erfaret paa sit eget Hjerte, gør det dybere Indtryk paa mig, og det er, som hørte jeg det fra Frelseren selv.« Det levende Trosvidnesbyrd er nemlig hævet over Bogens døde, især for et ureflekteret Gemyt, og viser Nødvendigheden af Skridtet fra 2. til 3. Trosartikel.

Jacobsen melder ikke om nye Vækkelser fra de tyve Aar, han stod i Arbejdet (1795—1815). Tidsaanden, den fremtrængende Rationalisme mod overleveret Bibeltro, og senere Krigsbegivenhederne, der fødtes ud af den store franske Revolution, var heller ikke Menighedslivet gunstige. Han gør sig til Talsmand for den kristne Menigheds almindelige Syn paa Tiden, naar han skriver: »Det er iøvrigt en hjertesærende Jammer ogsaa her i Landet at iagttage, at den frække Talen mod Gud og Hans Ord overalt tager saa voldsomt Overhaand. Véd man ogsaa ellers intet, saa véd man dog at spotte, og gør det med en uforskammet Stemme, fordi saadant i Verdens Øjne allerede er tilstrækkeligt til at gøre én til en klog og selvtænkende Mand.«⁽⁶⁶⁾ (1801). Men de herrnhutiske Kredse har overalt staaet paa Biskop Balles Side i hans ensomme Kamp for Bibeltroens Bevarelse. Og senere støttede de Grundtvig paa samme Front. Disse to danske Kirkemænds Navne nævnes stadig med Ærbødighed og Taknemmelighed i Indberetningerne til Herrnhut fra disse gærende Overgangsaaer til et nyt Aarhundredes nye Aandsstrømninger.⁽⁶⁷⁾ Herrnhutkredsene, hvor smaa og oversete de end var, har gennem deres Fremhævelse af Korsets Ord i Forbindelse med Menighedstanken været med til at holde Troen paa den levende Kristus i Menigheden i Live og dermed at lune om Himmelsæden gennem Vinterkulden til en ny Guds Menigheds Vaar.

Jacobsens Aarsberetninger viser, at han gennem Aarene trofast har besøgt de tilsluttede Kredse. Vi hører, at Vækkelsen i Fausing og Omegn har holdt sig. 1796—97 er der 74 gifte og 114 ugifte til Forsamlingerne. Modstandere saa ellers helst Jacobsen »stenet ud af Lan-

det.«⁷¹⁾ Men ellers gaar det paa Grund af manglende Forbindelse mellem Kredsene og Savnet af egnede Ledere efterhaanden »temmelig søvnigt«. Blandt 40 Kredse er der kun tre Steder, hvor der holdes ugentlige Forsamlinger, nemlig i Skern, Nr. Nebel og Fausing, tre andre Steder engang imellem. Pinsen 1798 tilbragtes i Fausing med store Forsamlinger — 80 gifte, 70 unge Piger og 40 unge Mænd. Men saadant Opbud fandt kun Sted, naar Emissæren var til Stede. 12 Præster stod paa det Tidspunkt i Forbindelse med ham; de »prædiker Evangeliet i Haab, men ser ikke megen Frugt af deres Arbejde.«⁷²⁾

Ogsaa Stiftets Biskop Stephan Middelboe (1786—1811) viste sig interesseret, medens begge Forgængerne, J. C. og T. Bloch, havde været afvisende. Den sidste havde endda fra Landemodet i Ribe 1778 udstedt følgende lidet venlige Formaning: »Da der her og der i Stiftet skal indliste sig fremmede Emissarii til at holde Forsamlinger, saa advares Gejstligheden overalt i Stiftet at holde sig den kgl. aller-naadigste Forordning af 13. Jan. 1741 allerunderdanigst efterrettelig, hvorover Provsterne hver ville holde aarvaagent Tilsyn.«⁷³⁾ I Middelboes Visitatsindberetning fra 1790 kaldes de herrnhutiske Præster brave og retsindige Mænd.⁷⁴⁾ Ved en Visitats i Nr. Nebel havde Biskoppen spurgt Præsten Høyer om Jacobsen og hans Arbejde, og ikke haft noget at indvende. Tværtimod saa han gerne, at Høyer og Kaalund stod i Forbindelse med Herrnhuterarbejdet. Paa Biskoppens Spørgsmaal, om Jacobsen samlede Penge ind, havde Præsten — diplomatisk — svaret: »Han er Skomager, og hans Maal er ej at samle Penge, men at tale om Hjertets Tilstand og give gode Raad,« hvilket dog ikke udelukker, at han undertiden fik Gaver af Venner baade til Christiansfeld og sig selv. I Skern synes Tilgangen at være stagneret efter Præsteskiftet. Der opgives 1799 30 gifte, 10 ugifte og 30 i Omegnen. I en Statusopgørelse fra 1801 faar vi et Overblik over, hvor de herrnhutiske Smaaøaser fandtes i Ribe Stift ved Aarhundredskiftet:

Nr. Nebel 33, Bork 21, Hemmet 9, Aadum 16, Skern 46, Dejbjerglund 6, Bølling 2, Borris 6, Sdr. Felding 9, Hanning og Brejning 6, He og Madum 6, Stauning 15, Velling 7, Ringkøbing 4, Holmsland 20, Ulfborg 4, Nr. Gørding 10, Møborg 13, Burgaard 4, Naur 6, Nr. Felding 5, Idum 5, Asp 9, Sir 5, Fausing 67, Ølby 20, Vejrum 29, Gimsing 20, Hjerm 15, Resen 27, Fabjerg 15, Tørring 33, Dybe 2.⁷⁵⁾

Centrene er stadig Skern- og Fausing-Omraderne, men ellers er Kredsene kun smaa i de udstrakte Hedesogne, hvor der dengang var

langt mellem Naboerne. Bevægelsen har aabenbart kulmineret ved det 18. Aarhundredes Slutning.

To nidkære, Herrnhut-venlige Præster døde i Jacobsens Tid, P. H. Høyer i Aadum (1754—99) og Chr. Billeskov i Hjerm (1774—1804). Om Høyer, der havde besøgt Herrnhag, fortalte hans Degn til Block 1756, at »han altid prædikede ud af Ordinarii [Zinzendorfs] Skrifter«; og om Menigheden sagde han, at »om han ej havde haft anden Nytte af sit Besøg i Menigheden, saa véd han dog nu, at der er et saligt Folk paa Jorden.«⁷⁶⁾ Jacobsen skriver ved hans Død, at han havde »staaet 45 Aar i velsignet Virke... og man kunde aldrig uden Bevægelse paahøre det, med hvilken Hjertevarme han lagde sine Sognebørn Forsoningen ved Jesu Død paa Korset paa Hjerte som vor Tros Grund og den eneste Aarsag til vor Salighed for Tid og Evighed.«⁷⁷⁾ Om Billeskov fortæller Jacobsen, at han havde laant Frobergers Breve om Herrnhut af ham, og at han var »den eneste Præst paa Egnen, der forkyndte Forsoningen... en tro og virksom Sjælesørger«,⁷⁸⁾ der tidligt var blevet oplidt. Hans Efterfølger Provst A. F. Schou (1805—28) »saa gerne, at mange i hans Sogne fik Brødre-menighedens Tænkemaade, idet han vidste, at det vilde lette ham hans Arbejde.« De ansaas altsaa som arbejdende Sognekirken i Hænde. Efter Præsteskiftet i Tørring 1802 raadede Jacobsen da ogsaa de vakte til ikke at knurre over den nye afvisende Præst, men gaa i Kirke hos ham og bede Frelseren om Velsignelse alligevel.⁷⁹⁾ Ogsaa i det Lægmandsrøre, der omkring Aarhundredskiftet opstod paa Vejle-Egnen, »Ølholmere« og »Haugianere«, der i 1804 paa St. Grundet fik Besøg af selve H. N. Hauge paa hans Jyllandsrejse til Christiansfeld, greb Jacobsen mæglende og formidlende ind, støttet af Præstebroderen J. A. Leth i Engum, medens Myndighederne lod det komme til langvarige Retsopgør og meningsløse Straffe. Enken paa St. Grundet, Johanne Marie Charlotte Lüttichau, født v. Brockdorf, bosatte sig 1805 med sin Datter Anna Sophie i Christiansfeld.

Jacobsen maatte paa Grund af et Slagtilfælde 1815 trække sig tilbage fra sin Jyllandspost, rejste til Christiansfeld og døde her 1818.

Afløseren *Frands Lund* blev den sidste Diasporaleder i Skern (1815—46). Han fødtes 1775 i Nr. Bølling ved Fødingbro, flyttede snart efter med Forældrene til Frørup, hvor han blev konfirmeret af N. Mygind (1777—1809), kom i Skomagerlære i Christiansfeld, var nogle Aar i Herrnhut og Neuwied, siden 1807 igen i Christiansfeld, gift to Gange, 1817 med Karen Christensdatter, 1827 med den aandeligt betydligere Mariane Toft, Degnedatter fra Lindum. Lund fortsatte i

det lagte Spor og udvidede Rejseruterne mod Nord og Øst, fra 1816 Fyn medindbefattet. Efter Oprettelsen af Bibelselskabet i Christiansfeld 1816 afsatte han ogsaa dettes Skrifter. Hans ret omfangsrige Aarsberetninger 1826—46 dvæler mest ved disse Aars nyvakte Forsamlingsliv paa Fyn, der først efterhaanden ogsaa forplantede sig til Jylland. 1829 rejste han sammen med Skræppenborg paa Fyn og fik samme Aar i Skern Besøg af 4 fynske Brødre, hvilket gav Anledning til større Forsamlinger. Hans Samarbejde med de gudelige Forsamlingsfolk førte 1840 til Politiforhør over ham i Kolding, uden at der dog skete ham noget. Men da Skræppenborg 1837 havde holdt Forsamlinger i Holstebro og Lægprædikanter derfra 1843 ogsaa fik Vækkelsens Ild til at blusse op i Skern, saa Societetstallet paa kort Tid steg fra 50 til 111, og endelig Birkedal fra Sdr. Omme havde været til Forhandling i Lunds Hjem, lod den fjendtligsindede Herredsfoged Jansen ham stævne og foreholdt ham, at Forsamlingerne i hans Sal kun maatte holdes med ham som Ordfører; og ingen fremmed, Præst eller Lægmand, maatte optræde dér. Men Skræppenborgs Møder i Januar 1845 i Privathjem i Skern med paafølgende Arrestation gav derefter Herredsfogeden Paaskud til at forbyde alle Lægforsamlinger i Skern og dermed ogsaa Lunds. Ganske vist tillodes de sidste igen efter Bønsskrift herom til Kongen, men Herredsfogeden fik dog sat igennem, at Lund ved sin Pensionering og Flytning til Christiansfeld 1846 ikke maatte faa nogen Afløser. Dermed var saa det herrnhutiske Societet i Skern nedlagt — efter at have bestaaet i 60 Aar.

Lunds Kald havde bestaaet i at berede Vejen for en ny Tids kirkelige Strømninger, det 19. Aarhundredes gudelige Forsamlinger, der var groede i Herrnhutismens Spor fra det foregaaende Aarhundrede, men lededes af hjemlige, fuldtud danskprægede Lægmand. Han havde udført denne Johannesgerning med det kristne Tjenersind, som kan glæde sig ogsaa over Naboens Fremgang, blot Kristus forherliges. Den Teltbolig, Herrnhutismen havde skabt for den levende Kristus i vort Land gennem hundrede Aar, nedbrødes, da dens Surdejsgerning i det danske Folk, kirkeligt saavel som socialt, var gjort — en naturlig og nødvendig Livslovs Fuldbyardelse. Men dens Menighedstanke førtes videre af det ved Grundtvig skabte kirkelige og folkelige Nybrud i Landet. Som Grundtvig selv — ganske vist lidt nølende — opfatter det i sit historiske Tilbageblik 1861—63: Brødre-menigheden »vil altid staa i Kirkehistorien som et mærkværdigt Tidernes Tegn, varslende om, hvad der i det nittende Aarhundrede hos os skulde komme for Dagen.«⁸⁰⁾ I de fordringsløse »Sange og Fortæl-

linger i Rim«, som Lund fik udgivet 1842, knytter han smukt Forbindelsen bagud til Brorson og frem til Grundtvig. Brorson-Digtet indledes saaledes:

Brorson! o din Svanesang
Har en himmelsk Harpeklang,
Som opmuntrer tidt mit Sind,
Du sang dig i Himlen ind.

Og af de 35 Vers, som skildrer Grundtvigs udholdende Kamp mod Rationalismen »i Snoge-Gaard«, lyder Vækkerverset:

Nu kom Skud fra Zions Vagt,
Tordenkiler ved Guds Magt,
Kæmpe-Røst fra Alterbord:
Døde, hører Herrens Ord!

En nulevende Mand i Stauning, fhv. Biskolelærer Søggaard, hørende til Luthersk Mission, gemmer endnu fra mundtlig Overlevering et lille morsomt Rim fra Lunds Pen, skrevet til hans fraværende Hustru i Anledning af en Madkurv, som den unge Milter Andersen fra Bovsøgaard i Stauning Sogn, Dattersøn af den omtalte N. T. Nørgaard i Skern, havde bragt. Lad det knytte Traaden til en svunden rig Fortid:

Milterlil fra Bovsøgaard
var her med godt til os igaar,
til Pastor Schaarup og til mig,
hvoraf der gemmes lidt til dig,
giv saa et Kys, min søde Glut,
og saa Farvel, nu er han smut'.⁸¹⁾

Boyle Christensen fra Hemmet fortsatte ud fra Christiansfeld Lunds Rejsevirkomhed i Jylland og Fyn, men døde allerede 1848. Siden har andre Udsendinge fra Christiansfeld lejlighedsvis søgt at vedligeholde Forbindelsen Nord paa, indtil den nye Statsgrænse 1864 standsede Christiansfelds Virksomhed i Danmark.

Kort Oversigt over herrnhutiske Menighedsdannelse i Vestslesvig. Det var i Egnen mellem Tønder og Ribe, at den pietistiske Vækkelse omkring 1720 fik sit første Fodfæste i de danske Lande — igangsat af Præstesønner fra selve Omraadet, der under deres Studietid ved tyske Universiteter var blevet grebet af Pietismens Ideer og efter deres Hjemkomst med ungdommelig Begejstring og Kraft tog Vækkelsesarbejdet blandt Almuen op, E. Ewald fra Højst aabenbart som den, der gav Tonen an. Efter deres samtidige Historieskriver E. Pontoppidan naede de ogsaa deres Maal i betydelig Grad. Netop paa Tønder-

Eggen fandt denne paa sin Rejse 1733 »noget af den Slags Fornøyelse, jeg agtede allermeest, nemlig at see Sandheds Kundskab og Jesu-Kierlighed temmelig udbredet iblant den eenfoldige Landsbye-Almue.«⁸²⁾ Bevægelsen fæstnedes yderligere, da Provsteembedet i Tønder og en Del Præsteembeder i Omraadet besattes med Pietister. Men omkring 1740 indtraadte saa ogsaa her Brydningen mellem Pietismens Lovprægethed og den efterfølgende evangeliemættede Herrnhutisme. Jeg skal i Korthed give en Oversigt over de Steder, hvor Zinzendorfs Menighedstanker sejrede og slog Rod i Befolkningen.

Amtsbyen Tønder er det Sted, hvor det herrnhutiske Menigheds-syn først blev kendt gennem Zinzendorfs Forbindelse med Provst Schrader (1731) og fremtrædende Herrnhutere som Spangenberg og Nitschmanns Besøg i Byen (1733 og 34). Provsten skal have anmodet den sidste om at blive i Byen, idet han netop var ude for at søge efter et egnet Sted til Anlæggelse af en ny Menighedsby. Men Separatist-urolighederne i Hovedstaden og i Rinkenæs samme Aar har vel ikke virket fremmende for Tanken. Dog vandt han under sit 14 Dages Op-hold en ledende Borger for Herrnhutismen, nemlig Kniplingshandler H. Richtsen,⁸³⁾ der siden stod som Leder af Forsamlingerne. Schraders og Brorsons Forkyndelse har ogsaa indeholdt den herrnhutiske Tone om Kristi Blod og deraf følgende Menighedsdannelse »i hver Mands Huus og Boe«. Men deres Virke standsedes brat 1737 ved Provstens Død og Brorsons Kaldelse til Ribe. Men da havde Herrnhutismen ogsaa vundet en saadan Indflydelse i Byens Raad, at man et godt Stykke frem i Tiden satte igennem, at Andenpræsten, en Overgang ogsaa Tredjepræsten, blev Herrnhutere, der lod afholde Forsamlinger i deres Hjem. Det gjaldt saaledes M. Flor (1740—59) og dennes Svigersøn N. Knutzen (1760—88), Herredsfogedsøn fra Rabsted, endvidere M. Boldt (1767—94), Præstesøn fra Vestfyn. Knutzen, hvis Broder var Læge i Brødremenigheden, maatte døje adskillig Modstand fra sin Embedsbroder ved Kirken, Provst B. Petersen (1747—87). Efter løsevne Citater, som dennes Elever nedskrev under Knutzens Prædikener, angreb han ham fra Prædikestolen og beskyldte ham for Vranglære og Separatisme. Uroen herover i Byen foranledigede Generalsuperintendent A. Struensee (1759—91) til at gribe ind med det Resultat, at Provsten fik en Irettesættelse med Forbud mod fremtidig at polemisere mod Herrnhuterne (1768). Da Boldt 1785 fra Prædikestolen indbød til Privatforsamlinger i sit Hjem, mødte 400. Han talte da til de forsamlede paa Kirkepladsen, men vakte derved Provstens fornyede Harme, saa dette Friluftsmøde ikke kunde gentages.⁸⁴⁾

Knutzen, der efter Provstens Død 1788, blev Førstepræst, var »meget afholdt« og »bidrog meget til Herrnhutismens Udbredelse paa Steedet.«⁸⁵⁾ Tønder var gennem hele sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede præget af herrnhutisk Fromhedsliv, i hvilket flere fremtrædende Borgere tog aktivt Del, saaledes blandt flere Borgmestre især den velhavende og kunstinteresserede C. Richtsen (1790—1812),⁸⁶⁾ Søn af den nævnte Kniplingshandler og Byens store Donator. Christiansfelds Præst P. Treschow (1798—1811) skrev efter et Besøg i Tønder 1802: dér »hersker en Kærlighed til Kristi Evangelium og en Sædelighedsaand, hvorved denne By behageligt udmærker sig fremfor mange andre.«⁸⁷⁾ Til Gengæld var den rationalistiske Professor Tetens fra Kiel under sin »Rejse i Marsklandene« omkring 1780 ubehagelig berørt af denne »Fornuftens Tilsanding« paa Tønder-Eggen.⁸⁸⁾ Generalsuperintendent J. G. Adlers Bosættelse i Tønder ved sin Embedstiltrædelse 1792, idet han samtidig overtog Forvaltningen af Provsteembedet, ændrede dog ikke Byens herrnhutiske Præg. Han søgte at faa sin nye Agende indført, men mødte afgjort Modstand hos Byens Raad og flyttede 1796 til Slesvig.

Man har paa den anden Side Lyst til at spørge, om de tønderske Patricierslægters herrnhutiske Livssyn mon ogsaa medførte sociale Konsekvenser i deres Forhold overfor de Tusinder af fattige Kniplersker og andre, hvis Kunst og Flid de for en stor Del skyldte deres egen Velstand. Svaret bliver nok som Helhed benægtende, medens det til Gengæld utvivlsomt tør hævdes, at den praktiserede herrnhutiske Menighedskristendom efterhaanden gav visse Impulser i den Retning. En mindre, herrnhutisk Kreds holdt sig i Tønder frem i det 19. Aarhundrede, næret af Forbindelsen til Christiansfeld og bl. a. ledet af Købmand J. Kramer, en Søn af Disporaarbejderen i Burkal.

Det Landsogn i Vestslesvig, paa hvilket Herrnhutismen satte sit mest varige Præg gennem hundrede Aar og mere, er Burkal. Rødderne til den herrnhutiske Vækkelse her først i 1740'erne, som fulgte efter den pietistiske fra 1720'erne, maa søges hos et Par mellemslesvigiske Nabosognes Præster, den lidt omtumlede F. C. Bruhn i Humtrup (1737—56), Præstesøn fra Løgumkloster og forhen i Rinkenæs,⁸⁹⁾ og dennes Efterfølger, den sprogbevagede A. G. Fabricius (1757—89),⁹⁰⁾ og endvidere hos Ph. E. Lundius i Ladelund (1739—71),⁹¹⁾ Provstesøn fra Flensborg, i hvis Præstegaard Diasporaarbejderne J. Høyer, E. Brau og Dorine Backer⁹²⁾ fik deres Standkvarter. — I Burkal havde A. C. Ambders (1727—49) fulgt Fader og Farfader i Embedet. Han var blevet pietistisk vakt i Jena og vandtes for Herrnhutismen ved Lun-

dius, der igen var paavirket af Bruhn. Forsamlingerne lededes af Degnen P. Asmussen, Formandens Svigersøn og Svoger til Societetslederen L. Prætorius i København. Fra 1745 til 1857 har 9 Diasporaarbejderpar og 4 Søstre haft deres Standkvarter i Sognet og ledet det oprettede Societet.⁹³⁾

Vi forstaar maaske næppe fuldt i Dag, hvor nødvendig den primitive Almues religiøse og moralske Vejledning efter deres Vækkelse var dengang. Denne Menighedstjeneste blev disse læge herrnhutiske Brødres og Søstres historiske Kald og Opgave. Ambders Efterfølger, den unge Farversøn fra Sønderborg P. Petersen (1750—89), der kort efter sin Tiltrædelse blev vakt ved en Herrnhuters Sygeseng i Sognet, skal have haft et stort Forkyndertalent. Først i 1780'erne fremkom en hele Sognet omfattende Vækkelse, der gjorde Stedet til »en Guds Have, hvor det udstrøede Guds Ord voksede og stod i yndig Flor.«⁹⁴⁾ I et langt Mindedigt ved Petersens Død skildres han som en nidkær Herrnhuter:

Hvor levende han var af Lammets Blod opflammet,
 hvor helt forelsket i de Saar paa Marterlammet,
 hvor liflig han beskrev os denne Mand,
 det i al Evighed vi ej forglemme kan.⁹⁵⁾

Ogsaa under den følgende Præst A. Prætorius (1790—1801) blomstrede det herrnhutiske Menighedsliv videre i Tilslutning til Sognekirken, hvor der holdtes store fælles Altergange for de tilsluttede. En Del Brødremissionærer fra Egnen, udsendte fra Christiansfeld, vidner om Menighedslivets Kraft paa Stedet.⁹⁶⁾ Nævnes kan ogsaa Kirkehistorikeren F. Hammerichs Moder Mette Magdalene Adolph fra Nolde, som sammen med ikke faa andre unge fra Sognet havde faaet sin Opdragelse i Christiansfelds Kostskole og Korfællesskab.

Et andet vestslesvigsk Centrum for herrnhutisk Menighedsliv i svunden Tid er Løgumkloster, det gamle Munkebo fra Middelalderen med den pragtfulde Klosterkirke. Ogsaa i denne Markedsby havde E. Ewalds frie Virksomhed vakt stort Røre omkring 1727. Hvor afvisende Myndighederne imidlertid stillede sig til dette religiøst-sociale Almuerøre her og ellers viser Amtmand C. von Massows Tilskrift, saalydende:

»... bringer herved enhver til Kundskab: Herr Pastor Roost her paa Stedet har som Klage indgivet, at forskellige til hans Menighed hørende i Amtet Løgumkloster boende skal driste sig til, oftere at holde irregulære hemmelige Sammenkomster, ved hvilke de efter Sigende skal synge og bede og ogsaa fortolke den Hellige Skrift, Men da man ikke kan vide, om Evangeliets rene Lære maaske herved hos saadanne Folk kunde lide nogen Fortræd eller en eller anden Vranglære fremkomme eller indsniige sig, tilmed saadant irre-

gulært Foretagende ikke blot er utilladeligt, men ogsaa højst strafbart, saa meget mere som ved den Allerhøjstes Naade de regulære offentlige Sammenkomster holdes i Guds Hus, og dermed de til den herværende Menighed hørende bliver underviste i den sande saliggørende Tro: finder jeg mig foranlediget paa det strengeste at forbyde alle og enhver saadanne utilladte Sammenkomster med den udtrykkelige Tilføjelse, at de som mod Formodning videre skulde lade sig finde i en saadan hemmelig irregulær Sammenkomst i herværende Amts Jurisdiktion eller ellers noget Steds, under gældende Betingelser forfalder til 10 Rdl. kgl. uigenkaldelig Mulkt, ja endda cfter Omstændigheder andre til Advarsel vil blive idømt Legemsstraf. Givet paa Amts-huset i Løgumkloster den 17. Sept. 1727.«⁹⁷)

Men Tiderne ændrede sig, og Diktaturet krængede sig langsomt om til sin egen Karikatur. Og med Sjællænderen N. Windekilde (1760—74), P. N. Wedels Svigersøn, fik Løgumkloster en herrnhutisk Sjælesørger, der helt gik ind for det frie Menighedsarbejde.⁹⁸) Det fortsattes under Chr. Balsløv (1790—1801). Men ellers blev det her — som andre Steder — de enkelte gennem Forsamlingslivet modnede Læg-mænd, der efterhaanden kom til at staa som de bofaste Ledere af de vakte. Nævnes kan Kniplingshandler H. Nicolaisen, hvis Søn blev den kendte Israelsmissionær i Jerusalem,⁹⁹) og Glarmester A. P. Riis, hvis Søn blev Brødremissionær paa Guldkysten.¹⁰⁰) Fra disse Løgumkloster-Slægter udgik ogsaa 1842 Initiativet til Dannelsen af den første »Nordslesvigs Missionsforening« som Støtte for Christiansfelds Hedningemission.

Ogsaa i de gottorpske Sogne omkring Løgumkloster, Ø. Højst, Rabsted, Nr. Løgum og Brede, var der mindre, herrnhutiske Lægmandskredse, som næredes fra Burkal og siden fra Christiansfeld.

I de kongerigske Enklavesogne, fra Middelalderen hørende under Schackenborg og Trøjborg Godser, var der en Del pietistiske Præster; og Livet tog tilsvarende Farve. Først efter Christiansfelds Anlæggelse mærker man til herrnhutiske Smaakredse paa disse Strøg, i Møgeltønder, Daler, Emmerlev, Visby, Døstrup, Mjolden, Randerup og Bal-lum. Det sidste Sted lededes en pietistisk Vækkelse af Urmager H. Jensen, hvis Datter 1769 blev gift med Skibstømreren N. J. Staunager fra Stauning, der overtog Forretningen og ledede Forsamlingerne. Omkring 1779 oprettedes Forbindelsen med Christiansfeld. En Vækkelse brød frem, og der indførtes Societetsmøder. 1784 flyttede Staunager til Christiansfeld og blev siden Disporaarbejder i Drammen (1802—10).

I Skærbæk dannedes tidligt en herrnhutisk Menighedskreds. Her var A. Fog, Biskop Anchersens Svigersøn, blevet Præst 1741. Pietistisk vakt som Hører i Ribe kom han i Skærbæk efter sin Hustrus tid-

lige Død 1742 i Forbindelse med Brødrene, tilskyndet af en Lægmand i Sognet, Jef Hansen, der havde været i Neusalz Brødremenighed og nu bragte ham i Forbindelse med Stepping-Kredsen. 1747 brød en Vækkelse frem, der førte til Dannelsen af et Societet, til hvis Møder Jef Hansen og Sognefoged H. Poulsen indrettede Sal i deres Hjem. Den førstes Søster Else Marie tog sig af Kvindekønnet; hun blev siden Korarbejderske i København.¹⁰¹⁾ Vækkelsen holdt sig, som det ses af den store Tilslutning, Udsendingen J. Block fandt 1757. Men i August 1759 maatte den begavede Fog søge Lægebehandling for en ondartet Øjensvulst hos den berømte Dr. Carpzer i Altona. En københavnsk medicinsk Kandidat V. Barfod ledsagede ham for at tilse Patienten og siden at rejse til Menigheden. Begge døde i Altona, Barfod den 19. Aug. og Fog den 21. efter Operationen. Fog omtales af J. Høyer som en »legitimeret Kristi Tjener baade i sin Menighed og udadtil. Han havde i høj Grad vundet Forstaaelse og Højagtelse for Disciplen [Zinzen-dorf], hvem han ogsaa gerne havde ønsket at se personligt.«¹⁰²⁾ Christiansfeld gav Vækkelsen ny Fæstelse, saa der 1798 kunde tiltræde en ny herrnhutisk Præst, den nidkære J. Gjelstrup (1798—1833), Søn af den omtalte Præst i Sdr. Felding. Hans Forkyndelse og Husbesøg fremkaldte en ny Vækkelse, der kunde samle 300 vakte til Forsamling. Brødrene Buch var Præstens Medhjælpere i Sjæleplejen. Sognet fik siden ligesom Burkal, Løgumkloster og Ballum en luthersk Missionskreds, hvis frie Naadesforkyndelse ligger paa Linje med Herrnhutismen.

I Nabosognene mod Øst var der enkelte Hjem, som sluttede sig til Christiansfeld, i Arrild saaledes E. A. Bastian, »gamle Jerk«, og hans Søn, i Vodder Degnen P. A. Fog og Børn og Hedebyen Frifelts Grundlægger 1807, H. Smed. 1836 besøgte P. L. Skræppenborg begge Sogne og holdt bevægede Møder, hvorved Degnens og andres senere Tilslutning til Grundtvigs kirkelige og folkelige Anskuelse indledtes.¹⁰³⁾

Ogsaa i Hviding fandtes i Præsten J. Ewalds Tid (1764—1807)¹⁰⁴⁾ et herrnhutisk Menighedscentrum. Efter en Vækkelse her og i Nabosognet V. Vedsted indrettedes et Societet i Præstegaarden. Fra Christiansfeld stationeredes en Diasporasøster til Hjælp i Sjæleplejen, Karen Rørby (1777—85), Degnedatter fra Sjælland, og Anna Maria Peters (1785—1805), født i Vejle, som begge berejste Vestkysten. Ewalds to Sønner var de første Elever i Christiansfeld Kostskole 1775 og blev Syd paa uddannede til Præster, to Døtre blev gifte med herrnhutiske Præster paa Fyn, Boesen i Vigerslev og Knudsen i Nr. Næraa.

Gram var foruden at være Tørninglens kulturelle Centrum med

Gods og Øvrighedskontorer ogsaa kirkeligt et Midtpunkt, pietistisk betonet. Biskop Brorsons Søn, Joh. Herman, var Præst her 1780—99, Provst 1787. Christiansfeld fik i Sognet Forbindelse med den fra Ditmarsken indvandrede Tingskriver J. Kloppenburg,¹⁰⁵⁾ foranlediget af dennes Giftermaal med en Datter fra et fremtrædende Herrnhuterhjem i Haderslev. I Breve til Christiansfeld undertegner han sig som en »Menigheden inderligt elskende Broder«. Hans yngste Søn Johannes blev Gaardmand i Harreby og en trofast Christiansfelder, der var utrættelig i at aflægge Sygebesøg i en vid Omkreds. Dennes Søn igen blev Grundtvigianer og een af Støtterne i Rødding Frimenighed, en typisk Udviklingslinje i Tidens kirkelige Rytme. Den herrnhutiske Kreds i Gram Sogn fornyedes gennem en Vækkelse omkring 1823 og afgav ogsaa et Par Brødremissionærer.¹⁰⁰⁾

I Nabosognene Ø. Lindet, Højrup, Fole og Hygum var der ligeledes en Række kristne Lægmand med Christiansfeldpræget over sig, der ofte betød mere i Sognenes Sjælepleje end Stedets Præster.¹⁰⁷⁾ I de østlige Sogne paa Højderyggen Toftlund, Agerskov, Bevtoft, Skrydstrup fandtes ligeledes spredte pietistiske Hjem, som siden knyttede Forbindelse med Christiansfeld. Præsten i Agerskov (1738—79), Provst O. C. Riese, Brorsons Svoger, var til at begynde med afvisende overfor Christiansfeld, men efter et Besøg i Menighedsbyen 1777 udtalte han fra Prædikestolen: »Jeg har nu faaet et andet Syn paa Sagen og bevidner det offentlig i Dag, at jeg ønsker at leve og dø som de i Brødremenigheden.«¹⁰⁸⁾ I Skrydstrup virkede P. Krahe (1764—87) i herrnhutisk Aand.¹⁰⁹⁾

I Stiftsbyen Ribe var der, efter at den herrnhutiske Kapellan J. Sølle 1747 var rejst til Herrhaag, gennem anden Halvdel af det 18. Aarhundrede en mindre, herrnhutisk Kreds, fra 1751 ledet af Sjællænderen Væver Abraham Raun, hvis Hjem blev det gæstfrie Tilholdssted for de tilrejsende Brødre og Samlingssted for Vennerne. Ved hans Død 1801 velsignes hans Minde med de Ord: »Hver Søndag holdt han Opbyggelsestimer for de vakte i Byen og de omkringliggende Landsbyer. Herved kom det ham fortræffeligt til Gode, at han havde Evne til at oversætte en tysk Tekst fra Bladet korrekt til Dansk og var i Besiddelse af en usædvanlig Hukommelse, saa han kunde genfortælle, hvad denne eller hin Broder havde sagt til hans Trøst og Belæring for en 30—40 Aar tilbage.«¹¹⁰⁾ Han stod i levende Forbindelse med Christiansfeld, tænkte ogsaa paa at flytte dertil, men forblev paa sin Post i Ribe som een af de Menighedskristne, der »gav Lammet Æren«.

NOTER

Forkortelser: GN = Gemein Nachrichten, Brødrømenighedens Efterretninger, haandskrevne fra 1739, Afskrifter i Arkivet i Christiansfeld, trykte fra 1819; HS = Knud Heibergs Samlinger til Pietismens Historie, Afskrifter og Ekscerpter fra Arkivet i Herrnhut og andetsteds, Rigsarkivet; KS = Kirkehistoriske Samlinger. — Af tyske Publikationer skal nævnes O. Steinecke: Die Diaspora der Brüdergemeine in Deutschland, I, 1905, og W. Bettermann: Theologie und Sprache bei Zinzendorf, 1935, et banebrydende Værk.

1) GN 1744. (Maj). 2) GN 1746 (12.6.). 3) Elle Jensen: Pietismen i Jyll., 1944, 75 ff. 4) GN 1758, 3, 17, 3 ff., en Del supplerende Oplysninger fra HS. 5) 1700 Lintrup — 58 Hrnht; 1723 Stud. Ribe, 28 Vajsenhuslærer, Lærer ved Vallø Skole og Hospital, 31 grebet af Zinzendorfs Talcr i Kbhn, 34 afskediget p. G. af Separatisme, til Hrnht, Zinzendorfs Arkivar og Huskap., 35 gift, 37—40 Præst i Heerendyk, 43—45 i Gnadenberg, 46 gift² Christine Kastrup, 47—49 Rejser i Danm. og Norge (HS). 6) G. H.'s Brev Okt. 1735 (HS). 7) Brev 11.1.36. 8) Sst. 9) KS V, 5, 360 ff. 10) Breve Aug. og 2.10.36 (HS). 11) 1708—91, Levnedsløb GN 1792, 3, 16. 12) GN 1758, 3, 17. 13) GN 1739, 2, 7. 14) Sst. 15) GN 1792, 3, 16. 16) Brev 24.11.1739 (HS). 17) Brev 13.6.1740 (trykt KS V, 4, 596—97). 18) Søn af Sognefoged Nis Truelsen i Frørup og Svoger til Pastor Kastrup, ved Haandspaalæggelse Medl. af Pilgeruh Kolonien, Brev til Hrnht GN 1743 (20.7.). 19) Storgaard Petersen: Brødrømenighedens Virksomhed i Hardsyssel, Hardsyssels Aarb. 1910, 110. 20) 1709 Rindum — 78 Chrflid; 1738 gift m. Mgr. Noe, Datter af Købm. i Ringk., vakt ved Kap. M. Andersen, 51 Godsejer paa Hindsels, 75 til Chrflid. (»Levnedsløb« i Chrflid). 21) 1726 Stockh. — 1810 Hrnht; Jurist, 1748 til Hrnhaag, Lærer, 62 til Kbhn som Ungdomsleder, 70 Diasporaleder i Flensb., 72 Mghds-Leder i Chrflid, 80 Hovedagent i Kbhn, byggede Stormgade Salen, 84 Medl. af Unitetsledelsen i Hrnht, Korresp. for Chrflid og den danske Diaspora (GN 1877, 187 ff.; Sønderj. Aarb. 1940, 92 ff.; Dansk Kirkeliv 1940, 80 ff.) 22) H. Graversen: Lars Graversen Brøllund. Levnedstegning og et Udvalg af Sange, 1902. 23) At Brøllund nød Anseelse ogsaa blandt Herredets Præster, turde fremgaa af, at han ved Provstevalgct 1794 af to Kolleger foreslaas til Embedet som »en almindelig elsket Mand, som og i mine Tanker besidder den fornødne Vderhæftighed og Indsigt i Lands Lov og Ret.« (Steenberg i Vorgod); hans Svoger L. Krarup i Borris stemmer dog ikke paa ham, da han véd, at »Brøllund ønsker sig aldeles fritagen for dette Embede.« (Arkivet i Viborg, Bølling Herred, Korresp. 1794—1812). 24) Jensen, 50. 25) Lundbye: Herrnhutismen i Danmark, 1903, 113 f.; Handrup fik siden Ansættelse i amerikanske Menigheder; Breve GN 1743 (2.2.; 30.3.; 17.8.; 12.10.; 7.12; 1744, 22.11.) 26) GN 1744, Maj og 19.8. 27) Reskr. 20.11. og 7.12.1744, at ingen maatte faa Embede efter Studium i Brødrømenigheden; 29.1.45, at man ikke maatte medtage Formue ved Udrejse til Hrnht; 5.3.45, at udenlandske Emissærer og alle Slags Separatister forbydes, medens loyale vakte, bl. andre ogsaa Herrnhuterne, »tolereres indtil videre«; 9.12.46, at Huslærere fra Hrnht forbydes. 28) 1704 Senftleben, Mæhren — 83 Berlin; 1728 landflygtig til Hrnht; Rejser i Lifland, Nord-Rusland og Lapland under store Strabadser og med lange Fængselsophold, 38 gift med Rosina Jæschke, 40 til Grønland, 56 Biskop (GN 1845, 568 ff.) 29) Oplysninger savnes. 30) 1720 Langen Schwalbach — 97 Chrflid; Skræder, 1740 til Marienborn, 52 Kbhn, 62 Stettin, 88 Chrflid (GN 1798, 1, 2, 81 ff.) 31) 1717 Viborg — 1800 Chrflid; Borgmestersøn, 1732 som Vajse i Huset hos Biskop Trelund, 36 til Universitetet i Kbhn, i Forbindelse med Brødrene; efter Læsning af Chr. Davids »Beskrivelse

af Hrnht« udbrød han: »Ak, Gud! Gives der altsaa et Folk paa Jorden, som endnu har saa megen Lighed med den apostoliske Menighed! Til dette vilde jeg ogsaa gerne høre!« Som Fætter til Stiftsprovst Gerner Kateket ved Frue Kirke, men rejste saa 1743 som Ledsager for Provstens til Døtre over Norge og Amsterdam til Hrnhaag, 44 optaget i Menigheden, hans Bøn om Optagelse slutter: »Mit Hjerte skal ikke mere være mit eget, men tilhøre Marter Lammet og dig, fordi du er hans Ægtehustru.« GN 1743 (9.11.), 45 kaldt til Zinzendorf og udsendt sammen med Grasmann til Jylland og Fyn, 51 Sekretær hos Zinzendorfs Søn, Menighedsarbejder forsk. Steder, 82 til Stockh., 90 til Chrfld som Menighedsplejer, fordi man der savnede danskstalende Ledere (GN 1800, 5.4., 539 ff.) 32) Grasmanns Beretn. herom er fremdraget af cand. theol. K. Heiberg, siden Missionær i Indien, og offentliggjort i Teol. Tidsskr. IV, 1901—02, 253—54, den er blevet analyseret af L. J. Koch i hans Brorson-Biografi, 1931, 102—31, med det Resultat, at Grasmann »som den grove Natur overfor den fine« skal have misforstået Situationen og ikke have begrebet, hvilken Aandens Stormand, han stod overfor. I Grasmanns Levnedsløb er Besøget ikke omtalt; det indgik for ham i Rækken af mange lignende Besøg, uden for ham at være noget særligt. 33) Rigsarkivet, Gen. Kirke Insp. Koll. 34) Beretn. 1746—48 (HS). 35) Jfr. Brorsons »En Psalme mod den begyndte Landeplage 1745«, Troens rare Klenodie, Udg. 1859, Nr. 270. 36) Koch, 106 ff. 37) KS IV, 1, 673—74. 38) Koch, 202 ff. 39) Beretn. 1746—48. 40) Arkivet i Chrfld, Diaspora. 41) 27.1.48 (HS). 42) Høyers Beretn. GN 1755, 28. 43) GN 1744 (14.10.) 44) Jensen 58 f. 45) Sst., 51. 46) Brev Juni 1746 (HS). 47) 1717—78; senere Ejer af Gaarden Ulsund, der gen. flere Slægtled blev Tilholdssted for Brødrevenner, 1752 gift med en Datter fra Nør Tang, ogsaa Herrnhuterhjem, hvorfra den kendte Tang Slægt stammer. Af Sønnen blev Laurids Lærer i Chrfld og Sarepta (nu Stalingrad), Jcns og Søren Købmænd i Ringkøb., Jens var ugift og noget af en Særling, besøgte Skern og Christiansfeld. Datteren Johanne rejste 1780 til Chrfld og blev 98 gift med Danskeren, Købm. N. Amtrup, der siden fik en ledende Stilling i Hrnht (Storg. Petersen i Hardsyssels Aarb. 1913, 1 ff.). 48) 1716—97; 1740 til Hrnht, Parykmager, 46 gift m. Maria Schnell, 50 til Ladelund, 62 Drammen, 67 Kappel, 83 Gøtcborg. (GN 1797, 8, 4, 161 ff.). 49) 1714 Bergen — 94 Chrfld; paa Latinskole i Fødebyen, Parykmager, 1728 til Kbhn, under Ewalds Indflydelse, Lærer i Ager, 38 til Hrnht, 41 gift m. Maria Hempel, 46 Diasporaarbejder i Norge, 62 til Ladelund, 63 Flensb., 66 Hindsels, 71 Øsløs, 79 Fyn, 82 Chrfld (»Levnedsløb« i Chrfld). 50) Beretninger 1763—79 (HS). 51) Paafaldende er det i Ribe Stifts Vita-Prot. for de ordinerede Kandidater at se, hvorledes de herrnhutiske skiller sig ud fra de øvrige ved at slutte deres »Levnede« med et herrnhutisk »Præstønske«. M. Bakke, 1742 Kap. i Kolding, skriver: »I denne Tjeneste hjælpe mig det slagtede Lam, Jesus Kristus, det er min stadige Bøn.« M. Nexøe, 1745 til Vorbasse, slutter: »Jesus, denne Faarens sande Hyrde, hvis Haand har græbet mig, lede mig uværdige og ganske ubrugelige (?) til al Sandhed og vogte de ved hans eget Blod løskøbte Sjæle til hans Navns Ære og Sjælens evige Salighed, hvilket jeg af mit Hjertes Inderste ønsker. J. Ewald, 1755 til Vorbasse, ønsker: »Vor Gud og Frelser Jesus Kristus, ved hvis Naad jeg har faaet dette Embede, lade det lykkes, saa at hans Ære udbredes og mange Sjæles Frelse opnaas og jeg tilsidst paa Aabenbarelens Dag stilles med Glæde for hans eget Aasyn.« M. Høyer, 1782 til Nr. Nebel, beder: »O Gud, lad mit Forehavende lykkes til din Ære og din Kirkes Gavn!« (Arkivet i Viborg). 52) 1704—75; Præstesøn fra Württemberg, 1734 til Hrnht, 35 ordineret, 50 Biskop (GN 1776, 5, 455 ff. 53) Probe eines Lehr Büchelchens vor die sogenannte Brüder-Gemeinen, 1740, tilsendt Gen. Kirke

Insp. Koll. 54) Eventual Testament, 1738, hvori Zinzendorf bruger den ofte angrebne Vending om N. T.'s miserable »Hyrde-, Fisker- og Visitatorstil« (Büdingische Samml.). 55) GN 1742, 9 (15.9.). 56) GN 1743 (9.11.). 57) GN 1744 (21.6.). 58) GN 1757, 10, 80 ff. 59) 1758 i Hrnht, 60 Zeist, 68 gift m. Magdalena Festin, Enke efter C. Lange, som 1735 havde opholdt sig i Rinke-næs, Diasporaarbejder i Thüringen, 71 Gnadau, 72 Hannover og Braunschweig, 77 Lifland (GN 1799, 5, 5, 191 ff.). 60) F. Schrøder: Brødremenighedens Indre Missions-Gerning i Nordslesvig 1745—73, i Sønderj. Aarb. 1939, 77 ff., indeholdende en Oversættelse af Afsnittet om Nordslesvig i E. von Ranzau: Geschichte der Diaspora in Dänemark und Norwegen, mcd Noter, 111. 61) 1728 Anclam — 98 Chrflid; 1753 til Hrnht, 61 Neuwied, 73 Chrflid, ernærede sig paa Diasporaposten delvis ved Gartneri, »plantede Tobak i Henh. t. kgl. Forordn.«, ugift (»Levnedsløb« i Chrflid). 62) Storg. Petersen, 107. 63) 1743 Klötzen — 1812 Chrflid; 1764 til Barby, Husfader i Seminarier, vilde være Hedningemissionær, 73 gift og til Chrflid, 82 Skern, 90 Flensb., 95—1810 Burkal (»Levnedsløb« i Chrflid). 64) GN 1789, 1. 15 ff. (HS). 65) L. Petersen: To hundrede Aars Trosliv. Af Skjern Sogns Historie, 1926, 26. 66) 1736 Humtrup — 95 Skern; 1760 gift m. Ingeborg Karstens fra Humtrup, 61 vakt ved Sognepræsten A. Fabricius, 71 til Stepping, 86 Klein Welke i Sachsen (Hustruens »Levnedsløb« i Chrflid). 67) Gift med Formandens Enke Anna Lemvig, hvis Datter rejste til Chrflid og 1796 blev gift m. Skoleinsp. J. Nielsen, senere Præst i Norden og Altona; Datteren af andet Ægteskab rejste ogsaa til Chrflid og blev 1804 Pastor H. Windekildes Hustru i Vilstrup. Paa Kaalunds Gravsten paa Hemmet Kirkegaard mindes han af »hans dybtsørgende Mage og Datter tillige med alle Retsindige« [vakte] som »den nidkiære Lærer, kiærlige Ægtemand, ømme Fader, de Syges og trængendes vise Raadgiver og trofaste Hjælper.« I Kirkekrøniken skriver een af hans Efterfølgere, Quistgaard, at »Kaalund omtales som en frimodig Christi Bekjender lige overfor de Vantro«, at »hans Vidnesbyrd heller ikke var uden Frugt«, og at han »tog sig ogsaa meget af Syge og Lidende, hvilke han endog optog i sit Hus til Kur og Pleje.« 68) GN 1794, 5, 572 ff. 69) GN 1803, 240. 70) Societetslederen i Kbhn (1792—98) P. Treschow, Broder til Filosooffen, som personligt er blevet bekendt med Biskop Balle, omtaler ham jævnlgt i sine Indberetninger til Præstekonferencen i Hrnht: 21.5.1794 siges, at Balle har læst sidste Konferencens Protokol med megen Fornøjelse og Opbyggelse. »Om Brødremenigheden har han den Idé, som allerede flere retskafne Teologer har ytret, at den nemlig er bestemt til, dels at være en Dæmning mod den indbydende Naturalisme, dels ogsaa med Tiden at være den maaske eneste Skanse (»det vil vi ikke haabe«, blev der sagt fra Brødrenes Side) for den rene Evangeliske Lære, saa frelseshungrige Sjæle kunde henvises til den.« (GN 1794, 5); se videre GN 1795, 4, 4 og 5, 49; 1797, 3, 6; 1799, 3, 5, 49 og 3, 8). Om Grundtvig se Societetslederen J. Reuss' Indberetn., trykte i KS IV, 6, 209 ff. (K. Heiberg). 71) GN 1797, 6, 665 f. 72) GN 1799, 7, 600 f. 73) Storg. Petersen, 126. 74) Rigsarkivet. 75) Chrflid, Diaspora. 76) GN 1757, 5, 612 (HS). 77) Chrflid, Diaspora. 78) Storg. Petersen, 119. 79) Sst. 80) Kirke-Speil, Begtrups Udg. XX, 316. Jfr. L. Schrøder: Om Brødremenighedens Betydning for Folkelivet i Danmark, 1902. 81) N. Schaarup, Brøllunds Efterfølger i Stauning (1815—38), var 1839 flyttet ind til Leje hos Lunds i Skern, hvor han til sin Død 1845 levede »i hjertelig Forstaaelse og til gensidig Opbyggelse« med Lunds. Ogsaa Provst M. Thygesen i Skern (1793—1827) og Pastor J. Bloch i Lønborg (1799—1838) mindes Lund med Taknemlighed ved deres Død, den første som den, der »til enhver Tid har bevist sig som sand Ven og Velgører imod mig«, den anden, fordi han »ved mine hvert Aar flere Gange gentagne Besøg har

bevist mig megen Kærlighed.« (Lunds Beretn., HS). 82) Menoza, III, 1751, 264. 83) Brev til Hrnht 16.5.1769 (HS). 84) J. Brodersen: Fra gamle Dage, 1912, 274. 85) C. Carstens: Die Stadt Tondern, 1861, 131. 86) Intelligensblad for Tønder og Omegn, 1859, Nr. 38 og 39. 87) Brodersen, 276. 88) Tønder gennem Tiderne, 1943, 206 (Hjelholt). 89) Th. Matthiesen: Erweckung und Separation in Nordfriesland, 1927 (Schr. d. Vereins f. Schl.-Holst. Kirchengeschichte). 90) F. Schrøder, 98; Fabricius' Navn kom til at staa paa Skamlingsbanke-Støtten, fordi han allerede i det 18. Aarh. var gaaet ind for dansk Gudstjenestesprog i Mellemslesvig. 91) Sst., 99. 92) 1719 Sigdal, Norge — 83 Burkal; 1743 til Hrnht, Diakonisse, 65 i Ladelund, 74 i Burkal (»Levnedsløb« i Chrflid). 93) Zeidler 1745—50, Dorine Backer 74—83, A. Eckberg 84—91, J. Jacobsen 91—95, Anne Wagner 90, Botille Greisen 90—97, J. Kramer 95—1810, Cecilie Haugaard 97—1801, H. C. Hansen 1810—14, J. Schæfer 1815, A. Asmussen 16, G. May 17—23, H. C. Wolter 28—57. 94) Brodersen, 393. 95) Sst., 392. 96) R. Holt fra Terkelsbøl, 1777 til St. Thomas; F. Møller fra Sæd, 1794 til Labrador; Corn. Adolph fra Nolde, 1796 til Antigua. 97) Arkivet i Aabenraa, Tønder Provsti, Konsistorialsager 1726—33. 98) Et Brev fra 1773 viser hans herrnhutiske Sjælesørgerindstilling (»Bogens Højskole« i Toftlund). 99) 1802 Løgumkloster — 56 Jerusalem; uddannet hos Jænicker i Berlin, udsendt fra Chrflid 1826. 100) C. H. Friis: Andreas Ries. 101) 1723 Skærbæk — 91 Kbhn; 1744 til Hrnht, 62 Kbhn (GN 1791, 1). 102) GN 1760, 6, 14, 15 ff., jfr. Brev til Hrnht GN 1744 (30.3.). 103) Brodersen, 224 ff. 104) 1725 Bredebro — 1826 Chrflid; Degnesøn (»Levnedsløb« i Chrflid, trykt i Dansk Kirke Tidende, 1892). 105) 1747 Heide — 1828 Gram; i et Brev til Chrflid 1801 skriver han bl. a.: »Da jeg betragter mig med alt, hvad jeg er og har som Frelserens Ejendom, saa er jeg kun Husholder over det, som han har givet mig, for at jeg skal bruge det til hans Æres Pris og til Tjeneste og Gavn for mine Nærmeste og mine Medmennesker, især hans Menighed, hans Ejendomsfolk. Thi intet kan glæde mig mere end hans Folks Berømmelse og intet bedrøve mig mere end dettes Forsmædelse, hvori jeg tager den mest inderlige Del! Han selv er sin kære Menigheds Hoved, og naturligvis, naar Hovedet lider, lider Lemmerne med.« (Chrflid Skole Korresp.). 106) Brødrene Paulsen Lund, paa Grønland, hhv. i Surinam. 107) Thade Petersen: De sønderjydske Frimenigheders Historie, 1921, 7 ff. 108) Brodersen, 202. 109) Sst. 181. 110) Kramers Beretn. 1801 (Chrflid, Diaspora).

Bispebillederne i Ribe Domkirke

Af Otto Andrup

Terpager skriver i *Ripæ Cimbricæ* (1736), at der i det Kapel paa Korets nordre Side, hvor Landemoderne og til deres Tider Tamperretten holdes, hænger en Række af Bispebilleder, hvor vel Johann Wenth (Vandalin) mangler, men alle de øvrige Bisper fra Tausen til Lauritz Thura findes; Serien vilde blive beriget med Mathias Anchersens Portræt¹). Ved Kapitelshusets Nedrivning 1790 blev Billederne flyttede til Søndre Korsfløj, som ogsaa blev indrettet til Landemode Sal, og hvor Ribe Stiftsbibliotek var opstillet²). I 1836 skriver Bibliotekaren³) om Billederne, at der hænger 11 Billeder; »disse vare og ere mere eller mindre beskadigede, men allerværst dog Tausens«. Senere anbragte Daugaard tre af Billederne («Kragelund?«, »A. Anchersen?«, »Lodberg?«) i det yderste nordre Kapel i Domkirken⁴).

Imidlertid oplyser Domkirkens Arkiv⁵), at man i 1717 havde flyttet en Bisperække »fra Bispegaarden ... i et Kammer ... hvor den sielden kom noget Menneske under øjne ...« til Kapellet ved Domkirken. Men Sl. Biskop Vandalins »saa og Doct. Jens Dinesen Jersins Skilderier, som ere der ej iblandt, har man nok efterspurgt, men ej nogetsteds kunnet finde dem.«

Størsteparten af denne Bisperække findes endnu i Kirken og er forøget med en Del Portrætter af de senere Bisper, hvor dog mærkeligt nok betydningsfulde Personligheder som f. Eks. Hans Adolph Brorson synes at mangle. Desværre er Serien holdt daarligt i Hævd. Naturligvis har Seklerne sat deres Spor paa disse Malerier og Portrætternes Ophængning i Kirken med dens vekslende Temperatur og Fugtighedsgrad har heller ikke været den bedst konserverende Faktor; men det mest skæbnsvangre for hele den gamle Serie er dog, at den i 1842 blev behandlet, ogsaa malerisk, af Snedkeren P. Ussing (1785—1872), Billedhuggeren Stephan Ussings Fader, som ikke blot har vist sig haardhændet i sin Restaurering, men ogsaa har ombyttet Rammer og, som det synes, derefter i pyntelig Skriveskrift har malet Navne paa Forsiden, Navne, som vækker Tvivl om deres rette Placering. For Øjeblikket er disse ærværdige Malerier, trods det, at de er

Christoffer den Første.
Maleri af Anthonius Samfleth (?) 1576. Ribe Domkirke.

ment som evige Minder om fortjente Stormænd, i en saadan Forfatning, overmalede og afskallede, at de absolut maa behandles af en Konservator, selvom denne Behandling vil løbe op til nogle Tusinde Kroner; Æresminder bør vogtes og æres.

Ribe By, dens Indvaanere og dens Myndigheder har gennem Tiderne viist, hvor stærkt Følelsen for den Historie, som er knyttet til Byen, Danskernes Brügge, har ligget dem paa Sinde, og det har været dem magtpaaliggende at fæstne Minderne derom. Jeg nævner blot, hvorledes Hans Svaning 1576 lod udføre Portrætter — uhistoriske naturligvis, men dog Mindesmærker — af de to Konger, som er begravet i Koret, Erik Emune og Christoffer den Første. De synes malede af Københavnermaleren Anthonius Samfleth, der ogsaa har givet Udka-

Erik Emune.

Maleri af Anthonius Samfleth (?) 1576. Ribe Domkirke.

stet til den Serie af danske Konger, som i Frederik II's Tid prydede Kronborg (maaske Forlæg for Hans Kniepers Gobelinserie, uden dog at ligne de kendte Billeder fra denne Serie); dog om ham mere nedenfor. Billedet af Kong Christoffer blev forresten restaureret af en Haandværker (Ussing?) i 1843°.

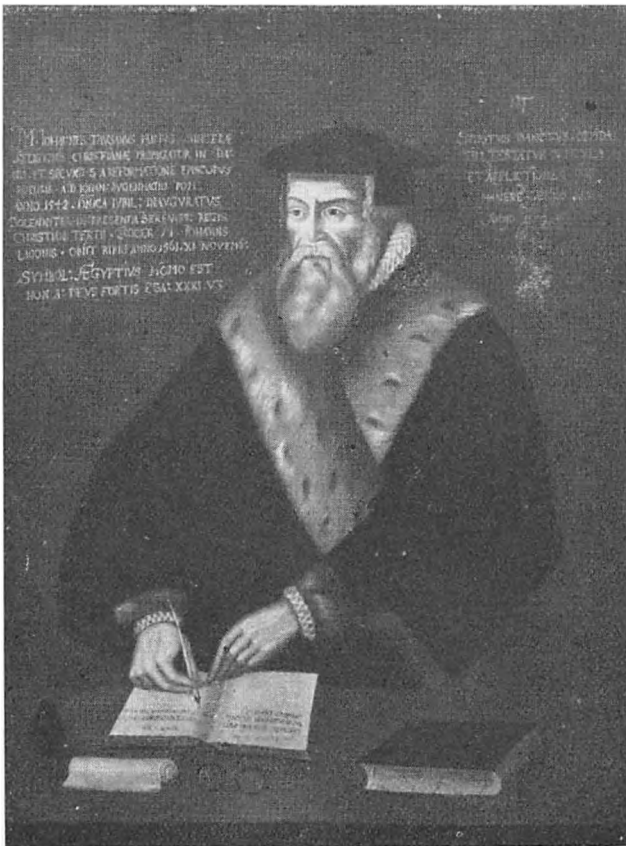
Det er sikkert ud fra samme Følelse, at man grundlagde og til forskellige Tider supplerede Billedrækken af Stiftets Bisper. Det bliver nu Problemet at undersøge, om Portrætterne har faaet de rigtige Betegnelser af P. Ussing, og om de overhovedet kan forestille de Personer, de udgives for, eller om det er Fantasibilleder, som blev fremstillet, da man i en senere Tid ønskede at have en komplet Række af Stiftets Bisper.

Hans Tausen

Maleri, dateret 1639, i Ribe Domkirke.

I det 18. Aarhundrede tales der gentagne Gange om en anden Bispærække i Stiftet, nemlig i den højst interessante, gamle Brøndum Kirke, syd for Varde, hvor Landemoderne i hvert Fald fra Reformationen til Frederik III's Tid blev holdte, »hvorfor den blev prydet med Biskoppernes Billeder, der blev malede paa Væggene, nogle i Korets Fordybninger (Nicher), andre paa Muren mellem Kor og Skib. Af en Optegnelse fra 1760 (1768?) ses, i hvilken Tilstand de vare. I Koret var der Billeder af Hans Vandal, den første lutherske Biskop, derpaa en uden Navn, vistnok Reformatoren Hans Tavsens, dernæst Povl Madsen med Aarstallet 1561, saa en uden Navn, sagtens Hans Laugesen, derefter Peder Hegelund, Jens Dinesen Jersin, Erik Monrad, Johan Borkardsen, Iver Hemmet, alle Biskopper i Ribe, endvidere en

Hans Tausen

Maleri, dateret 1579, paa Frederiksborg-Museet.

over Degnestolen, der var overkalket; udenfor Koret var flere Billeder overkalkede ... Efterhaanden som Billederne blev forfaldne, overkalkedes de, og til sidst blev dette Tilfældet med dem alle paa Kirkeejerne Niels og Søren Ulgvigs Foranstaltning, som for at undgaa en lille Bekostning, berøvede Kirken disse interessante Prydelser, der nu, maaske et enkelt Billede undtaget, ikke mere kunne reddes.«

Senere Forsøg paa at afdække Malerierne har vist, at Nyrestaure-ringer ganske har fjernet Malerierne⁷⁾.

To Ting er at notere sig ved denne Meddelelse, at Bisperækkens Navne da ikke var sikre, og at der fandtes endnu et Portræt efter den fuldstændige Række til Monrad, maaske var det Biskop Krage-

•Poul Matzen«, men maaske forestillende Peder Jensen Kragelund.
Maleri i Ribe Domkirke.

lund; han blev Biskop 1650, og det var 1655, at Landemoderne blev flyttede fra Brøndum Kirke til Ribe og Varde.

Den første lutherske Biskop, *Johann Wenth* (Vandalin) findes nu ikke i Domkirke-Serien. Det maa antagelig være gaaet til Grunde, dog før 1717, da det savnedes.

Den anden Biskop var *Hans Tausen*. Hans Billede (S. 172) er dateret 1639. Det er saa lang Tid efter hans Død 1561, at man maa tænke, at det er et Fantasiportræt, saa meget mere, som en Gravsten i Kirken, der viser et lignende Billede af ham, først er udført 1663 paa Foranstaltning af en af hans Efterkommere; om den har erstattet en ældre ødelagt, som antaget, synes at være tvivlsomt^a.)

»Paulus Matix«, men forestillende Peder Jensen Hegelund.
Maleri i Roskilde Domkirke.

Men nu findes paa Frederiksborg-Museet et Maleri (S. 173) af Hans Tausen af samme Type som Ribe-Billedet; der er mindre Ændringer, som at Bispen paa Frederiksborg-Billedet skriver med en Fjerpen uden Fane, paa Ribe-Billedet med en Pen med stor Fjerfane, at Bibelklædet i Ribe er rullet opefter, men nedefter paa Frederiksborg, at Huens Klapper har en Slags Kantning paa Ribe-Billedet, men ikke paa Frederiksborg o. s. v.; det betyder mindre, synes kun at bevise, at Kopisten fra 1639 maaske har taget relativt frit paa Opgaven eller arbejdet efter en anden Original end Frederiksborg-Billedets. Dette Billede, dateret 1579, er nemlig ikke et Originalbillede fra 1579, men malet som Kopi adskillige Aar efter; man maa dog hævde, at 1579 er det virkelige Aar for Originalbilledets Forfærdigelse, thi begge Kopier

D. Paulus Mathiæ.
Kobberstik af J. Haas 1756.

har en Paaskrift, som nævner, at Tausen var Svigerfader til den daværende Ribe-Bisp, *Hans Laugesen*. Det er ovenfor nævnt, at Hans Svaning i 1576 lod udføre til Kirken to Malerier af de dér begravede Konger; man tør da anse det for ikke usandsynligt, at han ogsaa har villet sætte et Minde for sin Slægtning Hans Tausen, der »som den første prædikede den rene kirkelige Lære i Danmark«, og Indskriftens høflige Buk for den daværende Biskop, Hans Laugesen, forklaredes derved let. Frederiksborg-Billedet er, som omtalt, ikke en Original fra 1579; selve Indskriften har Stavefejl som »Johanns« for »Johannis«; der findes fire Bibelcitater, og de er i hvert Fald i Forhold til de da brugelige Inddelinger fejlskrevne; mindre væsentlig er Acta cap. 20 vers 22 (er 23); betydningsfuldere Romerbrevet 3 vers 34 (er

En af Raadmand Lauge Steffensens Sønner.
Udsnit af Raadmandens Epitafium fra ca. 1555 i Ribe Domkirke.

24) og 1. Corinthier 14 vers 10, (er 15 v. 10) — saadanne Fejlskrivninger tyder paa, at vi har for os et Arbejde af en noget uomhyggelig Kopist. Ogsaa Ribe-Billedet har Fejlskrivninger, baade nogle af Frederiksborgfejlene, men ogsaa andre (Esaias XXXIV for Esaias XXXI v. 3). I Bibelciterne er der Fejl, hvis man gaar ud fra Vulgata; men de behøver ikke at være Kopistfejl. Tausens Symbolum: Ægyptus homo est non deus fortis, lyder f. Eks. begge Steder . . . non autem deus fortis. I det hele synes Citerne en fri Oversættelse til Latin af Luthers Bibel, og ikke en Gengivelse af Vulgata.

Frederiksborg-Billedet kendes først fra Midten af 18. Aarhundrede, da det 1745—47 af Jacob Langebek blev skænket til Danske Selskab, med hvis Samlinger det senere kom til Frederiksborg.

«Hans Laugesen».
Maleri i Ribe Domkirke.

Man ved, at der tidligere har eksisteret mindst to Portrætter af Reformatoren Hans Tausen; det ene tilhørte Universitetet og blev ødelagt ved Branden 1728. Det andet, som brændte med Kirken 1795, fandtes i St. Nicolaj Kirke i København under Pulpiturets Vinduer mod nordre Kirkedør¹⁾, og det blev for Hovedets Vedkommende mangfoldiggjort af Leipziger Kobberstikkeren Joh. Georg Mentzel til Tausens Biografi i Harboes og Langebeks Dänische Bibliothec I. Bind (1737). Kobberstikket, et Brystbillede som dog efter sin Tilblivelsesform kun kan være et sekundært Vidnesbyrd, idet et tegnet (?) Forlæg maa være sendt til Leipzig, viser ingen væsentlig Forskel fra Frederiksborg-Billedet udover, at man finder Bræmme paa Hueklappen, og at det har en særlig Ordning med Hermelinshaler i Skindbræmmen,

Hans Jessøn, Raadmand i Ribe, død 1604.
Udsnit af Epitafiebillede fra 1607 i Ribe Domkirke.

hvor Frederiksborg-Billedet har mørkere Graaværkspletter; Ribe-Billedet viser nærmest en Mellemtung. — Man tør da antagelig fastslaa, at der 1579 til Domkirkens Ziir er udført et Portræt, maaske ved Hans Svanings Foranstaltning, og at dette er gaet til Grunde i Ribe eller er havnet paa Universitetet, og at de to Kopier, som eksisterer — Ribe-Billedet fra 1639 og Frederiksborg-Billedet, som har beholdt det oprindelige Aarstal — gaar tilbage til den forsvundne Original. Om Frederiksborg-Billedets Alder har jeg vanskeligt ved at træffe nogen bestemt Afgørelse; det synes senere end 1579, men tidligere end dets første Opdukken i Midten af 18. Aarh. Det er ogsaa vanskeligt at sige noget absolut om Maleren af Originalbilledet. De to Kongebilleder fra 1576 har Træk, som bringer Gl. Køgegaard-Bil-

Peder Hegelund.
Maleri i Ribe Domkirke.

ledet af Birgitte Rosensparre i Erindring, hvilket Billede er henført til den københavnske Maler Anthonius Samfleth. Tausens Hænder paa Kopierne ligner andre Billeder, som er henførte til denne Kunstner, om man end tillige finder Detailler, som ikke helt synes overensstemmende med Samfleths Manér; men Muligheden for at Maleren, som utvivlsomt arbejdede for Ribe, ogsaa har malet den posthume Original til Bispebilledet, er absolut tilstede. Om Ribe-Billedet oplyser Stiftsbibliothekets Bibliothekar, J. S. B. Suhr, iøvrigt, at en Fabricius fra Slesvig har »fornyct« det, ca. 1790, at han selv overfor Stiftsøvrigheden havde paapeget Billedets daarlige Tilstand, og at han havde bedt Professor J. P. Møller, den højtansatte Konservator ved Statens Galeri, om en Udtalelse om, hvad det vilde koste

Peder Hegelund.
Maleri i Ribe Katedralskole.

at bringe det i god Stand. Professor Møller anslog Omkostningerne til 70 Rdl., hvad Stiftsøvrigheden ikke mente at kunne ofre; Suhr skrev derfor sin Bog om Tausen og skaffede sig de nødvendige Subskribenter paa Egnen, ikke mindst blandt Præsterne; og for Overskuddet blev Billedet restaureret (1836) af J. P. Møller¹⁰⁾.

Den tredie Biskop var *Poul Madsen*. I Kirken hænger et Portræt, med hans Navn (S. 174); men der er noget mystisk ved det Billede. J. Helms skrev¹¹⁾, at der i 1870 ikke findes noget Billede af Poul Madsen i Domkirken, samt at der 1724 betaltes en Maler 3 Sletdaler af Kirkeværgen for at »udkopiere hans Contrafei paa Kapitlet, saa som det gamle var forraadnet af Fugtighed af Muren«.

(Det Billede, som nu bærer hans Navn, er ældre end 1724, og der findes i Domkirken nu intet Portræt malet 1724 af en ældre Biskop). Bispem blev allerede 1569 udnævnt til Sjællands Biskop, hvorfor hans Portræt hænger i Roskilde Domkirke (S. 175), men i en Gengivelse fra 18. Aarh., der er væsensforskellig fra Ribe-Billedet; de to Portrætter kan ikke forestille samme Person; men derom nedenfor. Jonas Haas har 1756 stukket hans Portræt til Bogen om Sjællands Bisper¹²⁾; dette Portræt (S. 176) er uden Overensstemmelse med Ribe- og Roskilde-Billederne. Fremstillingen i Ribe synes tidligst malet hen imod 1670, maaske lidt senere, da det viser en Dragt og Mode fra Frederik III's Tid; det er nu kun bevidnet som Poul Madsens Portræt ved Ussings Navne-Paamaling. Hvis Ussing har haft en Tradition at gaa efter, maa Billedet siges at være skabt som et rent Fantasibillede. Har han derimod, paa Grund af Sløseri, anbragt et fejlagtigt Navn, hvilken Mulighed bør tages i Betragtning, maa Portrættet forestille en anden Biskop og da aabenbart en Biskop fra 17. Aarh.s senere Tid. Men Poul Madsen kan det ikke være.

Den fjerde Biskop var *Hans Laugesen*, der fulgte efter Poul Madsen og beklædte Bispestolen fra 1569 til 1594. Af ham findes et Portræt i Kirken (S. 178). Paaskriften er sen, paasat af Ussing, men i Portrættet, som forestiller Bispem staaende i halv Figur, er Kostume og Opstilling fra Tiden. Portrættets Identitet er iøvrigt søgt bekræftet ved et paamalet Vaabenskjold, af en usædvanlig Form, ved Bispens venstre Side, med et sammenbundet HL i Feltet. Om dets Alder kan intet sikkert siges i den Tilstand af komplet Overmaling, som det er, og med Lærredet opklæbet paa en Trætavle; men det er unægteligt ejendommeligt at konstatere, at Hovedfiguren paa Raadmand Hans Jessøns Epitafium (S. 179) i Domkirken, for Hovedets Vedkommende og delvis for Dragtens synes identisk med Bispeportrættet. Man maa antage, at man en Gang 1650—1710 for at faa Serien komplet har forsynet et tilfældigt Portræt med Bispens Navn, eller man har, som en from Svig, taget en Kopi af et Portræt fra Laugesens Tid og givet det ud for at være hans Kontrafej. Paa Epitafiet i Domkirken af Lauge Steffensen, Bispens Fader (S. 177) findes en Person anbragt bag Lauge, men denne havde mange Sønner, og der er ingen speciel Grund til at tro, at det forestiller Bispem. Det bør ogsaa som et Fingerpeg om Billedets Placering i Bisperækken bemærkes, at Rammen er som Bispebilledernes fra Beg. af 18. Aarh. og ikke som Portrætternes fra 17. Aarh.

»Johannes Burchart«.

Maleri, med Aarstallet 1640, i Ribe Domkirke.

Den femte Biskop var *Peder Hegelund*. Hans Portræt findes, omend i daarlig Forfatning (S. 180). Det har foroven paamalet et Skjold med et Vaaben, en Arm med en Ferle eller en Pisk, vel en Hentydning til hans tyveaarige Virksomhed som Skolemester i Ribe. Navnet er ogsaa først paamalet af P. Ussing; men Dragt og Fremstilling er helt fra Tiden op imod 1600, saa man turde vel med Rette kunne anse dets Betegnelse som sikker. Men nu findes der i Serien i Roskilde Domkirke en Kopi derefter fra Midten af det 18. Aarh.; dér har Billedet Navnet »Paulus Matiaë« (S. 175). Naturligvis har Kopisten faaet et Billede udleveret til Kopiering i Ribe; man maatte da slutte, at Billedet i Ribe, som nu er betegnet Hegelund, hundrede Aar før Ussings Paaskrift gik for at være Poul Madsen, og derfor a priori

»Erich Monrad«.

Maleri, dateret 1647, i Ribe Domkirke.

tillægge denne Navnebetegnelse adskilligt større Beviskraft end den sene Ussingske.

Nu viser det sig dog, at der i Ribe Katedralskole er et Portræt (S. 181) af Biskop Peder Hegelund — ganske vist med en Indskrift, som giver hans Dødsaar 1614 —, som absolut synes at være et samtidigt Billede. Dets Lighed med de to eksisterende Billeder af samme Type — Billedet i Ribe og Portrættet i Roskilde, som kaldes »Paulus Mathiae« — er uomtvistelig. Resultatet bliver da, at Portrættet af Peder Hegelund hænger i Kirken under sin rette Betegnelse, om end som en senere Kopi; Billedet i Roskilde maa skyldes en Føjltagelse fra Ribes Kirkebestyrelse, hvad der atter tyder paa, at Billedernes rette Benævnelse allerede ved Midten af det 18. Aarh. er gaet i Glemme¹³⁾.

Sognepræst Lauge Sørensen Vedel, død 1648.
Udsnit af Epitafiet i Ribe Domkirke.

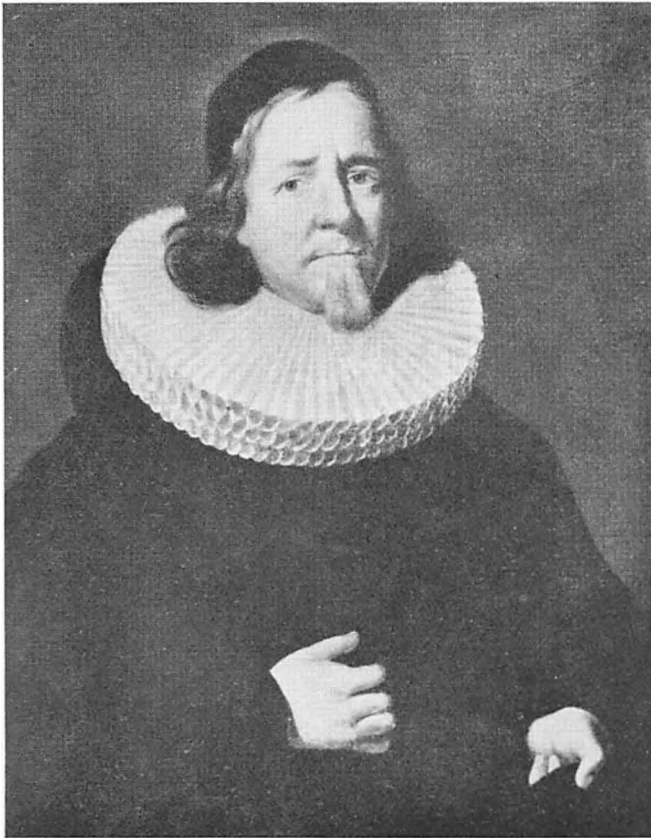
Af de følgende fire Portrætter i Dragter fra 17. Aarh. findes tvende, som foruden det »Ussingske« Navn har ældre Navne- og Aarsangivelser paamalet, og to, som kun har Ussings Navnebetegnelse. Vi skal efter de gamle Angivelser her have haft Portrætter af Hemmet, Borchardsen, Monrad, Lodberg og Ancher Anchersen. Portrættet af Jens Dinesen Jersin mangler, men det gjorde det, som omtalt, allerede i 1717; der findes dog ingen Portrætter blandt de fire i Dragt før 1635.

Det Billede (S. 183), som kaldes »Johannes Burchart«, død 1643, har, foruden P. Ussings Paaskrift en raa Paamaling antagelig fra sent i det 18. Aarh.: »ÆTAT. 43 AN: CHR. 1640, hvilket passer med Borchardsens Alder. Portrættet viser en ældre Præst med Haaret relativt

»Iver Iversen Hemmet«,
men maaske forestillende Christen Lodberg.
Maleri i Ribe Domkirke.

kort ved Siderne, og ikke særligt langt i Nakken, med stor Kalot, stort Fuldskæg og en ikke særlig stor Pibekrave med store Piber. Den storpibede Krave, det relativt korte Haar og det store, men dog plejede Fuldskæg, passer til Tiden omkring 1640, og man maa derfor antage, at det er rigtig benævnet, om det end tydeligt synes at være enten en Kopi af en ret ukyndig Maler fra Aarhundredets senere Halvdel eller et Fantasiportræt, hvilket sidste dog Paaskriften, som kan hænde skriver sig fra en Restaurering i 18. Aarhundrede, hvorved Baggrunden tydeligvis blev overmalet og Bogstaverne paany paamalede, gør mindre sandsynligt. Man tør derfor med nogen Beføjelse gaa ud fra, at det *Johannes Borchardsen* benævnte Billede er hans Portræt, omend i en noget senere Kopi.

Christen Jensen Lodberg.
Maleri paa Nørholm.

Hans Efterfølger Biskop *Erik Monrad* (S. 184) er i Modsætning til de øvrige Portrætter, med Undtagelse af Hans Tausens, afbildet sidende. P. Ussings Navnepaaskrift bestyrkes dels af Vaabnet med Halvmaanen, Søjlen og det halve Hjul og med Fortunafiguren, de Monraders Mærke, men det synes paamalet; det er i Billedets nuværende Stand umuligt at udtale sig derom. Men desuden findes en Paamaling i Sort: »Natus Ao 1607, 24 May, Effect. (skal vel være effectus, afmalet) Ao 1647 Mens Septemb. Donatus (denatus) Jo (!) 1650 Die 26 Junij, Aetatis 43«. Skriften synes forvansket, formentlig ved Afkopiering og er vist flere Aartier senere end 1647. Men betragter man Bispens Paaklædning, det fyldige, halvlange Haar, Fuldskægget med det opadstrøgne Overskæg, Kalotten, Pibekraven, som er mærkelig tynd

Christen Lodberg.
Kobberstik af H. Schaten.

og flad, vil man ikke med Rette kunne hævde, at det ikke er et Portræt fra Tiden. Paa Bordet ligger en Bog med en hebraisk Paaskrift og Citatangivelsen: Ps. 73 v. 24. Maleren er ukendt, men Billedet har i Udførelsen megen Lighed med Billedet af Borchardsen og med to Billeder, som skal omtales i det følgende, dog synes det bedre. Det kan da fastslaaes, at Originalen til Billedet forestiller en Præst fra Tiden 1640—50, men man bør dog være noget skeptisk overfor Navnegivningen, eftersom Portrættet viser en mærkelig Overensstemmelse med Portrættet af Præsten ved St. Katharina Kirken, *Lauge Andersøn Vedel*, Anders Sørensens Søn, død 1648, som han fremstilles paa sit Epitafium i Domkirken (S. 185). Man kan derfor trods alt stille sig skeptisk overfor Antagelsen af, at det er *Erik Monrads* Portræt;

Ancher Ancherens.

Udsnit af Kobberstik af A. Reinhardt 1725.

det kan maaske forklares som et senere Forsøg paa at etablere Bispe-serien; man har da taget et Portræt opbygget paa Grundlag af Lauge Vedels Billede fra samme Tid. Thi den Antagelse, at Lauge Vedel i Monrads Skikkelse skulde være malet ind paa sit Epitafium, synes mindre sandsynlig.

De to andre Portrætter i Dragter fra 17. Aarh. er det, der, som ovenfor omtalt, kaldes »Poul Matzen« (S. 174), og det, der benævnes »Iver Iversen Hemmet« (S. 186). De er malede af samme Maler som Borchardsen og antageligt Monrad. At det Portræt, som kaldes »Poul Matzen«, ikke kan være fra hans Tid, er omtalt (S. 181—182). Man har antaget, at det kunde forestille *Jens Dinesen Jersin*, af hvem der efter

Ancher Anchersen.
Epitafiemaleri i Kolding Kirke.

Terpager skulde findes et Portræt i Kirken, hvilket dog efter 1717-Notatet allerede dengang manglede.

1874 skrev J. Helms¹⁾, at der i Domkirken fandtes et Portræt af *Jersin*: »dette Billede er helt forfaldet, men dets Authencitet er saa tvivlsom og Udførelsen saa slet, at det næppe fortjener at restaureres«. Ret oplysende føjer han til, at ogsaa de fleste andre fra følgende Tid i 17. og 18. Aarh. er temmelig værdiløse, maaske nærmest som Følge af Opmaling. Man kunde da tænke sig, at det »slette« Portræt i Virkeligheden var Kopien fra 1724 af Poul Madsen (se ovenfor S. 181), som senere ved Forveksling havde faaet *Jersin*'s Navn, og at det Billede (S. 174), som nu kaldes Poul Madsen, er det oprindelige *Jersin*-Billede; men heller ikke denne Hypotese er synderlig holdbar,

»Peder Jensen Kragelund?«,
men antagelig forestillende Ancher Anchersen.
Maleri i Ribe Domkirke.

hvis man skal betragte Billedet som et autentisk Portræt og ikke som et Fantasiportræt; Kostumet har næppe kunnet bæres saa tidligt som 1635, da Jersin døde. Af Jersin har man et Stik, men fra 18. Aarh.; det er dog sandsynligt, at Forlægget for dette ikke har været et virkeligt Portræt af Jersin, men et Billede af den vesttyske berømte Theolog J. H. Ursin; paa Universitetsbiblioteket findes dennes Bog »Salomo evangelicus« (1656) med hans Portræt, og det har utvivlsomt overmaade stor, om end ikke absolut, Lighed med Jersin-Stikket¹⁴).

Maleriet »Poul Matzen« viser en Præst med Haaret skilt i Midten og hængende langt ned over den ikke meget store, men storpibede Krave og med et frit voksende Fuldskæg. Paa Bagsiden har en halvmoderne Haand skrevet »Jersin?« (med langt s). Desuden staar der

»Ancher Anchersen?«,
 maaske forestillende Chr. Muus.
 Maleri i Ribe Domkirke.

paamalet med hvid Farve: »11ve Portrætter (!) Restaureret af P. Ussing 1842« — det er aabenbart de gamle Bispebilleder, undtagen Tausens^{o)}). Efter Kostumet maa man være berettiget til at datere det til 1650—60 (jfr. bl. a. Portrættet af Pastor Niels Othsing fra ca. 1651 i Nørre Vedby). Paa den Tid var *Peder Jensen Kragelund* Biskop i Ribe (1650—81); der findes vel et Portræt i Domkirken, som af P. Ussing, dog med et af Daugaard sat Spørgsmaalstegn^{l)}), angives at forestille ham; men det er efter Kostumet malet langt senere. Det Portræt, som kaldes »*Poul Matzen*« og som af nogle antages at forestille Jersin, kan da muligt være et Fantasiportræt, og saa hører al Argumentering om Rigtigheden op; men snarere er det en Kopi efter en nu ukendt Original fra ca. 1660. Afgørende Vished kan først frem-

Christian Muus.
Kobberstik af A. Reinhard 1717.

skaffes ved en Restaurering af Billedet; efter sin Type synes Originalen at have været fra Peder Jensen Kragelunds Tid, og Billedet kan derfor antages at skulle forestille ham.

Det sidste Portræt af denne Serie er betegnet »Iver Iversen Hemmet«, død 1629 (S. 186). Portrættet har malerisk Lighed med Poul Matzen-Billedet, men Pibekraven er større, Haarvæksten rigere. Det viser en Præst med Haaret skilt i Midten og faldende meget rigt ned over Pibekraven; Kalot; stort, noget pjusket Fuldskæg og en meget stor Pibekrave med tre Rader Piber. Dette er karakteristisk for Præstedragten paa Christian V's Tid. Efter Kragelunds Død 1681 blev *Chr. Lodberg* Biskop. Af ham findes et Portræt (S. 198) i Kirken, hvor dog Navnebetegnelsen er overmalet paa Daugaards Foranstaltning — »om

med tilstrækkelig Hjemmel er mig ubekendt«, skriver J. Helms¹⁾); men Daugaard har haft Ret, thi det saakaldte Lodberg-Billede bærer en kort Pudderparyk, altsaa fra Tiden højt op i 18. Aarh. Desuden kendes et Kobberstik af Lodberg i hans senere Tid, Aarene op imod 1693, (med et rosende Digt af Thomas Kingo) (S. 188), samt i Privateje et Maleri (S. 187); begge disse Portrætter fra hans senere Aar viser ham med glatragede Kinder og langt Hageskæg. Om man nu sammenligner disse Portrætter med det, som kaldes »Iver Hemmet«, og erindrer, at Billedet er udført i Tiden omkring 1680 (jfr. f. Eks. Epitafiet af Johan Jørgensen Rasch † 1684, i Halsted), findes der ogsaa udenfor Kostumet (den tredobbelte Pibekrave, det lange Haar og Kalotten) Lighed i Ansigtstrækkene, den buttede Næse, de opadvungne Bryn, de let skelende Øjne, Ansigtsovalens Form, og ikke mindst de to store Rynker ved Næseroden — prøv at dække Mundpartiet paa det sene Lodberg-Maleri (S. 187) og sammenlign Overansigterne —, som gør det antageligt, at Billedet forestiller *Christen Lodberg* († 1693). Dog kan man maaske ved denne Henførelse føle sig usikker.

I hvert Fald handler man dog næppe forkert ved at gaa ud fra, at de tre Portrætter, som har Paamalingen »Burchart«, »Kragelund«, »Hemmet« og antageligt ogsaa »Monrad«, ikke er malede før i sidste Halvdel af det 17. Aarh.

Det skal her yderligere bemærkes, at de Billeder, som har Paaskrifterne »Poul Matzen«, »Hegelund«, »Hemmet«, Burchart« og »Monrad«, og som efter min Opfattelse skal repræsentere Kragelund, Hegelund, Chr. Lodberg, Borchardsen og Monrad, alle har ens Rammer med en Springliste inderst, en Form for Rammedekoration, som begyndte sent i Christian IV's Tid og fortsatte nedover til henimod 18. Aarh.s Begyndelse. Man maa antage, at alle disse Billeder er indrammede samtidigt, og at Indramningen var foretaget før Overflytningen ca. 1717, altsaa udført i Muus'es, Ocksens eller L. Thuras Tid.

Fordeles de nu eksisterende Portrætter i Kirken som her foreslaet, skulde da foruden Poul Madsens baade Hemmets († 1614) og Jersins († 1629) Portrætter ikke længere eksistere; intet Bispeportræt fra deres Tid findes i Kirken.

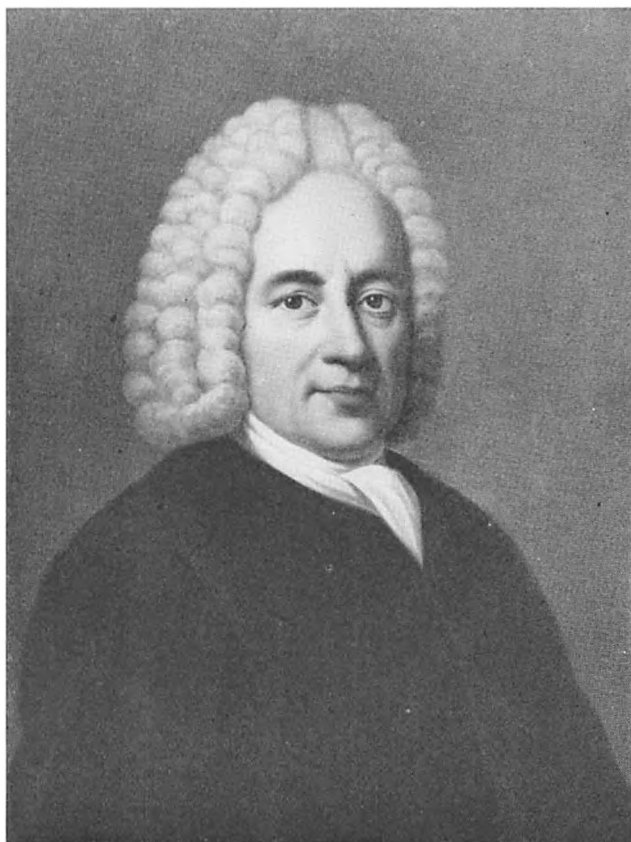
Mens de hidtil nævnte Portrætter er Knæstykker eller Halvfigurbilleder, er de følgende Portrætter alle Brystbilleder. Ældst er efter Typen tre Billeder malede som Ovalbilleder med graalige, afrundede Hjørner. De synes udførte samtidig under Indflydelse af en Maler af Slesviger-Skolen og har de Ussingske Paaskrifter: »Kragelund?«, »A.

»Christian Sørensen Muus?«,
 maaske forestillende Hans Ocksen.
 Maleri i Ribe Domkirke.

Anchersen?« og »Chr. Muus?«; typologisk set passer Rækkefølgen efter Kostumerne (Allongeparykker), men ikke helt efter Navnene.

De tre efter Lodberg følgende Bisper var Ancher Anchersen, Chr. Sørensen Muus og Hans Ocksen. Af Biskop *Ancher Anchersen* kendes et Kobberstik fra 1725 af A. Reinhardt efter et ukendt Maleri (S. 189), og et dermed overensstemmende Maleri paa Wiedewelts Epitafium i Kolding (S. 190), antagelig fra 1771¹⁷⁾. Stikket viser en glatraget Præst med Kalot og en meget stor, tredobbelt-pibet Krave. Haaret ligger langt ned paa Kraven. Dette Stik har ikke slaaende Lighed med noget af de tre Portrætter, mest med det som kaldes »Kragelund?« (S. 191). Det fremstiller en glatraget Præst med langt bølget Haar,

Lauritz Thura.

Kopi af Hans Hansen ca. 1827 i Ribe Katedralskole.

som naar Pibekraven; denne har tredobbelte Piber. Han har hvidt Halsbind indenfor. Næsens Form, det lidt skelende Øje og hele Øjenpartiet, den fyldige Hage, mindre Omgivelserne ved Munden, synes ens paa »Kragelund?» og paa Stikket. Man maa da antage, at »Kragelund?»-Maleriet forestiller A. Anchersen og er malet kort før hans Død 1701.

Den følgende Biskop var *Chr. Sørensen Muus*, meget omtalt og meget omstridt i sin Tid. Han forflyttedes i 1712 til Bispestolen i Odense, men dér findes hans Billede ikke i Bisperækken i St. Knud. Derimod har man et Kobberstik¹⁰⁾ fra hans seneste Aar, udført af A. Reinhard 1717. Det viser (S. 193) en Præst med et langt, naturligt faldende Haar, skilt i Midten og hængende ned over Pibekraven, ligesom paa

»Hans Fr. Oxsen«,
maaske forestillende L. Thura.
Maleri i Ribe Domkirke.

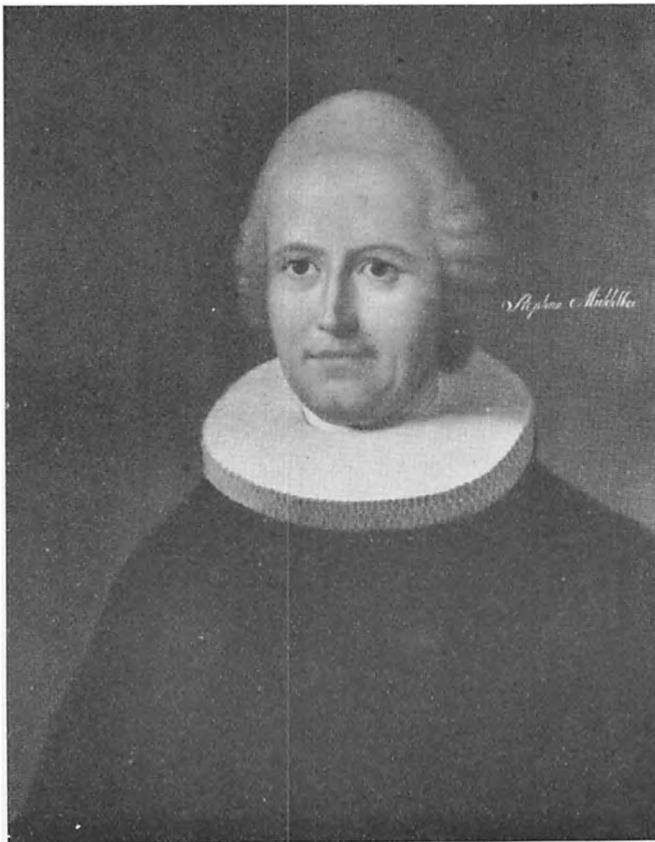
det saakaldte »Kragelundske« Billede. Pibekraven er meget stor; han har et Halsbind under Pibekraven. Et af de to resterende Portrætter i den malede Oval og med Allongeparyk skulde da forestille ham, men intet af dem har umiddelbar Lighed med Muus-Stikket; men maaske kan man i Billedet, kaldet »A. Anchersen?« (S. 192), trods Haaret, finde Lighedstræk i den store Næse, det fremspringende Hageparti og de udstaaende Kindben, Ansigtets langagtige Form, den faste Mund, og da antage, at dette Billede forestiller Chr. Muus. At det ikke kan være A. Anchersen, er givet; Præster fra hans Tid brugte ikke slige Parykker.

Det sidste af de som Ovaler malede Portrætter forestiller efter Paa-skriften »Chr. Sørensen Muus?« (S. 195). Det har Allongeparyk og en

»Chr. Lodberg«,
antagelig forestillende Math. Anchersen.
Maleri i Ribe Domkirke.

enklere Krave end det foregaaende Billede og viser en yngre Mand. Det skulde da være den tredje af de nævnte Bisper, Biskop Johannes Oksen. Vel findes der i Serien et Portræt med hans Navn, et Billede med en kort, pudret Paryk fra Midten af 18. Aarh., og et lignende hænger ogsaa i Aarhus Domkirke, men det er en moderne Kopi, saa det tæller ikke med. Efter sit Kostume kan det som »Oksen« betegnede Portræt (S. 197) næppe med Rette bære denne Benævnelse. Hvis Bispeserien skal være komplet, og hvis Portrættet, som kaldes »Muus?« hører til den, hvad meget tyder paa, tør man efter dets Dragt slutte, at det forestiller Biskop *Johannes Oksen*, af hvem ellers intet Billede kendes.

Stephan Middelboe.
Maleri i Ribe Domkirke.

Den følgende Biskop, den femtende paa Bispestolen efter Reformationen, var *Lauritz Thura*. Som Portrætter af ham nævnes to Billeder. Det ene, paa Frederiksborg, forestiller en yngre Mand i Kostume fra Frederik V's Tid, men allerede Dr. theol. L. J. Koch har med Rette protesteret mod, at dette var den rette Benævnelse, da Billedet var senere¹⁷⁾. Det andet Billede (S. 196) hænger paa Kathedralskolen i Ribe, hvortil det ca. 1827 blev anskaffet ved en Subskription¹⁸⁾. Det er ikke absolut overbevisende, at dette er hans Portræt. Originalen, hvorefter Hans Hansen kopierede det, kendes ikke, men maa være malet paa Frederik IV's eller Chr. VI's Tid; efter Dragten findes vel intet afgørende Argument mod Navnegivelsens Rigtighed; dog er det

Viktor Kristian Hjort.

Kopi, i Ribe Domkirke. af Johs. Ottesen efter Maleri i Holmens Kirke.

højst paafaldende, at Originalen skulde have gengivet Præsten i daglig Dragt og ikke i Ornat, men det er maaske Hans Hansen, som har villet gøre det til en Pendant til Falster, skønt Thura aldrig havde været Lærer ved Skolen. Sammenlignes nu det Billede, som har faaet Navnet »Oxsen« (S. 197), og Hans Hansens formentlig omarbejdede Kopi af L. Thura, kan man ikke nægte, at der trods alt findes Lighedspunkter: Ansigtsformen, Øjenpartiet med de indsænkede Øjne, det markerede spidse Hageparti, Mundens Form, hvor dog Domkirke-Billedet synes at være senere (den indsunke Overmund), men især Næsen med sin spidse Form og de markante Bryn. Der synes derfor at være Beføjelse til at antage, at »Oxsen«-Billedet forestiller L. Thura, selvom Ligheden mellem Billederne ikke er absolut slaaende.

Stephan Tetens.
Maleri i Ribe Domkirke.

Saa er der af de ældre Bispebilleder før Brorson kun eet tilbage, det, der kaldes »Chr. Lodberg«, men hvor Navnet er overmalet (S. 198). Det viser en glatraget Præst med Pudderparyk; Præstekraven er relativ lille, men tredobbelt-pibet, hvad der ikke var sædvanligt sammen med Pudderparyk, men som stærkt ortodokse Præster vel kan have benyttet. Thura fulgtes paa Bispesædet 1731 af *Matthias Anchersen*, A. Anchersens Søn. Terpager skriver i 1736, som omtalt, at Serien af Bisper vil blive forøget med hans Portræt, og af Registreringen i hans Dødsbo 1741 vides det¹⁾, at der da fandtes et Portræt af ham, »som skal indsættes paa Capitlet«, altsaa ophænges i Capitelsalen, hvor Serien jo hang. Det saakaldte Chr. Lodberg-Portræt viser imidlertid en saa stor Lighed i Ansigtsform med Stikket af Ancher Anchersen, at

Jens Michael Hertz.
Maleri i Ribe Domkirke.

man med nogen Sikkerhed kan gaa ud fra, at »Chr. Lodberg«-Portrættet i Virkeligheden forestiller Matthias Ancheren, af hvem intet andet Portræt kendes.

Hermed er alle Portrætte af den ældste Serie gennemgaaet. Opstilles de paa den af mig her foreslaede og i mange Tilfælde begrundede Maade, kommer der en vis Helhed i Betragtningen. Det skal villigt indrømmes, at nye Fund af Portrætter maaske kan kuldaste Opstillingen. Men gaar man ud fra, at det ikke er rene Fantasipor­trætter, som er malede, tidsmæssigt indifferente, blot for at udfylde Serien, viser Rækkefølgen nu Billeder, som synes at være i Kostume fra deres Tid.

Tage Christian Müller.
Maleri af Geskel Salomon. Ribe Domkirke.

Man synes da at kunne fastslaa, at kun Tausens Portræt fra 1639 er mere end 300 Aar gammelt i Kirken, og at der først i Tiden kort før 1700 er gjort en Indsats for at faa skabt en Bisperække til Ophængning i Bispegaarden, paa Chr. Lodbergs eller Ancher Anchersens Initiativ, maaske paa Peder Terpagers. Serien i Brøndum Kirke, som ovenfor er omtalt, kan jo have været en Kilde. Serien er fortsat ca. 1715 med de tre som Ovaler malede Portrætter (og efter Rammen er »Hans Laugesen« ogsaa senere tilkommet) og derefter forøget med L. Thuras og M. Anchersens Billeder. I Serien manglede fra gammel Tid Wenth (Vandalin) og Jersin; senere Poul Madsen; nu synes ogsaa Hemmets Portræt at være forsvundet.

Jens Brøgger Daugaard.

Maleri, efter Daguerreotyp, af H. Chr. Jensen. Ribe Domkirke.

Hermed er vi naaet ned til Midten af det 18. Aarhundrede.

Efter denne Tid blev der længe intet gjort for at føre Serien videre. Som omtalt er Biskop *Hans Adolph Brorson* ikke repræsenteret i Domkirken — hans Billede, malet af Joh. Hörner, findes nu paa Frederiksborg. Heller ikke af Biskop *Jørgen Karstens Bloch* († 1773), Biskop *Eiler Hagerup* og Biskop *Dr. Tønne Bloch* († 1803) findes Portrætter i Domkirken, men af den sidste hænger et Maleri, ganske vist posthumt, i St. Knud i Odense²⁰).

Først den een og tyvende Biskop, *Dr. theol. Stephan Middelboe*, der beklædte Embedet 1786—1811, efter i nogle Aar at have været Sognepræst ved Domkirken, findes portrætteret (S. 199), men om det er malet til Kirken, er tvivlsomt. Han har buklet Pudderparyk; Billedet

Carl Frederik Balslev.

Maleri, af H. Chr. Jensen, 1883. Ribe Domkirke.

er udført maaske af eller maaske efter Erik Pauelsen. Det er et godt Billede med en smuk Karakteristik af Bispem som den lærde og fredsstiftende Mand. Det fandtes i Kirken 1874¹).

Af den to og tyvende Biskop efter Reformationen, *Viktor Kr. Hjort*, er der i vor Tid malet et Portræt af *Johs. Ottesen*, (S. 200) efter det Billede, som findes i Holmens Kirke i København, hvor han 1796—1811 havde været Præst. Han er afbildet med kort Paryk med een Bukkel, med hvidt Slips over Præstekraven og med Ridderkorset, som han modtog 1811. Originalen er et godt Portræt i den Eckersberg-ske Skoles Malemaade. Han døde 1818.

Efter Hjorts Død blev den tidligere Sognepræst ved St. Knud i Odense, Sønnen af Sognepræsten i Ribe, senere Biskop i Viborg, Dr.

Karl Viggo Gøtzsche.

Maleri, efter Lithografi 1897, af Ole Haslund 1902.
Ribe Domkirke.

theol. Peder Tetens, Dr. phil. *Stephan Tetens*, hans Efterfølger. Af ham findes et lille Portræt, uden Paryk, skaldet og med langt Haar og Bakkenbarter, med »Fadermordere« og et guldbræmmet Ornat. Billedet viser Ridderkorset, men tilmalet; han fik det 1813. Billedet er altsaa malet før dette Tidspunkt (S. 201). Kun godt fire Maaneder var han Biskop. Portrættet fandtes i Domkirken 1874¹).

Af hans Efterfølger, den 24. Biskop, Dr. theol. *Jens Michael Hertz*, der var Biskop 1819—1825, findes et lille, meget diletantisk og stærkt restaureret Portræt (S. 202). Han er afbildet med Kalot og langt, naturligt Haar. Den lærde Bisp holder i sin Haand en Bog med græsk Tekst. Han bærer Ridderkorset, formentlig tilmalet; Hertz fik dette Naadesbevis allerede i Aaret 1812.

Peter Gabriel Koch.
Maleri af August Tørsleff. Ribe Domkirke.

Af de to følgende Bisper, den 25de og 26de, *C. D. Koefoed* og *Nicolai Fogtmann* findes ingen Portrætter. Men af den følgende, den syv og tyvende, *Tage Chr. Müller*, der var Biskop 1833—49, og som kongevalgt Stænderdeputeret og Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling deltog i det politiske Liv, hænger et Maleri (S. 203) i Domkirken. Han er afbildet med sit naturlige Haar, graat, ret langt og skilt i højre Side, og i Ornat uden Fløjlsindlæg men med Ridderkorset, som han fik 1835, og Sølvkorset, som tildeltes ham 1840. Portrættet er malet af den i Tønder fødte Kunstner Geskel Salomon, der senere, efter sin Uddannelse hos Eckersberg og J. G. Lund paa Akademiet, gjorde Karrière i Sverige, hvor han endte som lønnet kgl. svensk Portrætmaler. Da Bispen i 1843 fik Kommandør-

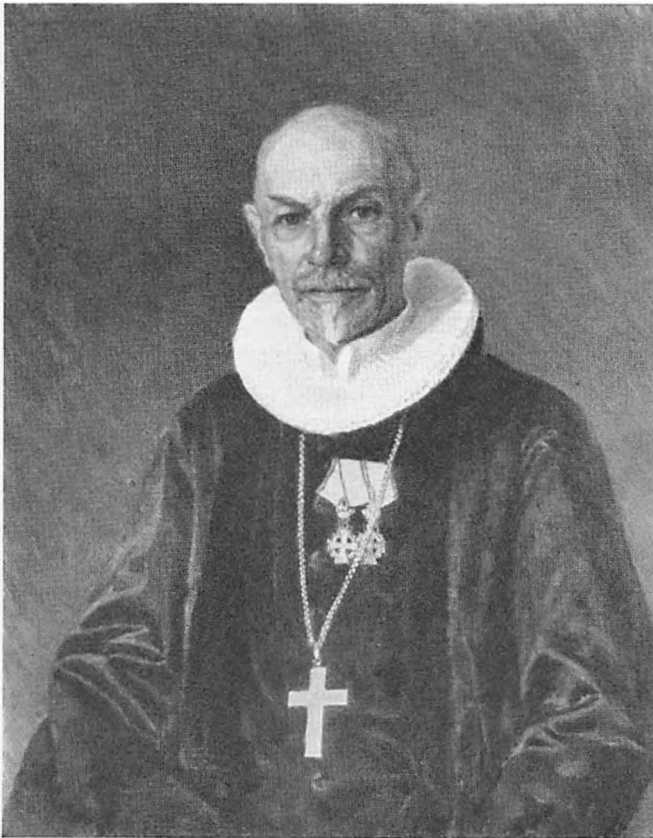

Oluf Olesen.

Maleri af Ellen Petersen, f. Olesen. Ribe Domkirke.

korset, som han ikke er afbildet med, tør man antage, at Billedet er malet før dette Aar, altsaa 1840—43, et sjældent godt Elevarbejde. Et Portræt af ham af G. Salomon, nu paa Frederiksborg, var formentlig udstillet paa Charlottenborg 1844²¹). Salomons Billede fandtes 1874 i Domkirken⁴).

Tage Müllers Efterfølger som Biskop blev *Jens Brøgger Daugaard*; han beklædte Bispestolen 1850—67 efter tidligere, som Domkirkens Præst, at have været knyttet til Ribe By siden 1845 og siden 1827 til Ribe Stift som Præst og Provst. Daugaard var stærkt historisk interesseret, og efter J. Helms Udsagn⁴) er det ham, der har forsynet de Ussingske Navnebetegnelser med Spørgsmaalstegn. I Domkirken findes hans magtfulde og utvivlsomt vellignende Portræt (S. 204). Han

Søren Meisen Westergaard.
Maleri af Agnes Smidt. Ribe Domkirke.

er glatraget, men med Bakkenbarter, og bærer paa Ornatet, med Fløjlsindlæg, Kommandørkorset, Sølvkorset og Kommandørtegnet, som først 1864 blev Mærket for første Grad af Ordenen, men før bares af alle Kommandører. Maleriet er udført af H. Chr. Jensen, aabenbart efter Daugaards Død; thi Maleren har hertil benyttet et Daguerreotypi fra Tiden mellem 1854 og 1862, kendt gennem et Lithografi, udsendt 1861—62 fra Tegner og Kittendorffs Anstalt. Dertil har H. Chr. Jensen føjet Kommandørkorset, som Bispen modtog 1862. Der findes andesteds et Maleri af ham af G. Salomon fra Tiden før 1852.

Den ni og tyvende Biskop blev Dr. theol. *Carl Frederik Balslev*, der indehavde Embedet 1867—95, og som er landskendt for sin Bibelhistorie og Katekismus. Af ham besidder Domkirken et Portræt fra

1883 af H. Chr. Jensen (S. 205), maaske samtidig med Forgængerens Billede. Paa Ornatet med Fløjlsindlæg bærer han, under Kommandørkorset, desuden Sølvkorset og Tegnet som Kommandør af første Grad, hvilken Dekoration han modtog 1878; 1892 blev han Storkors af Dannebrog, men denne Dekoration er dog ikke paamalet Portrættet. Efter Billedet blev der 1892 udført et Træsnit.

Hans Efterfølger, den tredivte Biskop, blev en af Indremissions ledende moderne Personligheder, Sognepræsten ved Fredericia Michaelis Kirke, *Karl Viggo Götzsche*, Biskop i seks Aar fra 1895 til 1901. Hans Billede (S. 206) er malet efter hans Død af Otto Haslund (1902). Paa Bispeornatet bærer han Ridderkorset og Sølvkorset, den sidste Dekoration modtog han 1896. Billedet er malet helt efter Harald Jensens Lithografi fra 1897, der formentlig atter er baseret paa et Fotografi.

Han fulgtes af Sønnen af Ribe-Stiftsprovsten Carl F. Koch, *Peter Gabriel Koch*, en ejendommelig, pædagogisk rigt begavet og administrativt stærk bebyrdet, retlinet Personlighed. Kort før sin Død 1922 udnævntes han til Biskop i Odense. Hans Billede (S. 207), som meget levende fremstiller ham i Bispeornat med Knækflip og med Kommandørkorset, som han modtog 1912, og Sølvkorset, er efter hans Død malet af Aug. Tørsleff. Portrætter af ham findes baade i Odense St. Knud (af N. Lützhøft) og i Familieeje (af Knud Larsen 1906).

Hans Efterfølger paa Bispestolen som den to og tredivte Bisp blev *Oluf Olesen*, som i over syv Aar bestred Embedet. Den djærve, enkle, frisprogede og usnobbete Mand vandt sig ved sin Personlighed og Embedsførelse stor Rygtbarhed inden- og udenfor sin Embedskreds. Han er portrætteret paa Luplau-Janssens store Bispeindvielsesbillede fra 1923 (Skitsen til hans Portræt paa Frederiksborg). I Kirken hænger hans Portræt (S. 208) med Bispekors, med Kommandørkorset (1926) og Sølvkorset. Det er malet af hans Datter Ellen Petersen, f. Olesen; bagpaa er skrevet 1921, hvad der dog ikke stemmer med Dekorationerne.

Som det sidste Billede i Bisperækken hænger Portrættet af Biskop *Søren Meisen Westergaard*, som efter Olesens Død 1930 overtog Embedet (S. 209). Fra 1923 havde han været Stiftsprovst i Ribe. Da han 1939 naaede Halvfjerdsaaersalderen, tog han sin Afsked som Biskop. Hans Billede, som viser ham i Bispeornat med Knækflip over Præstekraven, med Bispekors og bærende Ridderkorset samt Sølvkorset, er malet af Agnes Smidt i Lundsmark før 1939, da han blev udnævnt til Kommandør.

Carl Immanuel Scharling.
Maleri af Herman Vedel. 1946.

Det var Billederne i Kirken, men Serien har allerede faaet en Forøgelse. Stiftets Menighedsraad har nemlig i 1946 ladet Herman Vedel udføre et Portræt (S. 211) af Ribes nuværende Biskop, Dr. phil. C. I. Scharling; det skal senere føjes til Bisperækken.

Resultatet af Undersøgelsen har kun kunnet fremlægges efter mange Prøvelser og Detailundersøgelser. Men en Gennemgang som denne kan, selvom den har maattet gaa ret dybt, fordi Opgivelser synes flydende og indbyrdes modsigende, naturligvis efter Sagens Natur ikke gøre Paastand paa at være absolut endelig og fast bestemmende. En Undersøgelse af Billederne under en Restaurering kan tænkes at forrykke visse af disse Resultater, som man ad Sammenligningens

Vej er kommet til; maaske har nogle af de Billeder, som man ud fra deres Kostume har søgt at tidsfæste som Portrætter, ikke Portræt karakter, men er rene Fantasiportrætter. Ad arkivalisk Vej kan ogsaa fremkomme nyt Stof, som forrykker de opnaaede Resultater. Men trods alt synes det at være evident, at man i Kredsen om Domkirken (Lodberg, A. Anchersen, Terpager) i Slutningen af 17. Aarhundrede har søgt at skabe en Bisperække, maaske efter Brøndum-Billederne, og dertil har ladet udføre en Serie Billeder, enten som Kopier efter autentiske Portrætter eller ved let Omarbejdelse af Portrætter fra samme Tid som dem, der skulde fremstilles. Sikre og samtidige Originalportrætter findes tilsyneladende først efter 1700.

Og dog har Serien, trods alt, en historisk og personalhistorisk Betydning, som kræver, at der maa gøres noget for dens Konservering og fremtidige Bevaring.

NOTER

- 1) P. Terpager: Ripæ Cimbricæ. Flensborg. 1736. S. 195.
- 2) Jacob Helms: Ribe Domkirke. Kbh. 1870. Sp. 174—175.
- 3) J. S. B. Suhr: Tausens Levnet. Ribe. 1836. Forordet.
- 4) Jacob Helms: Ribe Domkirke, et Tillæg til Værket »Ribe Domkirke undersøgt og beskrevet af J. Helms, Kbhvn. 1870«. Manuskript, dateret 1874 (Nationalmuseets Arkiv).
- 5) Reg. 7. Kapsa 31. Pk. 7. No. 4 (Landsarkivet, Viborg).
- 6) P. T. Hansen i Ribe Cathedralskoles Program 1831. S. 19; J. Helms: Ribe Domkirke. 1870. Sp. 179.
- 7) O. Nielsen: Skadst Herred. Kbh. 1862. S. 230—231. — Om Bispebillederne er der i Nationalmuseets Arkiv Indberetninger af K. F. Wiborg (842), N. S. Nebelong, J. Helms (1873), Magnus-Petersen (1891), Ole Søndergaard (1927).
- 9) Nicolai Jonge: Kiøbenhavns Beskrivelse. Den hidtil utrykte Part. Kbh. 1945. S. 133, 162.
- 10) J. S. B. Suhr: Tausens Levnet. 1836. Forordet og S. LXIII.
- 11) J. Helms: Ribe Domkirke. 1870. Sp. 174—176.
- 12) Jonas Haas: Samling af de Evangeliske Biskoppers i Siællands Stift, deres Portraiter, stukne i Kobber efter de paa Landemodets Sahl udi Roeskilde værende Original-Skilderier. Kbh. 1761. P. B. C. Westergaard: Katalog over danske Portrætter. Kbh. 1930—1934. No. 7573.
- 13) J. Helms: Ribe Domkirke. 1870. Sp. 175.
- 14) J. Helms: Ribe Domkirke. 1870. Sp. 174; Westergaard. No. 5911.
- 15) Victor Hermansen: Ribe Bispekrønike (Ribe Bys Historie 1730—1820. II). Kbh. 1946. S. 129, 302—303. Westergaard. No. 208.
- 16) Westergaard No. 8169.
- 17) Victor Hermansen: Ribe Bispekrønike. S. 294.
- 18) Ribe Cathedralskoles Programmer 1826 og 1827. Historisk Maanedsskrift. 1888. S. 105, 118, 120, 138.
- 19) Victor Hermansen: Ribe Bispekrønike. S. 23.
- 20) Victor Hermansen: Ribe Bispekrønike. S. 169 (Biskop H. A. Brorson, malet af Hörner 1756. Frederiksborg-Museet), S. 235 (Maleri af Biskop Eiler Hagerup i Christianssands Domkirke), S. 241 (Miniatur af Biskop Tønne Bloch i Privateje).
- 21) Meddelelsen i Dansk Biografisk Leksikon. 2. Udg. XVI, S. 314 om en Kopi eller Original af O. M. Bøgh synes fejlagtig.

Salmesang fra Ribe Stift

Af Niels Møller

Salmesang fremkommer, naar en virkelig Digter oplever Kristendommen, saa hans Sjæls Streng dirrer derved og giver Klang, og naar saa en Menighed vedkender sig disse Toner og synger dem ud. Hertil er det nødvendigt, at der skabes Sangbøger eller Salmebøger. Det bliver derfor *dels* Digterarbejde, *dels* Salmebogsarbejde, vi skal tale om i denne Artikel.

Vi vil gerne prøve at finde karakteristiske Udtryk for netop dette Stifts Psyke, paavise visse Hovedlinier og dertil knytte enkelte Navne og Begivenheder. Væsentlig gaar vi kronologisk frem, men følger af og til enkelte Linier frem til Nutiden, inden vi gaar videre i den kronologiske Fremstilling.

Som de andre danske Stifter maa ogsaa Ribe Stift have haft et langt Spand af Kirkesang i den katolske Tid. Som et Eksempel paa den religiøse Alvor, hvormed Menigmand ogsaa da var interesseret i Kirkens Gudstjeneste, kan vi anføre, hvad Peder Palladius fortæller i Fortalen til sin »Ny evangeliske Rimstok« (1554): »Min salig Fader ved Navn Esbern Jensen, en Borger i Ribe, en Lægmand, der aldrig havde lært et Bogstav, straffede mig haardelige med Ord i hans Alderdom og i min Ungdom ude imellem Ribe og Bjerrig, fordi at jeg var en Pebling og gik til Skole og kunde dog ikke opregne for ham alle Søndagers Evangelia paa mine Fingre, som han kunde straks opregne for mig.« — Men Fromheden kunde først efter Reformationen ret komme til at give sig Udtryk i Salmesang; thi Sangen i den katolske Kirkes skønne Gudstjeneste var Korsang paa Latin.

Den følgende Fremstilling vil komme til at samle sig om tre Hovedepoker: 1) Ribe ved Midten af det 16. Aarhundrede som de officielle danske Kirkesalmebøgers Fødeby, 2) Ribe som den pietistiske Salmesangs Udgangspunkt i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, og 3) Harboøre, dengang i Ribe Stift, som Gennemgangs- og Samlingspunkt for Missions-Vækkelsens Sange i Slutningen af det 19. Aarhundrede.

Reformation og Ortodoxi. Maaske har Thomas Knudsen, der 1526—27 var evangelisk Præst i Rødding og Skrave, fra 1527 i Hygom, og fra 1537 Superintendent Joh. Wandal's stadige Ledsager og Tolk paa Visitatserne i Ribe Stift, været virksom som Salmedigter eller Salmesoversætter allerede i den første Reformationstid. Dog herom kan vi intet bestemt sige. Vi kender kun hans Alderdomssalmer: »Herre, jeg er nu gammel og graa« og »Den kristne Kirkes Alderdom«. Men paa en ejendommelig Maade bliver omkring Aarhundredets Midte Ribe Knudepunktet for Salmebogsudviklingen i Danmark, idet her en Tid tre Mænd samles i lykkeligt Samarbejde: Biskop Hans Tavsens og de to Wittenberg-Magistre, Far og Søn, ovennævnte Thomas Knudsen og Sønnen, Rektor Hans Thomissøn.

I 1542 var Hans Tavsens blevet Biskop i Ribe. Denne »Lutheriets Fænnikedrager«, den adeligfødte, mest lærde og mest æstetisk og humanistisk dannede af vore Reformatorer, der hidtil var blevet forbeholdt Hovedstaden og Universitetsarbejdet, sendtes nu, efter den første Brydningstids Afspænding, som Biskop til det største og maaske ogsaa vanskeligste, religiøst konservative Stift.

To Aar efter sin Tiltrædelse udsendte han, ifølge Hans Thomissøns Meddelelse, »En ny Psalmebog« (1544), som vi kan kalde den danske Kirkes første bevidst kritiske Salmebogs-Revisions-Arbejde. Hidtil havde Salmebøgerne først været lokale Smaapjecer fra forskellige smaa evangeliske Frimenigheder, og senere, da Lederne af Trykkeriet i Malmø (først Claus Mortensen Tøndebinder og Hans Spandemager, siden den kendte Christiern Pedersen) paatager sig at levere en fælles Salmebog for den ny Bevægelse over hele Landet, bliver disse Malmø-Salmebøger blot en Sammenhobning af det eksisterende Stof: de tidligere Smaapjecer sættes sammen. Der kunde f. Eks. være fremkommet Oversættelser af den samme Luther-Salme 2-3-4 forskellige Steder i Landet. Da de er i Brug, optages de alle, men kommer til at staa paa hvert sit tilfældige Sted i Salmebogen. — Nu derimod søger Hans Tavsens, idet han optager nyt og udelader andet, at samle de forskellige Oversættelser af samme Salme; han ordner Salmerne efter Kirkearets Fester, han giver nøjagtige Anvisninger paa Gennemførelsen af en almindelig Højmesse, og han tilføjer en Samling af »alle Søndagers og Højtiders retskafne Collecter og Bønner«, skaber altsaa en Del af det, vi kalder Salmebogens Prosa-Del. Allerede i sin Viborgtid havde han viist udpræget kunstnerisk Sans for at opbygge en Gudstjeneste af vekslende Kor-Dele og almindelig Menigheds-sang. Det er sagtens til Brug i Ribe Domkirke, at han nu i Salme-

bogen restaurerer denne Aftensangstjeneste, som han i sin Tid skabte i Viborg, og som Malmøsalmebøgerne havde bragt Uorden i. Tavsens Sans for Fortidsarven fra den katolske Tid ses dels af hans Benyttelse af Sekventser og Kor-Stykker fra katolsk Gudstjeneste, saa vel som af hans Optagelse af Aalborg-Prædikanten Morten Hegelunds Omskrivning af de gamle Korsebyrdsvers: »Det hellige Kors vor Herre han bar«, dels af den Bemærkning, hvormed han indleder Middelalderens mest yndede Julesalme, den latinske »Dies est lætitia«: Disse gamle Sange have vi antegnet, at hver maa se, at der haver været fromme Kristne midt udi den Blindhed og Vildfarelse, som vi vare udi, og have dog været opholdne ved Guds Naade udi Kristi sande Bekendelse.

Af Tavsens Salmebog fra 1544 eksisterer maaske eet eneste Blad.¹⁾ Derimod eksisterer dens 3. eller 4. forøgede Oplag fra 1553 fuldstændigt, og den er 1944 blevet udgivet i Facsimile ved P. Gamrath. Af tyske Eftertryk kendes fire Oplag (Lybeck 1556, 1558, 1566 og 1568).

Udover, hvad Tavsens Salmebog har betydet for Danmarks Salmesang fra 1540'erne til 1560'erne, har Tavsens imidlertid ogsaa øvet sin Indflydelse som Inspirationskilde.

Hans Thomissøn skriver i sin Salmebogsfortale 1569: I det Aar 1557 om Paasken kaldede Mester Hans Tavsens (som da var Superintendent i Riber Stift) mig til at være en Skolemester i Ribe, og efterdi jeg da blev foraarsaget til at undervise Ungdommen ogsaa om danske Salmer ret at sjunge udi Kirkerne, og der fattedes ikke aleneste Noder til mange Salmer, men ogsaa mange skønne Salmer, som Lutheri sidste tyske Salmebog dog indeholdt, begyndte jeg da at beflicte mig herom at udspørge de rette gamle Noder til hver Salme og at udsætte nogle besynderlige [o: særlige] Salmer af Tysken, paa det at jeg i nogen Maade kunde, mig og andre til Bedste, hjælpe og forbedre den danske Salmebog, og dertil hjalp mig da min kære Fader, Mester Thomas Knudsen, som udi 44 Aar haver prædiket og endnu i sit 66. Aar prædiker, Gud ske Lov, Jesu Kristi rene Evangelium udi min Fødeby Hygom ved Ribe. Siden at jeg af Guds gode Forsyn blev i det Aar 1561 paa Pintseaften kaldt til at være her en Sognepræst [d. v. s. ved Frue Kirke i Kbhvn.], haver jeg og om samme Salmer gjort saa meget, som jeg kunde, og tilhobesamlet mange dejlige Lovsange og aandelige Viser (som ere digtet og udsat af gudfrygtige Christne, ædel og uædel) og indsat dem iblandt de andre Salmer. Denne Salmebog formeret med mange kristelige Sange (henved 150) ... haver jeg nu ... ladet ... udgaa med Noder til alle

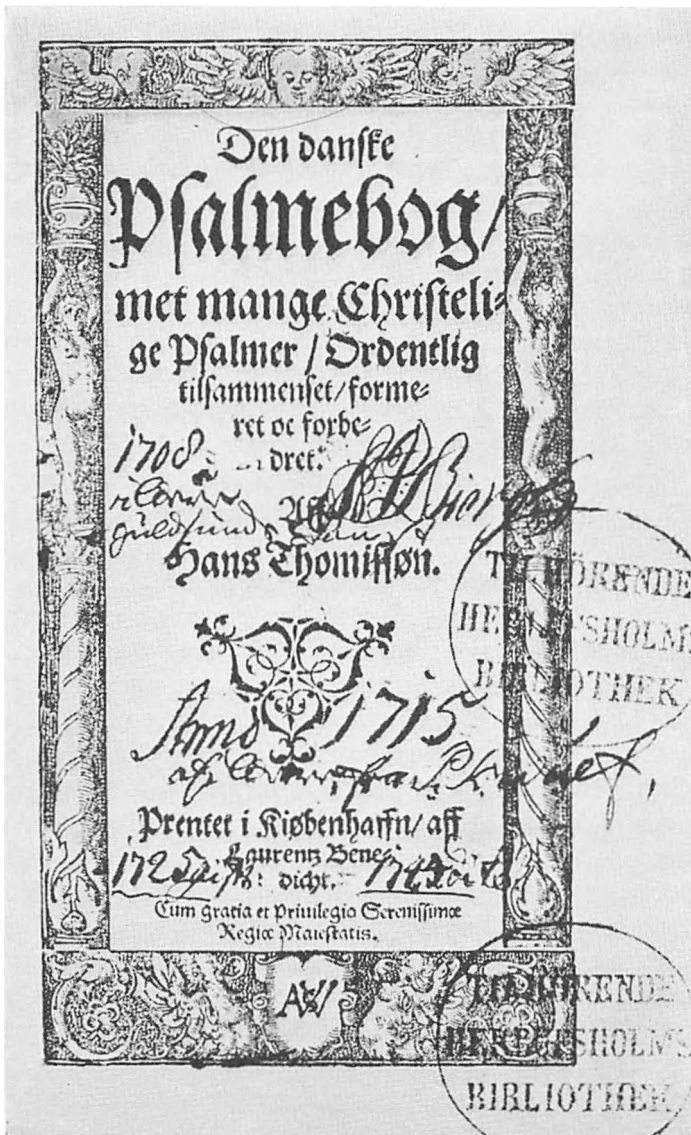
Salmer og aleneste een Version og Fordanskelse paa hver Salme, hvilken her i København brugelig er, paa det at andre for Enigheds Skyld ogsaa samme Noder og Fordanskelse bruge kunde. Salmerne haver jeg sæt ordentlig og skift dem under vor Kristendoms Hoved-Artikler.«

I 1569 kom altsaa i København Hans Thomissøns Salmebog, der fik Privilegium og i over 100 Aar forblev vor Kirkes officielle Salmebog. Smukt trykt, vel ordnet, fremragende forsynet med Nodetryk, som den var, og med en Fortale, som var en hel kortfattet Salmesangens Historie, og en Række Registre, der oplyser om de enkelte Salmers Oprindelse og Brug, er Thomissøns Salmebog et for sin Tid mønstergyldigt Salmebogs-Redaktionsarbejde, udført af en enkelt Mand, stammende fra Ribe Stift.

Det Arbejde, Tavsen havde paabegyndt: at udskille og ordne indenfor Reformationstidens Salmearv, fuldføres af Thomissøn. Og som Tavsen havde suppleret de ældre Salmebøger, supplerer Thomissøn Tavsens. Han gaar videre i Tavsens Spor med at optage gammelt Middelalderstof. Nævnes kan latinsk-danske Julesange og den gamle Dagvise »Den signede Dag«; og han omformer Mariaviser til Jesus-salmer, f. Eks.: »Jeg vil mig Herren love«. Han udvider »Kristus kom selv til Jordans Flod« og bringer mange nye Salmer, der tjener til Dagliglivets Helligelse: Forsynssalmer, Morgen- og Aften-Salmer, Bordbønner, Dødsberedelses- og Begravelses-Salmer og moraliserende Salmeviser. Som Salmeforfatter er han jævn, som Salmebogsredaktør enestaaende.

Blandt de gudfrygtige Kristne, ædle og uædle, som Hans Thomissøn har faaet Bidrag fra, er der ogsaa Folk, som har Forbindelse med Ribe Stift: Peder Plade og hans Broder Niels Esbernsøn, Knud Gyldenstjerne, Søren Paludan (eller Kjær), Borgmester i Kolding og Forfatter til Grundlaget for Grundtvigs »Rejs op dit Hoved, al Kristenhed«. Og Anders Sørensen Vedel var Thomissøns Discipel i Ribe og fulgte med ham til København.

Fra 1640 gik Udgaverne af Thomissøns Salmebog op i de »fuldkomne Salmebøger«, Boghandlerforetagender, der øgede den oprindelige Grundstok af 269 Salmer til over 1000. I disse Salmebogsudgaver finder vi ogsaa Folk fra Ribe repræsenterede, selv om de, lige saa lidt som andre fra Ortodoxiens Tid før Kingo, bringer noget nyskabende. Jens Pedersen Grundit er Rektor og Sognepræst i Ribe, Peder Jensen Hegelund Biskop i Ribe. Den fromme Adelsmand Christen Thomsen Sehested er fra Ribe Stift, Anders Pedersøn Romdorff

Titelbladet til Hans Thomissøns Psalmebog.

Eksemplaret har tilhørt Anders Sørensen Vedel, som har skrevet sit Navnetræk i Skjoldet forneden, Herlufsholms Bibliothek.

er Rektor i Ribe, og Anders Bording er født i Ribe og en Tid Lektor i Teologi sammesteds.²⁾

Inden vi afslutter dette Tidsafsnit, vil vi følge et Par Linier derfra op mod Nutiden.

Den ene Linie fører os til en af de ejendommeligste Salmebøger, der er udgivet i Danmark i det 19. Aarhundrede. De, der har læst Biskop J. Gøtzsches Bog »Træk af en jysk Vækkelses Historie« har stiftet Bekendtskab med den mærkelige Sekt »Dømmerne« i Herning-Eggen, og de vil mindes den underlige Stemning, der er over Skildringen af en af deres Gudstjenester:

»Præsten begynder paa Salmesangen; en forunderlig Sang! Hvor kommer de Toner fra? Det er en mærkelig Benyttelse af Stemmen, og dog ikke ganske utiltalende; et mærkeligt Sving og en stadig Vibreren paa Tonerne. Man synger af Kingos Salmebog og synger i eet alle de Salmer, der er ansat til paagældende Søndag.«

Men Dømmerne holdt sig ikke blot til Kingos Salmebog. I 1868 udgav i Ringkøbing Otto Truelsen, P. C. Lauritzen Buch, Peder Gravesen og Mads Thamsen »Nogle udvalgte Psalmer og aandelige Sange af nogle af vore i Christo hensøvede Troesbrødre«. Der er ingen Numre og intet Register; men her finder vi alle de gamle Forfatternavne fra Hans Thomissøns Salmebog og deres Salmer, dem, som var blevet udeladt i Kingos Salmebog. Fortalen siger bl. a.:

»Der har engang været en gylden Tid heri vort lille Land Danmark, da Guds Ord og Troen, hvori Vorherre Christus boer, har styret og boet i Menneskenes Sjæle, da her var sandt troende Konger: Frederik den Første, Christian den Tredie og Frederik den Anden, samt mange andre store Mænd i verdslige Embeder og i geistlig Stand, Biskopper, Præster og Lærere, hvoraf Doctor Kingo har været den sidste Biskop, der har havt den sande Tro og den Helligaand, hvorved han har fremsat Guds rene Sandhed i Psalmevers og Riim, som vi endnu Gud være lovet have. Siden Kingo have vi ikke nogen sand gudelig Skrift af Nogen, men kort efter Kingo er fremkommet de fordømmelige Papister, Sofister og Kjætttere, som har betraadt Embederne, hvoriblandt var Pontoppidan, Brokmand, Hersløv, Møller og Brorson, som Sofisterne endnu tilbede som Gud; og hvem kan fremsætte eller opregne alle de falske Biskopper, Præster og Lærere, som siden denne Tid have været og er endnu i vore Dage, som ere mod den sidste Verdens Ende.«

Det er aabenbart bl. a. de gamle Akrostikon-Salmer paa Reformationaarhundredets Kongenavne, der har imponeret Udgifverne.

Idet vi fører en anden Linie fra Tavsens og Thomissøns Arbejde op til Nutiden, skal det nævnes, at det 16. Aarhundrede ikke repræsenterer den eneste Gang, Ribe Stift tog Initiativet til at skaffe den danske Kirke en Fællessalmebog. I 1933 rejstes fra sønderjydske Side Spørgsmaalet om en ny dansk Salmebog, fælles for Sønderjylland og »Kongeriget«. Den 31. Maj samme Aar nedsatte den sønderjydske Menighedsraadsforening et Udvalg, hvori navnlig Pastor Malling, Brøns, udførte et stort, til Grund liggende salme-historisk Forskningsarbejde. I 1943 forelagdes i Trykken »Det sønderjydske Forslag til den danske Salmebog«. Det efterfulgtes 1944 af det grundtvigske Forslag og 1947 af det midtjydske Forslag. Udfra denne Treklang er nu Arbejdet i Gang med at forberede en ny dansk Fællessalmebog. Maatte den for vor Tid blive lige saa god som Hans Tavsens og Hans Thomissøns var for deres.

Det 18. Aarhundrede — Pietismen.

Det er bekendt, hvorledes Pietismen i det 18. Aarhundredes Begyndelse via sønderjydske Præstegaarde vinder frem i Danmark: Pastor Wedel i Døstrup Præstegaard og hans Sønner, Enewold Ewald i Øster-Højst, Brødrene Brorson i Bedsted, Mjolden og Randerup, og Peder Jakobsen Hygom i Lintrup, Oversætteren af den kendte Nadversalme »Jesus, din søde Forening at smage«. Baade Nikolaj og Broder Brorson kom til at forfatte Salmer; men det blev jo den yngste af »det rare Kløverblad fra Randerup«, *Hans Adolf Brorson*, der blev Pietismens store Salmedigter herhjemme. I Oktober 1729 bliver han kaldet til 3. Præst i Tønder og Medarbejder hos den ildfulde pietistiske Forkynder, Tyskeren Johann Hermann Schrader. I 1731 udgiver denne sit store Samlerværk af tysk pietistisk Sang »Tonderische Gesangbuch« (1157 Numre). Ved Juletid 1732 begynder saa Hans Adolf Brorsons smaa Tønderske Salmehefter, der fortsætter 1733, 1734 og 1735. Efter at H. A. Brorson 1737 er blevet Stiftsprovst i Ribe, udgiver han »Troens rare Klenodie« 1739 (257 Salmer, d. v. s. 65 flere end vi kender fra Tønderhefterne). De senere Udgaver af »Klenodiet« i Brorsons Levetid (1742, 1747, 1752, 1760) bringer Salmetallet op paa 274 Numre.³⁾ De hyppige Oplag viser, at Bogen er blevet paaskønnet. Og det samme skønner vi af, at Erik Pontoppidans officielle Salmebog (»Slotssalmebogen«), der udkom 1740, optager 87 Salmer fra »Troens rare Klenodie«; og vi kan vel sige, at det er Pietismens lyrisk prægede Salmedigtning, der tvinger Pontoppidan bort

fra den Kingoske Salmebogs Ordning efter Kirkeaaet og fører ham ind paa en Rubricering efter Saliggørelsens Orden.

I Brorsons travle Bispetid i Ribe fra 1741 til hans Død den 3. Juni 1764 synes hans Harpe væsentlig at forstumme. Men efter hans Død udgives en mærkelig Efterslet af hans religiøse Digtning: »Svanesangen«. Salmerne i Brorsons Svanesang er i hvert Fald blevet til i Ribe. De er i Modsætning til Klenodiets Salmer næsten alle originale; blot en enkelt Oversættelse er tilføjet for at udfylde Nummer-tallet (70) og Arkantallet. Disse Sange med den legende Lethed i Rim og Rytme har fremfor nogen anden kristelig Digtsamling magnetisk tildraget sig Æstetikernes Bøundring. Svanesangen er udgivet Aaret efter Digterens Død af hans Søn, daværende Sognepræst paa Christianshavn Broder Brorson: *Doctor Hans Adolf Brorson fordum Biskop over Riber-Stift Svane-Sang*. København 1765. Fortalen meddeler, at disse Sange er efterhaanden forfattede i de sidste Aar af Digterens Levetid »fornemmelig til hans egen og nærmeste Paarørendes indbyrdes Gudelige Opmuntring under hans ofte store Sinds og Legems Lidelser, uden at den Tid havdes nogen egentlig Hensigt til deres Bekjendtgørelse ved Trykken«. Vi ved ogsaa fra Familie-meddelelser, at Digteren har sunget dem til sin Luth.

Om Brorsons Svanesang og navnlig om dens Ordning har Hans Brix skrevet en interessant og skarpsindig Afhandling¹⁾ fuld af fine Enkeltiagttagelser, hvori han vil fastslaa, at Samlingen bestaar af tre Afdelinger: Først (Nr. 1—19) »et under Indflydelse af Kingos Paaske-digtning foretaget Tilløb til en Inderlighedens Paaskebesyngelse«, dernæst en blandet Gruppe (Nr. 20—43), og endelig (Nr. 44—69) den mest ensartede Gruppe, som han henfører til »Biskoppens sidste Tid og allersidste Dage, da Døden imødesaas og inderligt ønskedes, den egentlige Svanesang, indledt med et saa kostbart Smykke som Nr. 44 »Her vil ties« og afsluttet med den krystalklare Nr. 69 »Den store hvide Flok«.

Der er i denne Inddeling noget rigtigt og noget forkert. Det er navnlig Opfattelsen af Nr. 1—19 som en enkelt Gruppe, kaldet Paaskegruppen, der er forkert, og som saa videre har forledt Hans Brix til at overse, at 2. Gruppe trods sit blandede Indhold indgaar som organisk Led i en samlet og væsentlig veldisponeret Helhed.

Man bør først lægge Mærke til, at næsten alle disse 69 originale Brorsonske Digte²⁾ er korte, de fleste paa 2—3 Vers, enkelte paa 4—5, og er digtede i Arieversemaal eller beslægtede Viseformer, undertiden med Teksten fordelt som Samtale (Duetter). Tydelige Undtagelser er Nr. 7 (paa 8 Vers) og Nr. 33 (6 Vers), der er egentlige Salmer.

Ser vi som Modsætning paa »Troens rare Klenodie« og danner os derudfra et Begreb om, hvad Brorson (efter Schrader) og hans Samtid forstod ved en Kirkesalme, vil vi se, at det er en Salme paa mellem 6 og 23 Vers (gennemsnitlig vist ca. 12). Blandt Klenodiets 274 Salmer er kun 7—8 kortere og kun een af Brorsons originale (»Hvo vil mig anklage« over Rom. 8, 33 ff) er paa 3 Vers.

I det store og hele er Svanesangens Salmer altsaa en helt ny Genre: Arien, i 2—3—4 Strofer, beregnet til Privatopbyggelse. Vi træffer her en Udvikling parallel med den Udvikling i Bønnebøgerne og Andagtsbøgerne (»Skatkisterne«) som forsyner Dagens Opbyggelsesstund med korte Salmer eller Salmeudsnit paa faa Vers. Men ikke blot i Digtenes Art, ogsaa i Ordningen er Svanesangen karakteristisk Brorsonsk og ikke et tilfældigt Rodsammen, selv om det er Sønnen og ikke Brorson selv, der har bestemt den endelige Placering, og selv om enkelte uvedkommende Hensyn har bestemt Anbringelsen af visse af Digtene. Samlingen er i det store og hele ordnet efter samme Princip som »Klenodiet« blot med to væsentlige Uoverensstemmelser: a) der er selvfølgelig i 69 Sange, som er blevet til udfra personlig Inspiration og ikke udfra en Menigheds Kirke-Behov, ikke tilstrækkeligt til at dække alle Klenodiets Rubrikker, og b) enkelte Sange af helt anden Art er indskudt blot paa Grund af formel Lighed med eller ved Melodifællesskabets Tilknytning til en i Samlingen trykt Tekst.

Sangene fordeler sig saaledes under Klenodiets Rubrikker. Af de forskellige Felter under Klenodiets I. Del »Troens Frydefest« har Svanesangen Salmer til følgende: Adventssalmer Nr. 1—3, Julesalmer Nr. 4—5, Passionssalmer Nr. 6—11, Paaskesalmer Nr. 12—15, Himmelfartssalmer Nr. 16—19, altsaa følgende Kirkeaaet. — Dette svarer til Brix's første Gruppe. Da Brix har kaldt det hele Paaskesalmer, har han skabt sig uløselige Problemer med Numrene 4, 5, 6 og deres Tilknytning.

Springer vi nu straks til Brix's 3. Gruppe, vil vi se, at Nr. 48—69 svarer ret nøje til Klenodiet VII. Del »Troens Ende«, særlig Afsnittene: Døden og Opstandelsen, Den yderste Dag og Verdens Ende, Saligheden og det evige Liv.

Det vilde da være rimeligt at tænke, at Hans Brix's Midtergruppe svarede til Klenodiets II.—VI. Del: Troens Grund, Troens Midler, Troens Frugt, Troens Kamp og Sejr, Troens Herlighed. Det gør de ogsaa. Indenfor dette Omraade synes Brorson ikke at have frembragt nye Salmer angaaende Guds Væsen, Skaberværk og Forsyn (d. v. s. Første Trosartikel); men vi finder noget om Troens Midler: Daaben, Guds

Ord, Lov og Evangelium: Nr. 20—21, og meget om Troslivets Gennembrud, Kamp og Sejr. Brorsons Kristendom er i hans ældre Aar om muligt endnu mere absolut Jesus-bestemt. Det er Omvendelsens og Kampens Kristendom. Om Kaldet og Genfødselen har vi Nr. 22—24, om Glæden over Kristus efter Troens Gennembrud Nr. 25—26 og 29—37. Vi ser, at Rækken brydes af to Numre, idet der efter Nr. 26 er indskudt to Salmer i Duetform: Nr. 27, en Opmuntring i Anfægtelse, og Nr. 28, en Trøst under de timelige Bekymringers Overvældelse; begge disse Sange hørte naturligst hjemme i næste Afsnit, nemlig om »Korset« og »den aandelige Strid« der omfatter Numrene 36—39 og 44—47. Ind i denne tydelige Enhed har man imidlertid skaffet Plads til en lille Samling Sange af en helt anden Slags, idet man formedelst Melodifællesskabet mellem Nr. 39 og Nr. 40 »Goliath drog fra Gath« har indskudt denne sidste og tre andre Forsøg paa bibelhistoriske Sange: Nr. 40—43. Disse gammeltestamentlige bibelhistoriske Sange er ogsaa skrevet i Ariestilen. Goliath-Visen er fortællende; men de tre sidste bibelhistoriske Sange har symbolsk kristelig Udlægning. Det kunde altsaa synes, som om Brorson engang har syslet med Tanken om at skrive bibelhistoriske Sange — som vi siden ser, Grundtvig gør det. At han vilde have formaaet det, kan formentlig skønnes saavel af den barokt-kraftige Goliath-Vise som af hans to Sange over 1. Mosebogs første Kapitler (Klen. 78 og 79) med de ægte barnlige Linjer: »Adam sov og vidste ikke, at det var hans Bryllupsdag«. Desuden kan peges paa det mærkelige Forsøg (Klen. 117—118): »Om den store Synderinde. Luc. 7«, hvor han prøver at tænke sig ind i Skøgens Selvransagelse og Selvfordømmelse, da hun knæler ved Jesu Fødder i Farisærens Hus. Men Brorson fik altsaa aldrig gjort noget samlet ud af sine Forsøg paa bibelhistoriske Sange.

Karakteristik af den Brorsonske Pietismes Salmer. Brorson siger i en af sine Salmer¹⁾ frit efter det Tyske:

Saa skrækker mig og Døden ej, jeg er alt død i Tiden, og Døden er den Himmel-Vej, som jeg alt længe siden har vandret paa, — —	Hvad har det kostet megen Strid mig selv at overgive! Med Verden i en stakket Tid jeg og vil færdig blive. Paa hende ser jeg ikke mer;
--	--

naar hun som død mig finder,
da er jeg stærk og vinder.

Her er vi ved noget centralt: den Kristnes Afdøen fra Verden.

Pietismens Hovedindhold er Jakobsbrevets: »Vis mig din Tro af dine Gerninger«. Derfor kommer Kravet om Omvendelse og Helliggørelse i første Række. Pietismens Opfattelse af Omvendelsen, som den ogsaa kalder *Genfødelsen*, er vel, sagt med moderne Ord, at Mennesket tager Dødskampen paa Forskud. Dette kan Mennesker føres til rent menneskeligt: Fødende Kvinder, Frihedskæmpere, Mennesker, der skal opereres, Søens Folk; og hvor det gøres i Alvor, bliver der altid noget myndigt over Skikkelsen. Men det kan ogsaa komme af indre Drift, religiøst: Mennesket staar et eller andet Øjeblik overfor den Tanke, at Livet her har en Ende, man staar overfor et uundgaeligt ukendt med de to Evighedsmuligheder, Liv eller Forødelse; der er et Ansvar over En for Livet, et Regnskab, der fordrer at blive gjort op. Mennesket staar magtesløst overfor de Bølge-Ringe af Konsekvenser, dets Handlinger har fremkaldt, med uendelig Skyld over sig. Da kan Mennesket kaste sig i den Regnskabskrævendes Arme paa Naade og Unaade og faa den sære Forvisning, at Gælden er betalt. Er man Kristen, bliver det Skriftens Ord om Kristi stedfortrædende Lidelse, der fylder Sjælen med denne Forvisning. Derfor Pietismens stærke — og siden Herrnhutismens endnu stærkere — Dvælen ved Passionen, Jesu Lidelse og Død. Medens Ordene om Korset og om Jesu Lidelse for den udenforstaaende blot er noget historisk, vil de for den, der har haft Oplevelsen, naturligt udløse en Række stærke Følelser af dyb Taknemmelighed og mystisk farvet Kærlighed (ofte klædt i Elskovens Billeder) til Frelseren, den elskede, som har sat sit Liv til for mig, og Tanken vil derved ogsaa ofte fremkalde en Sjælens Fordybelse i hans Lidelser (legemlige og sjælelige).

I det Øjeblik Mennesket giver sig ud paa Dybet, de 70.000 Favne Vand, som Søren Kierkegaard taler om, giver det — og her kommer Sammenligningen med Dødskampen især til sin Ret — Slip paa alt sit eget: Retfærdighed, Ære, Eje, Liv, og føler sig helt viet til Tjeneste hos ham, som frelste det. Heraf følger for Resten af Jordlivet Helliggørelseskampen, Indvielsen af Livet til Gud i en Leven efter Jesu Vilje, i hans Fodspor. I denne Efterleven kan det ene Menneske være det andet til Hjælp gennem egen Erfaring, Nederlag og Sejre. En saadan Vejledning gives i den katolske Kirke af Præsten i Skriftestolen. I den protestantiske Kirke er den bl. a. nedlagt i Menighedens Forkyndelse gennem Salmerne i Kirken eller den gudelige Forsamling.

Idet Mennesket i Omvendelsens Øjeblik staar over for Evigheden, helt opgiver sit eget og overgiver sit Liv til Kristus, kommer der og-

saa naturligt en stadig og kær Tankens Beskæftigelse med Livet efter dette Liv, hjemme hos Gud og Kristus.

Herved er ogsaa Pietismens Salmedigtning bestemt. Den rummer megen Omvendelsesformaning, meget af den levede Kristendoms Erfaring i konkrete Træk af Omvendelsens og Helliggørelseskampens Psykologi, en stærk Dvælen ved Passionen og endelig Hjemlængselens Søgen mod og Fantasiens Udmalen af det ny Jerusalem, med andre Ord et stærkt Drag af det, Englænderne kalder »Otherworldliness«.

Under disse Synsvinkler vil vi da betragte H. A. Brorsons Forfatterskab⁷⁾.

Bodsprædikanten.

Salmernes Kald til Omvendelse er direkte sprunget ud af Brorsons Prædiken. Forudsætningerne for denne Formaning er dels en virkelig Kærlighed til Sjælene, »en sand Sjælehunger«, som man sagde i den Tid, dels at Prædikanten selv har oplevet noget. Nu kalder saa Salmedigteren og med hans Ord den syngende Menighed andre til den Gud, hvis Vælde og Godhed man selv har oplevet, og med den Tids Kirkegangsskik kan man ret sikkert gaa ud fra, at ogsaa de ikke-vakte kommer i Kirken nogenlunde regelmæssigt og altsaa faar Ordene at høre.

Sub specie æternitatis, under Evighedens Synspunkt, — og kun under det, — er alle Dage, inden man fandt sin Jesus, spildte. Sub specie æternitatis er »uskyldige Fornøjelser« Synd, de drager Sjælen til Verden og holder den borte fra Jesus, de blinder dens Øje for de sande Værdier og hindrer den store Afgørelse. Men det samme kan i endnu højere Grad den tomme Kirkelighed gøre. Derfor træffer vi i Brorsons Salmer den skarpe Denunciation af bestemte Ting som Synd, vi møder Denunciationen af den tomme Kirkelighed, vi møder Fremhævelsen af Valgets Alvor og af Viljens Indsats og den indtrængende Formaning til, at det haster. Vi træffer den skarpe Front overfor »Verden«, men samtidig den varme Kærlighed til alle.

Kærligheden til alle mærkes som den stærke Undertone i hele den Brorsonske Salmedigtning, men giver sig f. Eks. et enestaaende fint Udtryk i hans Indbydelse til den sorigfulde, den stolte, den gerrige, den vellystige, den fattige, den rige, de gamle, de unge, Ægteparrene og Børnene, om alle, hver især, at hente⁹⁾ sin Rigdom hos Krybbebarnet (Julesalmen »Frisk op endnu en Gang«).

Denunciationen af bestemte Ting som Synd træffer vi jo allerede i Indledningsdigtet til det allerførste Salmehæfte, vi har fra Brorsons Haand (Tønder 1732): Bort Verdens Juleglæde af hvert et Hus og

Sind: »Bort syndig Legestue«. »Bort Syndens Natteveje, som man tilforen gik! Hver hjælpe at udfeje den gamle Juleskik. At danse og at stime i Verdens syndig Id, hvor kunde det sig rime med Jesu Fødsels-tid?« — og lignende Angreb rettes ved hver Kirkefestlighed, hvortil der i Folkelivet knytter sig verdslige Gilder: Nytaar (Kom, Hjerte, tag dit Regnebræt, V. 6), Fastelavn (Alle kristne Sjæle skynder, V. 4-5-6), Paaske (Vil du have Paaskeglæde, V. 1) og ved Bryllupper (Adam gik i Frydens Lund, V. 11).

Denunciationen af den døde Kirkelighed træffer vi ikke blot i Oversættelsen af L. Laurentii haardt kritiserende Salmer, men ogsaa med Brorsons egne Ord: »Jeg vil ej nøjes med Verdens døde Tro, hvor intet pløjes og Syndens Tidsler gro« (Klen. 130, V. 15) eller »Man sover trygt ved Ordets Glans, som burde dem at vække; man bruger det som Hovedkrans sin Skidenhed at dække; saa drive de med Ordet Spot, dog mene, saa er alting godt, skøndt Jesus aldrig søges«. Og Kritikken fortættes i et enkelt Brorsonsk Udtryk »*Syndssikre Kristenhed*«⁸⁾.

Selv de smaa skal vide, hvor slet det stod til for det naturlige Menneske: »Al Verden stod i Satans Pagt« (»Her komme dine arme smaa« V. 4), og det voksne Menneske skal sub specie æternitatis forstaa Valgets Alvor: Kom, Hjerte, tag dit Regnebræt: »Hvad har du gjort de mange Aar, du har i Verden levet? Tænk, trygge Sjæl, at alting staar i Guds Register skrevet. — Vel løber Tiden hastig hen, og bliver evig borte; men det vil komme vist igen, hvad du i Tiden gjorde, naar Gud engang til Dommen vil den ganske Verden sanke, og her skal nøje svares til hver Gerning, Ord og Tanke«. Der er de to Muligheder: »Men det er en afsagt Dom, siden Jesus til os kom, skal man sig fra Synden vende, eller ogsaa evig brænde«. — »Kære Hjerte! eet af to: enten udi Bøn og Tro Syndens Vej at fly og hade, eller lide Sjæleskade« (Mærk, at begge Citater er af en *Julesalme*: Hvordan takke vi vor Herre).

Det gælder Viljens Indsats fra Menneskets Side: »Ak, kunde du — du kunde, om du vilde — dog gribe ret Guds milde Hjerte fat« (Ak, vidste du. V. 8).

Og det haster: »I arme Syndre, op i Flok, til Jesus snart! Alt længe nok er slæbt paa Syndens Byrde«. — »I Dag er Naadens Tid, i Dag er Gud at finde« (over 2. Kor. 6, 2). »Ak! hvilken . . . om du begyndte nu i dette Øjeblik!« (det varierede Omkvæd i »Ak vidste du«).

De allerede givne Citater og mange andre vil vise Frontstillingen overfor »Verden«. Se f. Eks. »Hvo vil med til Himmerige«: »Hermed

vandrer anderledes end den store Verdens Flok! — Vil man Vej til Himlen vide, da maa Verden først til Side«.

Rent sprogligt virker de Brorsonske Salmers Omvendelsesprædiken ved det ganske jævne og dagligdags Udtryk, f. Eks. »*Er al din Frygt da udenlands, al Eftertanke, Vid og Sans om Syndens Straf og Plage?*« Den virker ved det inderlige, indtrængende Sprog, hvormed han ligesom staar og ræsonnerer med en Modstander, han gerne vil overtale, og ved den personlige Tales Understregninger og Udbrud: »Det værste er, at« — »Men Sagen var« — »Det maa du vide« — »Saa kan du tænke, kære Sjæl« — »Forstaa det ret!« — »Lader det nu være endt!« — forstærkende Udraab som: »Hvilken Møje!« — »Nej!« — »Op!« — »Her!« — »Tænk!« — »Se!« — »Kommer!« — direkte Spørgsmaal som: »Hvad skal Bacchi hedensk Gilde midt i Jesu Menighed?« — »Hvorfor skulde Satan vinde?« — eller en kort voldsom Stigning i Udtrykket som: »Giv Gud din Vilje — *al* din Vilje — *snart!*«

Fra det personlige »du« (jfr. Skriftesalmen: »O, Sjæl, hvor blev de gode Ord«) og den typisk ræsonnerende Samtale med Replik og Duplik, som vi har den i »Den onde Levemaade« V. 3-4-5-6, »Nej, det er ej« V. 10-11, eller i »Guds Riges Evangelium« Slutningsverset: »Du siger: Kan Guds Kærlighed vel saadan en antage? Jeg siger, at han bliver vred, om du vil staa tilbage«, gaar der psykologisk og sprogligt en lige Vej til de for Brorson saa ejendommelige *Samtale-Salmer* i Svanesangen, hvor Jesus overfor Sjælen benytter en egenartet indtrængende ræsonnerende og let ironisk Tone.

Da Svanesangens Samtale-Salmer har vakt Brorsonforskernes Opmærksomhed og Beundring⁹⁾, skal der her peges paa de Kilder, som rinder sammen i disse Sanges skønne klare Væld. Den ene er, som nævnt, Bodsprædikantens eller Trøsterens ræsonnerende Samtale, paa Jesu Vegne, med Sjælen, — hvilket altsaa fremtræder i flere af Klenodiets Salmer. Men allerede i Klenodiet træffer vi ogsaa, væsentlig i Oversættelser fra Tysk, det naturlige næste Trin i denne Udvikling, idet en Række Salmer fordeler Versene som Replikker mellem Jesus og Sjælen. De fleste af disse Samtale-Salmer ligger paa den ovenfor angivne Linie: Formaning i den personlige Kamp, medens nogle bruger Højsangens Elskovsbilleder og altsaa maaske har hentet deres dramatiske Form udfra Opfattelsen af dette gammeltestamentlige Digt. For en Del af Svanesangs-Samtalerne har Højsangs-Mønstret været det afgørende Motiv; men hertil kommer jo saa som yderligere Tilskyndelse til Udformningen Duetmelodierne.

Stilistisk kan man ogsaa bemærke, at Inderligheden jo ynder at be-

nytte den indprentende Gentagen. Det er næppe tilfældigt, at der af Klenodiets Salmer er nogle og tredive (altsaa over en Syvendedel, hvoraf største Parten er Gendigtninger efter Tysk), som har regelmæssig Gentagelse af Versenes Førstelinie eller Slutningslinie eller mere kunstfærdige Gentagelsesformer. At det kan blive næsten for meget af det gode, vil vist de indrømme, der læser Salmen »Jesus han er Syndres Ven« i dens fulde Længde.

Den levede Kristendoms Erfaringer, »det psykologiske lille Træk«.

Sidstnævnte Udtryk er taget fra Søren Kierkegaards Lovprisning af Modersmaalet i Slutningen af »Stadier paa Livets Vej«. Han skildrer dér, hvorledes den, der gaar i Folkemængden, ser nu en Ytring af en Sjælstilstand, nu en anden, lærer og lærer og kun bliver mere lærebegærlig. »Saa lader man sig ikke bedrage af Bøger, som forekom det Menneskelige saa sjældent, saa læser man ikke i Avisen derom; det Bedste ved Ytringen, det Elskeligste, *det psykologiske lille Træk* bliver dog stundom ikke opbevaret.

Søren Kierkegaard mener vel herved den lille Ejendommelighed i det sproglige Udtryk, som for den, der kender Mennesker og bedømmer Litteratur, vidner om, at en Forfatter har Selvoplevelse bag sin Skildring og ikke blot konstruerer eller bruger Kliché.

At Hans Adolf Brorson kom hjem fra København, rimeligvis i 1716, nedbrudt og uden at have afsluttet sine Studier, hvorimod han vistnok havde forskærtset sin Plads paa Borchs Kollegium, men at han kom kristeligt og menneskeligt til Hvile i de Aar, han derefter dels var hjemme, dels var Huslærer hos sin Morbroder kgl. Amtsforvalter Nic. Clausen paa Løgumkloster, véd vi, Men hvordan det gik til, véd vi ikke. Han har ikke selv meddelt noget herom, og ingen af hans Salmer er en Jeg-Bekendelse som den 15. Sang i 2. Del af Kingos Aandelige Sjungekor.

En tysk Salme »Bin ich allein ein Fremdling hier auf Erden?«, der i Billeder fra Davids Bodssalmer skildrer et Menneske, der strider for at finde Naade hos Gud, har Brorson valgt at oversætte og udgive i Tønder 1735, — maaske fordi Schrader benyttede Salmen, maaske af personlige Grunde. Som sædvanlig følger Brorson sit tyske Forlæg Vers for Vers uden at lægge Strofer til eller trække fra; men i visse Salmer, saaledes i denne, bevæger han sig lidt friere i Enkelthederne og giver nogle af disse Prægnans ved sin Formning af Udtrykket. Sammenstiller vi de Partier af denne Salme, hvor Brorson

paa denne friere Maade giver den tyske Tekst Liv og Inderlighed, læser vi følgende¹⁰⁾:

Jeg gaar beklemt og ængstet Nat og Dag
Ret som jeg var i Helvedes Beslag. (∴ Lænker)

Forbandet Lyst, fortabte Glædes Dage,
Hvis Daarligheds Forgift jeg nu maa smage,
Den Røg gik hen, nu kommer hendes Brand,
Gud dæmpe den, *da ellers ingen kand.*

Hvad hjælper mig, at prøve Bønnens Vej?
Min vaade Kind gaar altid bort med Nej.

Og Vreden er mod mig hver Morgen ny.

O Gud! hvad har jeg prøvet dybe Vande!
Ja snart forsøgt paa Helvede at strande!

Min Ven har rent forladt mig i min Jammer,
At jeg mig for de sorte Aander skammer,
Jeg trilles af min Skæbne som et Hjul,
Og løber for det mindste Vejr i Skjul.

Nej! stille! jeg vil bære Herrens Vrede,
Og vil han til mig mere Ovne hede,
Med stille Mod, hans vise Raad til Pris,
Jeg knæler ned, og kysser paa hans Ris.

Lad os supplere dette med en Del af de i vor nuværende Salmebog udeladte Vers af Brorsons originale Salme »Guds igenfødte, ny, levende Sjæle« (Versene 4, 6, 7, 8, 9), som ogsaa L. J. Koch peger paa, — og vi har en meget levende Omvendelseskampens Psykologi:

Ak! hvad vi bleve da sælsom til Mode,
Nu vi ret kendte Fordærvelsens Stand,
Da vi tilforne ej andet forstode,
End at os fejlede ikke et Grand,
Stinkede i vor Begærligheds Grave,
Da vi forment dog Livet at have.

Syntes end Sjælen at smage Guds Vrede,
Jamrede saare i Fødselens Nød,
Det var i Sandhed Guds Kærligheds Hede,
Den, som os haver til Himlene fød.
Maatte jo Hiertet sin Jammer dog kende,
Førend hun vilde til Korset sig vende.

Saa man end Sinai mægtig at lyne,
Buldre og tordne af Domme-Dags Sky,
Golgatha blev dog omsider til Syne,
Saligheds Morgen begyndte at gry,
Da brød hun ud, som af Fødselens Smerte
Det af Gud skabte ny levende Hjerte.

Troen begyndte, den rygende Tave,
Hjertets forborgene Menneskes Sjæl,
Først i en Længsel sin JEsam at have,
Og nu al Verden at sige Farvel,
Synden hun kendte som stinkende Søle,
Da hun fik Vrede og Naade at føle.

Ak GUDs al Kærligheds Virkning hvor stræbte
Den i at plante det Himmelske Sind,
Medens at Angestens Følelse dræbte,
Hvad ej i Christi Forening gaar ind.
JEsu Relfærdighed Siælen blev givet
Kødet til Døden, og Aanden til Livet.

Som Eksempel paa »det psykologiske lille Træk« kunde vi ogsaa tage nogle enkelte — oversatte — Vers af forskellige Salmer, hvor Brorson følger Originalens Tangeang, men indføjer Enkeltheder, der individualiserer, som f. Eks. i »Op, I Kristne«:

Og den daglig Kæmpevane
giver Kraft i Sjæl og Sind.
Hvert et Saar
gør dig haard
at du altid Sejren faar.

— Skulde vi
da gaa fri
alle Kristnes Kamp forbi?

Hvo sig Gud ej plat har givet
stille hen i Angest gaar.
Kød og Blod
under Fod,
saa faar Kæmpen Lyst og Mod.

eller af »Nu har jeg fundet«:

Om det paa alle Sider trykker,
og ingen vil til Haande gaa,
saa derfor jeg i mange Stykker
med Jordens Ting mig plage maa,
Gud har en dyb, en lang, en bred
og himmelhøj Barmhjertighed.

Man skulde jo tro, Brorson levede i vor Tid, hvor det er saa vanskeligt at faa Hjælp! — Eller vi kan tage Ytringer af Brorsons egne Vers:

Der kan jeg hvile
min arme ømme Krop,
der kan jeg smile,
naar jeg igen skal op.¹¹⁾

Naar Hjertet sidder mest beklemt,
 da bliver Frydens Harpe stemt,
 at den kan bedre klinge
 og knuste Hjerter føle bedst,
 hvad denne store Frydefest
 for Glæde har at bringe

for ikke at tale om hele denne Salme »I denne søde Juletid« med det bævende Hjertes Skiften mellem frimodig Jubel og ræsonnerende Besinden. — Eller vi mærker den prøvede Sjælesørger:

Som i sidste Aandedræt
 man er træt
 og da først maa stride ret,
 naar det Baand, som sammenspænder
 Sjæl og Krop,
 brister op
 for Dødens Hænder.¹²⁾

eller:

Hvor mangt et slemt og daarligt Ord
 i lystig Samling vanker,
 som siden bliver *Spyd* og *Mord*
 i de *fordømtes Tanker*.¹³⁾

Eller man kan nævne hele Salmer af Brorson eller oversat af ham fra aandsbeslægtede tyske Salmer, alle fyldte af Sjælekender-Visdom som f. Eks. »Ak min Rose visner bort«, »O, Jesus, se«, »O, Gud, Fornuften fatter ej«, »Vor Tro er den Forvisning paa«, »Forsøger eder selv«, »Skal Kærlighed sin Prøve staa«, »Op, vaag og bed« o. m. fl.

Passionen, Lammet, Vunderne. Har Mennesket staaet overfor Opgøret, følt Gælden, Dødens Krav, og faaet Overbevisningen om, at den er betalt af en anden een Gang for alle gennem stedfortrædende Lidelse, saa maa Sindet fyldes af Taknemmelighed overfor denne anden, og saa hyldes han under det bibelske Navn, der stærkest betegner denne stedfortrædende Lidelse, »Lammet«, og der kan for den forløjste aabne sig storslaaede Syner ind i Himmelens Helligdom, hvor Guddommens hemmelige Frelsesraadslagning føres, som i Paul Gerhardts Salme: »Her ser jeg da et Lam at gaa«.

Jesuskærligheden — thi Pietismen bruger næsten udelukkende det fortrolige Fornavn *Jesus*, næsten aldrig Embedsnavnet *Kristus* — giver sig f. Eks. Udtryk i, at den Salmegruppe, som i Klenodiet betegnes »Om Kærlighed til Gud«, faktisk handler om Sjælens Kærlighed til Jesus. Det samme gælder Gruppen »Om Glæde i Gud« og

»Om Hjertets Opofrelse til Gud«, hvilket væsentlig kommer til at betyde: extatisk Hengivelse til Frelseren: »Ilden paa dit Alter tænd, og mig slet til Aske brænd«¹⁴⁾). Han hyldes som Sjælens Brudgom. Eksempler vilde blive for talrige. Ejendommeligt for Brorson er det, at Brudgomstanken særlig knyttes til Nadveren, Bryllupsmaaltidet¹⁵⁾).

»Vunderne« bliver Tidens Yndlingsudtryk: »Dine Vunders Huler, Jesu, altid skjuler mit beklemte Sind« (Klen. 124 efter Tysk). Gennem Herrnhutismens Salmedigtning gaar Glosen videre, og naar Grundtvig genskaber Inderlighedens Korstilbedelse fra Middelalderens Rimbønner, falder det endnu ham og os mundret: »Ja, jeg tror, af dine *Vunder* Væld udsprang til stort Vidunder«.

Men har Omvendelseskampen været følt som en Dødskamp, da faar den Spændkraft i sig til at vække Viljen og med Guds Naade forvandle Livet. For at dette kan ske, føler Mennesket Trang til *stadig* paa ny at stedes ind for denne Dødens Alvor. Hertil tjener for den troende Fordybelsen i Jesu Pine og Død; og ud over mere almene Salmer til den korsfæstede har derfor allerede Digtere af Ortodoxiens Inderligheds-Retning deres Passions-Cyklus, d. v. s. Salmer, der danner en Række Skildringer af de enkelte Stadier i Jesu Lidelseshistorie, konkretiseret disse Situationer ved smertefuld Udmaling og knyttet Bøn og Betragtning dertil. Det er dette, man i særlig Forstand kalder Passions-salmer. Vi skal pege paa nogle saadanne Samlinger, der har Forbindelse med Ribe Stift.

Elias Eskildsen Naur, Kingos samtidige og Værkfælle i Odense, var født i Naur Præstegaard i Ribe Stift 1650. Han udsendte bl. a. i sin lange Odense-Tid dels »*Golgotha paa Parnasso*«, Lidelseshistorien behandlet i Alexandrinere med en lang Dedikation til Jesus Kristus endende: »min blodsyndige Sjæls Allerblodigste Brudgom«, dels »*Zions Sange og Suche i Verdens Babylon eller Gudelige Psalmer uddragne af Jesu Pines og Døds Historie* (Odense 1688). I sidstnævnte Samling er der et Langfredagsdigt bygget over den nederlandske Digter Caspar v. Baarles Elegi til den korsfæstede Kristus, hvilket Kingo optog forkortet i sin »*Vinterpart*«. Jeg citerer et Vers:

Der hænger min Rose blandt Nælder,
der falmer min Rose og fælder
blandt Torne de yndige Blade;
dér Tornen min Rose tør skade.

Vi har her en ydre Inspiration, i Melodi og Billede, til Brorsons Julesalme om den yndigste Rose¹⁶⁾).

Men har Brorson selv ogsaa en Passions-Cyklus? — Hans Brix mente jo at finde en saadan i Svanesangen, men henregnede hertil ganske forskelligartede Ting. De Brorsonsalmes, som bærer Passions-salmepræg, d. v. s. giver en længere Fremstilling af en enkelt Lidelseshistorie-Situation med dertil knyttet Betragtning eller Bøn, er følgende: *Klen. 29* om Jesu Sjølekamp i Getsemane med stærke og ejendommelige Hovedtanker; *Klen. 33* om Jesu Tavshed for Pilatus og Forladthedsraab paa Korset; *Klen. 40* en Golgata-Andagt med Betragtning knyttet til Jesu Fødder, Jesu udspændte Arme, hans Læber, Mund, Øjne, Kinder, Vunder og Hjerte; *Klen. 41* en Golgata-Betragtning over Jesu Fjenders Følesløshed ved hans Lidelse i Mod-sætning til Sols, Jords og Klippers Medleven i Dødsdramaet; *Klen. 261* »Synder! hvad er Klokken slagen?« med Paamindelse ud fra hver Time i Jesu sidste Døgn; *Svanesang No. 7*, en Akrostikonsalme over Jesu Ord til Peder i Getsemane: »Kunde du da ikke vaage een Time med mig«, hvor Slutningsversets sidste Halvdel knytter den ellers alment brugelige Salme specielt til en Gudstjeneste for Præster (Landemode)¹⁷⁾. De fire første er fra »Nogle Passions-salmer, Tønder 1735«, den 5. fra Tillægget i *Klenodie-Udgaven 1742* og den sidste altsaa fra Svanesangen. Det er heraf formentlig klart, at Brorson *ikke har haft nogen samlet Passions-Cyklus i Tanker*; han kendte jo ogsaa allerede fra Ungdommen Kingos og Naurs; derimod har han af og til, naar Lejligheden bød ham at prædike over en Lidelseshistorietext, omsat sin Prædiken i Salme.

Snarere kunde man sige, at Brorsons Byfælle, *Ambrosius Stub*, i de syv Arier over Jesu syv Korsord havde Tilløb til en Passions-Serie. Man har dog, naar man staar overfor Stubs Digtning som Helhed, snarere Indtryk af, at hans Aand bevæger sig mest hjemmevant i Oplysningstidens ræsonnerende moralske Tankegang eller i dens Glæde ved Vinen, og at den umiskendelige pietistiske Sprogtone i en Del af hans Digte maaske snarest skyldes Mødet med Brorson i Ribe og deres Kappelstrid i den religiøse Ariedigtning.

Nu fortsætter vi ogsaa denne Særlinje: Passions-Serierne, op mod Nutiden.

En udførlig Passions-Serie paa 34 Salmer, indrammet af 15 Jule-salmer og 17 Salmer fra Paaske til Pinse, har vi fra den 1738 i Ølby, Ribe Stift, fødte, senere Waisenhuslærer og Præst i Store Heddinge og Højrup, *Bjørn Chr. Lund*. Titelen: »*En liden Brude-Gave sendt fra Brudgommen Jesus i hans første Blod i Bethlehem og i hans blodige Brudgoms Deilighed paa Golgatha, paa hans Trolovelses-*

Dag og Hiertes Glædes-Dag til Alle Jesu Brude viser tilstrækkeligt det stærkt herrnhutiske Præg. Femte Oplag er fra Kbhvn. 1793. Den har altsaa været en Del benyttet. Bj. Chr. Lunds Navn er sikkert for de fleste Læsere knyttet til Salmeudsnittet: »Min Jesus, lad mit Hjerte faa«.

Springer vi saa hen til det 19. Aarh., vil vi se, at Danmarks Oplevelser 1864, der inspirerede den Ribe Bispedatter *Christine Daugaard* (1831—1917) til Digtsamlingen »Danmarks Fadervor«, udgivet under Forfatternavnet »Erica«, ogsaa har inspireret hende til en længere Række Sonetter og andre Digte i vanskeligt, vistnok af hende selv konstrueret Versemaal. Disse »*Aandelige Digte*«, Kbhvn. 1866, gennemgaar Kristi Lidelseshistorie Træk for Træk, og denne Passions-Cyklus beholder den Dag i Dag sin Værdi som en stilfærdig og fin religiøs Digtning, hvori Sejerstenen stadig klinger igennem Lidelsen. Hendes Digtning kunde snarest kaldes en *kristelig modnet Fortsættelse af Almas Sonetter*¹⁹⁾.

Hjemplængselen, det ny Jerusalem. Om Himmellængselen maa det være tilstrækkeligt at henvise Læseren til selv at fordybe sig i de vidunderlige Sange og Salmer, som fra Svanesangen er blevet den danske og norske Kristenheds, særlig de pietistisk prægede Kredses, kære Eje. Disse Sange optager i Svanesangen Numrene fra 48 til 69 (ikke som Hans Brix mener fra Nr. 44). Kun skal det mod Brix siges, at Længselssukket: »snart« ikke behøver at være Udtryk for, at vi ved alle disse Digtes Affattelse befinder os i den allersidste Tid af Digterens Liv. Det er snarere en egen Stemthed i Digterens Sind — og i Tidens Sind — en extatisk Forventning og Længsel. Derfor kan det ogsaa faa almen Betydning for alle senere Slægter. Atter her maa vi pege paa Sammenhængen mellem Svanesangen og Klenodiet. Vi finder denne Tone allerede i Digte og Oversættelser fra Brorsons Tøndertid 1735:

Velan min Jesus, Sjæle-Skat.
Jeg længes bort fra Verdens Nat.
Kom! tag mig brat!¹⁰⁾

Vi træffer i et oversat Vers Ordene om Sjælen, der vaager, mens Legemet forfriskes i Søvnen:

»og bruger i den trygge Slum
mit Længsels Ord: O! Jesu, kom!«

og i et originalt Brorson-Vers:

Da tænker han, naar han er træet:
 Gid ingen dog forsage!
 Velan! Nu kommer snart min Død,
 saa gør den al min Jammer sød
 og ender al min Plage.

Hjemlængselen finder vi spredt gennem hele Klenodiet, men særlig kan vi pege paa Afsnittet »Om de troendes forborgne Liv« og saa selvfølgelig paa Afsnittet »Om Døden og Opstandelsen«, hvor der vel endnu er Efterklange af Reformationsaarhundredets pessimistiske Syn paa Samtiden, som de fordærvede og forfærdende sidste Tider, der varsler Dommedagen med dens Rædsel; men hvor denne Tone dog er ved at fortrænges af Længselen. Tænk paa Digte som »Allevegne, hvor jeg vanker« eller »Den Tid gaar an, som Jesus selv har sat« med Udtrykket: »Jeg længes med umættelig Attraa«, der jo ikke er langt fra Svanesangen 51: »Jeg længes efter dig ihjel«. Tonen er den samme. I Klenodiet er det Oversættelse af de tyske Digtere, i Svanesangen Brorsons egen Produktion, snart i den jævne Dagligtale, snart i dybsindige Samtaler, snart i legende Klokkespil af Rim som

Min Sjæl! kun stille da!
 Hvad vil dig skille fra
 Jesu Skød og ømme Sind?
 Lad Ulykker strømme ind!
 Dragen, som vil skænde dig,
 skal brænde sig.
 Christne deres Sæde-Frø
 udi Tidens Næde strø;
 der er tidt en Græde-Sø.

Sæden dør, men siden staar
 op igen i bliden Vaar.
 Der er Sommer-Høst og Lyd
 af Lyst og Fryd.
 Flød allevegne Blod,
 er det at regne mod
 den evig Ærens Prises Lyst
 i Guds Paradises Høst,
 naar de Frydens Strømme vi
 skal svømme i?

Fra Brorson til det 19. Aarhundrede.

Fra Brorson gaar Linierne videre. Han selv mærker og kæmper med den sviende Kulde fra Oplysningstiden. Oplysningen bliver til Rationalismen, og denne skaber jo sin egen Salmebog »Evangelisk-Christelig Psalmebog«, der ogsaa bliver indført i Ribe Stift, saaledes i de tørninglenske Sogne i Sønderjylland. Men mange Steder i Stiften bibeholdtes dog paa Grund af Beboernes Protest Kingos Salmebog, enkelte Steder helt op til vor Tid. En af de betydeligere Bidragydere til Ev.-Chr. Psbg. var den unge Teolog, senere Biskop i Ribe, *Viktor Kristian Hjort*, der nu vel mindes mest for de to Salmer: »Evide Fader, som kærlig regerer« (K. H. 27) og »O, gode Gud, jeg takker dig, en kærlig Fader gav du mig« (K. H. 92). Om ham skriver den sønderjydske Salmedigter, Læreren i Gasse ved Skærbæk, *Nis Thor-*

num, i 1856: »D. 24. Sept. er ingen saare vigtig Højtidsdag; thi da for 40 Aar siden tog vor ædle, menneskekærlige Biskop Hjort i Ribe mig, som en fattig Husmands Søn, med paa egen Vogn til Seminariet i Borris, hvor jeg efter 2 Aars Flid blev dimitteret med bedste Karakter«. — Saaledes hjalp Biskoppen *den* mærkelige Mand til Uddannelse, som — efter hans Salmer at dømme — blev en typisk sønderjydske Blanding af Rationalist og følsom Pietist, og som holdt »Stund« : gudelige Forsamlinger i Gasse Skole hver Søndag Eftermiddag, naar Folk havde været til Gudstjeneste i Skærbæk om Formiddagen. Thornums Salmer, der ikke kom i nogen Salmebog, er udgivne af ham i »Andagtssange« (Haderslev 1835) og »Dagligt Opløftelsesoffer« (1851), der endnu kan findes i vestslesvigske Hjem.

Pietismens Linie gaar videre gennem Herrnhutismen²⁰), saa at varmt Kristenliv derved overvintret under Rationalismen og fører videre til ny Vækkelser i det 19. Aarh. — Herrnhutismen skabte jo ogsaa sin særlige Salmesang. Vi har nævnt *Bjørn Chr. Lund*, og kendt er *Niels Johannes Holms* Salmebog »Harpen« (Kristiania 1829 — med hans Sang »Hvor salig er den lille Flok«); og som Præst i Stavning og sidst i Stadil har vi den barnligt-glade og fromme *Lars Graversen Brøllund*, hvis troskyldige, ofte med Tankevanskeligheder kæmpende Digte er udgivne²¹).

Ogsaa Brødremenighedens Emissær i Skjern, *Franz Lund*, skrev Digte. Lad os citere nogle af Versene »over Sal. Biskop Brorsons Svanesang«:

O liflig Harpeslager!	Din Sang har tid og meget
Din Sang af Himlen smager;	Mit Hjerte vederkvæget,
Din Sang var altid sød,	I Korsets haarde Tid
Dog sødest med din Død.	Og lettet mig min Strid.
Du sang med Jubel-Toner	Ja, dine Svane-Sange
Om Synderes Forsoner;	Mest trøster mig og mange,
End under Korsets Ris	Da du med himmelsk Sind
Du sang om Paradis.	Dig sang for Tronen ind.

O, Brorson! gid du kunde
mig og Copie forunde
af Himlens Højtids-Sang,
mig blev ei Tiden lang.²²)

Dette viser os noget om selve den Brorsonske Salmetones Indflydelse og Betydning. Medens Brorsons Salmer hurtigt synes at blive omtrent komplet glemt i det østlige Danmark, blev det særlig dem, der bevarede Troslivet i Vestjylland gennem Brugen i de gudelige Forsamlinger, prægede det, forberedte Vækkelserne i det 19.

Aarh. og gav dem Kraft. Gennem Pontoppidans Salmebog, gennem »Brorsons Salmebog« (d. v. s. Samlede Udgaver af Klenodiet og Svanesangen), gennem Gossners Skatkiste gik Brorsons Salmer deres Sejersgang ud blandt Lægfolket i Sønderjylland, Midt- og Vestjylland og gennem udstrakte Dele af Norge. Bøger som Johs. Gøtzsches »Træk af en jydsk Vækkelses Historie i d. 19. Aarh.«, sammes »Livsrørelser«, L. Petersens »200 Aars Trosliv, af Skjern Sogns Historie«, Smaabøger som K. Kristiansens »Fra den gamle Vækkelses Tid«, Jens Abildtrups »Jens Maarbjerg og Ellen Marie« og sammes »Iver Viftrup« viser os, hvorledes Brorson-Salmerne levede i Menneskesjæle og paa Menneskelæber. Om den senere saa kendte Indremissionær, Kristoffer Hansen fra Herningegnen, født 1833, fortælles, at han kunde alle Brorsons Salmer udenad og ogsaa kunde synge dem²¹). Søren Kierkegaards Brorson-Kærlighed og M. K. Sands Opsamling af Folkemelodier til »Brorsons Salmebog« saavel som C. Ellings Udtalelser om Svanesangen i »Vore religiøse Folketoner« (Oslo 1927) er Vidnesbyrd, der peger tilbage til samme Tid og i samme Retning, og en senere Tids Vidnesbyrd har vi i de 72 Brorson-salmer, som, da Udgaverne af »Brorsons Salmebog« bliver sjældne, gaar over i »Hjemlandstoner«, fordi de er indsungne igennem de indremissionske Vækkelser. Det ejendommelige er, at ikke blot de lange Salmer fra Klenodiet er blevet elskede og tilegnede i hele deres Længde, men at ogsaa den udprægede Kunstdigtning i Svanesangen er blevet til jævne Folks Eje og med sine udviklede Versemaal har fremtvunget en Skabelse af Folkemelodier i myldrende Mængde.

Vi ser, at da Vækkelserne kommer i det 19. Aarh., drager de dels deres aandelige Næring af Brorsons Salmesang, dels tilegner de sig en ny Sang-Rigdom, som, skønt den øser af helt andre Kilder, afgjort faar de samme Grundtoner som den Brorsonske Digtning. For dette Forhold vil der blive gjort nøjere Rede ved Omtalen af Harbøre og Harbøre-Sangbogen.

Men inden vi skildrer dette konkrete Eksempel paa en indremissionsk Vækkelse, skal det nævnes, at en Del af det nyvaagnende religiøse Liv i Ribe Stift fra det 19. Aarh.s Begyndelse tog Præg af Grundtvigs Tanker og vakttes ved hans Disciple. Mjolden Sogn i Sønderjylland, Rødding og Askov Højskoler, Peter Larsen Skræppenborgs Gaard i Dons, Frimenighederne i Aagaard, Ringkøbing By og Holstebro og Bøvling, og de store grundtvigske Møder i Vestjylland blev hver for sig og til forskellige Tider Brændpunkter i denne Bevægelse. Morten Eskesens Sangbog og Nutzhorns Højskolesangbog

banede Vej for folkelig og kristelig Sang, og de grundtvigske Salmer greb Hjerterne. Gennem Roskilde Konvents Salmebog og dens Tillæg, gennem vor nuværende Salmebog (K. H.) med lokale Tillæg, gennem »Festsalmerne« og deres Afløser, Valg- og Frimenighedernes Salmebog, »Salmer«, kom den grundtvigske Salmesangs rige Kilder til at frugtbargøre Hjertemulden ogsaa i Ribe Stift. En selvstændig Salmebog samledes 1890 af *Vald. Brücker* og *Jakob Knudsen* under Titelen »Salmebog for Kirke og Hjem«, en Titel, som jo siden vor officielle Salmebog overtog. Naar alt dette her kun løselig nævnes, er det, fordi det vel har sin store Betydning for Salmesangen i Ribe Stift, men ikke skabte ny Salmesang fra Ribe Stift. — Som saadan kan derimod indenfor den grundtvigske Bevægelse nævnes *Vilh. Birkedals* Missionssalmer fra hans Præstetid i Sønner Omme²⁴), hvoraf den mest kendte vel er »O Herre Krist, din Stjerne staar«. — Magister *Mich. N. Schmidts* Salmer (deriblandt »Vor Frelser gaar til Kors og Grav« og »Det er saa svært det ene Punkt«) maa være blevet til under hans Præstegering i Borbjerg, Vestjylland; og fra det 19. Aarh.s sidste Fjerdedel kan lige nævnes, at den kendte Forfatter af religiøse Digte, *Vilh. Gregersen*, var Præst i Naur og Sir 1882—86 og i Stavning 1886—97.

Overgangen fra det 19. til 20. Aarhundrede. Harboøre-Vækkelsens Sang. Reaktionen derimod.

Et Sted, hvor der paa Grund af særlige Omstændigheder kom til at staa Gny om Vækkelsen, nemlig *Harboøre*, kan betegnes som det Midtpunkt, hvor ogsaa i sanglig Henseende Traadene samles, og noget, der faar Betydning for kommende Tider, bliver til.

Foruden den egentlige Salmelitteratur har det aandelige Liv i Danmark jo avlet en *Sang-Litteratur*, der maaske ikke har været af mindre Betydning end Salmelitteraturen som Supplering for denne til Næring af det religiøse Liv udenfor Kirkegudstjenestens Rammer. Og det er derfor naturligt ogsaa at vente en saadan Sang-Benyttelse hos en Befolkning, der saa selvstændigt og aktivt som den vestjydske har taget Haand om sin egen Opbyggelse i Hjemmene og Forsamlingerne.

Der er en stor, endnu uløst litterærhistorisk Opgave med Emner for flere Doktordisputater, som ligger og venter paa sin Mand eller Kvinde, nemlig en historisk Redegørelse for de forskellige Genrer i vor populære og folkelige Sanglitteratur. Her skal ikke peges paa den politiske, tidshistoriske eller lyrisk-episke Vise, men kun paa den religiøst-folkelige Sang, som den udfolder sig i to Retninger: Sangene

i den grundtvigske og i den Indremissionske Vækkelses Kredse. Hver af disse kunde give Stof til en lang lærd Afhandling og vilde, da den handlede om Slægtens aandelige Liv, blive mere værdifuld end megen anden Historieskrivning. Den ene skulde skildre de »grundtvigske« Sanges — Grundtvigs, Blichers, »Skolelærerlitteraturen« og Højskolefolkernes egne Sanges — Spredning gennem de smaa Sangbøger, over Morten Eskesens og Nutzhorns, til de ender i Højskolesangbogens mere officielle, fælles, fast afgrænsede Udvalg. Den anden skulde beskæftige sig med de i Vækkelseskredsene brugte Sange og deres Gang fra de smaa Sangbøger over »Pilgrimsharpen«, Harboøre-Sangbogen og »Hjemlandstoner« (med dennes tydelige Paavirkning ogsaa i Titelen fra Sverige, hvor engelsk-amerikansk Vækkelsessang særlig fra Methodismen formidledes gennem Rose-nianismen) frem til den fastere Afgrænsning i »De unges Sangbog« og »Indre Missions Sangbog«. Et saadant Arbejde bør gøres, inden Sangenes Opstaaen enten helt forglemmes eller omspindes af mere eller mindre opbyggelige og virkelighedsfjerne »Myther« angaaende de Lejligheder og Anledninger, der eventuelt har fremkaldt dem.

Højskoleforstander C. Davidsen, der har givet en fortræffelig Karakteristik af Harboørebefolkningen²⁵), har skildret den saavel i dens Indesluttethed og Haardhed, tidt fra gammel Tid parret med smuk gammeldags Guds frygt, som i dens Vildskab og de Laster, der kunde hærgne Sindene, men ogsaa i dens Umiddelbarhed i de voldsomme Sjælekampe og i den Afgjorthed, Frelseslykke og Helliggørelses-Vilje, som fulgte den Vækkelse, der begyndte famlende paa Harboøre i 1870'erne, fik sin Blomstring under Carl Moe's Præstevirksomhed paa Harboøre 1870—85 og fortsattes længe derefter. Vækkelsens skarpe Skelsættelse kom jo frem for Offentlighedens Bedømmelse baade gennem Ligtalerne ved de to kendte, store Drukne-Ulykker, 21. Novbr. 1893 og 25. Jan. 1897, og ved den senere Harboøre-Præst, Anton Jensens Reaktion overfor Vækkelsens Forkyndelse om Fortabelsesmulighedens Virkelighed og hans Afsættelse.

Sangligt har Vækkelsen og Reaktionen imod den sat sit Spor henholdsvis i *Harboøre-Sangbogen* og i *Anton M. Jensens »Tillæg til Salmebogen, for frisindede Kristne«* (Kbhvn. 1901), — førstnævnte et Lægmandsforetagende, der fik sin store Betydning som Formidler af levende Sang gennem en Menneskealder og som »Sigter« af udenlandsk Sangstof af en ganske bestemt Art, — sidstnævnte en begavet Enkeltmands Foretagende, hvoraf næppe en eneste Sang eller Salme nogen Sinde har været i levende Brug²⁶).

Harboøre-Sangbogen (»Æ swot Bog«, som den med sit sorte Voksdugsomslag blev kaldt i de mange vestjydske Vækkelseskredse, der benyttede den) hed egentlig »*Aandelige Sange til Menighedens Opbyggelse, samlede og udgivne af Missionsvenner paa Harboøre*«. Den udkom første Gang 1888, trykt i Lemvig (M. S. Hestbechs Bogtrykkeri), indeholdt 114 Sange og supplerede dengang »*Pilgrimsharpen*«, der var almindelig brugt paa Harboøre endnu i 1887. Den er samlet og udgivet af Tømrer og Murer *Niels Christian Kirkgaard Laugesen* (f. i Roulandsgaarden, Rouland paa Harboøre, 8. Juni 1858 og død i Harboøre Sogn 11. Juli 1930), gennem mange Aar en fremtrædende Mand i Samfundet af vakte. Han havde betydelige Evner og elskede — som Harboørefolket i det hele — at synge. 2. Oplag, 1889, er paa 132 Sange, 3. Oplag, 1890, paa 148 og saaledes udkommer Bogen med cirka et Oplag om Aaret, stadig øget, idet de ny Sange er føjet til bagefter de tidligere optagne, ikke stukket ind imellem disse, hvilket letter Brugen i Forsamlinger, hvor flere Oplag samtidig er i Brug. Ved 9. Oplag, 1896, er man oppe paa 210 Sange, og hertil holder man sig i 10. og 11. Oplag, medens 12. og sidste Oplag (1908) har en større Forøgelse, til 331 Numre, dog i Virkeligheden mere end Differencen mellem Tallene angiver, idet man indenfor de tidligere Oplags Stof, har udskudt Sange, der var gaaet af Brug og under deres Nummer optaget ny (f. Ex. Nr. 15, 35, 36, 54, 60, 66, 67, 75, 78 og m. fl.). Sagen er denne, at da den gamle Pilgrimsharpe ikke var blevet oplagt siden 1885 (11. Oplag), fandt man det rigtigt nu ogsaa at optage nogle af dens Sange. Det store Arbejde blev væsentlig udført af daværende Sognepræst i Harboøre, *J. Chr. Berthelsen*, der ogsaa udarbejdede en Indholdsoversigt over Sangenes Art, som blev trykt bag i Bogen, saa dens brogede Indhold lettere kunde benyttes. Samtidig blev en Del Ændringer og Forkortelser foretaget i Sangene fra tidligere Udgaver.

Fortalen til 1. Udg. siger, at »hver Egn har sine særegne Sange, hvilket gør det vanskeligt ved større Sammenkomster at forenes til fælles Lovsang. For om muligt at afhjælpe denne Mangel særlig for de nærmeste Egnes Vedkommende ere vi blevne enige om at udgive nærværende Samling af Sange, der ere samlede paa forskjellige Egne og af forskellige Sangbøger — dog ikke af den almindelige Salmebog, Brorsons Salmebog eller Pilgrimsharpen.

»Udgiverne« var altsaa oprindelig N. Chr. Laugesen, som vel har raadført sig noget med »dem Ældste«, de Førere, der i Kraft af deres Trosliv og medfødte Evner blev Ledere og bl. a. læste Prædikenen efter en Postille ved de vaktes Søndagsmøde; de første af disse (4 i

Tal) bar ikke engang »Ældste«-Navnet, og der kan tidligst være Tale om saadanne i 1880. De supplerede i mange Aar sig selv. Først da Menighedslivet fik fastere Former (fra ca. 1892), gik man over til at vælge et Ældsteraad paa 7 Medlemmer. I hvert Fald angaaende 12. Udgave har Laugesen og de Ældste raadført sig med den daværende Sognepræst.

Indholdet af Sangbogen er hentet mange Steder fra. I den i 1927 udgivne »En Pilgrimsharpe for Lægfolk af Aandelige Sange og Viser til Opbyggelse i Troen, Kamp og Bøn. Samlet ved N. K. Laugesen, Harboøre«, siger han i Forordet: »Harboøre-Sangbogen var jo foruden de mange norske Sange samlet af de mange smaa Sangbøger, som da var gangbare: Pilgrimsharpen, Ottesens, Konrad Hansens og af P. Madsen Hinges »Kom til Jesus« og andre Lægfolks Sange. Nu er alle disse Smaasangbøger gaaet af Brug. De var af troende, jævne og ligefremme Forfattere og gik paa gode, gamle Melodier, som nødtigt skulde blive helt borte«.

Om de norske Sange meddeler Pastor Andreasen: »Disse kom her til med de mange norske Skippere, som i 80'erne og 90'erne stadig med deres Galeaser og andre smaa Skibstyper med 2—3 Mands Besætning sejlede Tømmer til Limfjordshavnene (Lemvig) og gik hjem i Ballast. Blandt disse Skippere var mange haugianske »Læsere«, som altsaa har virket i Limfjordsbyerne i Tale og Sang, hvad jeg ogsaa ofte har hørt om af de gamle Hellige her i Sognet«. Det er ogsaa umiskendeligt, at en Del af Sangene i Harboøre-Sangbogens første Udgave — maaske særlig blandt de første halvhundrede Numre, der vel repræsenterer det ældste Stof, som først har cirkuleret til Brug i Afskrifter — bærer sprogligt Stempel af at være af norsk eller svensk Oprindelse, maaske ikke egentligt oversatte, men blot med den Fordanskning, som uvilkaarlig kommer, naar en Dansker synger med paa en norsk eller svensk Tekst.

De første Udgaver har overholdt 1. Oplags Ord om ikke at tage Stof fra »Pilgrimsharpen«, da denne aabenbart findes endnu i tilstrækkeligt Antal til Brug ved Siden af. Derimod bekræftes Ordene i den nye Pilgrimsharpe (1927) om, at Harboøre-Sangbogen er samlet ud af de øvrige nævnte Smaabøger, bl. a. derigennem, at der findes samlede Nummerfølger, der er taget bestemte Steder fra: Nr. 69—76 incl. fra Jens Christensen Haasums Tillæg til Conrad Hansens Aandelige Sange fra 1829 i hans Gengivelse af disse (Skive 1878), Nr. 77—83 incl. fra P. Madsens Hinge's »Kom til Jesus og bliv hos ham« (Viborg) og Nr. 91—104 incl. fra »Salmer og aandelige

Sange, samlet, udgivet og tildels forfattet af H. Ottesen« (2. Udgave er fra Foghs Bogtrykkeri, Horsens 1882). Enkelte Sange kan maaske ogsaa være fundet i Missionsblade; en af »dem Ældste« vides saaledes at have holdt et Blad fra Brødremenigheden i Christiansfeld.

Pilgrimsharpen 1927, der jo altsaa ogsaa er samlet af N. K. Laugesen og har optaget en væsentlig Del af H.-S.'s Indhold, siger i en Efterskrift: »Nærværende Sange er ikke, som mange vil mene, forfattet paa Harboøre«. Dette gælder altsaa ogsaa H.-S. — Af stedlige Forfattere kendes kun Gaardmand Bertel Madsen, Houe, f. i Nr. Skjøttesgaard, Harboøre, 5. Okt. 1841, død 7. Febr. 1901, af hvem Pilgrh. 1927 anfører 7 Digte (Nr. 218—223), hvoraf 3 er med i Harboøresangbogen. Det mest kendte er Mindeversene over de d. 21. Nov. 1893 druknede Fiskere »Din Røst, o Herre, højt blandt os lyder«. Desuden nævnes Fisker Ole Bro og N. K. Laugesen som Ophavs-mænd til enkelte Vers, men uden Sikkerhed for, hvilke. Saa har Pastor J. Chr. Berthelsen skrevet Numrene 288, 292 og 75 i Harb.-S. af 1908 foruden enkelte andre Sange og Oversættelser udenfor denne Harboøre tier helst med den enkeltes Indsats.

Derimod kan Stedet vel nok have bevirket, at man har været særlig lydhør for Sange, hvor Billeder fra Sø og Sejlads er benyttet, f. Ex. H.-S. Nr. 16, 18, 22, 42 o. fl., og dette har vel ogsaa været Grunden til, at Grundtvigs herlige Missionssalme »Der sad en Fisker saa tankefuld« er optaget her og i dens fuldstændige Skikkelse med 4 Vers mere end i Højskolesangbogen. Det er vel ogsaa en Slags Lokal-patriotisme, der har aabnet Adgang for Lærer P. J. Korsholms »Lær mig Havets Klitter« (H.-S. 111), der skal være skrevet, da han 1884-85 besøgte en Søn, der var Lærer i Klitmøller. Den er dog ikke nær saa lødig som hans Salme, »Jesus mit Liv« (H.-S. 277), der endog overgaar Forbilledet, den islandske »Jesus, min Drot«. En god, praktisk Harboøre-Spas er Anbringelsen af »De 99 saa rolige laa« som Nr. 99.

Forøgelserne i de senere Oplag af H.-S. kom især ved Hefter til de aarlige Efteraarsfester i November med Besøg af Trosvenner fra Skanderup, Esbjerg, Ringkøbing-Egnen, Thy og andre Steder. Og Harboøre-Boerne kunde hente Sange og aandelige Viser mange Steder fra, bl. a. hørt paa Fisketogterne til Esbjerg, Kattegat (Grenaa, Sæby, Frederikshavn), Sjælland (Isefjorden og Præstø) og »Sydhavsøerne«, idet Fiskerne alle Steder søgte hen, hvor der holdtes Gudstjenester og Møder, ofte flere Mil fra deres Tilholdssted.

Forordet til 8. Oplag advarer mod at lade H.-S.'s Sange og aandelige Viser fortrænge Brugen af Brorsons Salmebog og den gamle Pilgrims-

harpe. Forordet til 9. Oplag siger, at dette Oplag er nødvendiggjort, fordi der allerede er indløben Bestilling paa flere Hundrede. »Vi maa beklage ikke at kunne tjene alle de Kjære, som have sendt os Sange til dette Oplag, i at faa disse med, da vi ikke ville have vor Bog dyrere«.

Saaledes blev Harboøre et Samlingssted og Midtpunkt, hvor den Poesi, som Vækkelserne benyttede, blev afprøvet. En ny Sang bliver jo altid modtaget med Glæde, især hvis den har en frisk Melodi, og vandrer saa fra Egn til Egn, meget brugt i Begyndelsen, og saa forsvinder den, med mindre Indholdet taaler Slid. De næsten aarlige Nyoplag af H.-S. gav Lejlighed til Optagelse af det ny. Den større reviderede Udgave, 1908, og andetsteds Udgivelsen af »Hjemlandstoner« (1. Udg. 1895) og navnlig »Indre Missions Sangbog« (1. Opl. 1910) giver Lejlighed til Udskydelse af det mindre brugte.

Forfølger vi H.-S. fremefter i Tiden og sammenligner den med de to nævnte større Samlinger, kan det konstateres, at af H.-S.'s 1. Oplags 114 Sange blev vistnok 59 (maaske i noget ændret Form) optaget i Hjemlandstoner, og 47 af disse optaget videre i I. M.-Sangb. — Betragter vi disses Oprindelse, ser vi, at 5 er af svensk, 3 af norsk og mindst 20 af engelsk-amerikansk Herkomst²⁷⁾, og af disse sidste er en Del kommet til os ved svensk eller norsk Formidling. Det er altsaa et internationalt og ogsaa delvis et interskandinavisk Stof, der nu erobrer sig Plads i de danske Vækkelsers Sang. Og det gælder vistnok i stadig stigende Grad Tilvæksten gennem de følgende Oplag af H.-S. Og Stoffet er præget af en ganske bestemt religiøs Type. Da saa mange af Sangene stadig er almenkendt Stof gennem Hjeml.-T. og I. M. Sangb., er der ingen Grund til her at citere, blot nævne de væsentligste Toner. Disse er: 1) Kaldet til Afgørelse, 2) Længselen mod og Jubelen over det ny Jerusalem, Staden med Perleportene bagved Dødens Hav, 3) Kærligheden til den korsfæstede Frelser, og 4) Helliggørelseskampen. En Del af Sangene (særlig dem fra engelsk-amerikansk Kilde, men ogsaa andre) har som sproglig Ejendommelighed Gentagelsen af et bestemt Udtryk, en enkelt Linie eller flere, et Omkvæd, der hamrer en bestemt Tanke eller Stemning fast.

Paa ondt og godt bliver Harboøre-Sangbogen i forskellige Henseender bestemmende for Vækkelsessangens Præg i Danmark. Harboøre prøver, hvad der kommer frem. Fra H.-S. gaar det fremmede, efterhaanden med større Iblanding af danske Sange, videre i Hjeml.-T. og I. M. Sangb.; og 17 Aar efter denne sidstes Fremkomst hører vi igen Harboøres Røst i N. K. Laugesens ny »Pilgrimsharpe«, der meddeler om sig selv: »Nærværende Sangbog er optrykt efter den

gamle Harboøre-Sangbog, Pilgrims-Harpen samt enkelte løse Sange og Viser, hvis Retskrivning er bibeholdt.

Men til Retfærdiggørelse af Harboøre-Vækkelsens Sans for de ægte kristne Værdier skal det siges, at alle Meddelelser stemmer overens i, at den egentlige Opbyggelse fandt man ved Møderne gennem Kirkesalmebogen og særlig gennem »Brorsons Salmebog«. Dette var, som en Meddeler siger, »de solide Retter; Harboøre-Sangbogen blev nærmest brugt som en Slags Dessert«.

Et knapt halvt Aarhundrede, før Ordet »Afmytologisering« kom frem i den teologiske Diskussion, indledte Harboøre-Præsten, *Anton M. Jensen*, sit Salmebogstillæg for frisindede Kristne, som er viet »til Forkæmperen for religiøst Frisind, Digteren Bjørnstjerne Bjørnson«, med Digtet:

Der rinder Sagn af Stormands Død,
saa byder Livets Love;
de vælde ud, som Aaen flød
af dybe dunkle Skove:
Af mange Kilder randt den frem
i ingen har den helt sit Hjem,
af mange Mødre baaren.

Der rinder Sagn. Hvorfra de kom,
vel ingen kan forklare;
men mærk dig dog: De Slægtens Dom
om Manden aabenbare.
Om han var god, om han var slet,
om Tiden fandt hans Gerning ret
hvad eller vrang, de melde.

Der rinder Sagn af Stormands Død,
de samles i et Minde;
det er en Lov, som Livet bød
vel nu og alle Sinde.
Af Jesu Død der randt en Flod
af Sagn fra Tiden, hvor han stod
som størst iblandt de bedste.

Den dybe Syndeskræk for Gud
han bragte til at svinde;
et Kærlighedens Foraarsbud
han blev i Folkets Minde.
Til Tak det vandt omkring hans Navn
en Æreskrands, som dybest Savn
gav dejligst Under-Rose.

Ja Undersagnets Blomsterhæk
og Seklers Alterlue
har skjult vor Frelsers milde Træk,
saa vi kun halvt dem skue.
Men Sagnet gemte tro hans Røst
og Folkets Dom, at Fred og Trøst
fra Faderen han bragte.

Samlingen er stærkt subjektiv, delt i Afsnittene: *Kristendom for mig i Jesu Liv og Lære, i Troen paa Gud, i Fadervor, i Menneskelivet, i Tanken om Døden, i Fester og Kirkeskikke*. Der er enkelte skarpt æggende, velformede Digte, som Nr. 6 om Jesus som Tolderes og Skøggers Ven, der ender

Han kom, hvor haardest de trængte til,
at Kærlighed bar dem i Minde,
og er der bag Graven et Helved til,
i Helved Du Jesus vil finde.

eller Nr. 14 med Verset om Tolderens Bøn:

Hans Bøn var ej »for Jesu Skyld«
 med overflødig Ord til Fyld,
 men vel en Bøn »i Jesu Navn«:
 som Barn han søgte Faders Favn.

Men største Parten af Digtene er tørt belærende og formanende. Anton M. Jensen er et Barn af Romantikken, den liberale Teologis og Humanitetens Tidsalder, og hans Evangelium er, at Gud er Kærlighed, at al Guds Skabning, ogsaa Mennesket, er skøn og god, og at Jesus er vort store Forbillede, som vi kan ligne:

Hvad Jesus kunde lide,
 jeg ogsaa bære kan.
 Hvor Jesus turde stride,
 jeg og vil holde Stand.

En anden, nyere, skarpere og klarere Reaktion mod Følelseskristendommen, med Mistillid til »Coplevelserne« og med en gammelluthersk Fastholden af Guds Majestæt og Menneskenes, ogsaa Menighedens, fuldstændige Kommen-til-kort overfor Guds Krav, kom i det 20. Aarh. her i Danmark i Tidehvervsbevægelsens og Barthianismens Skikkelse. For den gælder ikke nogen afsluttet Oplevelse, heller ikke Omvendelsens. Mennesket maa stadig paa ny høre Guds Ord og bestandig til sine Dages Ende være baade under Ordets Dom og dets Naade: »simul justus et peccator« — »samtidig retfærdig og Synder«. Ogsaa denne Retning fandt sin Salmedigter, med ganske jævn, men undertiden stærkt særpræget Form, indenfor Ribe Stift, i Sognepræsten i Husby, Provst K. L. Aastrup.

Mest karakteristisk for hans Salmetone er vel et af hans Digte til Reformationsjubilæet 1936:

Det er paa Jord Guds Kirkes Sag,
 indtil dens Tid er omme,
 at vente paa sin Herres Dag
 og paa hans Riges Komme,
 og naar det ret ser haabløst ud,
 at trodse paa hans Ord og Bud
 med Haabet til hans Domme.

Og alt, hvad den om Enden véd,
 det er, at Gud maa raade.
 At sikre sig en Salighed
 er ej Guds Kirkes Maade;
 den altid med sin Næste maa
 fordømt i sine Synder staa
 og høre om Guds Naade.

Guds Kirke er saa fattig, som
 en fattig vel kan være;
 den véd, at den Guds Vredes Dom
 maa med al Verden bære.
 Det lærte den af Lovens Bud:
 den har kun Syndens Gæld hos Gud
 og ingen Ret og Ære.

Det er Guds Kirkes Sag paa Jord,
 indtil dens Tid har Ende,
 at bære overalt Guds Ord,
 som han det selv vil sende.
 Og alt vort Haab er sat dertil,
 at Gud trods alt os alle vil
 for »sin Udvalgte« kende.

Af Provst Aastrups Salmer er udkommet tre Samlinger: 1939, 1941 og 1945 (Tidehvervs Forlag og Nyt Nordisk Forlag). Som et Eksempel paa Jævnheden i Aastrups Sprog kan anføres Nr. 7 af 2. Samling, passende forkortet:

Guds Bud er ikke svære,
enhver kan dem forstaa
et Barn kan snart dem lære
omtrent, naar det kan gaa.

Saa er Guds Bud vel givet,
som det fra fordum lød,
for os en Kraft til Livet,
og blev os dog til Død.

Guds Bud er ikke svære.
Der er kun det med mig:
hvor godt jeg dem kan lære,
mit Hjerte vil dem ej.

Paa ingen mulig Maade
kan Loven gøres om;
og kun vor Herres Naade
kan fri os fra dens Dom.

Den underlige Naade,
at Jesus med sit Blod
til alle Slægters Baade
for Synden gjorde Bod.

Provst Aastrup er, som alle Digtere, bedst, hvor han giver stærkest af sit eget, bedre end hvor han vil korrigere og f. Ex. søger at pille Pietismen ud af Brorson.

Og saa er da Ringen sluttet, og vi ser i Salmesangen fra Ribe Stift et Billede paa den danske Kirkes Salmesang i det hele. Hans Tavsens kunstfærdigt festlige liturgiske Gudstjenesteopbygning, Thomissøns Forsyning af Menigheden med Salmer til alle Tider i Kirkelivet og Lejligheder i Menneskelivet, Brorsons, Pietismens, Herrnhutismens og Vækkelsernes Sangskat i rindende Strøm og Aastrups nøgterne Realisme. Meget af dette er præget af Vestjydens Sind. Kan den Grundtvigske Salme i sine Naturbilleder, sin Frodighed og sin Menneskeheds-Tryghed siges i mange Henseender at være typisk sjællandsk, er den Brorsonske typisk vestjydsk.

At unde hinanden hver sit og lade Salmerne staa i deres skarpt-skaarne Ejendommelighed til at dække hele den danske Sindsskalas Behov, er vor Kirkes nærmest foreliggende Opgave. Men ved Siden af Kirkens officielle Salmebog burde der til enhver Tid komme stadig nye fuldstændige Udgaver af »Brorsons Salmebog« til Brug ved Privatandagten, der jo kan give sig Tid til at læse eller synge de gamle, lange Salmer. Der er baade i Klenodiet og i Svanesangen en saa rig Troens og Kristenlivets Verden, som man aldrig kan blive træt af at gaa paa Opdagelse i, udtrykt i saa jævnt og ligetil og dog saa indtrængende og poetisk et dansk Sprog, at det vil bevare sin Sødme, indtil alle Modersmaal engang sammensmelter i Takkesangens Offerskaal.

NOTER

Afhandlingens Citater er gennemgaaende gengivet med moderniseret Retskrivning for Letlæselighedens Skyld.

1) Niels Møller: Om Nodetryk til danske Salmer før Hans Thomissøn, i »Dan-ske Studier« 1916. 2) Et Udvalg af disses Salmer og lidt om deres Liv kan man finde i Brandt og Helveg: Den danske Psalmedigtning I. Se desuden om Romdorph Seminarieførstander Helge Haars Afhandling i Ribe Statsseminariums Elevforenings Aarskrift 1933. 3) Klenodiets Salmer vil i det følgende hyppigst blive citeret med Betegnelsen Klen. og Nr. efter P. A. Arlauds Udgave af Brorsons Psalmer og aandelige Sange (Kbhvn. 1867), der tro følger Klenodiets Ordning. 4) Hans Brix: Analyser og Problemer I, Kbhvn. 1933, S. 294 ff. 5) Svanesangen Nr. 22 danner Undtagelse blandt de originale Salmer, idet den er en friere Bearbejdelse af en Paul Gerhardt-Salme, men i Modsætning til Erorsons ellers overalt iagttagne Troskab mod Originalens Versetal er dette her skaaret ned fra 8 til 3. 6) Klen. 200, V. 13—14. 7) H. A. Brorsons Forfatterskab, særlig Klenodiets Salmer, dets Kilder, Sigte og Ordning bliver behandlet af Anders Malling i Haderslev Stifts Jubilæumsskrift 1948. Iøvrigt henvises til John Hansen: Hans Adolf Brorson og hans Brødre, Odense 1894, og L. J. Koch: Salmedigteren Brorson, Kbhvn. 1931, og Brorsonstudier, Kbhvn. 1936, samt til A. Arnholtz's »Brorsons Svanesang« i Dansk Kirkesangs Aarskrift 1943. 8) Klen. 86, V. 7. 9) Jævnfør den udførlige Diskussion om »Her vil ties«, hvor jeg mener, Dr. L. J. Koch har sagt de afgørende Ord. 10) Klen. 209. Fremhævelserne i Citaterne er Afhandlingsforfatterens. 11) Klen. 263. 12) Klen. 29, V. 6. 13) Klen. 19, V. 3. 14) Klen. 177, V. 4. 15) Se særlig Klen. 145 og 149. 16) Interesserede henvises til min Afhandling om »Den yndigste Rose« i Tidsskriftet »Edda« 1917 (Oslo). 17) Derimod hører Klen. 86, der kunde synes af lignende Art som de nævnte Salmer, ikke herhen, da den handler om Jesu Graad over Jerusalem, altsaa er knyttet til Evange.liet til 10. Sønd. eft. Trinitatis. 18) Desuden udgav Christine Daugaard »Psalmer for Julen, dens For- og Efterfest« (1861 og 1864), en Række Salmer til Evangelier og Epistler fra 1. Sønd. i Adv. til 5. Sønd. eft. Hell. 3 Kong. 19) Klen. 28 V, 14; jfr. ogsaa Slutningslinierne af Klen. 36 og Klen. 38. 20) P. Storgaard Federsens Afhandlinger i Hardsyssels Aarbøger. 21) H. Graversen: Lars Graversen Brøllund, en trøende vestjydsk Præst og Sanger fra Rationalismens Dage, Levnedstegning og et Udvalg af hans Sange. 22) »Nogle Sange og Fortællinger i Riim forfattede af F. Lund i Skjern«. Odense 1843. 23) Fortalt af Prøvt Blom i Gjellerup, videremeddelt af Jens Abildtrup. 24) Anders Mallings Afhandling om Birkedals Missionssalmer i »Kirken og Tiden« 1944. 25) C. Davidsen: Harboøre, Kbhvn. 1897. 26) For Bidragene til Harboøre-Sangbogens Historie staar jeg i Taknemmelighedsgæld til fhv. Sognepræst J. Chr. Berthelsen, Harboøre, nuværende Sognepræst sammesteds A. L. Andreasen og Forfatteren Erik Bertelsen, Kbhvn. 27) Tal-lene bedes taget med en vis Margin for Fejlberegning. Skal man bedømme det svensk-norske Tilskud talmæssigt retfærdigt, maa man ogsaa huske, at ligeledes en væsentlig Del af H.-S.'s tidligste Sange, der ikke gik videre til »Hjemlandstoner« eller I. M. Sangb., stammer fra norsk eller svensk Kilde.

Ribe Stifts Grænser gennem Tiderne

Af F. Elle Jensen

Naar Ærkebiskop Adaldag af Bremen 948 oprettede de tre jyske Bispestole i Slesvig, Ribe og Aarhus, har Grunden maaske nok i første Række været, at de nyudnævnte Tilsynsmænd som hans underordnede skulde støtte ham i hans tyske Kirkepolitik, men paa den anden Side har han utvivlsomt ogsaa ment, at disse Embeder vilde betinge en kraftigere Mission blandt Danskerne. Det siger imidlertid sig selv, at saa svag som Kristendommens Stilling paa dette Tidspunkt var her i Landet, kunde der ikke være Tale om fast afgrænsede Stifter, men kun om temmelig ubestemte Distrikter, som Biskopperne med Udgangspunkt i deres Residensbyer skulde betragte som deres Virksomhedssfærer. Hvor løs Ordningen i Virkeligheden var, ses af, at det viste sig umuligt at opretholde Aarhus-sædet, som hen mod Slutningen af Aarhundredet blev nedlagt, hvorefter Biskop *Odinkar den Yngre* af Ribe (1000—43) bestyrede hele Nørrejylland. Det samme gjorde hans Efterfølger, *Val*, der iøvrigt kaldte sig Biskop af Viborg (død 1059).

Paa dette Tidspunkt havde imidlertid Kristendommen sejret i Landet, og det var derfor ogsaa kun naturligt, at en saa kirkeligt sindet Konge som Svend Estridsen, der i sin Politik desuden søgte Støtte i Gejstligheden, nu gav den fastere ydre Rammer, bl. a. ved (ca. 1060) at gennemføre en *Stiftsordning* for hele sit Rige. De allerede eksisterende Tilsynsembeder i Slesvig, Odense, Roskilde og Lund fik deres Omraader fastlagt, og det store nørrejyske Bispedømme deltes i fire: Ribe, Aarhus, Viborg og Vestervig (senere Børglum). De tre sidste fik den Størrelse, som de i det hele og store vedblev at have lige til 1922, dog at Aalborg samt Mors og Egnen mellem Mariager og Randers Fjord dengang laa under Viborg; derimod skulde der i Tidens Løb blive megen Uro om, hvor meget der hørte med til Ribe Stift.

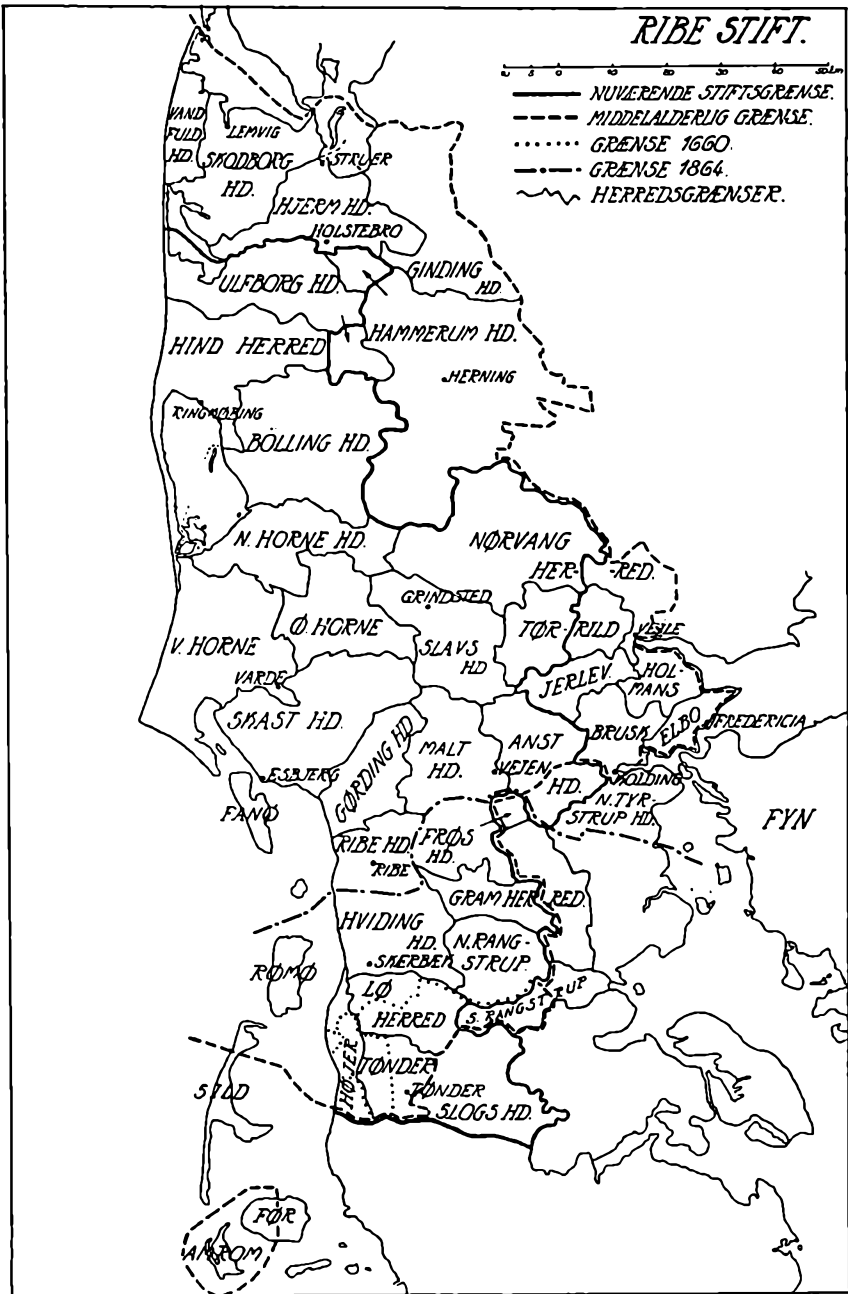
Til dette henlagdes Syslerne Jalung (Jelling), Almind, Varvith (Varde) og Harth, men dertil fjøedes yderligere Dele af Barvith og Ellum Sysler i Sønderjylland, saa Stiftet paa den Maade naaede

helt ned til Vidaaen; her bøjede Grænselinien Øst for Udbjerg—Tønder igen mod Nord og gik udenom Abild, Løgum, Bedsted, Hellevad, Egvad, Bevtoft, Skrydstrup, Nustrup, Ø. Linnet, Rødding og Skrave til Kongeaaen for saa at følge den og Kolding Aa ud til Kolding Fjord.

For en overfladisk Betragtning kan det synes ret mærkeligt, at den sønderjydske By Ribe (i Hvidding Herred) blev Sæde for en nørrejydsk Biskop; Forklaringen herpaa maa imidlertid søges dels i Stadens store Anseelse og dens Beliggenhed lige ved Landsdelens Grænse, dels i, at den i Praksis havde lige saa megen Forbindelse med Nord som med Syd. Mere besynderligt forekommer det, at ikke hele Sønderjylland — maaske med Undtagelse af de omkring Ribe liggende Sogne — samledes i et Slesvig Stift, men at den nordvestlige Del unddroges det og knyttedes til et nørrejydsk Bispedømme. For at forstaa dette maa vi et Øjeblik se paa de topografiske Forhold¹).

I Oldtiden spærrede nemlig store Skove omtrent fuldstændig for Færdselen mellem det østlige af Sønderjylland og Nørrejylland, hvoraf Følgen var, at man søgte gennem det lettere passable Terrain længere vestpaa. Paa den Maade kom der tidligt en livlig Forbindelse mellem Nordslesvig og Vestjylland; Hjørækker fra Bronzealderen fortæller den Dag i Dag om Veje, som skraanede fra Aabenraa—Gennerkanten over mod Ribeeegnen. Da Opdyrkningen senere satte ind, og Skovene gennembrødes, blev Forholdet i nogen Grad anderledes, for saa vidt som den store Hærvej Slesvig—Viborg, der oprindelig gik over Immervad—Oksenvad—Skodborg, nu blev den mest betydende Trafikaare. Thi derved løsnedes de østlige Landskabers Forbindelse med Vestjylland, mens Midtlandet stadig vedblev at holde den vedlige, og det er utvivlsomt de Interessesætninger, der paa den Maade maatte opstaa mellem Egnene, som giver Nøglen til Forstaaelse af den mærkelige Delingslinie mellem Ribe og Slesvig Stifter, som uden at tage Hensyn til Herredsgrænserne fulgte sine egne Veje. Interessant er det saaledes i den Forbindelse at lægge Mærke til, at Skodborg som det eneste Sogn i Frøs Herred blev underlagt Slesvig; Grunden maa søges i, at det ligger ved selve den gamle Hærvej.

At Ribe Stift standsede ved Vidaaen, har sin Forklaring i, at de store Hedeflader Vest for Flensborg i Oldtiden var ret ubefærdede, og at der saaledes ingen videre Forbindelse var over dem sydpaa. Derimod kom senere den vestlige Del af Før og Amrum, som ca. 1400

Kort over Ribe Stifts Grænser.

blev erhvervet af Dronning Margrete, til at høre med. 1426 var de i alt Fald afhængige af Ribe Biskop²).

Det var paa *Reformationstiden*, at der begyndte at blive Uro om Ribe Stifts sønderjydske Grænser. Allerede tidligt gjorde Lutherdommen sig gældende i Hertugdømmet, kraftigt støttet af den unge Hertug Christian (III), der med Statholderskabet forenede Stillingen som Lensmand over Haderslev og Tørning Len og her med kraftig Haand indførte de nye Kirkeskikke uden paa nogen Maade at tage Hensyn til Bispen Ivar Munks Indsigelser³). 1528 lod han efter den saakaldte haderslevske Ordinans Præsterne tage Kollats hos sig, saa der paa den Maade dannedes et helt nyt Stift, bestaaende af de nu fra Ribe og Slesvig udskilte Dele. Som Superintendent over det indsatte han Tyskeren *Eberhard Weidensee* og under ham Sognepræster til som Provster at føre Tilsyn med hver sit Herred. For Flensborg og Tønder Len udnævntes der ligeledes (1540) en Superintendent, og 1542 forenedes hele Sønderjylland under eet Bispedømme (Slesvig) med *Tileman v. Hussen* som Tilsynsmand.

Denne Ordning varede dog kun et Aarstid. Thi da i Mellemtiden Hertug Christian som Konge i Danmark havde gennemført Reformationen dér, var der ingen Grund til ikke at vende tilbage til den gamle Inddeling og at gengive Ribe sine fraskilte sønderjydske Omraader. Dette skete for Tørning Lens Vedkommende 1543, idet Provst *Keyser* i Haderslev, der et Par Aar (1537—40) havde fungeret som Superintendent, under en Højtidelighed i Ribe ved en latinsk Tale overdrog det til Biskop Hans Tausen⁴). Ogsaa Tønder Len vendte tilbage.

Alligevel blev der ikke Ro. Dette skyldtes i første Række den ulyksalige *Deling* 1544, som Christian III sammen med sine Brødre, Adolf og Hans, foretog af Sønderjylland, og hvorved Adolf fik Sydslesvig og Aabenraa, Kongen selv Mellemslesvig og Hans de nordligste Distrikter med Haderslev og Tønder, hver med fuld fyrstelig Myndighed over sin Part. De to Hertuger saa det nemlig nu som deres Opgave at hævde deres Selvstændighed mest muligt overfor deres Broder, uagtet han var deres Lensherre, og Følgen heraf var bl. a., at de følte det som et Indgreb i deres landsherrelige Rettigheder, at Ribe Biskop, der var Kongens Mand, skulde have den øverste kirkelige Ledelse i Dele af Sønderjylland, som ellers verdsligt laa under dem, og dette saa meget mere, som det af lutherske Teologer udviklede Episkopalsystem forudsatte, at det var Fyrsterne, der — ganske vist med Gejstlighedens Hjælp — havde den kirkesty-

rende Magt i deres Besiddelser. De gjorde derfor alt for at trænge den uønskede Tilsynsmands Indflydelse tilbage, mens Christian III paa sin Side maatte være lige saa opsat paa at hævde den gamle Ordning, og det kunde paa den Maade ikke undgaas, at det kom til stærke Brydninger mellem Brødrene.

Det varede saaledes ikke længe, inden der indløb alvorlige Klager til Kongen over Hertug Hans' Fremfærd. Ikke blot hindrede han det Regnskabstilsyn, som Ribe Domkapitel fra gammel Tid havde med Kirkerne i Tørning Len og Tønder Provsti — det maatte kun finde Sted i Overværelse af hans Skriver —, men han forbød ligefrem Biskoppen at visitere i nogle af dem, ligesom han krævede Patronatsretten overført til sig⁵). Der var ogsaa andre Stridpunkter, og Forlig var ikke til at opnaa. Forhandlinger i Kolding 1554, hvor Biskoppen skulde møde med alle de Dokumenter, som kunde vidne i Sagen, førte ikke til noget Resultat. Hertugen holdt stejlt paa sit, og der indtraadte ingen Afspænding i de kommende Aar.

1576 forsøgttes et nyt Forlig, atter i Kolding, men otte danske og otte hertugelige Adelsmænd kunde naturligvis heller ikke denne Gang blive enige, hverken om de kirkelige eller andre Tvistepunkter, som var deres Herrer imellem, og man vedtog derfor at bede Frederik II's Svoger, Kurfyrst August af Sachsen, om at være Voldgiftsdommer i Sagen. Men endnu inden hans Kendelse faldt, havde Hertugen taget sig selv til Rette, for saa vidt som han 1577 lagde de tørninglenske Kirker under Haderslev Provsti; Tønder Len havde han allerede tidligere udskilt. Den kurfyrstelige Afgørelse, som kom Aaret efter, søgte at gøre begge Parter tilpas, men var dog mest en Sejr for Hertugen, som — ud fra tyske Retsprincipper — fik tildelt Jurisdiktion og Patronatsret over de omstridte Kirker, dog med Undtagelse af Brøns, Emmerlev, V. Vedsted, Daler og Rønmø; Løgumkloster og N. Løgum udsondredes helt fra Ribe Stift, men ellers godkendtes Domkapitlets Ret til at efterse Kirkeregnskaberne — dog i Forbindelse med hertugelige Skrivere⁶).

Ogsaa Hertug Adolf havde modarbejdet Ribe-Bispen, og 1564, da Frederik II under Syvaarskrigen mod Sverige trængte til hans Hjælp, lykkedes det ham officielt at faa Hellevad, Egvad og Bedsted frigjort, hvorefter de henlagdes under Slesvig Stift⁷).

Til Gengæld vandt Ribe Stift paa samme Tid Seest og Vamdrup, som Hertug Hans (1566 og 1570) afstod til Kongen, der derefter indlemmede dem i Nørrejylland⁸).

Hertug Hans døde 1580, og Kong Frederik og Hertug Adolf delte

da Aaret efter hans Lande, saa den første fik de nordligste Strækninger med Haderslev og Tørning Len, mens Tønder Len tilfaldt Adolf. De tørninglenske Kirker vendte dermed naturligtvis tilbage til Ribe Biskop, der fik sit gamle Opsyn med dem, og det fastsloges, at Præsterne i alle kirkelige Anliggender havde at følge de danske Love.

Ogsaa Tønder Provsti lagdes igen til Stiftet. Men dets nye verdslige Herre, den gottorpske Hertug, mente sig dog stadig berettiget til ved given Lejlighed at gribe ind i Kirkeforholdene, og da han omsider ved *Freden i Roskilde 1658* — som den sejrrige svenske Konges Forbundsfælle — havde opnaaet fuld Suverænitet for sine Lande, blev den naturlige Følge heraf, at han to Aar senere fratog Ribe alt kirkeligt Tilsyn over Provstiet samt over Brede Sogn, som nu indlemmedes i Slesvig Stift. Uden Protest fra dansk Side skete det ganske vist ikke, og der opstod en længere Strid om Regnskabsvisitatserne ved Kirkerne; den endte imidlertid med, at det blev Hertugen, som fik sin Vilje.

At Christian V, der i 1684 inddrog de gottorpske Besiddelser i Sønderjylland, samtidig atter henlagde Provstiet under Ribe, fik ingen praktisk Betydning; thi 1689 maatte Kongen slutte Forliget i Altona, hvorved de tidligere Tilstande genindførtes; Slesvig Stift beholdt, hvad det havde faaet, og Forholdet blev ikke anderledes, da Frederik IV 1721 fik Magten i hele Hertugdømmet. Han lod den nu een Gang trufne Ordning bestaa.

Man skulde have ventet, at Delingen 1581 vilde have skabt Ro om Kirkestyrelsen i Tørning Len. Men dette var ikke Tilfældet. Thi ganske vist var Lensmanden (senere Amtmanden) nu Kongens Undermaat, men da han i Reglen hørte til den holstenske Adel, der ikke var vant til og heller ikke havde megen Lyst til at tage mere Hensyn til danske Love end strengt nødvendigt, fortsattes Oppositionen mod Ribe stadig. Amtmændene hævdede, at Patronats- og Højhedsretten til Kirkerne maatte ligge hos dem, og Følgen blev en Række Stridigheder mellem dem og Stiftsøvrigheden i Ribe. I sidste Instans var det naturligvis Regeringen i København, som her havde Afgørelsen, men naar det danske og tyske Kancelli tidt ikke kunde enes om den, blev Resultatet, at det ofte kun var en ringe Støtte, den ydede Biskoppen, saa det adskillige Gange blev ham, der kom til at trække det korteste Straa. Saaledes endte det til sidst med, at det i Reglen var Amtmanden, der som øverste Embedsmand ved Præstevalg præsenterede de søgende Kandidater for Menighederneⁿ).

Stor Tvist var der ligeledes i lang Tid om Retten til at høre Kirke-regnskaberne, men paa dette Punkt lykkedes det omsider at finde en modus vivendi, som begge Parter slog sig til Taals med.

De stærke Rivninger mellem Biskop og Amtmand skyldtes jo nok i nogen Maade honnet Ambition, en Faktor der i det 17. og 18. Aarhundrede maatte regnes meget med, men havde, som allerede antydet, deres Hovedaarsag i Vanskeligheden ved at gøre klart Skel mellem gejstligt og verdsligt Styre. Thi naar det hed, at den biskoppelige Myndighed gjaldt overalt »in rebus ecclesiasticis«, var Spørgsmaalet, hvad der saa skulde forstaas herved. Dette kunde nok give Anledning til Uenighed og Sammenstød, og det gjorde det da ogsaa ustandseligt. De gældende Love og Anordninger forudsattes ganske vist at kunne vise Vej, men hvad hjalp det, naar de fortolkedes forskelligt i Haderslev og Ribe.

Man forstaar, at Administrationen paa den Maade kunde blive ret besværlig, og lettere blev den ikke ved de mange Tilfælde, hvor Spørgsmaalet var, om man skulde følge dansk eller tysk Praksis, og det saa meget mindre som man ikke paa Forhaand kunde være sikker paa Regeringens Stilling. 1724 fik Præsterne f. Eks. Befaling til at holde Paaske efter tysk Skik, 8 Dage førend i Danmark, og uagtet det tidt nok var blevet indskærpet, at kun Kirkeordinansen og dermed de kongerigske Forhold var gældende Norm, blev det 1735 indskærpet dem ved Trolovelse og Bryllup at rette sig efter de i Haderslev Amt gældende Skikke (Vielse i Brudgommens Sogn), men 1757 at følge dansk Sædvane (Brudens Sogn) og 1763 at gaa en Mellemvej (Brudgommens Sogn, hvis Bruden i Forvejen havde bosat sig der)¹⁰). Kom saa hertil, at Kirkernes økonomiske Forfatninger, Embedernes Indtægter og visse Kirkeskikke var anderledes i Tørning Len end i Kongeriget, vil man se, at Forholdene var temmelig konfuse, og at det derfor ikke var underligt, at Gejstligheden tidt hverken vidste ud eller ind¹¹). At Dele af Sognene desuden ofte som smaa nørrejydske Enklaver verdsligt hørte under dansk Jurisdiktion og saaledes helt var unddraget Haderslevs Indflydelse, paa samme Maade som der i de store kongerigske Enklaver, Lø og Møgeltønder Herreder, var adskilligt slesvigsk Strøgods, bidrog kun til at øge Forvirringen yderligere¹²).

Ogsaa paa Skolevæsenets Omraade¹³) trængtes Ribebiskoppens Indflydelse efterhaanden mere og mere tilbage til Fordel for Amtmanden i Haderslev. Ganske vist var Degnene gejstlige Personer og skulde som saadanne udnævnes af Biskoppen, men naar de samtidig

var Skoleholdere, kunde deres Kaldelse nok give Anledning til Rivninger, og da den slesvigske Skolelov af 1814 blev indført i Tørning Len, blev det endeligt fastslaaet, at det var Amtmanden, der med Provsten som Medhjælper skulde have Overopsynet med Lærerne, mens Biskoppen kun havde Ret til at overvaage selve Undervisningens Forsvarlighed.

Freden i Wien 1864 medførte naturligvis ved Hertugdømmernes Afstaaelse en radikal Ændring af Ribe Stifts Grænser mod Syd. Som Erstatning for de kongerigske Enklaver, hvis Tilhørsforhold til Danmark aldrig havde været bestridt, og som derfor heller ikke havde været inddraget i Tovtrækkeriet mellem Fyrsterne, fik vi Lov til foruden Ærø at beholde nogle af de nordligste Sogne i Sønderjylland; derved forblev Seem, Farup, V. Vedsted, Hjortlund, Obbekær, Vilslev og Kalvslund i deres gamle Forbindelse med Ribe Bispestol. Yderligere henlagdes herunder den Halvdel af Tyrstrup Herred (»de 8 Sogne«) Syd for Kolding Fjord, som heller ikke blev afstaaet.

At *Genforeningen* maatte medføre indgribende Forandringer i de nordslesvigske, nu af Tyskerne skabte kirkelige Forhold, er klart, og straks efter Tysklands Sammenbrud i 1918 begyndte man da ogsaa fra sønderjydsk Side at forberede det tilstundende Arbejde i saa Henseende¹⁴). Allerede i November 1918 nedsatte den nordslesvigske Vælgerforening et kirkeligt Udvalg med Mads Gram, Københoved, som Formand til at fremkomme med en Betænkning angaaende de Opgaver, der forelaa ved Overgangen til dansk Styre, herunder den fremtidige Stiftsordning. Dets Forslag paa dette Punkt gik ud paa, at hele Tørning Lens Provsti og af N. Tønder Provsti Sognene Mjolden, Døstrup, Randerup, Brede, N. Løgum, Løgumkloster, Skast, Ballum, Rømø, Hjerpsted, Emmerlev, Højer, Daler, Visby, Abild, Møgeltønder, Tønder, Udbjerg og List — hvilket sidste Sogn imidlertid blev ved Tyskland — henlagdes under Ribe Bispestol, og at et nyoprettet Haderslev Stift kom til at omfatte det øvrige af Nordslesvig med »de 8 Sogne« samt eventuelt Vejle Amt.

Dette Forslag, der altsaa vilde dele Nordslesvig paa langs og sammenlægge Delene med nørrejydske Distrikter, og som støttedes saavel af en stærk Stemning i Vestslesvig, hvor man ikke havde glemt den gamle Forbindelse med Ribe, som af et vidt udbredt Ønske om at slette den unaturlige Kongeaagrænse, blev sammen med den øvrige Betænkning af Vælgerforeningen indsendt til det danske Kirkeministerium. Foreløbig konstituerede dette Biskoppen i Ribe og Amtmanden i Haderslev som Stiftsøvrighed i de sønderjydske Landsdele, og

Rigsdagen vedtog en Række midlertidige Love, ligesom den 1920 nedsatte et »Udvalg for kirkelige Anliggender« til at udarbejde Forslag til en endelig Løsning af alle de ved Genforeningen opstaaede Problemer, deriblandt Stiftsordningen.

»Det kirkelige Udvalg« sluttede sig eenstemmigt til de sønderjydske Ønsker, idet det samtidig anbefalede, at Hostrup, Højst, Rabsted, Bylderup, Burkal og Tinglev Sogne i Slogs Herred ogsaa skulde henlægges under Ribe Stift, da de alle nu hørte til Tønder Provsti. Derved vilde Provsti- og Amtsgrænse komme til at falde sammen, ligesom man paa den Maade knyttede Sognene nærmere til Tønder By, der ved Grænsedragningen havde mistet en stor Del af sit Opland.

Det er værd at understrege denne Indstillings Eenstemmighed. I Udvalget havde der nemlig hævet sig Røster for at tildele Ribe hele Nordslesvig og til Gengæld udskille Ringkøbing og Vejle Amter som et nyt, selvstændigt Stift med f. Eks. Herning som Hovedstad, idet den derved skabte nærmere Forbindelse mellem Øst- og Vestjydermentes at betinge en frugtbar aandelig Udvikling, men paa den anden Side kunde Mindretallet ogsaa fuldt ud indse det berettigede i det sønderjydske Standpunkt, og Følgen var, at det ved Afstemningen gik sammen med de andre.

Kirkeminister I. C. Christensen tog alligevel for saa vidt Hensyn til, at der oprindeligt havde været divergerende Meninger, som han derefter indskrænkede sig til at foreslaa Oprettelsen af et nyt jydsk Stift uden Angivelse af, hvor Bispesædet skulde ligge, eller hvorledes Grænselinierne skulde trækkes, hvilke Forhold han ønskede afgjort ved en kgl. Resolution. Rigsdagen vedtog imidlertid, at Haderslev skulde være Bispesæde, hvorefter den kgl. Anordning af 15. November 1922 foreskrev de derved nødvendiggjorte Grænsereguleringer. Ved denne, som jo forøvrigt er betydningsfuld derved, at den radikalt ændrede de ældgamle Skel mellem samtlige jydske Stifter, henlagdes da i Overensstemmelse med de sønderjydske Krav Tørning Len og det gamle Tønder Provsti, det sidste udvidet med de af Det kirkelige Udvalg foreslaaede Sogne fra Slogs Herred, under Ribe, som til Gengæld afstod Tørrild, Jerlev, Holman, Elbo, Brusk og N. Tyrstrup Herreder til Haderslev; fra Aarhus modtog det nye Bispedømme desuden Bjerre og Hatting Herreder. Men endvidere benyttede man nu — ogsaa efter forudgaaende Drøftelser i Det kirkelige Udvalg og paa Rigsdagen — Lejligheden til at bringe et gammelt Problem ud af Verden ved at henføre Østhimmerland til Aalborg fra Viborg Stift, hvad imidlertid maatte have til Følge, at der igen gaves dette Kom-

pensation andetsteds. Dette skete paa Ribe Stifts Bekostning, idet fremtidig Hammerum, Hjerm, Ginding, Skodborg og Vandfuld Herreder blev lagt ind under Viborg Bispestol.

Hermed er saa Ribe Stifts Grænsehistorie bragt til en endelig Afslutning. Intet andet dansk Bispedømmme har haft en mere bevæget, hvad jo har sin Forklaring i, at dets sønderjydske Landsdele blev inddraget i den politiske og nationale Kamp mellem dansk og tysk, og det har, som paapeget i det foregaaende, ingenlunde altid været let for Biskopperne at værne om og hævde deres Rettigheder, saa meget mindre som Regeringen i København tidt kun ydede dem en lunken Støtte. I denne Forbindelse er det imidlertid værd at lægge Mærke til, at Befolkningen i de omstridte Omraader, uanset iøvrigt hvem der havde Overtaget, stedse har set hen til Ribe som det Sted, hvorfra den skulde hente sine kirkelige Impulser. Fra Middelalderen er de vestslesvigske Tufstenskirker og fra vor Tid Ønsket om at knytte det i 1864 overskaarne Baand med den gamle Stiftshovedstad Vidnesbyrd herom.

Tillæg: Provsti-Inddelingen.

Da det naturligt var Biskoppen umuligt personligt at overvaage alt i sit store Stift, maatte de ved Domkapitlet ansatte Prælater fungere som hans underordnede Medhjælpere i Tilsynsføringen, altsaa som Provster. Ærkedegnen havde saaledes fra gammel Tid Opsynet med de sønderjydske Distrikter, Dekanen med Varde Syssel og Kantoren fra 1330 med Almind Syssel, mens Jelling og Hard Sysler oprindelig var overdraget til en menig Kannik og først 1507 henlagdes til Indehaveren af det nyoprettede Embede som *præpositus major* ved Kapitlet. Provsternes Bestilling var i første Række at efterse Regnskaberne, men desuden havde de rimeligvis ogsaa Andel i den biskoppelige Jurisdiktion¹⁵). Som Løn modtog de en vis Afgift af hver Kirke.

Da Hertug Christian 1528 for Tørning Lens Vedkommende brød med Ribe-Bispen, indsatte han, som før nævnt, Provster i alle Herrederne til at føre Tilsyn med de kirkelige Forhold i dem, og denne Ordning overførte han efter at være bleven Konge, ved Kirkeordnansen til Danmark, hvor Præsterne fik Ret til selv at udpege deres foresatte; bagefter skulde Valget godkendes af Biskopperne¹⁶). Reglen var, at hvert Herred skulde have sin Provst, men dette blev dog ikke

altid overholdt, og flere blev efterhaanden slaaet sammen til eet Provsti. Frøs og Kalvlund var saaledes forenet fra den første Tid, Gram og N. Rangstrup blev det 1808. Slavs lagdes 1708 til Jerlev og derefter 1800 til Ø. Horne, mens Tørrild samtidig knyttedes til Jerlev. 1804 blev Holman og Elbo Herreder ligeledes eet Provsti.

Ved Forordningen af 5. Dec. 1806 indførtes imidlertid en helt ny Ordning. Fremtidig skulde der være fem af Kongen beskikkede *Amtsprovster* i Stiftet, og til dem skulde samtlige Forretninger vedrørende Kirke og Skole, som hidtil havde sorteret under de 28 Herredsprovster, overdrages. Til Ribe Amts nordre Provsti, der forenedes med det 1685 oprettede Stiftsprovstembede, kom følgende Herreder til at høre: Gørding, Malt, Skads, Slavs, V. og Ø. Horne samt Ribe Købstad, til Ribe Amts søndre: Tørning Len, Lø, Møgeltønder og Anst Herreder, til Vejle Amts nordre Provsti: Nørvang, Tørrild, Jerlev, Holman, Elbo, Brusk, Hatting og Bjerre, de to sidste af Aarhus Stift, til Ringkøbing Amts nordre: Skodborg, Vandfuld, Hjerm, Ginding og Hjerm, og til Ringkøbing Amts søndre Provsti: Hind, Bølling, Hammerum, og N. Horne.

Ordningen traadte først i Kraft 1812, hvorefter de nye Amtsprovster højtideligt indsattes i deres Embeder ved Landemødet i Ribe det følgende Aar, ved hvilken Lejlighed den rationalistiske Biskop Hjort holdt en latinsk Tale om »Jesu Kristi Skarpsindighed« (De acumine ingenii Jesu Christi)¹⁷).

Men Amtsprovsterne kunde ikke overkomme Arbejdet med de store Omraader, der var dem tildelt, og Reskriptet af 12. Juli 1822 bestemte derfor, at deres Funktioner skulde overgaa til *Distriktsprovster*, som hver normalt fik to, tre eller fire Herreder under sig — de sønderjydske samledes dog alle i eet Provsti — og denne Ordning har holdt sig til vore Dage, ihvorvel det i Tidens Løb af praktiske Grunde viste sig nødvendigt at foretage visse Delinger af Provstierne og Ændringer i Herredernes Sammenhørsforhold.

Saaledes kom Ribe Provsti (Stiftsprovstiet) 1828 til at bestaa af Ribe Købstad og Seem fra Hvidding Herred, hvorfra Aaret efter ligeledes Manø annekteredes; 1861 tilsluttedes yderligere Gørding Herred, der i Forvejen udgjorde en Enhed sammen med Malt, Slavs og Anst, og senere de tørninglenske Sogne, der efter 1864 forblev ved Danmark. N. Tyrstrup Herred blev 1866 forenet med Holman-Elbo-Brusk, men 1900 sammen med sidstnævnte et selvstændigt Provsti. Samme Aar fik Skads Herred, som hidtil havde hørt sammen med Ø. og V. Horne, sin egen Styrelse; 1902 blev Hind udsondret fra Bølling-

N. Horne og lagt til Ulfborg, der hidtil havde været forbundet med Skodborg-Vandfuld. Paa samme Maade var Hammerum Herred allerede 1881 blevet skilt fra Hjerm-Ginding. Nørvang-Tørrild Provsti blev delt 1909.

NOTER

1) Fra Ribe Amt. V. S. 279 ff; jfr. Hugo Matthiessen i »Hærvejen« (1930), S. 116 og 136. 2) Aagaard: Beskrivelse over Tørning Len (1815), S. 31. 3) Kirkehist. Saml. 2-IV-1 ff. 4) do. 3-I-64. 5) 1562 meddelte Provsten i Tønder Biskoppen, at han ikke turde lade ham visitere i sit Distrikt uden Hertugens Tilladelse; han gjorde det dog, da han 1564 var i Højer, men derefter forbød Hertug Hans Præsten fremtidig at have noget med Ribe at gøre; han havde alene at henholde sig til Provsten »af Tondern« (Sønderj. Aarbøger 1943, S. 54). 6) Neue schleswig-holst.-lauenb. Provincialberichte, 1831, S. 516. 7) Sønderj. Aarbøger 1943, S. 54. 8) E. Madsen: Jylland i det 16. Aarh. (1914), S. 18 f. Naar Hjarup og Skanderup, der jo ligger S. f. Kolding Aa, er blevet indlemmet i Kongeriget, kan jeg ikke oplyse. 9) Sønderj. Aarbøger 1943, S. 84 ff. 10) Aagaard, S. 115 ff. 11) Aagaard, S. 106 ff. 12) Aagaard, S. 42 ff. 13) Aagaard, S. 133 f. Falcks Archiv f. Geschichte etc. der Herzogt. Schlesw.-Holst. 1843, II, S. 512 ff. 14) Til det følgende se: Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. Septb. 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender S. 11 ff, 173 ff. og Kirkelovene af 1922 (ved Louis Petersen) S. 22 ff, 171 ff. 15) L. Helveg: De danske Dømkapitler (1855) S. 80 f. 16) H. F. Rørdam: Danske Kirkelove. I. S. 74. 17) Fra Ribe Amt. V. S. 53.

Bisperækken i Ribe Stift

Af Jørgen Larsen

I. Katolske Biskopper:

948.

Leofdag, af Fødsel en Friser, nævnes som den første Indehaver af Ribe Bispestol. Paa Synoden i Ingelheim 948 har det nye fiktive Bispeembede skullet tjene som Støtte for den nordtyske Ærkebiskop Adaldags Stilling over for Ærkesædet i Køln. Om *Leofdag* fortæller Adam af Bremen, at han »skal have udmærket sig ved Mirakler og have prædiker hinsides Havet«. Han synes altsaa at have virket som Missionær i Sverige og Norge. Hans Tilknytning til selve Ribe er derimod meget usikker. Da en Ribebiskop i 1100-Tallets sidste Halvdel forsøgte at faa *Leofdag* gjort til Helgen, er muligvis den af Ribe Bispekrønike gengivne Beretning om *Leofdags* Død som Martyr sat i Omløb. Det hedder her, at han myrdedes af Hedninger med Spyd, »medens han vadede over Aaen«; men om der er Tale om Ribe Aa eller en anden Aa, maa staa hen i det uvisse. *Leofdags* Helgenkaaring blev forøvrigt heller ikke til noget, og desuden ødelagde en Ildløs kort efter hans foregivne Relikvier.

988.

Folgbert eller *Fulbert* omtales i Kejser Otto III's utvivlsomt ægte men betydningsløse Privilegiebrev til de danske Biskopper. Ribe Bispekrønike kender dog intet hverken til *Folgbert* selv eller hans Virke.

Ca. 1000—1043.

Odinkar den Yngre. Med denne første Biskop i Danmark af dansk og tillige kongelig Æt er vi paa nogenlunde sikker historisk Grund. Opdraget i Bremen, men siden videreuddannet i England, symboliserer han den danske Kirkes Orientering bort fra Tyskland og over mod Vest, saadan som den midlertidig fandt Sted i Svend Tveskægs og Knud den Stores Tid. Som Kongemagtens trofaste Støtte virkede den begavede, nidkære og gavmilde *Odinkar* som Jyllands eneste

Biskop helt til 1026, skønt Tyskeren Ezico allerede i 990'erne var blevet viet til Biskop af Slesvig. Ydermere gjorde Odinkar, som sin ældre Frænde med samme Navn, Missionsrejser til Sverige og Norge. Af Kong Knud opnaaede han betydelige Privilegier for Sædet, og med sine enorme Jordejendomme, arvede efter Faderen Toke Jarl, lagde han Grunden til Ribestolens Rigdomme. Som saa mange Gejstlige endnu paa den Tid var ogsaa Odinkar gift og havde Børn.

Ca. 1043—ca. 1060.

Val, en Mand fra Bremens Domkapitel, der i den urolige Fejdetid paany gjorde sig gældende. Som Deltager i en Synode i Mainz 1049 kaldtes Val Biskop af Viborg. Han har med andre Ord ligesom sin Forgænger været Biskop i hele Jylland — dog med Undtagelse af den sydlige og østlige Del af Sønderjylland, der efter 1026 var blevet fast organiseret som Slesvig Stift. Ved Vals Død fastlagdes ogsaa Grænserne for Ribe Stift, idet Svend Estridssøn delte Nørrejylland i fire Stifter.

Ca. 1060.

Odde var dansk af Fødsel. Han blev udpeget til Biskop af Svend Estridssøn og indviet af den store Kirkepolitiker, Ærkebiskop Adalbert af Hamborg-Bremen.

Ca. 1085—ca. 1122.

Gerold eller *Jareld*, tidligere Kapellan for Knud den Hellige, der ifølge Ælnoth »i sin Fromheds Inderlighed« har modtaget legemlig Revselse af ham. Ælnoth kalder Udlændingen Gerold »en ærværdig Biskop«, men den senere Bispekrønike fortæller, at han »paa Grund af overdaadige Udgifter fjernede Kirkens Ejendom og hemmeligt stak af med de indsamlede Penge«.

Ca. 1122—1134.

Thore, om hvem vi i Modsætning til de tre sidstnævnte atter er paa-lideligt underrettet, var en Biskop, der »som den første begyndte at grunde Ribe Kirke af Kvadersten«, et monumentalt og endnu talende Vidnesbyrd om, hvilken vældig økonomisk Magtstilling, Ribe-Bispen allerede da havde naaet. Under Borgerkrigen efter Knud Lavards Mord i Haraldsted Skov 1131 stillede Kirken — trods Magnus' Voldsdaad — sig enstemmigt paa hans og Kong Niels' Side. Dette gjaldt ikke mindst Thore, der i Sommeren 1131 ved Krigs-

list bidrog til Erik Emunes Nederlag ved Jelling. 1134 svigtede tilsidst Ærkebiskop Asser Kongens Parti, men Biskopperne forblev ham tro — nogle endda til Døden. I det for Niels tilintetgørende og for Kirken katastrofale Slag ved Fodevig i Skaane faldt Magnus og med ham fire danske Biskopper, deriblandt Thore.

1134—?

Nothold var inden sin Bispetid Kapellan hos Peder Bodilsøn. Som ivrig Tilhænger af Gregorianismens Cølibatskrav tilskyndede han i 1123 den sjællandske Stormand til at forfølge de gifte Præster. *Notholds* Valg til Ribestolen stod i Forbindelse med Peder Bodilsøns Tilslutning til den sejrende Erik Emune. Denne fandt da ogsaa sit sidste Hvilested i Ribe, da han 1137 var blevet myrdet af Sorte Plov paa et Ting i Nærheden af Byen.

?—1142.

Asger, om hvem intet nærmere vides udover Navnet.

1142—1162.

Elias maatte af politiske Grunde forlade sit Hjemland, Flandern. Som Flygtning i Danmark tog han til en Begyndelse til Takke med en Ringers beskedne Stilling, men hjulpet frem ved de Stores Gunst endte han med at blive Biskop. I Modsætning til Jyderne var *Elias* en svoren Tilhænger af Svend Grade, der til Gengæld fornyede og forøgede Knud den Stores Privilegier til Bispesædet. 1157 var *Elias* Mægleren mellem Svend, Knud og Valdemar ved Danmarks Tredeling, men da sidstnævnte var blevet Enekinge, bøjede han sig hurtigt for det nye Regime. Som Kirkemand fik *Elias* en overordentlig stor Betydning ved 1145 at stifte Domkapitlet og den dertil hørende Katedralskole. Da de gamle germanske og de nye gregorianske Principper for Kirkens Styrelse tørnede sammen ved Paveskiftet 1159, fulgte *Elias* ligesom Absalon og de fleste andre af Danmarks Biskopper Kong Valdemar I i skarp Modsætning til Ærkebiskop Eskil, hvis cisterciensiske Kreds derfor dømte ham uhyre strengt som en falsk og kødelig Mand (han havde en Søn).

1162—1170(71).

Radulf, af engelsk Byrd, havde været Kong Valdemars Kapellan og den første Indehaver af Kanslertitlen. I Lighed med *Elias* var han afgjort Skismatiker. Da Valdemar som Frederik Barbarossas Lens-

mand havde maattet slutte sig til den kejserlige Modpave, var det Radulf (eller Elias), der paa sin Konges Vegne anerkendte denne, og sammen med Absalon ledsagede han, stærkt kritiseret af Saxo, Valdemar til Kirkemødet i Døle (1162), hvor Kongen blev nødt til at hylde Kejseren som sin Herre. Ærkebiskop Eskil, der som Protest mod Valdemars Kirkepolitik var draget i Landflygtighed, vilde selv sagt ikke godkende Radulf som Biskop, ligesom han protesterede mod hans før nævnte Forsøg paa at kanonisere Leofdag som Lokalhelgen. Da Kongen imidlertid erklærede sig for Pave Alexander III, den nye Munke- og Teologbevægelses Mand, maatte Radulf derfor drage til Clairvaux i Frankrig for at lade sig indvie af Eskil, og endvidere viste han sit bodfærdige Sindelag ved at omdanne det forfaldne Benediktinerkloster i Seem til et Kloster for de pavetro Cisterciensermunke, et Skridt, der sammen med Domkapitlets Stiftelse er blevet karakteriseret som Vendepunkter for Stiftet. Ogsaa Radulfs energiske, men resultatløse Iver for Gennemførelsen af Munkelivet i Kapitlet er betegnende for hans Omslag. Hans Historie afspejler saaledes i det smaa hele den danske Kirkes Udvikling i Valdemar I's og Eskils Dage.

1171—1177.

Stephan. Efter gammel germansk Praksis var det Kongen, der udpegede Biskopperne, der følgelig var forpligtede til Ledings- og Danehoftjeneste. Først i 1200-Tallet gennemførtes det kirkelige Frihedskrav om Kapitlernes Valgret; men som en Bebuder heraf staar det, at Ribe Domkapitel under Vakancen 1171 selv tog Initiativet og mod Erlæggelsen af 300 Mk. af Valdemar I opnaaede Tilladelse til at vælge Stiftets nye Overhoved mellem tre Cistercienserabbeder. Det valgte den danskfødte, tidligere Ribekannik Stephan. Karakteristisk for dennes egen Stilling til den verdslige Magt er, at han bestemt modsatte sig, at de til Kapitlet knyttede Præbender blev givet som Løn til de Gejstlige, der gjorde Tjeneste i Kongens Kancelli. Under Stephan flyttedes i 1173 Klosteret i Seem til den allerede af Radulf skænkede Grund i Løgum ude paa den vestslesvigske Slette. I Løgum Klosters Dødebog nævnes derfor ikke alene Radulf men ogsaa Stephan som Klosters første Grundlægger. Som tidligere Abbed i Moderklosteret Herridsvad i Skaane var hans Interesse for det nye Kloster paa Forhaand givet. Et Vidnesbyrd om hans personlige Fromhed og Folkeyndest er, at han efter sin Død af Almuen blev betragtet som Helgen.

1178—1204.

Omer blev ifølge Saxo bispeviet af Absalon i Lunds Domkirke Dagen efter, at Absalon havde modtaget Palliet. Efter Bispekrøniken var Omer først Biskop i Børglum og dernæst i Ribe, men rimeligvis er der Tale om en Forveksling af to Biskopper med samme Navn. Omer var helt Kongens Mand. Da i 1182 Jyderne paa Grønsund Strand gjorde veritabelt Oprør mod Valdemar i Anledning af et planlagt Togt til Pommern, opbød Omer — ganske vist forgæves — al sin berømte Ordkunst for at tale dem til Rette. Da siden Biskop Valdemar af Slesvig rejste sig mod Knud VI og Valdemar II, stillede Omer sig ligeledes aktivt paa Kronens Side. Paven krævede derfor hans Suspension, men skiftede snart Mening, belært om Sagens rette Sammenhæng. I Modsætning til sin Forgænger bortgav Omer Kapitlets Præbender til »udskejende Adelige«, men af Munkene i Løgum Kloster var ogsaa han en varm Ven.

1204—1214.

Oluf var tidligere Notar hos Valdemar II, hvis Periode for øvrigt var Ribe Bys Storhedstid. Den Bispetiende ($\frac{1}{3}$ af Tienden), der sidst i 1100-Tallet var blevet indført i den østlige Del af Landet samt i Slesvig Stift, fordrede Oluf gennemført ogsaa i Ribe Stift. Han købte Stormændenes Tilslutning hertil, men Planen mislykkedes paa Grund af Bøndernes heftige Modstand, der i Jylland ikke lod sig knuse paa samme Maade som tidligere i Skaane.

1214—1230.

Tuve var den første Ribe-Biskop, der blev valgt blandt Kapitlets Medlemmer, og tillige den første Biskop i Danmark, der blev valgt imod Kongens Ønske, et Varsel om det kommende Opgør mellem Kirkemagt og Kongemagt. Valdemar II godkendte imidlertid den trufne Afgørelse og tog tilmed Tuve i sin Politiks Tjeneste. Vinteren 1222—23 tilbragte Tuve saaledes i det erobrede Estland, og 1227 deltog han i det ulykkelige Slag ved Bornhøved. Han blev taget til Fange og maatte løskøbes med et Kæmpebeløb. Et Udslag af Tuves Iver efter et godt Forhold til Kapitlet er, at han — som et Tidens Tegn — tillod dets Medlemmer at leve som Pariser-Kanniker, d. v. s. uden det klosterprægede Fællesliv, der oprindeligt var Hensigten.

Ribe Bispekrønike stammer i sin oprindelige Skikkelse fra Tuves Tid, forfattet som den er af en af Domkirkens Mænd.

1230—1246.

Gunner havde studeret i Udlandet og erhvervet sig Magistergraden. I hans Tid slog Tiggerordnerne, det senmiddelalderlige Fromheds-ideals Repræsentanter, sig ned i Stiftsbyen. Navnlig Franciskanerne modtog *Gunner* med aabne Arme, og han »hang ved dem med saa stor Kærlighed, at han valgte at leve og dø med dem«. 1246 nedlagde han nemlig sit Embede og døde tre Aar efter som Klosterbroder.

1246—1273.

Esger kom til at opleve den første voldsomme Konflikt om Forstaaelsen og Anvendelsen af den internationale Kirkeret med dens Hævdelse af Kirkens Frihed og Selvtændighed i Forhold til Kongedømmet. Som Flertallet af de jyske Bisper var *Esger* udpræget nationalkirkelig i hele sin Indstilling. Ved Ærkebiskop Jakob Erlandsens Fængsling 1259 gjorde han derfor intet for Interdiktets Gennemførelse, ligesom han gav den bandlyste Kristoffer kirkelig Begravelse i sin Domkirke, da Kongen samme Aar døde i Ribe, efter Rytet forgivet i Altervinen af Abbed Arnfast fra Ryd Kloster. *Esger* deltog ogsaa i den unge Erik Glippings Kroning, hvorfor han det følgende Aar blev ligefrem bandlyst af Ærkebiskoppen, medens Enkedronningen, Margrethe Sprænghest, ligesaa selvfølgelig paa-skønnede ham og hans Sæde ved store Gaver. Til sidst lod *Esger* sig dog drage over paa Prælaternes Side, saa han endog var med til at bandlyse de kongetro Bisper.

1273—1288.

Tyge var i Lighed med den tidligere nævnte Biskop *Gunner* meget nær knyttet til Graabrødrene. F. Eks. indviede han deres Kloster i Odense.

1288—1313.

Christiern, af fornem og velhavende Æt, var i en trang Tid en Biskop af det helt store Format. I Striden mellem Erik Menved og Ærkebiskop Jens Grand tog han Kongens Parti og var i det hele en af dennes vigtigste Tillidsmænd. Af Kongen udvirkede han desuagtet et af de mest omtvistede kirkelige Frihedskrav, nemlig et Forbud mod, at Lægfolk fængslede Gejstlige i Ribe Stift eller drog dem for de verdslige Domstole. Fortjeneste af Eftertiden har *Christiern* indlagt sig ved at have paabegyndt Kopibogen over Bispesædet og Kapitlets Privilegier og Godser (»Ribe Oldemoder«), men særlig kendt

er han blevet paa Grund af sin levende Interesse for Gejstlighedens Uddannelse. Berømt er saaledes hans Stiftelse af »Puggaard«, et Kollegium for tyve fattige Disciple, som han understøttede af sine rige Midler. Sin egen Residens flyttede Christiern fra Grydergade til Bispegade.

1313—1327.

Jens Hee. Et Kapel, som han i Domkirken stiftede for den hellige Anna, vidner om Anna-Dyrkelsens Indtrængen i Danmark.

1327—1345.

Jakob Splitaf havde erhvervet Magistergraden i Udlandet. Som en af Nationalfølelsens Bærere overfor Tyskerne var han i Fællesskab med Aarhusbispens, Svend, 1329 Leder af den mislykkede jyske Opstand imod Grev Gerts Holstenervælde.

1345—1364.

Peder Thuresen var under Indtryk af den sorte Døds Hærgen en af Bispestolens store Velgørere. Under hans Ophold i Avignon i 1348 var det muligvis, at Paven reserverede sig den fremtidige Besættelse af Ribe Bispeembede. Reelt kom denne dog til at foregaa efter Aftale med Kongen som Konsekvens af den nye Statskirkeligheds Vækst i Danmark under Valdemar Atterdag.

1365—1369.

Mogens Jensen, Biskop af Børglum, var Kongens Kandidat til Ribe Bispestol, hvorfor den — trods Reservationen — af Kapitlet valgte Jens Mikkelsen maatte nøjes med det ringere Børglum. Mogens Jensen var mere verdslig Stormand end Kirkemand. Selv efter Forflyttelsen til Ribe vilde han ikke afgive den verdslige Styrelse af sit gamle Stift. Typisk nok havde han ogsaa engang maattet bede Paven om Lov til at udvælge en Skriftefader, der kunde absolvere ham fra en Dødssynd.

1369—1388.

Jens Mikkelsen, Domkapitlets og i Virkeligheden ogsaa Pavens Mand fra den forrige Vakance, blev nu omsider Biskop af Ribe. Han havde studeret kanonisk Ret og var vel bevandret ved Kurien, hvor han havde opholdt sig 1360—61, men han samarbejdede ogsaa fortræffeligt med den danske Krones Bærer. Saaledes laante han

Dronning Margrethe et betydeligt Beløb (3000 Mk. Sølv), ligesom han stiftede en daglig Sjælemesse for hende.

1389—1409.

Eskil var i sin *Forgængers Spor* en af Dronning Margrethes trofaste Hjælpere. Som saadan var han til Stede ved Unionsforhandlingerne i Kalmar, og ogsaa han forstrakte Dronningen med vigtige Laan, for hvilke han til Gengæld fik Godset Trøjborg i Vestslesvig som Pant. Sammen med Bispegodset Møgeltønder blev det lagt ind under Viborg Landsting og paa den Maade fast knyttet til Kongeriget. Herved lagdes Grunden til de nationalt saa betydningsfulde kongerigske Enklaver i Sønderjylland.

1409—1418.

Peder Lykke, der havde studeret i Paris og været Ærkedegn i Roskilde, var paa lignende Vis Erik af Pommern en paalidelig Støtte under den langvarige Kamp om Sønderjylland. I hans Ribetid afholdtes det store Koncilium i Konstanz, hvor man bestræbte sig for at reformere Kirken »paa Hoved og Lemmer«. Sammen med den sidste kongetro Slesvigbiskop, Johan Skondelef, var Peder Lykke den danske Kirkes Udsending her. Det lykkedes dem at faa Kejser Sigismund til at anerkende Nyborgdommen af 1413, der havde tildømt Kong Erik Sønderjylland som hjemfaldent Len. Peder Lykke gjorde tillige et dygtigt Arbejde for det daværende Paveskismas Ophævelse ved en Rejse til Spanien, hvor han var med til at forhandle om den avignonske Paves Tilbagetræden. 1418 blev Peder Lykke som eneste Ribebiskop Ærkebiskop af Lund. Han døde 1436 efter en energisk Reformvirksomhed, der har givet ham Ry som Konciliarismens betydeligste Bannerfører paa dansk Grund.

1418—1454.

Christiern Hemmingsen. Ifølge Skibykrøniken var han Danmarks Repræsentant paa Konciliet i Basel, men Meddelelsen herom bekræftes ikke af andre Kilder. Christierns Navn staar under Rigsraadets Opsigelsesbrev til Erik af Pommern 1439, og svarende hertil var han med til at indkalde Kristoffer af Bayern, der som eneste danske Konge blev salvet i Ribes Katedral 1443. Ved denne Lejlighed afgjordes endelig Spørgsmaalet om Bispetienden i Jylland og paa Fyn, ligesom alle Klostre lagdes under Bispernes Tilsyn. Aarene 1439—1443 betegner jo Højden af den nationale Landkirkes Magt i

Danmark. Christiern resignerede 1454, men døde allerede i Januar det følgende Aar.

1454—1465.

Henrik Stangeberg, af sønderjydske Adel, tidligere Kapitlets Kantor, paalagde ved en Synode Præsterne at bo personlig ved deres Kirker, samt at de skulde prædike paa Festdagene og om Søndagene oplæse Evangelieteksten paa Dansk. Helt ordløs og bibelløs var den katolske Kirke altsaa ikke! Stangeberg roses i det hele for Lærdom og Arbejdskraft, men var ikke desto mindre en Modstander af Reformbevægelsen indenfor Benediktinerordenen i Gudum.

1465—1483.

Peder Nielsen Lodehat. Det fortælles, at han fra først af blot var Præst i det lille Roager Sogn i Tørning Len. Da der blev Unighed om, hvem Kapitlet skulde vælge til Biskop, lagde man Afgørelsen i Hr. Peders Haand, og han valgte saa sig selv. Slet saa galt forholdt det sig nu ikke, thi Peder Nielsen var i Virkeligheden Ærkedegn i Ribe, og som saadan havde han et Præbende i Roager. Men ellers naaede med ham Senkatolicismens sædelige Forfald op paa Ribe Bispestol, idet han gjorde sig skyldig i baade Usædelighed og Simoni. Kapitlet truede ham derfor med Klager til hans overordnede.

1483—1498.

Hartvig Juel, af den ældgamle nørrejydske Adelsslægt, maatte 1495 lige omvendt paabyde Kapitlet, at ingen Spøg maatte finde Sted i Koret under Gudstjenesten, og at de ikke maatte le, naar de bestænkede sig selv (eller hverandre) med Vievandet etc. Hans Forhold til Kapitlet var i det hele ikke uden Gnidninger. Maaske af den Grund resignerede han til Fordel for sin Søstersøn, Iver Munk. Han døde 1500.

1499—1536.

Iver Munk havde studeret Kirkeret i Kølne og Greifswald. Valget af ham til Biskop skyldtes hovedsagelig Kongemagt og Pavemagt, der under de første Oldenborgere paany havde fundet hinanden. Det stadig ret selvstændige Kapitel vilde dog ikke acceptere ham, førend han var gaaet ind paa en streng Haandfæstning, men da Iver Munk sørgede for at blive udnævnt ved pavelig Provision, kom han i alt Fald officielt til at staa ubundet af sine Løfter Sit Embedes aande-

lige Sager lod Iver Munk en Vikar tage sig af. For ham bestod Biskoppens væsentligste Arbejde i Administration og Politik. Saavel af kirkepolitiske som af rent verdslige Grunde var han derfor mellem de jydsk Rigsraader, der i Vinteren 1522—23 ogsagde Christian II Huldskab og Troskab og tilbød Hertug Frederik Danmarks Trone. Som Løn maatte han afmægtigt finde sig i, at dennes Søn, den senere Christian III, som Hertug allerede i 1528 gennemførte Reformationen i Haderslev og Tørning Len, hvilket sidste derved blev skilt fra Ribe Bispestol. Ved Reformationens Sejr i Kongeriget 1536 fængsledes Iver Munk ligesom hans Brodersøn og Koadjutor og udsete Eftermand, Oluf Munk. Efter Frigivelsen fik han Ribe Bispegaard i Forlening. Han døde 1539.

II. Evangelisk-lutherske Superintendentener og Biskopper:

1537—1541.

Johann Wenth (lat. Slavus el. Vandalus) var en Nordtysker, der paa nær Haand havde oplevet Reformationens Begyndelse i Wittenberg. Ved sin Forening af humanistiske og teologiske Interesser var han næsten forudbestemt til særlig at blive Melanchtons Discipel. Indkaldt af Hertug Christian blev han en af dennes vigtigste Medarbejdere ved Reformationen i Nordslesvig. 1537 deltog han i Udarbejdelsen af den danske Kirkeordinans og beskikkedes derpaa til Ribes første Superintendent, som Bispeembedets Indehavere en Overgang kaldtes. Wenth viste stor Nidkærhed, men da han ikke beherskede det danske Sprog, blev hans almene Virksomhed som Visitator i nogen Grad hæmmet. Af Hensyn til de vordende Præsters Uddannelse varetog han selv det teol. Lektorat, og hans latinske Forelæsninger her fik stor Betydning.

1541—1561.

Hans Tausen, den danske Reformations kendteste Skikkelse. At han ikke blev Biskop allerede i 1537 skyldtes muligvis, at hans Forlig med Biskop Rønnow havde stemt Christian III ugunstigt, men nu ved Wenth's Død begærede Ribe Stifts forenede Gejstlighed ham til Biskop. Kongens Bestalling er udstedt i Oktober samme Aar, men først i April 1542 blev Tausen indviet i Ribe Domkirke af Bugenhagen under den Herredag, hvor de saakaldte Ribeartikler udarbejdedes og stadfæstedes som Tillæg til Kirkeordinansen. Med stor Iver tog Tausen sig af Skole- og Hospitalsforhold, ligesom han

flittigt fortsatte sin litterære Virksomhed (Salmebogen 1544). — Men selve Vækkelsens stærke, aandelige Røre formaaede han ikke at fortsætte. Dertil var Vanskelighederne alt for store. Foruden det almindelige religiøst-moralske Forfald var der nemlig i Ribe Stift Tale om Gendøbere, Sakramenterere samt Spaadoms- og Trolddoms-Udøvere. Det var tillige Adelsvældens Tid, og Tausens hæftige Sind bragte ham i flere Konflikter med den »uædle Adel«. Ogsaa i Stiftets sønderjydske Sogne, der paany blev lagt under Ribe Bispestol, havde han adskillige Bryderier, hvorfor han helst vilde slippe fri for at visitere dér; men det vilde Kongen heldigvis ikke tillade. Hans Tausen fik sin Bolig i den nye Bispegaard i Skolegade.

1562—1569.

Poul Madsen. Efter Studier i Louvain blev han Professor og Rektor ved Københavns Universitet. Hans Valg til Biskop skyldtes, at man ønskede en gudfrygtig og lærd Mand til at modstaa de mange Sekter. 1569 blev han Sjællands Biskop, i hvilken Stilling han deltog i Udgivelsen af »Frederik II's Bibel«. Poul Madsen forsvarede sin gamle Lærer, Niels Hemmingsen, og modsatte sig Konkordieformlens Indførelse. † 1590.

1569—1594.

Hans Laugesen var en indfødt Ripenser. Teologisk en Discipel af Niels Hemmingsen og Fakultetet i Wittenberg var han i en Aar-række Lektor i sin Fødeby og Præst i Vester Vedsted. Som Biskop sørgede han med Omhu for Kirkens og Skolens Tarv. Han var gift med Hans Tausens Datter, og hans egen Datter blev gift med Anders Sørensen Vedel.

1595—1614.

Peder Jensen Hegelund var Borgmestersøn fra Ribe og som sine Formænd meget nært knyttet til Niels Hemmingsen, for hvis Søn han var Hovmester paa den nu sædvanlige Rejse til Tysklands Universiteter. I Ribe blev han en fremragende Rektor for Katedral-skolen, til hvis Skuespilopførelser han som Dramatiker leverede flere Bidrag i Oversættelse eller fri Bearbejdelse, ligesom han ogsaa paa anden Vis gjorde sig litterært gældende. Hans Almanakoptegnelser er saaledes en fortrinlig Kilde til Samtidens Historie. Ved Regeringens Afvisning af Anders Sørensen Vedel blev Hegelund Biskop. Han var en omhyggelig Administrator og en flittig Visitor.

1614—1629.

Iver Iversen Hemmet. Astronomisk interesseret opholdt han sig en Tid hos Tyge Brahe paa Hveen, men han var næppe særlig betydelig. Han synes at have hældet til Resens Ortodoksi, der nu blev Tidens Løsen.

1629—1634.

Jens Dinesen Jersin var ubestridt 1600-Tallets mest indflydelsesrige og skelsættende Ribebiskop. Som Skolemand og Professor øvede han en vigtig, men ikke sejrrig Indsats for at faa Modersmaalet ind i Undervisningen af den latinske Grammatik. Et religiøst Gennembrud førte ham til en inderlig Kristendomsopfattelse, der var nær beslægtet med Johann Arnds. Traditionen henlægger dette til en mystisk Oplevelse, som han skal have haft i Sorø Kirke, medens han spillede paa sin Lut ved Absalons Grav. Udtalelser fra ham selv tyder dog paa, at det afgørende Gennembrud først er faldet i Tiden, efter at han var blevet Præst. Efter en fireaarig velsignelsesrig Gerning som Stiftsprovst i København blev han efter Christian IV's personlige Ønske Biskop i Ribe. Jersins to Andagtsbøger fra Ribetiden har lige til henimod Nutiden været højt skattede baade indenfor og udenfor Danmarks Grænser. Betydningsfuld var ogsaa hans Kamp mod Datidens Overtro. Han døde 47 Aar gammel i Nyborg undervejs til Hovedstaden efter et pinligt Sammenstød med en Bonde i Mjolden Kirke.

1635—1643.

Hans Borchardsen havde været Lærer for den senere Frederik III og i Lighed med Jersin Stiftsprovst i København. I hans Bispetid foregik den uhyggelige Hekseproces mod Skræderkonen Maren Splids. Borchardsen havde selv været med til at foreslaa, at der skulde bedes om, at Gud vilde afsløre de skyldige »Satans Lemmer«. Han var desuden en fanatisk Modstander af Selvepræsten Jørgen Friis, der bekæmpede det subjektive Fromhedsliv og den rosenkrantzske Teologi.

1643—1650.

Erik Monrad sluttede sig som Student til den ortodokse Professor Brochmand. Han var en myndig Biskop og en stor Prædikant, der pristest for sin »honningsøde« Veltalenhed.

1650—1681.

Peder Jensen Kragelund var Stiftets første norskfødte Biskop. Svenskekrigen var en haard og streng Tid for ham som i det hele for Ribe By, der nu fra svunden Storhed sank ned til Smaastadskaar. Paa Rigsdagen i København 1660 var Kragelund udadtil som den øvrige Gejstlighed Tilhænger af Enevældens Indførelse, men reelt holdt han vist i al Stilhed paa Adelens gamle Privilegier. Hans Nidkærhed for den rene Lære fremgaar af hans Betænkning i Anledning af Kirkelovenes Revision. Han ytrer heri Ønske om, at ikke alene ingen Papister, »men endog ingen andre fra den augsburgske Bekendelse Dissenterende maatte blive tolerede«. Ellers var han en stor Polyhistor, der foruden Teologi havde studeret Medicin, Jura og orientalske Sprog.

1681—1693.

Christen Jensen Lodberg var en fattig Bondesøn fra Thy. Efter eventyrlige Vandreaar i Udlandet, hvor han baade i Neapel og Frankrig havde ladet sig hverve til Soldat, holdt han som Magister stærkt besøgte Forelæsninger ved Københavns Universitet. Som Biskop vaagede han strengt over Præsternes Sædelighed og Forhold til Tidens Overtro. Selv var han udpræget ortodoks.

1693—1701.

Ancher Anchersen. Paa sin Studierejse søgte han han. bl. a. til Wittenberg, Ortodoksiens Hovedborg, hvor han kom til at bo hos selveste Abraham Calovius. I sin Bispetid tog han sig især med Omhu af Skolevæsenet. Han fik det Vidnesbyrd, at »han var en Mand af gammeldags Sæder, som kun deri var ny, at han ikke havde den gamle Tids Fejl«.

1701—1712.

Christian Muus. Med ham kom atter en Nordmand til Bispesædet. Muus var en Mester i Tidens zirlige Versemageri med krybende Smiger for de store, men ellers mere berygtet end berømt paa Grund af sin Selvbevidsthed, Egenraadighed og Gridskhed, der skaffede ham mange Fjender. Han døde 1717 som Biskop over Fyns Stift.

1712—1713.

Johannes Ocksen havde under personlige Oplevelser ved det kongelige Operahus' Brand 1689 ombyttet det medicinske med det teol.

Studium, og paa sin Studierejse og i sine første Præsteaar i Flensborg var han kommet i Forbindelse med flere Pietister. Med Oksen holdt saaledes Pietismen sit første, men kortvarige Indtog i Ribe Bispegaard, thi allerede efter ét Aars Forløb lod han sig forflytte til det nu anseligere Bispedømme i Aarhus. † 1738.

1713—1731.

Laurids Thura. Protegeret af Biskop Bagger blev han i en ung Alder Rektor i Køge. Efter Studieaar i Nederlandene og England naaede han via Stiftsprovstiet i Aarhus op paa Ribe Bispestol. Den pietistiske Konventikelbevægelse var han modsat sin Forgænger ingen absolut Ynder af. Paa Ribe Synode 1727 indskærpede han derfor, at der ikke maatte holdes Forsamlinger uden Præsternes Nærværelse, da der dels kunde forekomme noget imod den sunde og sande Kristendom, dels en Øgle skjule sig under Græsset, saa at saadanne Forsamlinger kunde give Anledning til et og andet syndigt og forargeligt. Bortset fra en forbigaaende Misstemning udnyttede han i Samarbejde med den berømte Rektor Falster sine Erfaringer som Skolemand til paany at bringe Latinskolen paa Fode. Som sine tre begavede Sønner har ogsaa Thura gjort sig gældende som Forfatter. Falster hyldede ham endog som sin Tids Førstemand blandt de danske Digtere. Nu vil vi nøjes med at prise ham for hans Bestræbelser for at »tale reent og ydefærdigt Danske«.

1731—1741.

Matthias Anchersen, Søn af den ovennævnte Ancher Anchersen, var som fremragende Orientalist allerede før sin Udenlandsrejse designeret til Universitetslærer. Han blev ogsaa Professor, men som adskillige andre dengang i et Fag, der var helt fremmed for hans egentlige Studier, nemlig Geometri. Et teol. Professorat, der var stillet ham i Udsigt, fik han heller ikke paa Grund af Christian VI's personlige Uvilje imod ham. Mere forvist end forfremmet havnede han som Biskop i Ribe, hvor han ud fra sit ortodokse Standpunkt fik mange Bryderier med den fremrykkende Pietisme. Hans Livstragedie blev heller ikke mindre som Følge af en svigtende Økonomi, foraarsaget ved Københavns Brand, der fuldstændig havde »lagt hans Velfærd i Aske«. I hans sidste Embedsaar blev det endog nødvendigt at forbyde ham at oppebære alle offentlige Penge.

1741—1764.

Hans Adolph Brorson var den yngste, men den betydeligste af

»det rare Kløverblad fra Randerup«. Som Student og siden som ung Præst mødte han i Vestslesvig Pietismen i det aandelige Foraar, der i de Aar satte sit Præg paa hans Hjemegn. I Embedet som »dansk og tredje Præst i Tønder« begyndte han den Salmedigtning, der skulde blive den sønderjydske Kirkes største og rigeste Gave til det danske — ja, det nordiske Kirkefolk. 1737 blev Brorson Stiftsprovst i sin gamle Skoleby, Ribe, og fire Aar efter modtog han af sin naadige Konge Udnævnelsen til Bispeembedet. Dette skaffede ham adskillige Vanskeligheder, der lagde sig tungt over hans følsomme Sind, som i Forvejen var deprimeret ved dybe personlige Sorger. Hans Iver efter at gennemføre den statskirkelige Pietismes Arbejdsmetoder (Konfirmationen, Pontoppidans Lærebog o. s. v.) maatte jo fremkalde Modstand fra ortodoks Side. Kendt er især hans Sammenstød med den lærde Niels Tøxen i Veerst og Bække, der blev tvunget til at fratræde sit Embede. Efter Salget af den gamle lutherske Bindingsværksbispegaard ved Domkirken tog Brorson Bolog i Taarnborg, Oluf Munks Stenhus, der nu i et Hundrebaar blev Bisperesidens.

1764—1773.

Jørgen Carstens Bloch, af gammel Præsteslægt, havde været dansk Slotspræst, inden han kaldedes til Bispeembedet i Ribe, »det mest besværlige i det gamle Rige«, som han selv karakteriserede det. Uhyre omhyggelig anvendte han ofte en hel Uge til at forberede en enkelt Tale, og den samme Grundighed møder vi i hans Samlinger til Fyns Præstehistorie.

1773—1774.

Eiler Hagerup var Nordmand, og hele hans Arbejdsdag i Kirkens Tjeneste hørte Norge til med Undtagelse af det ene Aar, han var Biskop over Ribe Stift. I sit sidste Embede som Biskop i Christianssand fik han det Eftermæle, at han var »en Mand af Erudition, henrivende Veltalenhed og fin Levemaade«. Teologisk var han gammel-dags troende og saa med Bekymring paa den om sig gribende »Oplysning«. † 1789.

1775—1786.

Tønne Bloch, der i sin Ungdom havde været Feltpræst for de i Holsten kantonnerede Tropper, var netop Tilhænger af den af sin Forgænger frygtede Oplysningsteologi; men med Hensyn til det

praktiske Kirkeliv var han ejendommelig nok »en stor Tilhænger af det gamle«. Begge Motiver gjorde sig dog nok gældende, naar han med ulukkelig Nidkærlighed bekæmpede de herrnhutiske Emissærer fra det nylig grundlagte Christiansfeld. Som Visitator var Bloch maaske den flittigste, den danske Kirke nogensinde har haft. Han var en streng, til Tider heftig, Tugtemester overfor de »urolige, genstridige og overmodige Degne«. Bloch døde 1803 som Biskop over Fyns Stift.

1786—1811.

Stephan Middelboe var i Tvillingrigernes sidste Tid den sidste Nordmand paa Ribe Bispestol. Af Stiftets Præster var han meget afholdt paa Grund af sin Humanitet og Omsorg for deres Vel. Nogen stor Prædikant var han ikke. Hans Svigerinde skal have udtalt sin Glæde over den gode Plads, hun havde i Domkirken. Fra den kunde hun se hans skønne Gestalt, men ikke høre, hvad han sagde!

1811—1818.

Victor Christian Hjort var en munter og glad Rationalist, for hvem Gud, Dyd og Lyksalighed var Kristendommens Kærne. Hans Syn paa Kristus afspejler sig i følgende Ord: »Dit hele Liv var virksom Dyd, og Gavnelyst var Sjælefyrd for dit retskafne Hjerte«. Musikalsk og poetisk begavet udgav han som Kandidat, tilskyndet af Biskop Balle, en Samling af aandelige Sange, hvoraf siden mange blev optaget i »Evangelisk-christelig Psalmebog«. Fra Holmens Provsti kom Hjort til Ribe, hvor den joviale og gavnelystne Mand erhvervede sig »alles Agtelse og Yndest« paa Trods af Svind i Pengekassen i den trange Tid efter Statsbankerotten i 1813.

1819.

Stephan Tetens, der omkring Aarhundredskiftet havde været Konrektor i Ribe, udnævntes til Hjorts Efterfølger paa Bispesædet, men kom ikke til at fungere, idet han i Stedet blev Biskop over det nyoprettede Als og Ærø Stift. † 1855.

1819—1825.

Jens Michael Hertz er den fra Memoirelitteraturen kendte Domprovst i Roskilde. Hans endnu kendtere Moder var den af Klopstock og Gellert paavirkede Salmedigterinde, Birgitte Cathrine Boye, fra hvem han arvede en lille poetisk Aare. 1804 udkom hans af Herder

inspirerede »Det befriede Jerusalem«, der vel blev prisbelønnet, men af Baggesen blev betegnet som »det lange Jødedigt, som ingen læser«. Ogsaa paa det teol. Forum gjorde han sig gældende ved flere Afhandlinger med apologetisk Tendens. Som Biskop vandt Bloch — trods en let vakt Irritabilitet — almindelig Agtelse og Hengivenhed i Kraft af sin praktiske Dygtighed, især som Skolemand og Taler *ex tempore*. To for Rationalismen lige typiske Institutioner saa Dagens Lys i hans Bispetid, nemlig Stiftsbiblioteket og Bibelselskabet for Ribe og Omegn.

1825—1831.

Conrad Daniel Koefoed havde i samfulde tyve Aar beklædt Embedet som Stiftsprovst i Ribe, saa han var vel kendt med Stiftets Forhold, da han blev Biskop. I sin Ungdom havde han studeret hos Planck og Heyne i Göttingen, og han forblev deres Rationalisme tro til sin Død. Nogen lærd Mand eller stor Prædikant var Koefoed ikke, og grim at skue kunde han ikke dække sig under en Middelboes før nævnte »skønne Gestalt«, men han var tjenstvillig og godgørende og tillige en ivrig Skolemand, dog med en beklagelig Kærlighed til den indbyrdes Undervisnings Metoder. Koefoeds djærve Optræden overfor Kosakkerne i 1814 havde skabt Respekt om hans Navn, men haardnakkede Rygter om hans umoralske Levned nedbrød i Tidens Løb saa godt som fuldstændigt hans Position.

1831—1833.

Nicolai Fogtmann var Præstesøn fra Sønder Bork og Student fra Ribe. En synlig Frugt af hans Lærergerning paa Herlufsholm og Sorø Akademi er hans »Lærebog i den christelige Religion« (1823), der i en lang Aarrække kom til at danne Grundlaget for Kristendomsundervisningen i vore Latinskoler. Videnskabelig dannet naaede Fogtmann i ung Alder at blive teol. Professor, men ombyttede næsten omgaaende Lærerstolen med Bispestolen. Paa mange Maader en udpræget Overgangsteolog indtog han ingen direkte Partistilling til Tidens teologiske Storopgør. Han var en frisindet, klart og klogt dømmende Mand, en Mester i Samtalens Kunst, selv om hans Satyransigt og sære Gebærder i Begyndelsen kunde virke frastødende. Hans Bispegerning i Ribe blev ligesaa kortvarig som hans Universitetsvirksomhed og satte derfor ingen Spor i Stiftet. Han døde 1851 som Biskop i Aalborg.

1833—1849.

Tage Christian Müller. Delvis under Indflydelse fra Mynster naaede han efterhaanden frem til et nærmest ortodokst Standpunkt, saadan som det fremgaar af hans meget paaskønnede »Udvikling af den christelige Religions Troeslærdomme« (1829). Han var en myndig og streng Embedsmand; men bag den formelt stive Yderside bankede et varmt Hjerte. I Overgangstiden mellem Enevælde og Folkestyre deltog Müller aktivt i det opvaagnende politiske Liv. 1842—48 var han kongevalgt Medlem af Stænderforsamlingen i Viborg og 1849 af den grundlovgivende Forsamling. Den sidste maatte han dog forlade paa Grund af Sygdom, der lagde ham i Graven.

1850—1867.

Jacob Brøgger Daugaard var sin Tids lærdeste Kender af de danske Klostre i Middelalderen, en Interesse, der i Studieaarene var vakt ved hans hyppige Besøg hos Historikeren L. Engelstoft. Daugaard var en sjældent harmonisk Personlighed, beundret for »den mageløse Blanding i hans Sjæl af den mest oplivende Gemytlighed med den dybeste Alvor« og »naturlig Jævnhed forenet med stor aandelig Overlegenhed«. Teologisk konservativ var han i det væsentlige en Tilhænger af den Linje, som Mynster havde afstukket i hans Studenteraar. I den spændte Tid mellem de to slesvigske Krige fulgte han med stor Opmærksomhed sine Præster i Tørning Len og Enklaverne. Særlig aarvaagen var han overfor Angreb paa dem i den tyske Smudslitteratur.

1867—1895.

Carl Frederik Balslev, af den udbredte fynske Præsteslægt, hørte ligeledes til den mynster-martensenske Retning indenfor vor Folkekirke. Næst efter Hans Tausen og Brorson har ingen evangelisk luthersk Ribebiskop øvet en saa almen-kirkelig Indsats som Balslev. Det skyldes hans Bibelhistorie (1844) og hans »Luthers Katekismus med en kort Forklaring« (1849), der nu gennem et helt Aarhundrede har været Basis for den opvoksende Slægts Oplæring i Kristendom (Katekismen foreligger i over 300 Oplag). Oprindeligt havde Balslev — dengang Præst i Vejerslev paa Mors — udarbejdet disse Bøger for sine Børn, som han selv underviste. Dens Sejrstog begyndte for Alvor, da Eneretten for Balles Lærebog afskaffedes 1856. Som Biskop var Balslev paa engang jævn og myndig. I hans Tid flyttedes

for øvrigt Bisperesidensen til den nuværende Bispebolig paa det gamle Korsbrødrekløsters Grund.

1895—1901.

Carl Viggo Gøtzsche var den første Tilhænger af Indre Mission, der kom til at beklæde Embedet som Biskop over Ribe Stift, i hvis vestlige Del Vækkelsen siden 70'erne var gaaet frem med stærke Skridt. Ogsaa Ydre Mission havde Gøtzsches Kærlighed. I de bevægede Kriseaar sidst i 90'erne var han den kloge og besindige Formand for D. M. S. Som gammel Modstander af Præstefrihedstankerne optraadte Gøtzsche sammen med Vilh. Beck skarpt og haandfast overfor den liberalteologiske Anton Jensen i Harbøre, der 1901 blev tvunget til at træde tilbage.

1901—1922.

Peter Gabriel Koch, der baade paa fædrene og mødrene Side kunde opvise en lang Række pibekravede Forfædre, deriblandt Biskop Balslev, var i den første Fjerdedel af vort Aarhundrede en af den danske Kirkes indflydelsesrigeste Mænd. Skønt udpræget kritisk af Natur blev Koch — midt i det »moderne Gennembruds« Decennium — i det store og hele en Discipel af Professor P. Madsen. Som Præst i Vildbjerg og siden i Herning var Koch en Samlings-skikkelse for Indre Mission og det paa Trods af, at han baade teologisk og praktisk ofte gik sine egne Veje. Om sin Gerning som Biskop har han udtalt, at han tog den rent præsteligt og søgte at udføre den saa jævnt og saa dansk som muligt; men dermed være ikke sagt, at han manglede Myndighed, naar det gjaldt — tværtimod. Ved Genforeningen i 1920 konstitueredes Koch som Biskop for de sønderjydske Landsdele. Han var H. P. Hansens Mand, baade hvad Grænsen og Forholdet til de tyske Præster angik. Bragte Opgaven Koch store Glæder, bragte den ham derfor ogsaa Bekymringer og overvældende Arbejde. Overanstrengelse foruden personlige Sorger nødte ham til i 1922 at tage sin Afsked, kort efter at han var blevet Biskop i Odense. Han døde i November samme Aar.

1923—1930.

Oluf Kirstein Peter Vogn Olesen var Lærersøn fra Aalborg. Barn-domshjemmets Guds frygt og Nøjsomhed kom til at præge ham for Livet, og fra Forældrene modtog han rige, men samtidig svært fornelige Anlæg, Moderens Livsmod og Livsglæde og Faderens Tung-

sind. Saadan blev han paa den ene Side den udadvendte, den legendarisk vittige og slagfærdige Mand, paa den anden den indadvendte og afgørende, Manden med det dybt melankolske Hjerte, der alene fandt Lægedom ved Korsets Fod hos Jesus. Efter en Række rige Aar i Horsens kom Olesen i 1914 til Ribe som Stiftsprovst. Ved Kochs Afgang som Biskop skulde den nye Bispevalglov for første Gang træde i Kraft i Ribe Stift. Olesen blev valgt som Indre Missions Kandidat, men der blev ogsaa stemt paa ham fra anden Side. Ved hans Død mistede vor Kirke en af sine mest markante Personligheder.

1930—1939.

Søren Mejsen Westergaard, født 1869 i Randers, 1891 cand. theol., 1896 Sognepræst i Durup, 1901 Sognepræst i Hjerk, 1904 Provst over Hindborg-Harre-Rødding-Nørre Herreder, 1916 Sognepræst i Skive, 1923 Stiftsprovst i Ribe, 1930 Biskop, 1939 Afsked.

1939—

Carl Immanuel Scharling, født 1879 i København (Frederiksberg), 1904 cand. theol., 1917 Dr. phil., samme Aar Sognepræst i Taastrup, 1930 Stiftsprovst i Ribe, 1937 Domprovst i Roskilde, 1939 Biskop.

Litteratur om Ribe Stift

Ved H. K. Kristensen

Bidragene til Ribe Stifts Kirkehistorie er talrige og danner en ret omfattende Litteratur, som det ikke er let at skaffe sig et Overblik over i en Hast.

Nærværende Bibliografi skulde være en Hjælp. Men den hverken kan eller vil give sig ud for at være fuldstændig. Artikler i Aviser og Ugeblade og mange Tidsskrifter saavel som Lærebøger er kun undtagelsesvis medtaget. Enkelte andre Arbejder er udeladt med Vilje, fordi de var Gentagelser af velkendte Forhold. Endelig frygter jeg for, at adskillige Arbejder er undgaaet min Opmærksomhed. En fuldstændig og alt omfattende Eftersøgning vilde kræve meget mere Tid, end jeg har kunnet afse til Udarbejdelsen.

Inddelingen kan ogsaa diskuteres. Ofte kan der være Grund til at henføre et Arbejde til en anden Gruppe. I mange topografiske Arbejder er f. Eks. baade Kirkerne og Præsterne behandlet. Ofte er de da opført begge Steder.

Forkortelser

AbnO = Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.

D Mag = Danske Magazin.

D Sml = Danske Samlinger.

FRA = Fra Ribe Amt.

H Ab = Hardsyssels Aarboeg.

H T = Historisk Tidsskrift.

J S = Samlinger til jydsk Historie og Topografi.

K S = Kirkehistoriske Samlinger.

NUkK = Nordisk Ugeblad for katolske Kristne.

Nye T = Nye Tidender om lærde og curieuse Sager.

R St Ab = Ribe Stifts Aarboeg.

S Ab = Sønderjydske Aarbøger.

S Mds = Sønderjydsk Maanedsskrift.

VAA = Vejle Amts Aarbøger.

Reg. — betyder, at Bogen har Register eller en tilstrækkelig fyldig Indholdsfortegnelse. Endvidere er der anvendt flere let forstaaelige Forkortelser.

I. Stiftets Forhold i Almindelighed og Samlinger af Aktstykker

Aakjær, Svend: Kirkeafgift og Kirketiende i Ribe Stift 1321—1682. (Fortid og Nutid XVI. 1945—46. 76—88.)

Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark

1316—1536. I udg. af L. Moltesen, II—VI udg. af Alfr. Krarup og Johs. Lindbæk, VII af Alfr. Krarup. 1904—43. Reg.

Adam af Bremen: De hamburgske

- Ærkebispens Historie. Oversat af Carsten L. Henrichsen. 1930. Reg. (Desuden en ældre Oversættelse af P. W. Christensen. 1862.) Adam af Bremen i kritiske Udgaver: Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, ed. I. M. Lappenberg i Monumenta Germaniae historica, Scriptores VII (1846) og i Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum (1846), 2. Udg. ved G. Waitz 1876 og 3. ved B. Schmeidler 1917.
- Allen, C. F.: De tre nordiske Rigers Historie. I—II. 1865. Reg.
- Andersen, J. Oskar: Bemærkninger om de ældste Perioder af Danmarks Kirkehistorie (med særligt Hensyn til Ribe Stift). (K S 5. Rk. IV. 1909—11. 567—98.)
- Annales danici medii ævi. Udg. af Ellen Jørgensen. 1920. Reg.
- Arkivregistraturer, De ældste danske. 1910. Reg.
- Arup, E.: Danmarks Historie. I—II. 1925—32. Reg.
- Barfod, F.: Fortællinger af Fædrelandets Historie. 1853. (3. Udg. 1867.) Reg.
- Bullarium danicum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198—1316. Udg. af A. Krarup. 1932. Reg.
- Clausen, H. N.: Bidrag til den danske Kirkes Historie i Middelalderen, efter hidtil utrykte Documenter i det pavelige Arkiv. (Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter XXI. 1826. 1—98.)
- Corpus constitutionum Daniæ. 1556—1660. Udg. af V. A. Secher I—VI. 1887—1918. Reg.
- Danmarks Riges Breve. Udg. af F. Blatt. 2. Rk. I—V, IX. 1938—46. (Uafsluttet) V. Reg.
- Danske Kancelliregistranter 1535—50. Udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup. 1881—82. Reg.
- Diplomatarium Arna—Magnæanum. Ed. G. J. Thorkelin. I—II. 1786.
- Diplomatarium danicum. 1938 ff.
- Fabricius, L. P.: Danmarks Kirkehistorie I—II. 1934 ff. (Uafsluttet).
- Fedderson, Ernst: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II. 1517—1721. (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. 1. Rk. XIX. 1938. Reg.)
- Fogtman, L.: Samling af alle gjældende kgl. Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve 1784. 3. Udg. v. J. L. A. Kolde-rup-Rosenvinge. 1838—40 med Supl. 1846. Reg.
- Friis, Aage, Axel Linvald, M. Macke-prang: Det danske Folks Historie I—VIII. 1927—29. (Ny Udgave I—VI. 1941—43: »Schultz' Danmarks-historie«. Reg.)
- Friis, H. C.: Fra Løvgum Sogn. (S Mds IX. 1933. 129—31. X. 1934, 3—6.) — Cl.: En Sogneadskillelse i 1739 (R St Ab 1940, 39—42.)
- Galthen, Matth.: Beskrivelse over Kjøbstæden Ribe. 1792.
- Haar, H.: Ansgar, Tiden, Manden og Budskabet. (Festskrift til den danske Kirke. 1926.)
- Hammerich, Fr.: Nogle kirkehistoriske Aktstykker (K S II. 1853, 383—93.)
- Hansen, H. P.: Fisketiende. (H Ab 1923. 146—47.)
- Helweg, Ludv. N.: Den danske Kirkes Historie til Reformationen I—II. 1862—70. Reg. — Den danske Kirkes Historie efter Reformationen I—II. 1851—55. Reg. — Utrykte Pavebreve angaaende danske Kirkeforhold (Ny K S III—VI. Reg.)
- Huitfeldt, A.: Danmarckis Riges Krøn-icke I—II. 1650—52. Reg.
- Hvidtfeldt, Joh.: Kirkelige Forhold i Vestslesvig (S Ab 1941. Reg.)
- Jensen, H. N. A.: Schleswig-Holstei-nische Kirchengeschichte I—IV. 1873—79. 1881. Reg. — Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. I—IV. 1840—42.
- Jørgensen, A. D.: Den nordiske Kir-kes Grundlæggelse og første Udvik-ling. 1874—78. — Ellen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvik-

- ling. (Vid. Selsk. Skr. 7. Rk. Hist. og filosof. Afd. I 2.)
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. Udg. af C. F. Bricka, L. Laursen og E. Marquard. 1885 ff. Reg.
- Karup, W. I.: Den katolske Kirke i Danmark [til 1520]. (Skand. Kirketid. f. kat. Christne VI. 1858.)
- Den katolske Kirke i Danmark. Kirkehistoriske Skildringer i Danmark fra det 9. indtil Midten af det 16. Aarh. 1859. (Fransk Udgave med Forf.s Navn 1861.)
- Geschichte der katholischen Kirche in Dänemark vom Beginn bis zur Gegenwart. 1863.
- Kinch, J.: Ribe Bys Kirkebøger i det 17. Aarhundrede. (JS I. 114—41.)
- Kirkelig Aarvog 1923. Red. Paul Nedergaard. (Senere hvert 4. Aar. Titel ændret til Kirkelig Haandbog.)
- Kjølhede: Haandbog for den danske Folkekirke. 1899.
- Koch, Hal: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I—II. 1936.
- Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Ekspeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende. 1846 ff.
- Kristensen, E. Tang: Af Bording Kirkebog. (H Ab 1911. Reg.)
- Kruse [E. Chr.]: Geschichte der Einführung des Christenthums in den dänischen Staat (Schleswig-Holstein-Lauenburgische Prov.-ber. 1826. 1—23.)
- Larsen, Jørgen: Sønderjyllands Kirkehistorie. 1946.
- Madsen-Vorgod, N.: Da Engberg vilde skilles fra Harbøre. (H Ab 1930. Reg.)
- Michler, J. M.: Kirchliche Statistik der evangelisch-lutherischen Kirche der Provinz Schleswig-Holstein. I II. 1886—87.
- Münter, Friedrich C. C. H.: Den danske Reformationshistorie I—II. 1802.
- Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen II—III. 1831—33. Reg.
- Nielsen, Fr.: Kirkehistorie. 1900.
- Nielsen, Fr. (Red): Kirkeleksikon for Norden I—IV. 1900—29. I—II ved Fr. N., III ved Fr. N. og J. Oskar Andersen, IV ved J. Oskar Andersen, H. Haar og Michael Neiiendam.
- Marius Th.: Ansgar, hans Tid og Værk. 1923.
- O.: Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol, nedskrevet 1290—1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis). 1869.
- Nissen, R. Tønder: De nordiske Kirkers Historie. Udg. ved Th. G. B. Odland. 1884. Reg.
- Nygård, S.: Danmarks Kirkebøger. 1933.
- Olrik, H.: Konge og Præstestand i den danske Middelalder. I—II. 1892—95. Reg.
- Petersen, Thade: De sønderjyske Friemigheders Historie. 1921.
- Pontoppidan, E.: Annales ecclesiae Daniæ diplomatici. I—IV. 1741—52.
- Ribe Skoleprogrammer 1831 ff. (Bidrag af P. T. Hansen, P. N. Thorup, Peder Adler).
- Regesta diplomatica historiæ danicæ. Index chronologicus diplomatum et literarum, historiam danicam inde ab antiquissimis temporibus usque ad annum 1660 illustrantium. 1.—2. R. 1843—1907.
- Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Udg. af Kr. Erslev i Forening med William Christensen og Anna Hude. I—IV; Series Secunda ved Will. Christensen. Reg.
- Rhode, P.: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse. 1775. Reg.
- Ribe Stifts Beskrivelse 1638. Indberetninger fra Stiftets Præster til Dr. Ole Worm. Medd. af O. Nielsen (D Sml 2. Rk. IV 1874—76. 1—25.)
- Rimbart: Ansgars Levned. Oversat af P. A. Fenger 1863. Af H. Olrik 1885. 5. Udg. 1926.
- Rørddam, H. F.: Danske Kirkelove. I—III. 1883—89. Reg.
- Domme angaaende kirkelige Forhold. (Ny K S VI 1872—73. Reg.)

- Rørdam, H. F.: Kirkelige Efterretninger fra Ribe Stift (Ny K S VI. 1873—74. Reg.)
- Saxo: Gesta danorum. Ved J. Olrik og H. Ræder. 1931. Reg. Oversat af J. Olrik.
- Scriptores minores Historiæ Danicæ. Ved M. Cl. Gertz. I—II. 1917—22. Reg.
- Scriptores rerum Danicarum medii ævi. I—VIII. 1772—1834. IX Index. 1872.
- Schubert, Hans v. og Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins I. — 1517. 1907. II. 1517—1721. 1938.
- Samlung der Vorschriften und Entscheidungen betreffend des Schleswig-Holsteinischen Kirchenrechts v. H. F. Chalybæus. 1883—94 og 1902.
- Steenstrup, J., Kr. Erslev m. fl.: Danmarks Riges Historie. I—VIII. 1896—1907. Reg.
- Suhm, P. F.: Historie af Danmark. I—XIV. 1782—1828.
- Sønderjyllands Historie. I—V. red. af Vilhelm la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund. 1930—42. Reg.
- Tegnelser over alle Lande 1535—50. (D Mag 3. Rk. IV—4. Rk. VI. Reg.)
- Terpager, P.: Inscriptiones Ripenses. 1702.
- Ripae cimbricae sev urbis ripensis in Cimbria sitæ descriptio. 1736.
- Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udg. af Kr. Erslev. 1901. Reg.
- Torup, C. E.: Meddelelser fra Ribe Stiftsarkiv. (K S I. 1849—52. 473—80.)
- Usinger, R.: Die dänischen Annalen und Chroniken des Mittelalters. Kritisch untersucht. 1861.
- Ussing, Henrich: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater I—IV. 1786—89.
- Vedel, F.: Den sønderjydske Kirkes Historie. 1863.
- Vitæ sanctorum danorum. Novam et ed. crit. cur. M. C. Gertz. 1908—12. Reg.
- Witt, F.: Quellen und Bearbeitungen der schleswig-holsteinischen Kirchengeschichte (Schriften des Vereins für schlesw.-hol. Kirchengeschichte. 1. Rk. I 1899. 2. Udg. 1913.)

II. Bispeembedet.

- Bang, Vilh.: Nogle statistiske Oplysninger om Bispeembeder og Biskopper i Danmark. (Theologisk Tidsskrift IV. 1887).
- Becker, T. A.: Ribe Bisps Lensbrev paa Møgeltønder 1417 3. Juni (D Mag 3. Rk. VI. 1860. 93—95.)
- Biereye, Vilh.: Die Entstehung der drei jütischen Bistümer Schleswig, Ripen, Aarhus. (Samme Forf.s Beiträge zur Gesch. Nordalbingiens im 10. Jahrh. 1909. 41—99).
- Haar, Helge: Da Ribe Stift blev til. (R St Ab 1938. 40—53.)
- Jensen, Chr. Axel: Taarnborg i Ribe (Architekten. 1908—09. 289—94, 306—13.)
- Kinch, J.: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen. I. 1869. II. 1536—1660. 1884. III. 1660—1730. Af Hugo Matthiessen, Otto Smith, Victor Hermansen. 1929. IV 1.—2. Af Otto Smith og Victor Hermansen. 1936 og 1946. Reg.
- Nielsen, M. H.: De kongerigske Enklaver (FRA 1922. Reg.)
- Rørdam, H. F.: Om Landemodet i Ribe. (Ny K S VI. 1872—73. 633—58.)

III. Ribe Domkapitel

- Helveg, Ludvig: De danske Domkapitler, deres Oprindelse, Indretning og Virksomhed før Reformationen. 1855.
- Kinch, J.: Ribe Domkapitel paa Reformationens Tid. (Ny K S I. 1857—59. 388—454.)
- Ribe I—IV. Reg.

- Kinch, J.: Riber Kapitels ældste bevarede Jordebog tillige med nogle Bemærkninger om Kapitlets Indtægter under Katolicismen. (Ny K S I. 1857.)
- Vedkommende Riber Domkapitel før Reformationen. (Ny K S I. 1857—59. 336—39.)
- Kristensen, H. K.: Varde Syssels Kirkestol. (FRA 1940—41. Reg.)
- Matthiessen, C. M. A.: Ribe Arkedikonats Indtægter ved Reformationen. (Ny K S I. 1857. 668—72.)
- Thorup, C. E.: Kongeskrivelse om Hans Svannings Kanonikat. (K S I. 1849—52. 261.)

IV. Klostre

- Andresen, Ludvig: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg. 1939. Reg.
- Zur Geschichte des Klosters in Tondern. (Nordalbingien VII. 1928.)
- Brandorff, J. O.: Graabrødre Klosteret i Kolding. (VAA 1906. 19—37.)
- Christensen, Villads: Gudum Klosters Historie. (H Ab VII. 1913. 87—150.)
- Stubber Klosters Historie. (H Ab V. 1911. 37—112.)
- Clausen, H. V.: Løgum Klosterkirke (Tilskueren 1931. II. 249—68.)
- Daugaard, I. B.: Om de danske Klostre i Middelalderen. 1830. Reg.
- Haar, Helge: Minder fra et gammelt Ribe Kloster. (Jul i Vestj. 1935. 17—19.)
- Hertzsprung, Ivar: De danske klostre og deres økonomiske forhold samt klosterbygningerne i tiden 1202—1319. (H T 7. Rk. V. 299—364.)
- Kinch, J.: Brudstykker af et Nekrologium fra Dominanerklosteret i Ribe. (K S II. 492—500.)
- Knudsen H.: En gammel Krønike om Graabrødrenes Udjagelse af deres Klostre i Danmark. (K S I. 1849—52. 325—419.)
- Koch, Hal: De ældste Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221. (H T 10. Rk. III. 511—82.)
- Kuss, Chr.: Die vormaligen Mönchs-Kloster des Cistercienserordens in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. II. Das Kloster Lügum. (Staatsbürgerliches Magazin X. 1831.)
- Lindbæk, J.: De danske Franciskanerklostre. 1914.
- Lorenzen, Vilh.: De danske Klostres Bygningshistorie. I—XI. 1912—41.
- Løgumkloster og dets Kirke. (Gads Danske Mag. X. 1916. 444—47.)
- Mackeprang, M.: Løgum Kloster. 1937.
- Løgum Kloster og dets Gods. (S Ab 1945. 20—127.)
- St. Nikolaj Nonneklosters Strid med Korsbrødrene i Slutningen af det 15. Aarhundrede. (Suhms Nye Sml. III. 1794. 84.)
- Nielsen, O.: Privilegier for Tvis Kloster. (D Sml IV. 348—53.)
- Pedersen, P. Storgaard: Tvis Kloster. (H Ab 1915. 1—48.)
- Smidt, C. M.: Cistercienserkirken i Løgum. 1931.

V. Ribe Domkirke

- Adler, P.: Om Ribe Domkirke. (D. Folkekalender. 1843. 135—45.)
- Alonso: Restaureringen af Ribe Domkirke. (Hver 8. Dag. 1903—04. 125—26. 138—40.)
- Anderson, William: Ribe, Bari och Perigord. (Tidsskr. för Konstvetenskap X. 1925—26, 75 ff.)
- Anderson, William: Ribe Domkirke. (FRA VII. 1929. Reg.)
- Beckett, Fr.: Danmarks Kunst. I. 1924.
- Kathoveddøren paa Ribe Domkirke. (J S 3. Rk. IV 436—51.)
- Bruun, Daniel: Danmark, Land og Folk. IV. 1922. 48—62.
- Danske Domkirker. I: Ribe. Ved An-

- dreas Blinkenberg og N. A. Juncher. (D. Turistforenings Aarskrift 1902. 107—24.)
- Domkirken i Ribe. (D. Kunstblad I. 1836. 101—07. II. 1837. 89—93.)
- Domkirken i Ribe. (Skandinav. Folkemagasin. 1853. 417—22.)
- Frost, P. N.: Efterretninger om Ribe Domkirke, Kirkens Sognepræster og Biskopperne i Ribe Stift. 1841.
- G.: Ribe Domkirke. (Ill. Tid. 1887—88. 257—58.)
- Hastrup, T.: Vore gamle Kirker. 1941. Reg.
- Haupt, Richard: Vom Dome zu Ripen. (Zeitschrift f. Gesch. d. Architektur. II. 1908—09, 113—23.)
- Helms, J.: Den kirkelige Bygningskunst i Middelalderen med særligt Hensyn til Ribe Domkirke. (D. Kirketid. 1855. 631—39.)
- Er det ved Ribe Domkirkes Istandsættelse kun det ældste, som fortjener at bevares? 1888.
- »Kathoveddøren« paa Ribe Domkirke. (Ill. Tid. 1870—71. 385—88.)
- Ribe Domkirke. 1870.
- Ribe Domkirke. (Ill. Tid. 1904. 757—59.)
- og H. C. Amberg: Ribe Domkirke. I Anledning af Kirkens Hovedistandsættelse 1882—1904. 1906. Reg.
- Høyen, N.: Ribe Domkirke. (D. Ugeskrift. 2. Rk. II. 17 ff.)
- Jensen, Chr. Axel: Ribe Domkirke. (Architekten. 1906—07. 293—306.)
- Juncher, N. A.: Ribe. (D. Turistforenings Aarskrift. 1902. 107—24.)
- Jørgensen, Ove: Fru Carl Nielsens Bronzedøre i Ribe. (Ill. Tid. 1904—05. 40—41.)
- Kinch, J.: Ribe I—II og Fortsættelser. Reg.
- Købke, P.: De danske Kirkebygninger. 1883. 2. Udg. 1908.
- Lorenzen, V.: Kirkebygninger og deres Udstyr. (Nord. Kultur XXIII. 1933. Reg.)
- Løffler, J. B.: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder. 1883. 55 ff.
- Mærkværdigheder angaaende Riber By. (Archiv f. Psychologie, Historie, Litteratur og Kunst. I. 1824. 193—97.)
- Oppermann, Th.: Moderne Restaurering af ældre Bygninger. (Tilskueren 1904. 851—62.)
- Ribe Domkirke. (Architekten 1903—04. 442—47.)
- (Nord. Billed-Magazin. 1862. 129—30, 147—50. 1877. 17—21, 35—38.)
- Vejledning for Besøgende. 1904.
- Ribe Domkirkes Istandsættelse. (Kunstbladet 66—67.)
- Roosval, J.: Studier i Danmark. 1918.
- Rosenstand, K. H.: Ribe Domkirkes Orgel i historisk Belysning. (Ripenserbl. 1937. 111—12.)
- Roussell, Aage: Ribe Domkirke. (Danmark. 1941. 107—12.)
- Severinsen, P.: Ribe Domkirke. (D. Folketid. 1904. 266—68.)
- Stemann, G.: Ribe i Stiftamtmand Moltkes Tid. (FRA 1907. Reg.)
- Th.: Kathoveddøren. (Morskabslæsning for den danske Almue. 1840. 587—93.)
- Trap, I. P.: Kongeriget Danmark. 1840. V. 1865. — 4. Udg. v. Gunnar Knudsen. 1928. VIII. 405—21.
- Den danske Turistforenings Aarskrift 1902, 107 ff.
- Vidisse af Ærkebiskop Peder Lykkes Gave-Brev til Riber Domkirke paa Hastrup med mere Gods 1419. (D. Mag. III. 1747. 268—70.)
- Wanscher, V.: Architekturens Historie. 1929. Reg.
- Romanische Dome im alten Dänemark. (Artes. 5. 1937.)

VI. Andre Kirker, deres Inventar, Ejere og Godsforhold

- Abildtrup, J.: Vorgod Sogn. 1926.
- Abrahamson, W. H. F.: Dyvekes Liigesteen. (Det skand. Litteraturselskabs Skr. 1806. I. 472—96.)
- [Adler, Peter]: Gravmindet i Hunderup Kirke. (Hist. stat. Maanedstidende for Ribe Stift. 1838—39. 129.)

- A. H.: St. Michaels Kirke [Kolding]. NUkK 1910. 843 ff.
- Ahlmann, Vilh.: Holstebro Kirke. (Architekten 1907—08. 205—09.)
- Alkjærsgis, S.: Esbjergs Historie. 1909 — 14. Reg.
- Vejen Sogn. 1936 — 41. Reg.
- Andersen, Peter Kr.: Tjæreborg Kirke og dens Restaurering. (R St Ab 1939. 1—19.)
- Lidt om Arrild Kirke. (R St Ab 1945. 52—59.)
- Andreasen, C.: Bidrag til Vester Vedsted Bys og Kirkes Historie. FRA 1924. Reg.)
- Andreassen, J.: Den sidste straatækte Kirke i Danmark og dens Afløser i Oksby og Mosevraa. 1891—41. 1941.
- [Andst Kirkes middelalderlige Gravsten]. (Nye T. 1732. 291—92.)
- Bang, Vilh.: Alterbægeret i Brørup Kirke. (J S 2. Rk. II. 143.)
- Beckett, Fr.: Danmarks Kunst I. 1924.
- Borup, Jørg. Jørgensen: Bøvling Sognekirke og dens Præster siden Reformationen. (H Ab 1941. 5—53.)
- Bruun, Daniel: Danmark, Land og Folk. IV. 1922. 48—62.
- Brus, Johs.: Om den gamle Grene Kirke. (FRA 1941. Reg.)
- Brücker, V.: Aagaard Valgmenighedskirke. Højskolebl. 1896. 353—67.
- Byriel, J. H.: Hellig Thøgers Kirke i Endrupskov. (FRA 1912. Reg.)
- Christensen, Chr.: Tilstanden i Hardsyssel paa Christian VI's Tid. (H Ab 1919 101—58; 1920. 23—45.)
- Dahl, Sv. og Axel Linvald: Sønderjylland. I 1919. 33, 38—41, 52, 58—59, 63—65.
- Davidson, C.: Harboøre. 1896.
- Dreyer, C.: En liden Beskrivelse over Lemvig samt Skodborg og Vandfuld Herreder. 1795.
- Eliassen, P.: Da Kolding gemte sine Dokumenter i Kirken. (VAA 1918. Reg.)
- De gamle Klokker. (VAA 1905. Reg.)
- Fra Egtved og Ødsted Sogne. (VAA 1916. Reg.)
- Eliassen, P.: Kolding fra Middelalder til Nutid. 1910. Reg.
- [Epitafier i Kolding Kirke]. (Nye T. 1732. 353—55.)
- Eskildsen, Claus: Epitafier i Tønder Kirke. (R St Ab 1937. 5—15.)
- Fabricius, H. R.: Dansk Kirkekunst. 1941.
- Fang, A.: Jernved Kirke. (Ill. Tid. 1906—07. 589.)
- Sal Kirke. (Ill. Tid. 1907—08. 304.)
- Farup Kirke. (Ill. Tid. 1906—09. 362.)
- Fledelius: Ringkøbing Kirke. (R St Ab 1936. 33—39.)
- Fløe, Palle og O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Hemmet, Nørre Bork, Sønder Bork og Sønder Vium Sogne. (J S VII. 1878—79. 8—66.)
- — Lønborg og Egvad Sogne. 1875.
- — Strellev og Lyne Sogne. J S VIII. 1881. 289—302.)
- Frederiksen, J. Chr.: Historiske Efterretninger om Holsted Sogn. 1931.
- Holsted gamle Kirke. (Jul i Vestj. 1939. 40—41.)
- M. Lebech: Taulov Kirke. (VAA 1927. 94—138.)
- Friis, C. H.: Fra Løgum Birk. 1942.
- Fritz, S.: Istandsættelsen af Hjerm vestre Kirke 1937—38. (H Ab 1937. 40—44.)
- Frost, P. N.: Beskrivelse over Kjøbstaden Ringkøbing. 1817. (Ny Udg. 1922.)
- Statistisk-oeconomisk Beskrivelse over Waarbasse og Heinsvig Sogne. 1819.
- Frølund, L. C. Th.: Holstebro. 1871.
- Herning Sogn og Plads før og nu. 1874.
- [Grindsted]. En ny Kirke paa Heden. (Ill. Tid. 1895—96. 282.)
- Grønbæk, Villiam: Fra Ribe Stift under Besættelsen. (R St Ab 1945. 73—78.)
- Hansen, Arnold: Nogle gamle Klokker. (VAA 1918. 9—31.)
- H. C. F.: Fredericia, Sct. Michaelis Kirkes Historie 1668—1943. 1944.
- H. Jessen: Aarre Kirke.
- Marius: Erritsø gamle Kirke. (VAA 1915. 211—48.)

- Hansen, Marius: Grejs gamle Kirke. (VAA 1919. 50—81.)
- Sankt Peders Kirke i Langskov. (VAA 1921.)
- Uldum gamle Kirke. (VAA 1927. 161—202.)
- Krigen og Kirkerne i Nordslesvig. (S Ab 1923. 126—41.)
- Svend: Brøndum Kirke. (FRA 1947. Reg.)
- Hastrup, T.: Vore gamle Kirker. 1941. Reg.
- Haupt, Richard: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. II. 1888.
- Hejbøl, Jeppe: Ansager Sogns Historie. 1940. 80—88.
- Helms, J.: Danske Tufstenskirkker. I—II. 1894. Reg.
- Døbefonten i Nordby Kirke paa Fanø. (D. Maanedsskr. II. 1857. 230—33.)
- Fortsatte Meddelelser om gamle Kirkebygninger paa den jyske Halvø. (Ny K S II. 299—322, 563—76.)
- Kirken i Viuf og dens gamle Stenbilleder (Ill. Tid. 1861—62. 374—76.)
- Om et Par Egenskaber ved nogle jyske Landsbykirkers Korbygninger. 1895. 218—28.
- Tufstenskirkker i Omegnen af Ribe. (Ny K S I. 584.)
- Vilslev Kirke ved Kongeaaen. (Folkekalender for Danmark. 1863. 24—32.)
- Heltoft, Jens: Af Jelling Sogns Historie. (VAA 1922. 124—38.)
- Hofman, H.: Fundationer I—XI. 1755—1780.
- Holdt, Jens: Et Mindebillede i Brede Kirke. (S Mds. XI. 60—64.)
- Holstebro Kirke. (Architekten 1907—08. 321—24.)
- Holstebro Valgmenighedskirkens Indvielse. (Højskolebl. 1906. 273—80.)
- Hornbech, Carl: Fra Erritsø Kirke. (VAA 1927. 305—08.)
- Houborg Kirke i Ribe Amt. (Architekten. 1895—96. 61—62.)
- Hvælvingsdekorationer i Vejle Kirkes Kor. (Meddel. fra D. Arkitektforening. 1900—01. 105—08.)
- Høgel, Ejnar: Historien om Burkal Kirkes Restaurering. (R St Ab 1946. 38—49.)
- Visby Kirke og dens Restaurering. (R St Ab 1938. 33—39.)
- [Indskrifter i Skanderup Kirke]. (Nye T 1732. 497—98.)
- [Indskrifter i Trinitatis Kirke]. (Nye T 1732. 385—87.)
- Isenvad ny Kirke. (Ill. Tidende 1893—94. 205.)
- Iversen, J.: Andst Kirke og Præsten Jonas Jensen Koldingensis. (FRA 1942. Reg.)
- Jacobsen, Sv.: Aal Kirke i tusind Aar. (R St Ab 1936. 61 ff.)
- Jellinge Kirke og Jellinge Høje. (Nord. Billed-Mag. 1870. 113—20, 130—32.)
- Jensen, Chr. Axel: Alterstolper fra jyske Landsbykirkker. 1911. (AbnO 1911. 206—32.)
- Danmarks snedkere og billedsnidere i tiden 1536—1660. 1911. Reg.
- N. A., P. Nygaard m. fl.: Jernved Sogn. 1921. 9—47.
- P. Feddersen: Visby Sognekronike. 1946. 55—63.
- Jeppesen, Alfred: Bure Kirke. (H Ab 1919. 96—100.)
- Jepsen, A. Grunnet: Af Varde Bys Historie. (FRA 1929. Reg.)
- Jerne Kirke. (Ill. Tid. 1906—07. 324.)
- Jespersen, L. S.: Fra Starup Sogn. (Skads Herred). 1920. Reg.
- Esbern: Kirker, Præster og Degne i Vinding Vind. 1934.
- Jungersen, A. C.: Begravelser i Dejbjerg Kirke. (K S 5. Rk. VI. 398 ff.)
- Jørgensen, H. G. A.: Indskrifter i Staldil Kirke. (K S 4. Rk. IV. 1895—97. Reg.)
- Prædikestolen i Skærbæk. (S Mds IX. 137—139.)
- Tjæreborg Kirke. (FRA 1924. Reg.)
- Kaae, Alfred: Torsted Kirke. (R S Ab 1941. 20—29.)
- Torsted Sogn. 1945.
- Kalkmalerier i Aulum Kirke. (Architekten. 1896—97. 40.)
- Kalkmalerier i Ribe. (Architekten. 1908—09. 475—76.)
- Gamle Kalkmalerier [i St. Katrine Kirke]. (Architekten. 1898—99. 320.)

- Kau, Hans: En gammel Kirkeruin [Orst]. (VAA 1910. 187—92.)
 — Om Gadbjerg Sogns ældste Kirke. (Højskoleblad. 1906, 117—35.)
 Kibæk, Christian: Fra Sindbjerg Kirke. (VAA 1913, 1—9.)
 Kinch, J.: Ribe I—II. Reg.
 Den tilmurede Kirkedør i Føvling. (Orion 1841. 77—78.)
 Den tilmurede Kirkedør. Folkesagn. (Almuevennen. 1842. 132.)
 Om Kirkeuret i Kolding. (Orion. 1841. 76—77.)
 Kirkeuret i Kolding. Folkesagn. (Almuevennen. 1842. 55. 56.)
 Kjærsig, J. M. og Johan C. Sulkjær: Assing Sogn i Hammerum Herred. 1935.
 Klokkeindvielse i Kolding. (NUkK 1885. 820—22.)
 Koch, V.: De jyske Granitkirkeres Alder. (AbnO 1895. 229 ff.)
 Kornerup, J.: Om Jellings Minder fra Oldtid og Middelalder. (KS 4. R. V. 167—80.)
 Krarup, H. og W. T. Valeur: Fra det svundne Hammerum Herred. 3. Opl. 1918.
 Kristensen, E. Tang: Et gammelt Kirkesyn. (H Ab 1918. 115—19.)
 — H. K.: Den middelalderlige Gravsten ved Andst Kirke. (FRA 1932. Reg.)
 — Lunde Sogn. 1923. 91—107.
 — Middelalderfund i Lunde Kirke. (FRA 1939. Reg.)
 — Nogle Fund ved Henne Kirke. (FRA 1932. Reg.)
 — Ovtrup Sogn. 1935. Reg.
 — Øster Horne Herred. 1944. Reg.
 — K.: Ilderhede Kirke. (H Ab 1910. 121.)
 Kromann, N. M.: Fanø's Historie. II. 419—56, 467—91.
 — Skøde paa en Begravelsesplads i Ringkøbing Kirke. (H Ab 1931. 170—71.)
 Kvist, John: Bække Sogn. 1936. Reg.
 Købke, P.: De danske Kirkebygninger. 1883. 2. Udg. 1908.
 Larsen, Henry: Kirkeklokker i Sønderjylland. (Menighedsbladet 1919. 34—35.)
 Lassen, T. Bundgaard: Brande Kirke. — og Lars Nielsen: Brande Sogns Historie. 1943.
 Lauritsen, P. Nørskov: Hjerm Sogn I. 1945.
 — Hjerm Kirke. (H Ab 1942. 107—39.)
 Lindholm, P.: Almind Sogn i Brusker Herred. 1927. Reg.
 — Fra Starup Sogn. (VAA 1907. 177—202. 1908. 127—32. 1909. 1—40.)
 — Starup Sogn i Brusker Herred. 1911. 61—65.
 Lorentsen, I. R.: Bidrag til Øse Sogns Historie. 1932. 230—38.
 Lukman, N.: Korstolene i Ribes Kirker. (FRA 1944. Reg.)
 Løffler, J. B.: Danske Gravstene fra Middelalderen. 1889. Reg.
 — Hee Kirke. (Ill. Tid. 1871—72. 226—30.)
 — Hee Kirke. (Ny KS II. 1877. 34—44.)
 Magdahl Nielsen: Lønne Kirke. (Architekten. 1904—05.)
 Mackeprang, M.: Danmarks middelalderlige Døbefonte. 1941. Reg.
 — Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker. (AbnO 1914. 1—138.)
 — (Red) Tønder gennem Tiderne. 1943—44. Reg.
 — Vore Landsbykirker. 1920. (2. Udg. 1944. Reg.)
 Madsen, Jesper: Fra Jerne og Skads Sogne. (FRA 1910. Reg.)
 — Janderup og Billum Sogne. (FRA 1911. Reg.)
 — Sneum og Tjæreborg Sogne. (FRA 1913. Reg.)
 — Martin: Hvidding Kirkes Historie. (S Mds 1940. 161—84.)
 Marcussen, A. J.: Optegnelser fra Lintrup og Hjerting Sogne. 1923.
 Matthiessen, Hugo: Lidt om Ullerup Sogn. (VAA 1910. 205—09.)
 Om Michaelis Kirke og Borgerskole i Fredericia. (Bidr. t. Tidshist. II. 1834—36. 137—39.)
 Mortensen, Rasmus: Balle Sogn. 1946.
 — Fra Vejle Vestereg. 1929.
 Møller, C.: Borbjerg Sogns Historie. (H Ab 1928. 45—101.)

- Møller John M.: Slavs Herred. 1914. Reg.
 — Vorbasse Kirkeklokke. (K S 4. Rk. IV. 623—24.)
- Nielsen, Carl Lindberg: Fra det gamle Varde. (Jul i Vestj. 1940. 35—37.)
 — Varde Bys Historie. 1942. Reg.
 — O.: Herredskirker i Danmark. (Ny K S I. 829—38.)
 — Historiske Efterretninger om Gjørding Herred. (D Sml 2. Rk. II. 1872. Reg.)
 — Historiske-topografiske Efterretninger om Hjerm og Ginding Herreder. 1895. Reg.
 — Historiske-topografiske Efterretninger om Malt Herred. 1870. Reg.
 — Efterretninger om Skadst Herred. 1862.
 — Skodborg-Vandfuld Herreders Historie. 1894.
 — Historiske Efterretninger om Slavs Herred. (D Sml III. 1868. 289—350.)
 — Historiske Efterretninger om Vester Horne Herred. (D Sml I—II. 1865—67. Reg.)
 — Indberetninger til P. Resen. 1687. (J S X. 1884—85. 1.—5.)
 — Bidrag til Jelling og dets Mindesmærkers Historie. 1895. (AbnO 1895. 252 ff.)
 — P. J.: Fra Darum Sogn. 1926.
- Novrup, H. P. H.: Alslev og Hostrup Kirker. (FRA 1917—18. Reg.)
- Nyrop, C.: Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere. (K S 2. Rk. IV. 1882—84. Reg.)
- Nørgaard, Andreas: Træk af Seem Sogns Hjemstavns Historie. 1946.
- Nørlund, Poul: Gyldne Altre. 1926.
 — og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier. 1946. Reg.
- Nørup Kirke. (Nord. Billed Mag. 1872. 113—17.)
- Olrik, J.: Skattefund fra Skern Kirke. (Fra Arkiv og Museum. 2. Ser. I. 1916. 22—25.)
- Olsen, J.: Oksby gamle Kirke og Kirkegaarde før 1891. (FRA 1905. Reg.)
- Paarup, P. F. Pedersen: Salget af Gjørding-Vemb og Bur Kirker. (H Ab 1927. 164—67.)
- Pedersen, Hans Jepsen: Aarre Kirke. 1931.
 — P. Storgaard: Af Ringkøbing Kirkes Historie. (H Ab 1918. 148—53.)
 — Bidrag til Hing Herreds Historie og Topografi. 1896.
 — Hee Kirke. (H Ab VI. 1912. 62—90.)
 — Oddum Sogns Historie. (H Ab 1925. 1—53.)
 — Ulfborg Herred. 1900.
 — Ølgod Sogn. 1920.
- Petersen, Carsten: Kirker i Tønder Provsti. (S Ab 1941. Reg.)
 — Kirker i Tørninglen Provsti. (S Ab 1939. 188—231.)
 — C. Helge: Toftlund Sogn. 1942.
 — G. V. (Red.): Vejle Bys Historie. 1927.
 — Henry: Gravstenen fra Timgaard, »Dyvekes Ligsten« kaldet. (AbnO 1879. 56—86.)
 — Sigurd: Nørup Kirke. (RStAb 1937. 28—37.)
 — Thade: Om Rørmø Kirke. (S Ab 1923. 314—15.)
 — Rørmø. (S Ab 1906. 72—84.)
- Pontoppidan, Erik: Danske Atlas. IV—V. 1769.
- Poulsen, H. Hejselberg: Skrydstrup Kirke, Menighed og Præster. (RSt Ab 1945. 9—35.)
- Quistgaard, Erh.: Brøstfældige Kirker i Vestjylland i Aaret 1731. (H Ab 1935. 19—22.)
 — Gamle Ligsten paa Holstebro Kirkegaard. (H Ab 1932. 1—7.)
 — Spredte Smaatræk fra Kirker og Kirkegaarde i det 17. og 18. Aarhundrede. (H Ab 1933. 128—42.)
- Ravn, J. J.: En historisk-topografisk Beskrivelse af Sognene i Holmans og Elbo Herreder. 1918. 61—62, 151—53, 192—93, 292—94.
 — En topografisk Beskrivelse af Herslev og Viuf Sogne. 1926.
 — Nogle Uddrag af Pjedsted Kirkes ældste Regnskabsbog. (VAA 1928. 139—40.)
 — Det gamle Ullerup Sogn. [Ved Fredericia.] (VAA 1910. 89—92.)
- Restavreret Kirke [Stadil]. (Architekten. 1900—01. 379—80.)

- Ringkøbing Kirke. (Ringkøbing Aar-
bog 1934—35. 7—13.)
- Rothe, Eigil: Rytterkambilledet i Aal
Kirke samt andre middelalderlige
Kampscener i danske Kirker.
(AbnO 1908. 77—116.)
- Ryde Kirke. (Nord. Billed Mag. 1871.
65—66.)
- Rørdam, H. F.: Hvorledes Michaelis
Kirke i Fredericia fik sit Navn.
(KS 4. Rk. VI 1901. 188—97.)
- Indskrifter paa Døbefonten i Nord-
by Kirke paa Fanø. (KS 4. Rk. II.
1891—93.)
- Om en Katolik kunde øve Kalds-
ret til en luthersk Kirke. (KS 5.
Rk. VI. 1887. 161—67.)
- S: Kirkeindvielsen i Kolding.
(NUkK 1885. 804—06.)
- S: Sct. Michaeliskirken i Kolding.
(NUkK 820—22.)
- Schmidt, Aug. F.: Fra Skanderup
Sogn. I—II. 1926—28.
- Schrøder, Ludv.: Den gamle og den
ny Vejen Kirke. (Højskolebl. 1897.
129—36.)
- Severinsen, P.: Fra gamle Kirkeregns-
kabsbøger (H Ab 1913. 151—74.)
- Fra Nørre Horne Herreds Kirker.
(H Ab 1910. 226—35.)
- Hardsyssels Kirker. (H. Ab 1909.
1—70.)
- Stolestade-Register fra Gudum
Kirke. (H Ab 1912. 167—70.)
- Siersted, Theodor: St. Nicolai Kirke i
Kolding. (Ill. Tid. 1886—87. 172.)
- Skjern Kirke. 1941.
- Smidt, C. M. og H. Lønborg Jensen:
Cistercienser-Kirken i Løgum. 1931.
- Stemann, Helga: Fra Randerup Kirke.
(FRA 1922. Reg.)
- Storck, H.: Jydske Granitkirker. 1903.
- Sulkjær, Johan C.: Nørre Nisum
Sogn i Skodborg Herred. I—II. 1937.
- Snejbjerg Sogn. I.
- Swane, Jørgen: Ballum Kirke og
Sogn. (S Ab 1938. 77—110.)
- Sognepræst Frederik Bleching-
bergs Beskrivelse af Ballum Kirke
og Sogn 1754 og Oplysninger om
hans Slægt. (S Ab 1938. 77—110.)
- Sønderris, M. S. J.: Venø før og nu.
(H Ab 1925. 115—36.)
- Sørensen, M. K.: Bidrag til en Be-
skrivelse over Farup Sogn. (JS
VIII. 1880—81. 1—43.)
- Fra Jerne Sogn. (FRA 1924. Reg.)
- N. K.: Borris Kirkes Historie. 1943.
7—43, 56—61.
- P.: Kalkmalerier i Egtved Kirke.
(VAA 1921. 102—09.)
- Termansen, C. N.: St. Klemens Kirke
i Ribe. (FRA 1905. Reg.)
- Thorstrup Kirke. (Nord. Billed Mag.
1871. 33—37.)
- Thøgersen, Niels: Fra Lindknud Sogn.
1936.
- Torbøl, Hans: Nørre Nebel. (FRA
1929. Reg.)
- T. P.: Glasmalerier i Vejle Kirke.
(Architekten. 1899—1900. 320.)
- Trap, J. P.: Kongeriget Danmark. VII
—IX. 1926—30.
- Uldall, F.: Danmarks middelalderlige
Kirkeklokker. 1906. Reg.
- De jyske Granitkirkers Alder.
(AbnO 1896. 197 ff.)
- Om Vinduerne i de jyske Granit-
kirker. (AbnO 1894. 213 ff.)
- Kai: De gamle Kirkeriste. (H Ab
1932. 35—45.)
- Ulvborg Kirke. (Nord. Billed Mag.
1868. 33—36, 73—76.)
- Understrup, Konrad: Nøvling Sogn.
1923.
- Sinding Sogn. 1917.
- Sunds Sogn. 1934.
- Vilbjerg Sogn. 1921.
- Ørre Sogn. 1915.
- Valgmenighedskirken i Aagaard.
(Højskolebladet 1887. 841—45.)
- Vesten, L.: Den ældste Kirke i Husby
og en Kongsgaard, der blev til Præ-
stegaard. (H Ab 1922. 142—45.)
- Kappel Kirke. (H Ab 1925. 137—
39.)
- Vestergaard, Kr. Larsen: En forsvun-
den Kirke i Hardsyssel. (H Ab 1912.
159—66.)
- Kavvel Kirke. (H Ab 1926. 169—
83.)
- Vildbjerg Kirke. (Ill. Tid. 1905—6.
707.)

Weitemeyer, H.: Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarhundrede. (S Ab 1910. 158—222; 1913. 77—113, 253—70.)
Wulff, D. H.: Ansøgning i Anledning

af Sønderho gamle Kirkes Brøstfældighed. (JS 1882—83. 188—90.)
Østergaard, K. Høgsbro: Kapelbanken i Thorstrup Sogn. (FRA 1938. Reg.)

VII. Biskopper

- Amerinus, Hans Lauridsen: Ripensium episcoporum series & vita [med Fortsættelse af Peder Terpæger]. 1704.
- Blaumüller, E.: Skilderier. 1903. 101—21.
- Borchs Kollegiums Festskrift. 1889. 91—92, 105, 142—43.
- Brandt, C. J.: Vore Kirkesalmebøger. 1886. 33—34.
— og L. Helweg: Den danske Psalmedigtning. 1846—47. I—II. 66—93, 362.
- Brix, H.: Tonen fra Himlen. 1912. 125—42.
- Brorson, Broder: Ligprædiken over Biskop i Ribe Jørgen Carstens Bloch. 1773.
- Bruun, Chr.: Fr. Rostgaard. I. 1870. 26—31.
- Brøndlund, Laur.: Memoria Johannis Tausani. 1721.
- Bukdal, J.: Den gamle Bys Drøm. 1921. 66—73.
- Christelig Samler. XIV. 1851. 37—59, 138—66.
- Christensen, Carl: Biskop Oluf Olesen som Præst. (Diakonissestiftelsens Almanak 1937. 98—104.)
— Mads m. fl.: Tanker ved H. A. Brorsons salige Bortgang. 1869.
— Marie: Hans Tavsens. 1942.
- Christian IVs Breve 1589—1648. Ved Bricka og Fredericia. 1887 ff. Reg.
- Christians IVs egenhændige Breve. Ved Molbech. 1848. Reg.
- Clausen, C. C.: Vore store Mænd. [Tavsens]. 1897. 42—72.
- Dahl, Aage: Bidrag til den sønderjyske Gejstligheds Historie. 1931.
— Sønderjyllands Bispehistorie. 1931.
— Henry: Biskop Oluf Olesen. (Hjemmenes Julebog. 1935. 21—27.)
- Dansk biografisk Leksikon. Udg. af C. F. Bricka. I—XIX. 1887—1905. Ny Udg.: Dansk biografisk Leksikon. I—XXVII. 1933—44 ved Povl Engelstoft og Svend Dahl.
- Danske Salmedigtere. 1905. 51—77.
- Danske Stormænd. 1912. 3—6.
- Daugaard, Christine: Biskop Daugaard. I—II. 1896.
— J. B.: Charakteristik af H. A. Brorson som Embedsmand. (Theol. Tidsskrift. II. 1838. 119—48.)
— Skrivelse fra Ribe Domkapitel til Biskop Peder Nielsen. K S I. 1849—52. 255—60.)
— Til Minde om Biskop Tage Müller. 1849.
- Dänische Bibliothec. II. 524—31.
- Egeberg, Edv.: Fra Biskop H. A. Brorsons Visitatser. (H Ab 1915. 93—110.)
- Engelstoft, C. T.: H. Tavsens Proces for Herredagen i København 1533. (H T 3. Rk. VI. 1—66.)
- Et Brev fra Biskop Iver Hemmet i Ribe. (K S 4. Rk. II. 1891—93. 192.)
- Flamand, L.: Gallerie af berømte danske Mænd. II. 1851. 13—17.
- Fragment af den Bog, som Kong Christian III lod oplæse imod Bisperne paa Herredagen i København den 30. Oktober 1536. Ved G. J. Thorke-lin. 1810. (D Mag 2. Rk. III. 22.)
- Frost, P. N.: Efterretninger om Ribe Domkirke, Kirkens Sognepræster og Biskopperne i Ribe Stift. 1841. 23—143.
- Galster, Kjeld: Biskop Jersin og hans Kamp for Kirke og Evangelium mod Sværmere. (FRA 1947. 540—58.)
- Genealogisk Tidsskrift. 1913. 19, 132—33.
- Gjellerup, S. M.: Biskop Jens Dinesen Jersin i Ribe. 1868.
- Graversen, H.: Salmedigteren H. A. Brorson. 1903.

- Grønbæk, William: Hans Tausen Statuen. (R St Ab 1946. 89—91.)
- Haar, Helge: Fra Ribe Stifts Bispe­række. (R St Ab 1944. 9—18.)
- Noget om den ældste Del af Ribe Stifts Bispe­række (R St Ab 1940. 12—18.)
- H. A. Brorsons Levnet. Udg af For­eningen til gudelige Skrifers Ud­bredelse. 1859.
- Hansen, J.: Hans Adolf Brorson og hans Brødre. Det rare Kløverblad fra Randrup. 1893.
- Hans Tavsens Bispegaard. (Ripen­serbl. 1934. 293—94.)
- Helms, H. J.: Fra Hans Adolph Bror­sons gamle Præstegaard. (R St Ab 1936. 26—32.)
- Hiort, N. S.: Vita Laur. Thuræ. 1827.
- Hjort, Fr.: Beretning om Slægten Thura. 1894. (2. Udg. 1925.)
- Huitfeldt, A.: Den geistlige Historie offuer alt Danmarckis Rige. 1604. Reg.
- Hofsten, C. J. v.: Bilder ur Danmarks historia. 1894. 36—40.
- Jersin, J. D.: Tvende opbyggelige Skrifter. 1730.
- Jespersen, L.: Biskop Brorson i Vand­fuld Herred. (H Ab 1935. 61—69.)
- Bispevisitatser i Hammerum Her­red. (H Ab 1932. 8—23.)
- Jørgensen, A. D.: H. A. Brorson. 1887.
- Ellen [Udg.]: Ribe Bispekrønike. (K S 6. Rk. I. 1933—35. 23—33.)
- H. G. A.: Ribebispen Gabriel Koch. 1930.
- Kall, M. N. C. [Udg.]: Et Brev fra Hans Tavsens til Kong Frederik II. (D Mag 3. Rk. III. 1851. 304.)
- Kinch, J.: Breve og andre Skriftsty­ker fra Ribe Stiftsarkiv. (J S VII. 142—78.)
- m. fl.: Ribe I—IV. Reg.
- Kirchhoff-Larsen, Chr.: Danske Dig­teres Kærlighedshistorie. [Brorson]. 1922. 66—73.
- Klitgaard, C.: Baggesens Biografi af Biskop Tønne Bloch. (K S 5. Rk. IV. 141—52.)
- Knudsen, H.: Dansk Tidsskrift for Kirke og Folkeliv. 1869. II. 81—122.
- H. Tavsens og Reformationen i Vi­borg. (Annaler f. n. Oldk. og Hist. 1847. 85—135.)
- Koch, Carl: H. A. Brorson. 1920.
- H. A. Bronson. (Sv. Dahl og Axel Linvald: Sønderjylland II. 1919. 245—55.)
- L. J.: Brorson Studier. 1936.
- H. A. Brorson og hans Salmer. 1918.
- Salmedigteren Brorson. 2. Udg. 1932.
- Kraks Blaa Bog. 1910 ff.
- Kristensen, Mar.: Fra Ribe og Omegn paa Christian Falsters Tid. (FRA 1921. Reg.)
- Langholz, Carl: Hans Adolf Brorsons Slægt. (S Mds XXI. 20—27.)
- Ludwigs, Chr.: Salme og Sang. 1915. 34—32.
- Lærde Efterretninger 1737. 804—06, 817—22; 1738. 1—9, 17—27; 1760. 343—44.
- Madsen, Thorvald: Fra Biskop H. A. Brorsons Vitatser i Ribeegnen. (FRA 1922. Reg.)
- Marquardsen, Ida: Hans Adolph Bror­son als Übersetzer deutscher Kir­chenlieder. (Die christliche Welt. 1934. 974—78.)
- Møller, Johs.: Cimbria literata I—III. 1744. 239—40.
- commentatio de ueneranda epi­scopatus Ripensis antiquitate. (Dä­nische Bibliothec. VIII. 1746. 617—62.)
- Møller, Th.: Svundet. 1921. 33—43.
- Naumann: Det brorsonske Ak. (Kir­keligt Samf.s Julebog. 1934. 71—80.)
- Neusch, J. C.: Johannis Adolphi Bror­son. [Sørgekvad] 1764.
- Nielsen, Nic. C. [Jersin]. (Indre Mis­sions Almanak for Nordslesvig 1914. 45—50.)
- Nissen, J.: Viktor Kr. Hjorts Bidrag til »Evangelisk-kristelig Psalme­bog«. (K S 4. Rk. V. 1897—99. 480 ff.)
- Nygaard, Fr.: Hans Tausen. (Højskole­bl. 1894. 545—58, 613—26, 641—54.)
- Ny kristelig Samler. III. 1857. 3—36.
- Nørskov-Lauritsen, P.: Et Par Bror­son Noter. (H Ab 1941. 134—36.)

- Orluf, Fr.: Brorson og Schraders tyske salmebog. (D. Studier 1935. 124—30.)
- Brorson som latinsk digter. (VAA 1935. 157—69.)
- Pontoppidan, D.: Aktstykker af H. A. Brorsons Liv og Virken som Biskop i Ribe 1741—64. (K S I. 1849—52.)
- Poulsen, Vilh.: Fra Reformationstiden. 1880. 296—321.
- Prytz, A. F. W. J.: Livsbilleder fra den nyere Kirkehistorie. 1883. 58—68.
- Rahbek og Nyerup: Bidrag til de danske Digtekunsts Historie IV. 57—62.
- Rhode, J. Th.: Biskop Tønne Bloch som Feltpræst i Aarene 1758—62. (FRA 1923. Reg.)
- Rudelbach: Om Salmelitteraturen og Psalmebogssagen. 1856. 282, 345 f.
- Rygh, G.: Hans Tavsen. (Folkevennen, Ny Rk. IV. 1880. 260—81.)
- Røn, Paul: Sciagraphia Lutheri Danici, sive Biographia Johannis Tausani. 1757.
- Rørdam, H. F.: Bidrag til M. Hans Tavsens Levned. (Ny K S 1864—66. 1—46, 292—367, 383—84.)
- Bidrag til tre Biskoppers Levned. Matthias Anchersen. Peder Jacobsen Hygum. (K S 4. Rk. I. 499—551, 604—620.)
- Kirkehistoriske Bidrag til Reformationens Tidsalder. 1. En theologisk Brevvexling mellem Hertug Christian i Haderslev og Biskop Iver Munk i Ribe. (Ny K S IV. 1—19.)
- Mag. Johan Vandal. (Kirke-Kalender for Slesvig Stift. 1864.)
- Schmidt, Ludw.: Johann Tausen oder der dänische Luther. 1894. [Uddrag i Oversættelse i NUKK 1894. 593—7, 609—14, 625—33, 649—53, 673—83, 710—20, 735—40, 815—20; 1895. 65—71, 82—6, 97—101, 117—22, 164—69, 178—86, 289—19, 257—66.]
- Der dänische Luther: Hans Tausen. (Hist.-polit. Blätter für das kath. Deutschland. 1894. 629—46.)
- Severinsen, P.: H. A. Brorsons Portræt. (Højskolebl. 1900. 1087—90.)
- Hans Tavsens Nadverlære paa Herredagen og lidt mere. (Kirke og Folk X. 300—14.)
- Skaar: Norsk Salmehistorie. I. 146—54.
- Sommerfeldt, Vilh.: H. A. Brorson som Salmedigter. 1892.
- [Trap, I. P.]: Billeder af berømte danske Mænd. I. 1867. 17—18.
- Stemann, Helga: Biskop Viktor Kristian Hjort. (FRA 1919—21. Reg.)
- Minder fra Biskop Hertz's Tid. (FRA 1906—7, 1910—13.)
- Suhr, J. S. Bloch: Søndag Morgen. 1856. Vinterhalvaaret. 10—15, 28—32, 38—47, 56—60, 84—92, 101—08, 124—26.
- Tavsens Levned samt nogle Prædikener. 1836. (2. forand. Udg. 1846.)
- Sædemanden. 1883. 662—71, 679—87, 716—20.
- Wandal, P. T.: De paa Jægerspris hædrede Mænd. I. 1783. 283—322.
- Wedel, Fr.: Hans Tausen. (Theol. Tidsskr. VI. 1889. 586—631; VII. 1890. 1—67, 161—213.)
- Hans Tausen tilligemed et Digt af B. S. Ingemann. 1891.

VIII. Provster, Præster og Præstegaarde

- Aarsberetning fra Geheimearkivet. I. 220—21, 229—30.
- Achelis, Th. O.: Alte Pfarrhöfe in Nordschleswig. (Heimbl. 1940.)
- Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. 1921.)
- Achelis Th. O.: Hvorledes Jørgen Boyesen blev Sognepræst i Beftoft. (S Ab 1927. 157—60.)
- Adler, Peter: Om Præstekalds Besættelse i det 17. Aarhundrede. (Hist.-stat. Maanedstid. for Ribe Stift. 1838—39. 5—7, 12—14.)
- Albeck, Gustav: Kaj Munk. 1946.
- Alkærsig, Søren: Henning Frederik Feilberg. 1831 — 6. Aug. — 1921. (Højskolebl. 1921. 929—38. Smst.

- Nekrologer af H. S. 1277—78; af S. Alkærsig 1295—99.)
- Andersen, A. C.: Hvordan var han egentlig? Bidrag til den Morten Larsen Karakteristik. I—II. 1944—45.
- C. R. la Cour: Ved Kaj Munks Død. 1944.
- J.: Christen Krarup, Sognepræst til Føvling og Holsted. 1867—76. (FRA 1922. Reg.)
- L.: Til Minde om Hans Svejstrup. 1893.
- Andreasen, J.: Den sidste straatækte Kirke i Danmark. 1941. 66—71.
- Andresen, P.: Nicolaj Lavrentius Fejlberg. (S Ab 1927. 105—25.)
- Appel, Ingeborg: Hans Svejstrup, en Guds og Folkets Tjener. (FRA VIII. 1935. Reg.)
- Arends, Otto Fr.: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. I—III. 1932.
- Bang, Vilhelm: Præsternes Indtægter 1690. (J S IX. 188—90.)
- Barfod, Fr.: Danmarks gejstlighed. En personalhistorisk-statistisk årbog. 1848—49.
- Bartholdy, Chr.: Tyve Aars Minder fra Seest Præstegaard 1896—1916. (R St Ab 1946. 63—86.)
- Bech, F.: Døvtummeundervisning i Nørup Præstegaard gennem to Generationer. (VAA 1917. 155—57.)
- Bendix, Fr.: Minder fra Præstetiden i Henne og Lønne. (R St Ab 1943. 61—76.)
- Bjerge, Poul: Henning Frederik Feilberg. (S Ab 1902. 1—21.)
- Blidstrup, Fred. P.: En gammel Præsteslægt. (S Ab 1923. 206—28.)
- Bloch, Jørgen Viktor: Erindringer fra mit Liv, fortalte for mine Børn. Meddelte af Politiassessor Harald Prytz. (H Ab 1920. 100—150.)
- Bloch, V.: Ribe Borgere 1660—c. 1850. (FRA VII. 1928—29. Reg.)
- Blædel, Fin H.: Kaj Munk. 1945.
- Bobé, Louis: Bidrag til Tønder Bys og Hostrup Sogns Historie. 1540—1692. (S Ab 1905. 99—109.)
- Boesen, Marie: Fra V. Vedsted. (S Mds 1941.)
- Bogen om Kaj Munk. 1946.
- Borberg, L. P.: En middelalderlig Selvejrbondeslægt fra Ribe Amt. (FRA XI. 1945. Reg.)
- Familien Borberg. 1944. Reg.
- Borup, Jørg. Jørgensen: Bøvling Sognekirke og dens Præster siden Reformationen. (H Ab 1941. 5—53.)
- Brederek: Verzeichnis der Geistlichen und Gemeinden in Schleswig-Holstein 1864—1933. 1933.
- Bremer, Johs.: Erindringer fra Faaborg—Aarre. (R St Ab 1945. 36—51.)
- Brix, Hans: — hurtig svandt den lyse Sommer! Kaj Munk. 1924—44.
- Kaj Munk-Manuskripter. 1945.
- Bruun, H.: Forsøg til en fysisk økonomisk Beskrivelse over Ejlandet Mandøe. 1806. 11—24.
- Brücker, V.: Mit Livs Vej. 1926.
- Carlsen, J. Kj.: Johannes Clausen, Grænsepræsten. 1933.
- Christensen, Erik: Fra min Virksomhed i Tønder. 1939. (S Ab 1939.)
- Jørgen Munch: Valfart til Vedersø. 1946.
- Villads: Hr. Hans Bertelsen i Andsager. (J S 3. Rk. IV. 278—89. 1904—05.)
- Jørgen Lauridsen Friis. En vestjydsk Præsteskabne. (H Ab 1923. 146—47.)
- Christensen-Dalsgaard, C.: Om Gavstrikken Kaj Munk og hans Sang. 1946.
- Cour, V. la: H. F. Feilbergs Minde. (Grænsevagten 1921. 74—75.)
- Dahl, Aage: Bidrag til den sønderjydske Gejstligheds Historie. 1931.
- Dansk biografisk Leksikon. Udg. af C. F. Bricka. I—IX. 1887—1905. Ny Udg. I—XXVII. 1933—44.
- Dänische Bibliothec oder Sammlung von alten und neuen gelehrten Sachen aus Dänemark. 1.—9. Stück. 1737—47. I. 54—55, 1—34.
- Et Dombrev af Kong Hans om en Præstejord i Skanderup Sogn 1495. Ved C. Molbech. (D Mag 3. Rk. I. 1895. 39 ff.)
- Eliassen, P.: Fra Egtved og Ødsted Sogne. (VAA 1916. 176—231.)

- Eliassen, P.: Kolding fra Middelalderen til Nutid. 1910. Reg.
- En Præstehistorie fra Jelling. (VAA 1912. 176—85.)
- Ellekilde, Hans: H. F. Feilberg og Darum. (Højskolebl. 1939. 536—38, 553—56, 586—88, 647—51.)
- Elvius, Sofus: Danmarks Præstehistorie i Aarene 1885—1915. 1916.
- En skarp Præst. (H Ab 1911. 161.)
- Eskildsen, Cl.: Danmarks ældste Præstegaard. (R St Ab 1936. 56—60.)
- Faurskov, Johs.: Barndoms minder fra Ringkøbingegnen. (H Ab 1919. 1—23.)
- Fausbøll, J.: Thorsted Præstekald i forrige Aarhundrede. (Ny KS II. 1860—62. 815—19.)
- Feilberg, H. F.: (Nekrologer af C. G. Feilberg i Grundtvigs Højskoles Aarskrift 1922. 37—46; af Mar. Kristensen i D. Studier 1922 1—9; af C. W. v. Sydow i Arkiv f. nord Filologi. XXXIX. 90—94.)
- Feilbergbreve ved Hans Ellekilde. (D. Udsyn I 1921. 184—202.) Ved Grete Jacobsen (Svenska Landsmål 1945. H. 247.)
- Festskrift til H. F. Feilberg fra nordiske Sprog- og Folkemindeforskere. 1911. (Se ogsaa D. Udsyn, 1. Aarg. 3. Hefte. 1921.)
- Fløe, Palle og O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Hemmet, Nørre Bork, Sønder Bork og Sønder Vium Sogne. (JS VII. 1878—79. 8—66.)
- Lønborg og Egvad Sogne. 1875.
- Strellev og Lyne Sogne. (JS VIII 1881. 289—302.)
- For 100 Aar siden. (R St Ab 1943. 49—52.)
- Frifelt, Salomon: Feilbergmindet i Darum. (FRA 1940. Reg.)
- Frost, P. N.: Beskrivelse af Kjøbstaden Ringkjøbing. 1817. —Ny Udg. ved P. Storgaard Pedersen med biograf. Medd. om P. N. Frost. 1922.
- Biographiske Efterretninger om Sognepræsterne til Ribe Domkirke og Stiftsprovsterne i Ribe Stift. (Hist.-Stat. Maanedstidende for Ribe Stift. 1838—39. 118—20, 125—28, 132—36, 138—40.)
- Frost, P. N.: Efterretning om Ribe Domkirke, Kirkens Sognepræster og Biskopperne i Ribe Stift. 1841. 22—178.
- Fussing, Hans H.: Bidrag til dansk Præstehistorie. 1514—1657. (KS 6. Rk. II. 1936—38; 218—28, 455—80. 6. Rk. III. 1939—41. 159—83.)
- Fyhn, J. J.: Efterretning om Kolding. 1848. 112—13.
- Gamrath, P.: De der gik og de der kom. (R St Ab 1936. 73—79; 1937. 50—58; 1938. 57—63; 1939. 57—61; 1940. 43—45; 1943. 77—81; 1945. 93—94. 1946 (ved B. Lundsgaard) 92—95.
- Præsten og Kirkehistorikeren H. G. A. Jørgensen. (R St Ab 1943. 53—60.)
- Stiftsprovsterne. (R St Ab 1944. 99—100.)
- Giessing, C.: Danske, Norske og Islandske Jubellærere. 1779—86. Reg.
- Geismar, Oscar: Om Mennesket Kaj Munk. 1945.
- Geistlig Kalender for Aaret 1848. Udg. af I. P. Trap. 1848, do. 1849.
- Geistlig Stat. Udg. af Wigfus Erichsen. Tillæg og nye Oplag til 1845.
- Graversen, H.: Lars Graversen Brøllund. 1902.
- Gravskrifter over to Præster. (KS 5. Rk. I. 766.) — To Gravskrifter (KS 5. Rk. III. 586.)
- Groshennig, Max og Th. Hauch-Fausbøll: Danmarks Præstehistorie. 1884—1911. 1912 ff.
- Hammerich, Fr.: Et Levnetsløb. 1882.
- Hansen, John: H. A. Brorson og hans Brødre. 1894.
- Om H. Peder Jacobsen i Hygum og nogle af hans Efterkommere. (KS 4. Rk. III. 818—21.)
- K.: Bryndum Sogn. (FRA 1917. Reg.)
- Knud: Forkyndelsen i Kaj Munks Forfatterskab. 1942.
- Marius: Bidrag til Uldum og Langskov Sognes ældste Præstehistorie. (VAA 1947. 102—14.)
- N. C.: Brev fra Sognepræst i Holstebro Ebbe Kynde til Præstenken

- Kirstine Fuersum 1754. (H Ab 1934. 116—18.)
 [— Poul]: Kaj Munks sidste Rejse fra Silkeborg til Vedersø. 1946.
 — Med Kaj Munk paa Jagt.
 Hauch-Fausbøll: Personalhistoriske Samlinger. 1910. 52—68.
 Heiberg, Knud, C. Klitgaard og H. F. Rørdam: Præsten Peder Wedel i Stavning. Et Bidrag til den pietistiske Bevægelses Historie i Vestjylland. (K S 5. Rk. IV. 1909—11. 567—98.)
 Hejbøl, Jeppe: Ansager Sogns Historie. 1940. 89—105.
 Heltoft, J.: Præsten Søren Steffensen fra Jelling. (VAA 1922. 43—53.)
 Henriques, Alf: Kaj Munk. 1945.
 Hjeresen, Axel: Hvad vilde Kaj Munk? 1945.
 Huitfeldt, A.: Den geistlige Historie offuer alt Danmarckis Rige. 1604.
 Hvidtfeldt, Johan: En mærkelig Præsteskabne. (H Ab 1936. 14—19.)
 — Bidrag til Belysningen af de kirkelige Forhold i Vestslesvig omkring 1650. (S Ab 1941.)
 Højberg-Petersen, Regin: Kaj Munk og Reaktionen. (Kulturkampen 1939. 9—11.)
 Højmark, Asger og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder. 1944. Reg.
 Høyer, J. B.: Sognepræst Knud Langs Optegnelser om Vilslev og Hundrup Sogne. (J S 3. Rk. IV. 38—96.)
 Idum, A. R.: Erindringer fra min Præstetid i Idom. (R St Ab 1939. 35—50.)
 Iversen, Carl: Om Præsten Consistorialraad Jørgen Gad. (VAA 1911. 94—140.)
 Iversen, J.: Andst Kirke og Præsten Jonas Jensen Koldingensis. (FRA 1942. Reg.)
 Jensen, Chr.: Præsten Jacob Schive. (H Ab 1924. Reg.)
 — F. Elle: Mag. Morten Lund til Ørre og Hodsager. (H Ab 1943. 127—47.)
 — Hr. Niels Olivarius til Aastrup-Starup. (FRA 1946. Reg.)
 — J. N.: Morten Larsen. (Liselundbogen. 1931. 231—37.)
 — J. K.: Et Par Bemærkninger i Anledning af H. F. Feilbergs Ophold i Brørup. Afskrift af Brørup Sogns Liber Daticus. — Feilbergs Indtræden i Brørup. (FRA 1932. Reg.)
 — Pastor Heinsen i Brørup. (FRA 1939. Reg.)
 — N. A.: Præstegaarden, Præsterne og Menighedslivet. (P. Nygaard, N. A. Jensen m. fl.: Jernved Sogns Historie. 1921. 48—113.)
 — P. Feddersen: Visby Sognekrønike. 1946. 63—87.
 Jespersen, L. S.: Fra Starup Sogn. 1920—22.
 — Esbern: Liber Daticus. (H Ab 1942. 72—88.)
 — Kirker, Præster og Degne i Vinding-Vind. 1934.
 — Vind Præstegaard. (H Ab 1936. 72—85.)
 Jørgensen, H. G. A.: Præsten Søren Noe Nygaard 1870—1934. (R St Ab 1941. 53—56.)
 — Sognepræst og Præstegaard. 1937.
 Kaae, Alfred: Præster i Torsted. (R St Ab 1934. 24—48.)
 —: Torsted Sogn.
 Kardel, Harboe: Johann Hermann Schrader in Tondern. (Die Heimat. XLVII. 343—344.)
 Kinch, J.: Breve og andre Skriftstykker fra Ribe Stiftsarkiv. (J S VII. 1878—79. 142—78.)
 — Ribe Stifts Gejstliges Edsbog. 1643—82. (D Sml IV. 1868—69. 117—42.)
 — Hr. Jakob Sørensen Skive. (K S 3. Rk. IV. 1882—84. 813—36.)
 — Om Hr. Jens Hansen Rusk i Lønne, som blev brændt for Trolddom. (J Sml VII. 1878—79. 79—81.)
 — Den kongelige Lensmands Kollats for en Præst i Aadum. (J S VII. 1878. 142—44.)
 — Mester Mads Hvid. (J S IX. 1882—83. 57—77.)
 — Andragende fra en Præst [N. N. Varde] paa Manø 1642. (J S VII. 1878—79.)
 — Præstekaldene i Ginding Herred. (J S 2. Rk. I. 19 ff.)
 — m. fl.: Ribe I—IV. Reg.
 Kjærsg, J. M. og Johan C. Sulkjær:

- Assing Sogn i Hammerum Herred. 1935.
- Klitgaard, C.: En gammel Bryllups-
vise. (FRA II. 1908. Reg.)
- En Bryllupsvisse fra 1699. (FRA
1915. Reg.)
- En Bryllupsvisse. (H Ab 1921. 158
—60.)
- Knudsen, Hans: En Indberetning om
Malt Herred fra Slutningen af det
17. Aarhundrede. (FRA 1914. Reg.)
- P.: Ødis Præstegaard. (VAA 1928.
267—72.)
- Øster Starup Præstegaard. (VAA
1925. 186—91.)
- Krag, N. og St. Stephanus: Kong
Christian den Tredie, hans Historie.
Supplement. 1779. 9—10.
- Kristensen, E. Tang: Almanak Opteg-
nelser af Hr. Peder Laugesen Fanøe
i Hodde. 1918.
- En lille Stump Præstehistorie.
(FRA 1925. Reg.)
- Hr. Anders Mortensen, Vejle.
(VAA 1919. 169—81.)
- Lidt om nogle Præster og Degne
paa Holmsland og om Herregaar-
dene Søgaard og Rybjerg. (H Ab
1912. 106—36.)
- Øen Holmsland og dens Klit. 1891.
- Marius: H. F. Feilberg, hans liv og
gærning. 1923.
- H. F. Feilberg og Askov. (D. Ud-
syn I. 1921. 226—29.)
- H. K.: Lidt om Simoni i N. Nebel
og Barfodslægten. (FRA 1936. Reg.)
- Ovtrup Sogn. 1935. Reg.
- Lunde Sogn. 1923. Reg.
- Øster Horne Herred. 1944. Reg.
- P.: Lidt om Haderup og Sevel
Præsteembeder. (H Ab 1907. Reg.)
- Krog-Meyer, G.: Fra Faaborg og
Aarre. (R St Ab 1941. 12—19.)
- Kromann, N. M.: Fanøs Historie. II.
457—66, 491—500.
- Kvist, John.: Bække Sogn. 1936. Reg.
- Larsen, J. K.: Kaj Munk som Drama-
tiker. 1941.
- Lassen, T. Bundgaard og Lars Nielsen:
Brande Sogns Historie. 1943.
- Laursen, Henr.: Fra Aastrup og Sta-
rup Sogne omkring Aarhundred-
skiftet. (R St Ab 1944. 19—28.)
- Lehmann, Edv.: Gamle Feilberg. (Kir-
ke og Kultur. XXVII. 1921. 497—
504.)
- Lindegaard, M. C.: Cornelius Appels
Ordination i Askov 30. Juli 1874.
(FRA 1937. Reg.)
- Lindholm, Poul: Almind Sogn i Brusk
Herred. 1927.
- Lidt mere om Præsten L. M. Lund
og Skolevæsenet i Starup-Nebel.
(VAA 143—49.)
- Starup Sogn i Brusk Herred. 1911.
66—80.
- Lorentsen, J. R.: Bidrag til Øse Sogns
Historie. 1932. 238—46.
- Lorezen, Vilh.: Jacob Helms og de
danske Kirkebygninger. (Letterst.
Tidsskr. 1907. 331—51.)
- Lund, Hans: En Præsteslægt fra Aal.
(FRA 1947. 620—27.)
- Hvorfra fik Ribe Amt sine Præster
først i det 17. Aarhundrede? (FRA
1946. Reg.)
- Provst O. Lund i Agerskov. [Selv-
biografi.] (S Ab 1924. 233—68.)
- Lundbye, J.: Brødremenighedens Mis-
sion i Jylland. (K S 5. Rk. I. 287—
306.)
- Mackeprang, M. [Red.]: Tønder gen-
nem Tiderne. 1943—44.
- Madsen, J.: Fra Jerne og Skads Sog-
ne. (FRA 1910. Reg.)
- Janderup og Billum Sogne. (FRA
1911. Reg.)
- Magister Maturin Carstensen. (FRA
1906. Reg.)
- Sneum og Tjæreborg Sogne. (FRA
1913. Reg.)
- Haahr, J. P.: Præstegaarden i Mej-
rup. (H Ab 1918. 115—19.)
- Thv.: Personlige Erindringer om
H. F. Feilberg. (Bavnen 1931.
XXVIII. 118—88.)
- Vorgod, N.: Fra Vorgod og Nørre
Vium Sogne. (H Ab 1926. 107—39.)
- Marcussens, Ove: Kaj Munks Bøger.
1945.
- Marstrand, Even: Morten Larsen.
(Højskolebl. 1931. 713—16.)
- Michelsen, Birgit: Hjemme hos Kaj
Munk. 1946.
- Mikkelsen, Mich.: Knud Lang, Sogne-

- præst til Vilslev og Hunderup. (FRA III. 1912.)
- Michael: Et Par Træk af Mandø Præstehistorie. (FRA IV. 1915. Reg.) Mindetaler ved Jacob Helms' Jordeførd. 1906.
- Molbech, Chr.: Historiske biografiske Samlinger 1849. 185—220.
- Moos, H. P.: Minder fra Nr. Nebel og Lydum Sogne 1896—1921. (R St Ab 1945. 60—66.)
- Munk, Kaj: Foraaret saa sagte kommer. 1942.
- Med Sol og megen Glæde. 1942.
- Mygind, F.: P. N. Petersens Virksomhed og Betydning i Vestjylland (Højskolebl. 1916. Nr. 51.)
- Møller, C.: Borbjerg Sogns Historie. (H Ab 1928. 45—101; 1929 1—4.)
- John M.: For 100 Aar siden [Vorbasse—Grene]. (K S 4. Rk. IV, 400—407.)
- Provst Jac. Holm i Højen. (VAA 1909. 121—42.)
- Præsten Jens Nielsen Høstmarks Testamente. (K S 4. Rk. VI. 624—28.)
- Præsten W. C. Müller. (J S 3. Rk. VI. 425—82.)
- Slaugs Herred. 1914. Reg.
- Til Vorbasse Sogns Historie 1810—36. (K S 5. Rk. VI. 461—82.)
- Møller, Niels: Peder Severinsen. (Dansk Kirkeliv, mens Tiderne skifter. 1939. 109—13.)
- Neergaard, Ebbe: Vildt afsted over himmel og jord. 1946.
- Neiendam, Michael: Kaj Munk som Forfatter. 1945.
- Nielsen, Carl Lindberg: Christian Carl Brorson. (FRA 1934. Reg.)
- Varde Bys Historie. 1942. Reg.
- M. H.: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid. 1944.
- O.: Historiske Efterretninger om Gørding Herred. (D Sml 2. Rk. II. 1872. 1 ff.)
- Historiske-topografiske Efterretninger om Hjerm og Ginding Herreder. 1895. Reg.
- Historiske Efterretninger om Malt Herred. 1870. Reg.
- Nielsen, O.: Historiske Efterretninger om Skads Herred med et Tillæg af Fortegnelse over Ribe Stifts Kirker ved Aar 1340. 1862. Reg.
- Skodborg og Vandfuld Herreders Historie. 1894.
- Historiske Efterretninger om Slavs Herred. (D Sml III 1868. Reg.)
- Historiske Efterretninger om Vester Horne Herred. (D Sml I og II. 1865—67. Reg.)
- P. J.: Fra Darum Sogn. 1926.
- og Lambert Hansen: Præsten H. F. Feilberg. (D Udsyn I. 217—25.)
- Nissen, J.: Om Fastsættelse af en Præsteenkepension i Skanderup 1794. (FRA 1909. Reg.)
- Noack, C. W.: Stiftsprovst C. C. Hjortkjær. (Sprogfor. Almanak 1946. Aarg. 53. 100—91.)
- Noe-Nygaard, Søren. (Nekrologer af Anton Berntsen i Højskolebl. 1934. 234—35; af Edv. Eller i D. Kirkeliv 1934. 135—39; af Jens Rolighed i Bavnen. 1934. 241—44.)
- Novrup, H. P. H.: Af Pastor N. L. Feilbergs Erindringer. (FRA 1938. Reg.)
- Erindringer fra Trearskrigen af N. L. Feilberg. (FRA 1939. Reg.)
- Præster og Herremænd. (FRA IV. 1916. Reg.)
- Nygaard, P. og N. A. Jensen: Bidrag til Jernved Sogns Historie. 1921. 9—47.
- Ny gejstlig Stat. Samlet og udgivet af Chr. Fr. Schwartzkopf. 1853. Supl. 1854, do. ved S. W. Wiberg. 1.—2. Tillæg 1863—66, do. 1876 og hvert 3. Aar til 1891 ved Andreas Fr. Asmussen.
- Nyholm, O. H.: Minder fra min Præstetid i Varde. (R St Ab 1941. 30—52.)
- Nøjgaard, N.: Kaj Munk. Digter og Præst. 1945.
- Ordets Dyst og Daad. Kaj Munks Levnedsløb og Personlighed. 1947.
- Olsen, J.: Præsten Niels Andersen Svansø. (FRA III. 1912. Reg.)
- Olrik, Axel og Hans Ellekilde: H. F.

- Feilberg og Folkeminderne. (D. Udsyn I. 162—83.)
- Ottosen, Niels Jagd: Kaj Munk, som vi kendte ham. 1947.
- Palsbo, Ole: Kaj Munk. 1940.
- Pedersen, P. Storgaard: Ulfborg Herred. 1900.
- Ølgod Sogn. 1920.
- Petersen, Carsten: Slesvigske Præster. 1938. Reg.
- Slesvigske Præster. (S Ab 1939. 271—79.)
- L.: Gennem 600 Aar af Skjern Sogns Historie. 1927.
- Thade: Præstekaar og Kirkeeje i vestslesvigske Sogne i det 16. og 17. Aarhundrede. (S Ab 1939. 61—86, 223—43.)
- Personalhistorisk Tidsskrift. 1880 ff.
- Pinholt, J. Gr.: Paaskeæggene til Hove Præsteembede. (H Ab 1911. 126—28.)
- Poulsen, Holger: Præsterne i Nordby paa Fanø efter Reformationen. (FRA 1915. Reg.)
- V.: Fra min Præstetid i N. Vium og Herborg Sogne. (R St Ab 1946. 50—62.)
- Præstehistoriske Samlinger. 1929 ff.
- Quistgaard, Erh.: Bønsskrift til Kongen. (H Ab 1932. 99—101.)
- En Præsts Selvangivelse til Kopskat 1743. (H Ab 1938. 84—88.)
- Kaldsbrev for Sognepræst Knud Jørgensen Kolding i Sevel i Aaret 1650. (H Ab 1935. 14—15.)
- Præstehustruer, der helt eller delvis mangler i Wibergs Præstehistorie. 1934.
- Register paa Præsternes Navne udi N. Omme og Breininge Sogne. (H Ab 1936. 20—26.)
- Sønderjyske Præster fordrevne i Svenskekrigen 1658—59. (S Ab 1933. 226—27.)
- Rald, N. J.: Kaj Munk. (R St Ab 1945. 79—82.)
- Ravn, J. J.: En historisk topografisk Beskrivelse af Sognene i Holmans og Elbo Herreder. 1918.
- Reventlov, Chr.: Kaj Munk »Dansk Aandslivs Høvdning«? 1940.
- Rhode, P.: Haderslev Amts Beskrivel-
- se. 1775. Reg. (Ny Udg. Faksimile. 1942.)
- Richter, J.: Et Par gamle Mindetavler i Ølgod Kirke. (FRA 1903. Reg.)
- Af Vejen—Læborg Pastorats ældre Præstehistorie. (FRA 1909. Reg.)
- Ring, M.: Johannes Clausen. (K. Samfs. Julebog 1932. 108—31.)
- Rud, Bo Bojesen: Kaj Munk. 1938.
- Rørdam, H. F.: Biskoppernes Indberetninger om værdige og veltjente Præster 1752. (K S 3. Rk. V. 710—13.)
- Mester Jørgen Bøies Beretning om Kirkeordningen i Haderslev Amt og Mester Thomas Knudsen i Hygum. (Ny K S II. 252 ff.)
- Præsten Lars Brøllunds Optegnelser om sit Levnet. (Ny K S I. 668—72.)
- En Menighed berøves sin Ret til selv at vælge Præst. (K S 4. Rk. I. 570—73.)
- Bidrag til Præstekaldelsens Historie. (Ny K S I. 1857—59. Reg.)
- Præsten Anders Lavritsen Vejles Optegnelser. (J S I. 318—325.)
- Præsten Niels Tøxen i Verst. (K S 5. Rk. I. 407—80, 581—646.)
- Skibspræsten Lars Graversen Brøllunds Levnetssløb til hans 29. Aar. (K S III. 481—87.)
- Thomas Knudsen i Hygum. (Ny K S II. 1860—62. 253—64.)
- Om Vardes Fortid særlig i kirkelig Henseende. (K S 4. Rk. VI. 596—603.)
- Sandvad, S.: Et Mindeord om Henrik Stampe Vilstrup. (H Ab 1908. 182—87.)
- Holger: Præsteindberetning fra Lemvig 1766. (H Ab 1915. 133—38.)
- Schjørring, C.: Præsten Jens Schjørring i Hodde. (FRA 1911. Reg.)
- Schmidt, Aug. F.: Bidrag til Harte Sogns Historie. (VAA 1947. 84—101.)
- David Grønlund. (FRA 1939. Reg.)
- H. F. Feilberg. (Bavnen XXVIII. 737—44.)
- John M. Møller. (FRA 1945. Reg.)

- Schmidt, Aug. F. Kirkearkæologen Jacob Helms. (FRA 1936.)
- Præsterne Galthen. (FRA 1944. Reg.)
- Præsten Marcus Borgen til Holmsland. (J S 5. Rk. II. 131—38.)
- Præsterne Bøtcher i Sevel. (H Ab 1939. 1—11.)
- A. C. Riis Lowson. (FRA 1937. Reg.)
- Skanderup Sogn. I—II. 1926—28. Reg.
- Schoppe, J.: Præsten H. A. Wiborgs Oplevelser under Krigen 1849. (H Ab 1933. 54—81.)
- Schousboe-Jensen, G.: Præsten C. F. Junghans og hans Optegnelser 1793—1829. (FRA II. 1907—09. Reg.)
- Schülein, P.: Erik Jensen Christensen. (R St Ab 1946. 87—88.)
- Indtryk fra Præstegerningen i Grænselandet. (R St Ab 1943. 14—23.)
- Severinsen, P.: Stadil Præster i Reformationsaarhundredet. (H Ab II. 1902. 167—73, 196 ff.)
- Tiim-Madum Præstehistorie. (H Ab 1910. 53—94.)
- Siegumfeldt, H. H.: Kaj Munk. En Mand og hans Daad. 1945.
- Skovgaard-Petersen, C.: I Vaarbruddets Tegn. 1938.
- Min Arbejdsdag i Kirkens Tjeneste. 1944.
- Skytte, N.: Da det hændte Kaj Munks sidste Dage i Vedersø. 1945.
- Smidth, Jonathan: Præsteslægten Claudius. (S Ab 1912. 257—67.)
- Sommerfeldt, V.: Hans Adolf Brorson som Salmedigter. 1892.
- Stolpe, Sven: Kaj Munk. 1945.
- Sulkær, Johan C.: Nørre Nisum Sogn i Skodborg Herred.
- Af E. C. Krarups Dagbøger 1831—39. (H Ab 1935. 87—109.)
- Swane, Jørgen: Sognepræst Frederik Blechingsbergs Beskrivelse af Ballum Kirke og Sogn 1754 og Oplysninger om hans Slægt. (S Ab 77—110.)
- Søgaard, C. A.: En Præstesøn fra Stauning. (H Ab 1936. 67—71.)
- Sørensen, H. J. J.: Om Vilslev og Darum Præstekald ved Ribe. (KS 4. Rk. I. 1889—91. 162—63.)
- H.: Fra Jerne Sogn. (FRA 1924. Reg.)
- N. K.: Borris Kirkes Historie. 1943. 45—55.
- M. K.: Bidrag til en Beskrivelse over Farup Sogn. (J S VIII. 1880—81. 1—43.)
- S. P.: Series Pastorum i Egtved Kirke. (VAA 1928. 133—38.)
- Tage-Jensen: Minder fra en tiaarig Præstegerning i Vorbasse og Hejnsvig Sogne 1890—1900. (R St Ab 1944. 43—98.)
- Teisen, M. P.: Kong Christian III i Lunde Præstegaard. (Morskabslæsning for den danske Almue. 1845—46. 16—18.)
- Teologisk Stat. Udg. af Oskar Damkier. 1913, fortsat hvert 3. Aar.
- Thomsen, H. Lausten: Skærbækpræsten. [C. J. Jacobsen]. (S Mds 1941. 202—06.)
- Th.: Præsteliv i Vestjylland for 100 Aar siden. (FRA 1932. Reg.)
- Thyssen, E. K.: Af en gammel Provsts Erindringer. (R St Ab 1936. 40—55.)
- Thøgersen, Knud: Præsten som kommunal Mand. (H Ab 1907. 62—78.)
- Torbøl, H.: Pastor R. H. Ravn. (FRA 1929. Reg.)
- Treschow, G.: Danske Jubel-Lærere. 1753. Reg.
- Universitets-Program. Novbr. 1894, 188 ff.
- Vedel, Anders: P. M. Petersen. (Højskolebl. 1916. Nr. 51.)
- Vesten, L.: Præst og Menighed i Nordslesvig i Tiden efter 1864. (S Ab 1923. 177—205.)
- Nogle Rettelser og Tilføjelser til Artiklen »Præst og Menighed i Nordslesvig«. (S Ab 1924. 158—59.)
- Vestergaard, R. R.: Bidrag til Elers Collegiums Historie. 1891. Reg.
- Westring, Inge og B. Nielsen: Præsten J. N. Schou. (R St Ab 1937. 16—23.)
- Weitemeyer, H.: Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarhun-

- drede. (S Ab 1910. 158—222; 1913. 77—160, 253—70.)
- Westergaard, S. M.: Tyske Præstefolk i en dansk Menighed. (R St Ab 1938. 15—22.)
- Wiberg, I. S. V.: Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie. I—III. (Reg. og Suppl.) 1870—79.
- Wind, H.: Nordslesvigske Præsters Uddannelse før Verdenskrigen. (R St Ab 1940. 19—28.)
- Winther, Chr.: Min vestjyske Tid. (R St Ab 1946. 23—37.)
- [Woel, Cai M.]: Dagen før Helligtrekonger. [Kaj Munk]. 1945.
- Zangenberg, H.: Præstegaarden i Paa-by. (VAA 1926. 62—86.)
- IX. Kirkeligt Liv og kirkelige Skikke*
- Achelis, Th. O.: De rette Messeklæders Brug i Hertugdømmet Slesvig. (S Ab 1927, især 263—64.)
- Andersen, H.: Anordning eller Reces gjort af Høvedsmanden, Capitlet og Magistraten i Ribe med de fornemste Danneqvinders Samtykke om Brølupper, Barseler, Kirkegang, Klædedragt med videre Aar 1561. (D Mag 2. Rk. II. 257.)
- J.: Per Skræppenborgs Møde i Holsted. (FRA 1936. Reg.)
- Barfod, H.: Minder fra gamle grundtvigske Hjem. 1923 ff.
- Beck, H. C.: Indre Mission i Sønderjylland i Tredserne. 1908.
- Begtrup, H.: Grundtvigske Hjem i det 19. Aarhundrede. 1929 ff.
- Blauenfeldt, Louis: Indre Mission i Sønderjylland indtil 1911. 1919.
- Kirkelig Forening for Indre Mission i Sønderjylland 1886—1911. 1911.
- Brandt, C. I.: »Dømmernes«, et kirkeligt Parti i Vestjylland. (D. Kirketid. 1869. 593—600.)
- Brederik, Emil: Geschichte der schleswig-holsteinischen Gesangbücher I—II. (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte.)
- Brodersen, J.: Fra gamle Dage. 1912. [Herrnhutterne].
- Christensen, Just: Nordslesvigske Kirkeforhold. (Kirken. 2. Aarg. 312—20.)
- Clausen-Bagge, N.: Lidt om det grundtvigske Aandslivs Gennembrud og Vækst paa Ringkøbingegnene. (R St Ab 1938. 1—14.)
- Cour, L. F. la: Fra Rationalismens Dage i Sønderjylland. [H. B. Barfod og Branderup]. (S St Ab 1933. 191—205.)
- Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter. Red. af Johs. Nordentoft. 1923 ff.
- Eliassen, P.: Kolding fra Middelalder til Nutid. 1910. Reg.
- Mylius-Erichsen, L.: Begravelsen i Harboøre. (Ill. Tid. 1896—97. 302—04.)
- Falkenskjold, E. S.: De opvakte i Herning 1852—57. (D. Kirketid. 1898. 561—66.)
- Fra Vækkelsestider i Grene Sogn og nogle Mindeord om afdøde Lars Møller Jensen, Løvlund. 1940.
- Grundtvig Festen i Thyregod Kirke. (Højskolebl. 1898. 577—84.)
- Gøtzsche, Johannes: Livsrørelser. 1924.
- Træk af en jysk Vækkelses Historie. 1925.
- Haar, Helge: Anders Pedersøn Romdorph. Julens glemte Sanger i Ribe 100 Aar før Brorson. (Ribe Statsseminariums Elevfor. Aarsskrift. 1933. 5—25.)
- Hansen, H. P.: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. (S Ab 1897. Reg.)
- Tysk Gudstjeneste i Nordslesvig. (S Ab 1897.)
- Karl: En Soldatergrav paa Bryndum Kirkegaard. (FRA 1943. Reg.)
- Niels: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. (S Ab 1913.)
- P.: Hvorledes gaar det praktisk med Udførelsen af Liturgien i Sønderjyllands Kirke? (Kirke-Tidende. 1919. 413—16.)

- Hansen, S. Karl: Noget om »Bornholmerne« og Forudsætningerne for denne religiøse Bevægelse, baade i Vestjylland og paa Bornholm. (H Ab 1923. 37—44.)
- Heiberg, Knud, C. Klitgaard og H. F. Rørdam: Præsten Peder Wedel i Stavning. Et Bidrag til den pietistiske Bevægelses Historie i Vestjylland. (KS 5. Rk. IV. 1909—11. 567—98.)
- Højmark, Asger og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder. 1944. Reg.
- Jensen, F. Elle: En Konfirmationsstrid. (FRA 1944. Reg.)
- Pietismen paa Ribeegnen. (FRA 1945. 223—42.)
- Pietismen i Jylland. 1944. Reg.
- og P. Feddersen: Visby og den grundtvigske Bevægelse paa Vesterregnen. (S Mds 1940. 283—300.)
- Jespersen, L.: Folkesynd og Kirkestraf. (FRA 1925. Reg.)
- Johansen, Gustav: Nordslesvig i 1897, 98 og 99. Sprogsagen paa Fællessynoden og paa Provstisynoderne. (S Ab 1900. 293—314.)
- Kinch, J.: Biskoppens Formaning til St. Kathrine Menighed i Ribe om flittig Deltagelse i de udskrevne Bededage 7.—9. Juni 1648. (J S VII. 1878. Reg.)
- Bandlysning over en uopdaget Tyv. (J S II. 111—12.)
- Breve og andre Skriftstykker fra Ribe Stiftsarkiv. (J S VII. 1878—79. 142—78.)
- Klitgaard, C.: Hans Jørgen Lemwigs Beretning om Hr. Bertel Agerholms Syner. (H Ab 1907. Reg.)
- Koch, P. G.: Den saakaldte Syndfrihedslære. 1901.
- Gabriel: Kirkelig Udvikling i Ribe Stift i den sidste Menneskealder. (Tiden 1910—11. 175—77.)
- Korsgaard, Otto: Folkeliv i Skanderup Sogn. (FRA 1925. Reg.)
- Kristensen, H. K.: St. Gertruds Kilde i Torstrup. (FRA 1938. Reg.)
- Lau, Georg Johan Theodor: Geschichte der Einführung und Verbreitung der Reformation in den Herzogthümern Schleswig und Holstein bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. 1867.
- Laurson, J. L.: Rørdam og Askovadressen. (Præsteforeningens Blad. 1939. 656—59.)
- Lindholm, Poul: Ågård valgmenighed. (Højskolebl. 1912. 879—93.)
- L[udvigs], Chr.: Ak, hvor forandret —! [Askovadresse]. (D. Kirketid. 1915. 405—23.) Se tillige smst. 417—23, 470—73, 497—501, 539—41.
- Lundbye, Jørgen: Brødremenighedens Mission i Jylland. ((KS 5. Rk. I. 287—306.)
- Mackeprang, M. [Red.]: Tønder gennem Tiderne. 1943—44. Reg.
- Madsen, M. C. og C. Moe: Fra Mindernes Væld.
- Malling, Anders: Jørgen Mortensen Kaas. En vestjysk Lærer og Salmedigter. (R St Ab 1944. 35—42.)
- Moe, C.: Oplevelser. 1926.
- Moos, P.: Sønderjyllands Kirkesalmebøger. (S Ab 1909. 153—78.)
- Munkebo [N. K.]: Fra Midtjylland. (Højskolebl. 1890. 1095—99, 1130—34, 1165—69.)
- Nielsen, N. S.: Træk af Livet i Ho—Oxby i ældre Dage. (FRA IV. 1916. Reg.)
- Nissen, J.: Degnen Oluf Hansen Lind i Vamdrup og den evangelisk-kristelige Salmebog. (FRA 1905. Reg.)
- Testamenter ved Begravelser. (K S V. 199—212.)
- Nordslesvigsk Kirkeliv 1880—1920. I—II. Udg. H. Tonnesen.
- Paulsen, H. Hejselbjerg: Oplysningstiden i Hertugdømmerne. (S Ab 1933—38. Reg.)
- Pedersen, L.: Et Aandens Vejr. (R St Ab 1938. 23—32.)
- To Hundrede Aars Trosliv. 1926.
- Gennem seks Hundrede Aar. 1927.
- Pedersen, P. Storgaard: Brødremenighedens Virksomhed i Hardsyssel. (H Ab 1910. 102—56.)
- En Lærebogsstrid i Hammerum Herred. (H Ab 1911. 25—36.)
- Petersen, Thade: Bidrag til den sønderjydske Salmebogs Historie. (S Ab 1944.)

- Petersen, Thade: De sønderjydske Frimenigheders Historie. 1924.
- Kirken og Menighedslivet. (Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie. 1900—37. I. 1938.)
- Pinholt, J. Gr.: Om en dansk Sekt. (Højskolebl. 1893. 44—47.)
- En døende jydsk Sekt. »Dømmerne«. (Det nye Aarh. V. 1907—08. 673—76.)
- Ribe i Fest. [Domkirkens Indvielse]. (Ill. Tid. 1903—04. 760—65.)
- Rümann-Daler: Fra Pietismens første Tid. (S Ab 1933. 206—25.)
- Rørdam, H. F.: Fra Aandslivet i Ribe i Reformationens Aarhundrede. (K S 5. Rk. IV. 636—40.)
- Fra Pietismens og Kirkeinspektionskollegiets Tid. (Ny K S I. 842—45.)
- Træk af Opvækkelsen i Ribe Eggen 1734—37. (K S IV. 780—99.)
- Schmidt, Aug. F.: Danmarks Helligkilder. 1926.
- Schjørring, J.: Jysk Præstegaardsliv. (Aarb. f. d. Kulturhist. 1895.)
- Schrøder, Fr.: Brødremenighedens indre Missions-Gerning i Nordslesvig 1745—1773. (S Ab 1939. Reg.)
- Indre Mission og Nordslesvig. (D. Udsyn VIII. 1928. 9—131.)
- Schülein, Paul: De kirkelige Forhold. (Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920—42. 1943.)
- Schülein, Paul: Nogle Tanker om vore Kirkebøger. (R St Ab 1937. 45—49.)
- Severinsen, P.: Befalet Forbøn [i sønderjyske Kirker, gaaende ud paa, at Nordslesvig ikke skal komme til Danmark.] (Kirke-Tidende. 1919. 212—17.)
- Klage over Søndagshandel og Uskik ved Gudstjenesten i Holstebro 1712. (H Ab 1911. 142—44.)
- Sønderjydsk Gudstjeneste. (Kirke-Tidende. 1919. 321—27, 333—39.)
- Sinning, M. Jensen: Aandeligt Liv i Bredsten Sogn. 1916.
- Stenvinkel, Emil: Hjemliv og Trosliv. 1932 ff.
- Thomsen, Niels Th.: Ribe Domkirkes Indvielse. (Verdensspejlet. 1903—04. 574—75.)
- Trøstrup, J. A., Jørgen Jacobsen, Ole Andersen og Lauritz Olesen: Gamle Minder fra Hammerum Herred. (H Ab 1914. 150—56.)
- Vesten, L.: Præst og Menighed i Nordslesvig i Tiden efter 1864. (S Ab 1923.)
- Vig, P. S.: Mormoner fra Ribe Amt. FRA IV. 1918. Reg.)
- Wind, H.: Lidt om sønderjydsk Kirkeliv før 1920. (R St Ab 1946. 11—22.)
- Winther, Chr.: Træk af grundtvigsk Liv i Vestjylland. (Kirkeligt Samfunds Julebog 1935. 34—48.)

Det Berlinske Bogtrykkeri